

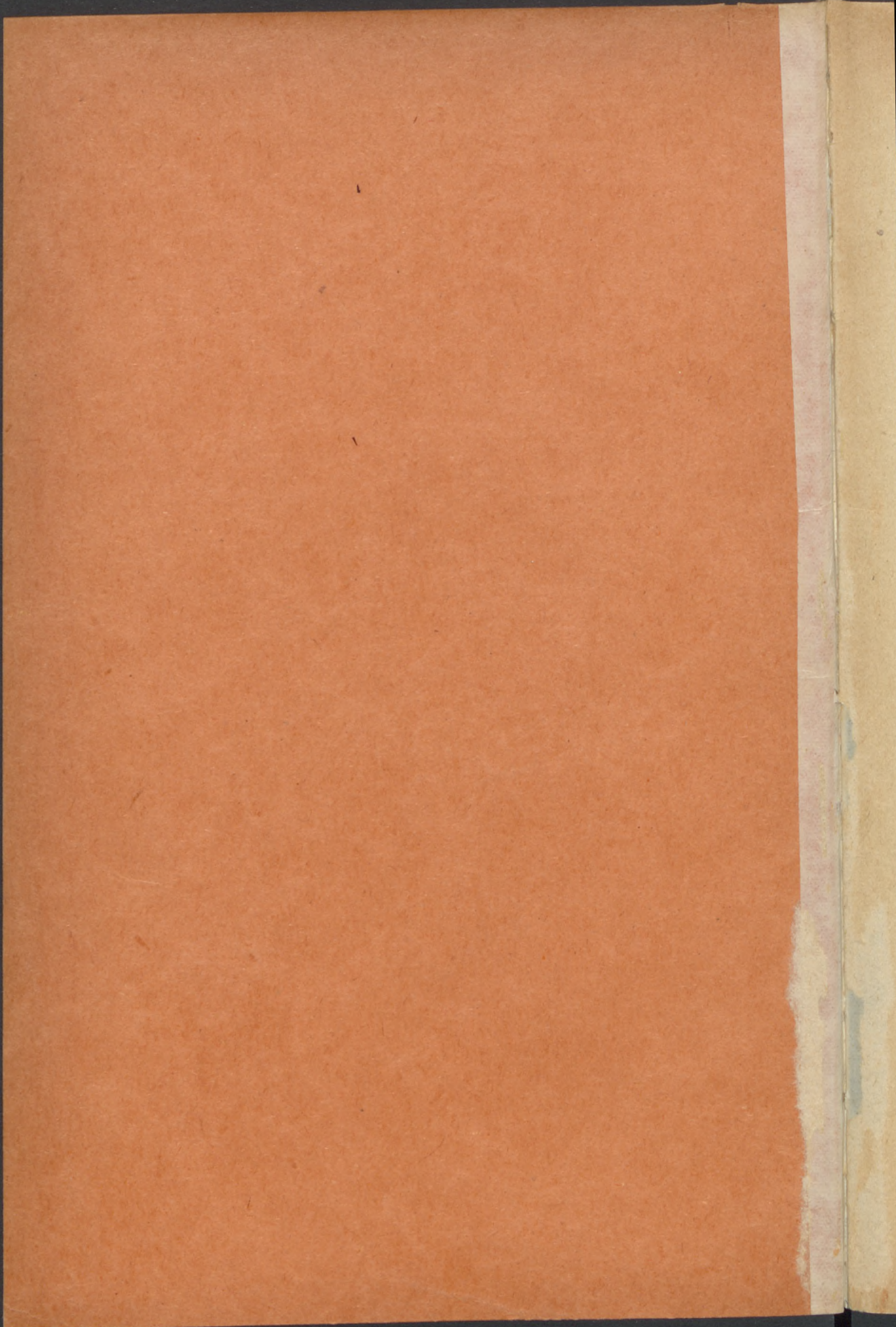
14048 / III. 1.

24

KARÁCSONY SÁNDOR

A
MAGYAROK
KINCSE

E X O D U S

A MAGYAROK KINCSE

KARÁCSONY SÁNDOR:
A NEVELÉSTUDOMÁNY TÁRSAS-LÉLEKTANI ALAPJAI

III.

A TÁRSADALMI NEVELÉS ÉS A TÁRSAS-LÉLEK
AKARATI MŰKÖDÉSE

ELSŐ KÖTET:

A MAGYAROK KINCSE

(ÉRTÉKRENDSZER ÉS AXIOLOGIA)

EXODUS KIADÁS

A
MAGYAROK
KINCSE

ÍRTA:
KARÁCSONY SÁNDOR

B U D A P E S T , 1 9 4 4

Zsindely Ferencnek és Zsindelyné
Tüdős Klárának

14.048/III.1

ORSZ. SZÉCHENYI-KÖNYVTÁR
Nagy-Szekesvári
1944. é. 11.846 sz.

Előszó

— Az „anekdotázó” magyar —

Németh László magyar bűneinek felsorolása közben az anekdotázásra is rákeríti a sort, azt állítván róla, hogy ez is egyik nemzeti vétkünk. Hűséges olvasó vagyok, kegyeletes szívvel veszek tudomásul mindent, amit nyomtatott betű állít, első intrádára hiszem is szentül, különösen, amit nagy írók erősítgetnek.

Most is így jártam. Az volt a benyomásom, végre valahára megtaláltuk az okát, miért nem volt soha, s miért nincs máig magyar filozófia, mert nincs és nem is volt, mi tőrés, tagadás. Hát ezért nem volt és ezért nincs: az anekdotázás átkos szokása mián. Ez az oka, hogy képtelenek vagyunk a finom elvonásokra s absztrakciók híján a filozofálás nem vérbeli szükségletünk, nem is kenyerünk aztán. Legfőbb ideje, hogy leszokjunk erről az alantas szellemi szórakozásról.

Az ám, ha lehetne. Mert hamarosan előmerészkedett emlékezésem aljáról egy szerény ellenérv és ennek a világánál egykettő rákényszeredtem valamelyes d-e-re. De hát... szerencsétlenkedett elő belőlem az enyhe kétely: minduntalan és mindenokvetlen hiba, bűn, véték és tökéletlenség az mibennünk, ami sajátosság?

Majd sorjázni kezdtek előfelé kételyeim mind. Tréfán kívül kötelesek vagyunk absztrahálni, ha filozofálni akarunk? A keletiek „virágos” beszéde csupádonsupa számárság és alacsonyrendűség? Végül jött a legeslegnehezebb dió, vagy hogy másképpen anekdotázom, a valóságosan legöregebb ágyú: igazán nincs magyar filozófia, csak azért, mert „prózában” csakugyan nincs?

És most egyszerre kénytelen voltam — mint annyiszor már — megint másképpen látni a dolgokat, holott legjobbaink emígy, egyébképpen látják.

1. Nem muszáj absztrahálni a magasabbrendű gondolkodás rendjén csak azért, mert a nyugateurópai népek általában véve úgy szokták. A magyar jelentéstan tanulságai

szerint a magyar jelentések mélyén úgy is objektív és primitív összemelet nyilvánul. A magyar nyelvbeli „tétel“, a mondat tartalmaként amúgy is szereti a „képeket“. Miért ne lehetne folytatásképpen a magyar gondolatlánc, a nyelvi szillogizmus keretében meg anekdotázni? Összemelet, kép, anekdota, sokkal logikusabb és szerveesebb összefüggést mutat, mintha azt erőltetném, hogy a jelentés az elvonás felé tendáljon, a magyar mondat lehetőleg ne képeken, hanem alá és mellérendelő kötőszók „értelmén“ forduljon, az „okoskodás“ is elvont kategóriákat erőltessen.

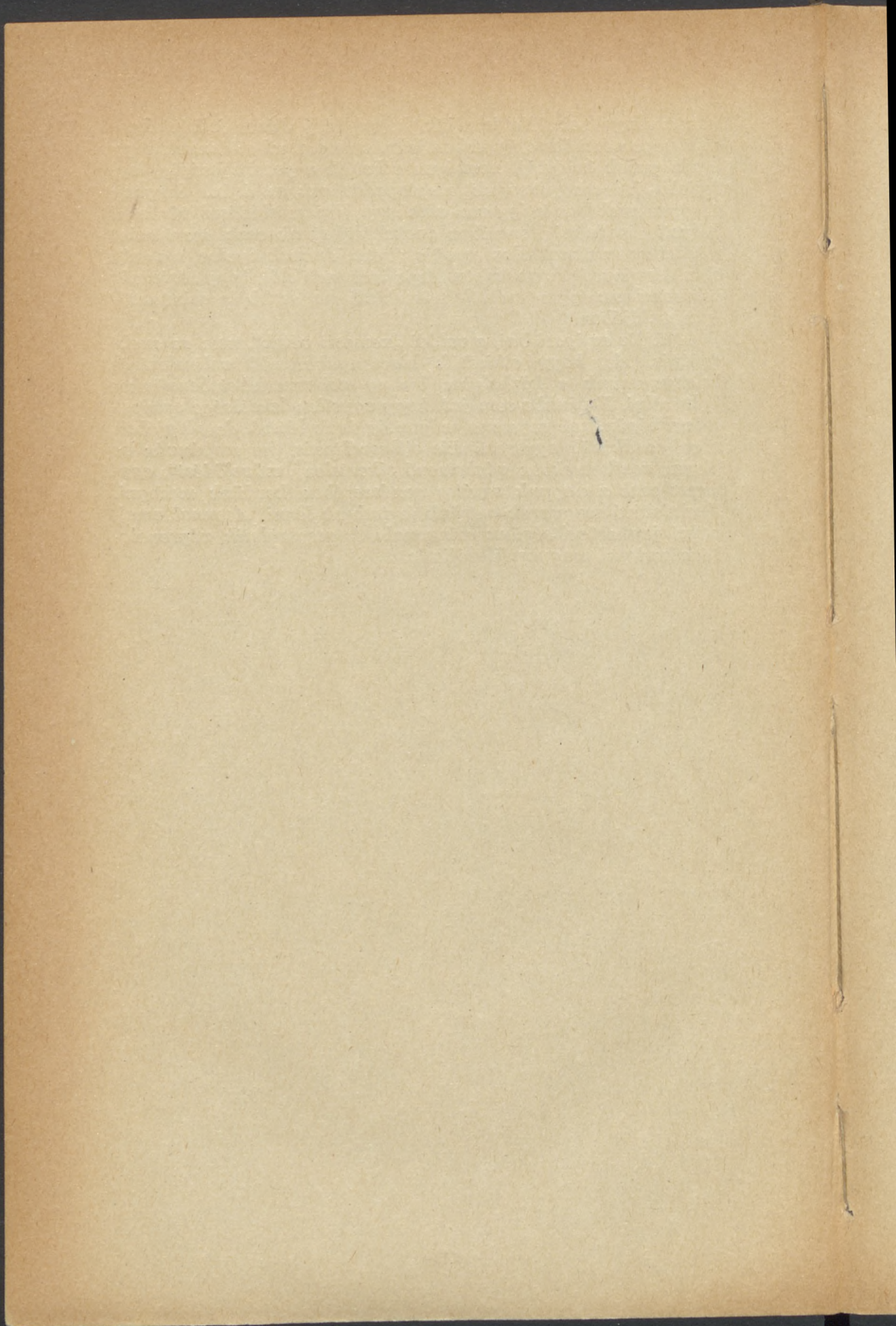
2. A keletiek példája is a mi igazunkat bizonyítja. A Biblia tele van parabolával. De ugyanígy tele van velük a török, arab, perzsa, kínai és hindu irodalom, meg a közbeszéd is. Nem lehet pedig azt állítani, hogy keleti filozófia ne volna. Csak abban az esetben lehet ezt mondani, ha előzőleg be nem vallottan felállítom azt az egyébként be nem bizonyított és be sem bizonyítható tételt, hogy a filozófia az európai, vagy éppenséggel a német, esetleg éppen csak a kanti filozófiával egyenlő.

3. Végül magyar filozófia is volt és van, hogyné. Csak éppen hogy nem a magyar tudomány területén van a lelőhelye, hanem a magyar klasszikus költészet egyes remekeiben. Két oka van ennek. Az egyik az, hogy tudományos téren eddig nem leltünk úgy magunkra, mint irodalmi életünk során. Még mindig az utánzók másodlagos szerepére vagyunk kárhozthatva. Elhisszük tehát, hogy a filozófiának három lényeges előfeltétele van, különben nem filozófia. Filozófiatörténetnek, filozófiai rendszernek és absztrakt gondolkodásnak kell benne lennie, mert tőlünk nyugatra ezt nevezik filozófiának. Ez az egyik ok. A másik ok nem másokban, hanem mimagunkban rejlik. A mi lelki életünk nem agyonkategorizált és agyonkonzervált, hanem egységes és élő. Bennünk nem vált szét tudás és költészet. A mi igazi tudósaink mindig költők is egy kicsit, költőink viszont tudósok, nem csak műkedvelők. Ha tehát tudományos életünkben a filozófia magyar módja tele van gátlással, meg van félemlítve és nem is nagyon merészkezik elő, annál bővebb buzogással tör fel a filozofáló kedv a költők klasszikus alkotásaiban. Itt nincs, nem is lehet gátlás. Mindaz, ami hamisítatlan és örökértékű költészet, az a maga egészében és valóságában filozófia is mindig egy kicsit.

4. A magyar „anekdotázás“ adottság és alkát tehát, nem levethető és mással felcserélhető lelki ruha. Egészen mélyről érzett, meg nem másítható gesztusa eszünk járásának. Ha valaha baj volt nálunk az anekdotázás miatt, bizony sohasem „miatta“ volt az a baj, legfeljebb „körülötte-mellette“. Az volt a baj, hogy az anekdota jelképi ereje, „művészi“ értéke juthatott szerephez csak, „jel“-volta, gondolatrendszeré-

nek érvénye nem. Ne feledjük, hogy Hány János jelképi hadvezérsége némi összefüggésben jelenik meg azzal a ténnyel, hogy a magyarok az időtájt nem igen vihették a generálisságig, legfeljebb ha magyarságuk megtagadásának az árán. Szegény magyar anekdota is így van valahogy. Vigasztalódásul, tőrömfű helyett, irodalmi formában anekdotázhatunk csak, mert mint gondolkozásunknak alapformája, filozófiánknek nyelve, ma még nem „érvényes“ az anekdota. Az is igaz másfelől, hogy „értelmi“ színvonalunk éppen ezért lehetne kissé magasabb is, mint amilyen valójában.

5. Ez az igazi baj, a valódi „nemzeti vétel“, nem az anekdotázás. Az, hogy elhisszük alacsonyabbrendű voltunkat és belenyugszunk a közhelybe: bizony nehezen lehet bennünket kultúrálni. Eszünkbe sem jut, hogy egyetlen lehetősége európai műveltségünknek az a ma még utópiának látszó, de alapjában véve rendkívül egyszerű kis stílusváltozás, ha megünnvén az idegen rendszerekben végbemenő sikertelen „művelődést“, egyszerre csak a magunk sajátos rendszerében kezdünk mozogni. Anekdotázó magyarok merünk és tudunk lenni. Azonnal emelkedni fog műveltségünk színvonala és megszületik végrevalahára az igazi magyar filozófia is.

Bevezetés

— A „cinikus“ Mikszáth —

I.

Még ma is annak tartják. De különösen életében emlegettek sokat a cinizmusát. Azóta mintha derengene már egyeseknek, hogy valami egyébről lehet szó esetében. 1910-ben azonban, pontosabban az 1909. év végén, a Mikszáth-Almanach megjelenésekor, az utószó pálámpublice, mégpedig a saját portáján is úgy emlegeti az előszó jubiláns íróját, nagy szeretettel és feltétlen tisztelettel ugyan, mindazonáltal rendületlen meggyőződéssel, mint a „nagy cinikust“.

Nem akarok én ezzel a hiedelemmel szembeszállani ezúttal, minek is tennem. Szél ellen nem lehet. Ár ellen is bajos. Azonkívül, mintha volna némi igazuk az így vélekedőknek. Ellenkezőleg. Szálára szeretném szedni ezt a bizonyos cinizmust, a Mikszáth cinizmusát, és megvizsgálni apróra, mi igaz belőle, mi nem, főképpen pedig, mi rejlik a mélyén. Úgy lesz az valahogy, az az érzésem jó eleve, hogy el van bujtatva valami alája olyan jól, hogy nehéz rábukkanni avatatlan, vizsga tekinteteknek és azért a valamiért rovdott egybe az egész felépítmény.

Kezdem úgy, ahogy egyébkor nem nagyon szokásom. Kiválasztom egy jókora, de azért mégsem túlságosan hosszú elbeszélését és sorbaveszem a mondanivalóját. Ahol cinikus megjegyzést találok, gombostűhegyre tűzöm. Az összegyűlt esetleges anyag birtokában és segítségével cserkészni indulok Mikszáth-oeuvre-szerte, meggyőződnöm felőle, vajjon nem véletlenül volt-e az esetleg tendenciózusan kiválasztott anyagban mindaz, ami benne találtatott. Ha azután az derülne ki, hogy igazán a tengervízből volt az a csepp mustra, törhetem a fejemet rajta, mire jó hát az egész, micsoda igazi mivoltában az a sokat emlegetett Mikszáth-féle cinizmus. Azt jóelőre kijelentem, hogy célzatosan esett a választásom *A demokraták*-ra. Feltehető ugyanis, hogy ebben a félig-meddig politico-társadalmi tárgyú novellában elegendő számú adat akad arra való nézvést, hogy induláshoz jellemző, sajtószerű és tanulságos lehessen.

II.

Mindjárt a harmadik bekezdésben rábukkanunk egy passzusra, ami már jellegzetesen „Mikszáthos“. — Nem okos világ ez a mai. De hát iszen a tegnapi se volt okos. És bizonyára nem lesz az a holnaputáni sem. *Ebben van valami vigasztaló.* A kiemelés tőlem származik. Nyilvánvaló a cinizmus, mert „ebben“ bizony semmi vigasztaló nincs.

Az elbeszélés hőse, Molnár Pál, „olvasta Voltairet, Rousseaut, olyan bolond tanokat szítt föl, hogy a tekintetes vármegye megijedt tőle, veszedelmes egy fickó, ne legyen itt láb alatt, *felküldte Pozsonyba követnek*“. A kiemelés ezúttal is tőlem származik s ettől kezdve legtöbbször mindig is, úgyhogy inkább azt jegyzem külön meg, ha az írótól származnék esetleg. Aki a furcsa logikában nem fedezné fel azonnal a cinizmust, annak talán segít a nyomon követő passzus: Ha nem lett volna nemes ember, becsukják a vármegye tömlőcébe — *ezzel lett volna vége.*

A következő bekezdés nem politikai természetű, de változatlanul maliciózus. Hogy volt, hogy nem volt — *régen elhaltak már azok az öreg asszonyok, akik apróra tudták* — ... leveleki Molnár Pálba beleszeretett egy grófkisasszony. A következő mondatban: a komtesz nagyon szép volt és Molnár Pál *csak nagy demokrata volt és nem egyszersmind nagy számár.*

Még a mitológia is rosszul jár. A huncut kis Ámor különben is segített rajtuk. *Nagy esze van annak.*

A grófkisasszony apja... heves szerelemre gyulladt... Ezt a tény szerzőnk a következő megjegyzésével kíséri: *A vénló nagyobbat botlik, mint a csikó.* Nemsokára az ördögöt aposztrofálja az apa, az író hozzáteszi: *Az ördög pedig engedelmeskedik a nagy uraknak.* A következő lépés sértegetni akar. Én az ördögöt híttam, amice, de *maga csak egy Molnár.* Megbolondult kend? E legutóbbi kiemelés az íróé, hogy nyomban hozzátehesse: A „kend“ pedig nagy sértés volt azon időben egy gróftól, *még ha demokratának mondta is.* Rádupláz minderre a következő mondat: *Mert a demokrata is ilyen volt azon időben.*

Most „személyes sértés“ következik. Elfogták erőszakkal a követtársai. *Pulszky Ferenc* (tőle tudom ezt a történetet) és Kruplanitz, kinek a nevére ez a kadencia keringett: Der Ablegat Kruplanitz *Ohne Geist und ohne Witz.* Az írónak, mint láthatjuk, a képviselőkről általában, a Molnár Pál lefogásáról és Pulszky Ferencről *egyformán* megvan a véleménye.

A következő kitétel újfent az arisztokraták ellen való: „a grófnak olyan szakálla, olyan arca és olyan neve volt, mint a kecskéé.“ (A kiemelés ezúttal ismét Mikszáthtól ered.) Most valóságos pergőtűz következik. „Megmozdulnának az őseim esontjai.“ „Mit törődöl te azokkal a csúnya esontokkal, ... *hadd*

mozogjanak.“ Menjünk Pestre. „Ugyan eredj, ott a Széchenyi miatt restelném. Hm, Bécsben?... Ott a császár miatt restelném.“ A grófra nagyon hatott a dolog, a haján keresztül beszívárgott a szívébe, mert a kis Viganaux folyton a hajában babrált s ez jól esett a vén kecskének. Milyen nemes gesztus volna másnap a párbaj után, ha nem tudnók, hogy a gróf a szeretője miatt akar szabadulni a lányától is, a riválisától is, mondván: Látom, fiú, mind a kettőnknek a vérét. Biz' Isten, *semmivel sem kékebb az enyém.* Túl a fejezetjelző csillagon: az arany feloldódik a sósavban és a salétromsavban, ... a főrangú kötelék pedig feloldódik a szerelemben — *de nagyon melegnek kell lennie.*

Most egy hosszabb részlet következik. Ideiktatom, mert iskolapéldája a cinikus mondatfűzésnek. Lehetetlenség volna róluk történetet írni, ha az öreg gróf meg nem hal. Az öreg gróf azonban meghalt. Nem ugyan mingyárt, hanem vagy tíz év múlva. Nem valami regényesen, nem is Viganaux miatt, — ki tudja, hányadik határon és hányadik kézen járt már akkor a kis Viganaux! Egyszerűen meghalt cukorbetegségben. Mindég szerette öméltósága az édeset.

Ezúttal a prókátorok kapják meg a magukét. Mindegyik magával hozta az ügyvédjét is, a legszájasabbat, akit ösmer. Hát ez éppen elég volt, hogy ha a legvilágosabb is a helyzet, összevissza zavarják a disputáikkal.

A főrangú sógorok most ismerik meg Biri grófné közönséges nemesi férjét. „Ah, maga az — mondá Z. gróf nyaffogó hangon és föltette monokliját. — Ah, ah, ah! F. báró leeresz kedően nyujtotta oda a balkeze két ujját. Szaperlott, az új sógor. Szaperlott. (Az ujjával pattantott, aztán megfordult.) No, mindegy. A harmadik sógor a bemutatásra meg se mozdult, csak a szemét hunyta be és a fogain keresztül hápogta: Avnyav, tyavav tyav.“

A harmadik sógorra egyébként több mondatot pazarol az író. Róthajú, fonnyadt alak, akinek „zu kedves“ a spitznameja a főrangú körökben. Hanyatt feküdt a pamlagon és ... mopsz kutyájával játszott. A kutya ugrált a hasán, a sógor pedig esiklándozta a kutya hasát. Az író külön megjegyzi: *Roppant mulatság volt az.*

Az „avnyav tyavav tyav“ sem viszi el szárazon. „A feleségén kívül senki sem értette, amit mond. Csak a grimaszai és kézmozdulatai után lehetett a környezetének kitalálni. A nagy nyeglesége miatt semmi emberi nyelvet nem beszélt. (Most következik a cinizmus.) Különben főispán volt egyik felvidéki megyében s állása betöltésében nem mutatkozott semmi kívánnivaló.

Megint figyelemreméltó jelenet jön, a báró sógor és Molnár párbeszéde. „Sok pénze fogja lenni, Herr von izé — Ko-

vács.“ Molnár a nevem. „No mindegy. Also Molnár... Mit fogja csinálni, barátocskám, azzal a sok pénz? Hm. Mit?“ Én nem vagyok az ön barátja, hallja-e? „Quel diable! No és miért nem?“ Mert én nem szoktam majmokkal barátkozni. A báró sógor kacagott, úgyszólván járt a teremben a nagy kacagásban. Dőlöngélt jobbra-balra, *mint egy részeg szűnyög*. „Hahaha! Hörst du, zu kedves! Ein Cavalier!“ A „zu kedves“ ásitott egyet s valami artikulatlan hang megint hallatszott, de *nem bizonyos: a kis mopsz nyiffantott-e, vagy ő*.

A továbbiakban a Molnár ügyvédjének a neve kerül terítékre. Mali Péter. Jó prókatori név; ha magyar világ volt, az á-ra tette az ékezetet és akkor magyarul hangzott Málnak, ha ellenben rossz idők jártak (s többször jártak ilyenek), az i-re tette az ékezetet, lett Mali (tótul: Kiss).

A név után a foglalkozást cirógatja meg egy kis gyengén-szűrővel. Mályt nem lehetett megakadályozni, hogy vagy húsz indokot még fel ne soroljon... A szakma, szakma. És a handabanda a szakma kiegészítő része. A jó fiskálisnak nem elég csak az okos argumentumokkal élni, azzal a hittel kell a kérdést kezelni, hogy a bírák nagy szamarak.

Még a természetnek is jut egy legyintés. Az alföldi lombok más betegségben szoktak kimúlni, mint a felföldiek: ezeket a perzselő meleg öli el, amazokat a csípős őszi dér. *De nekik az mindegy*. Nemcsak a flóra, a fauna is az emberekre emlékezteti. A fiait háttal a gyepre fektető anyagólya láttán így böleselkedik: Az anyai szeretet ezekben a keskeny, agyvelőnélküli madárfejekben is megtermi a furfangos ötleteket. (Nesze neked: *emberi furfang*.)

Utazás közben. „Sokszor voltak idegenek, akikkel mulatóságos volt még akkoriban beszélgetni — most már minden megvan a Baedeckerben. Utazni nem is érdemes — a világ *uniforomisban* jár. *Ugyanazok* az indóházak itt, amik a világ másik szélén, *ugyanazok* az utasok, *ugyanolyan* sipkákkal és plédekkel. Megint a honi viszonyok kapnak ki, Molnár naplójából. „*Mindeneket elhittek* Nékem jártomban-keltemben, *csak aztat nem*, hogy nálunk a juhokat fejik és, *hogy a Kalocsai Érseknek háromszázezer forint évi jövedelme vagyon*“. Mindegy egyébként a cinikusnak, rosszat ostoroz-e vagy jót. „Molnár Pál elvezette feleségét a csatornához és így szólt *azon időknék pátoszával* — *senki sem volt attól ment*: — Hát most már itt vagyunk, édes jó hitvesem, a válpontnál.“ Ez a kép is cinikus, akármilyen szép. „Az őszi napsugár sárgás vásznakot terített ki a tenger ezüst mezőjén. Minden csak úgy folyt, éppen úgy, mintha nem is venné észre a fönséges közömbös természet ezt a kínos jelenetet.“

A nemes vármegye elhatározta, hogy Molnárt olajba festetik a nagyterem számára. Hadd írjon *viczenótárius a Barabásnak*.

(„Barabás“ nekünk ma már több, mint „a Barabás“ volt annak idején. Itt *viczenótárius* uramba költözött az író cinizmusa.) Bár nyomban utána nagy megtiszteltetés a vicze szó a Magyar Kurir híradásából közölt idézet szerint: milyen különös, hogy egy nemes ember, aki nem ölt és nem lopott, elmégyen idegenbe, amerikai söpredék népek közé, *holott idehaza viczispán is lehetett volna.*

Bizony az amerikai reklám sem marad kikezdetlen. *Nagy falragaszok* hirdették naponkint, hogy itt és itt olcsóbban adják ezrét. Bosszús lett mr. Molnár ... kihirdetvén *még nagyobb falragaszokon*, hogy nála ingyen kapni téglát. (Volt elég tőkéje az ilyen elmésségekhez.) Erre az építkezők megválasztották a városka első polgármesterének, a téglagyárosok szétfutottak... Amely mozdulatra ismét úgy mozdult mr. Molnár, hogy egyedül maradván a helyszínén, tetszés szerint emelé fel a téglárákat.

Itthon templomokat és iskolákat épített az amerikai milliomos, honi jövedelmén. „Mondják, hogy a templomok úgy néztek ki a terveken, mint a milánói dóm, a természetben ellenben olyanokká változtak, mint egy oláh kápolna — *de hát iszen sokat mondanak, ami nem igaz.*“ Ez az egy azonban mintha igaz lenne, mert a nagy cinikus még egyszer visszatér rá, mikor Molnár véglegesen kijelenti, hogy nem tér haza többet. „Amit elolvastván Mályék, lőnek a templomok *még nagyobbak a tervrajzokon s még kisebbek a természetben.*“ Igaz, hogy már első ízben is ott a vigasztalás: És végre is, mit törődjék az effélével egy milliomos? Olyan szépen, kibékítően folytatódik: Neki megérte a pénzt az az öröm, amit a jószágkormányzó leveleiben egy-egy ilyen passzus okozott: Áldják, emlegetik szerte a hazában. És milyen kiábrándítóan, lehűtően végződik: Pedig bizony nem emlegette őt a kutya se. Volt itt egyéb emlegetnivaló.

Császárság-e, vagy köztársaság, mindegy az a cinikusnak. „A debreceni országgyűlésen kikiáltották a köztársaságot. Somogyi Antal közbekiáltotta: — Félek, nem sokáig fog tartani! De megfelelt neki Majercsik Ferenc, akit „tót Robespierre“-nek csúfoltak egymás közt: — Ha csak tartja egy-két ezerévig, az se nem semmi.“ A folytatása? „Nem volt már itt *semmi fényes, csak a zsandárok sisakja.*“ Ebbe a hangulatba fulladnak a Molnár-féle templomok. „Kellettek is itt már az Isten számára házak! Hisz ő is elhagyta az országot.“ Egészen addig, míg „kifáradt a király balkeze s kezdte apródonkint visszaadogatni a jobbával, amit elszedtek. Egyszer csak azt a port kezdték tartani a legjobb illatúnak, amit a száműzöttek hoznak haza a csizmatalpaikon.“

A beütött magyar világ sem nagyon imponál Mikszáthnak. Kiábrándult szeme élesen látja, hogy a lényeg nem változott. Csodállak — írja Molnár a miniszternek, ki főispánsággal

kínálja meg, — hogy én jutottam eszedbe. *Hát már kifogytak volna az összes grófok és bárók országotokban?*“ Nemcsak a politikával nincs megelégedve. Egy testes kötet munkát írt a demokráciáról és beküldte az akadémiának. Hogy jó volt-e? Nem tudom. *Nem olvasta azt senki.* De *nem lehet valami nagyon jó, mert az akadémia neki ítélte a nagy díjat.* Még egy kis mellékes gyanúsítással is megspékeli az elítélő véleményt. „Mert tudja az akadémia, mitől döglük a légy. Biztos volt, hogy Molnár Pál megtízszerezve küldi vissza a díjat ajándéknak.“

Az Extra Hungariam ott kap döfést, mikor az amerikai magyar időmúlásáról így emlékezik az író: sok víz lefolyt azóta a *Mississippin*. Egy kicsit alább: „ámbar még akkortájt nem esett Amerika olyan közel *Liptó-Szent-Miklóshoz*, mint most“. Mikor minisztert akarnak csinálni Molnárból, F. bárót küldik hozzá, akivel haragban van. „Az jó lesz, gondolta a kormányelnök, mert sógora.“ Siet is hozzátenni az író nagy csúfondárosan: Ez az a hagyományos „eltalálás“ a felsőbb köröknél. Még csúfondárosabb a bársonyszékre tett megjegyzés. „No de most már megmozdul leveleki Molnár Pál, ha magyar tejet szopott. A piros szék! Még talán a halottak is felugrálnának a magyar temetőkből, ha elkiáltaná magát a temetőőr: Aki miniszter akar lenni, keljen fel!“

Mennyire nem változott semmi, a sógor-bárón látni leginkább, aki a „magyar“ világban változatlanul németül jelent a kormányelnöknek „Der ist ein dummer Kerl“. Kosár? „Ja, Exzellenz. Makaes fej... Eiserner Kopf... Nem jön haza soha.“

Néha csak egy zárjelben tett megjegyzés árulkodik a cinikusra, pedig az is csak idézet, falubeliek után betűhíven. „Nagyon szépen írhatta meg a nótárius uram (meg kellene aranyozni a kezét), mert a grófnő szemét elborították a könnyek.

Még a szegénységen is ráér csúfondároskodni. „Könnyen kitalálhatta volna, hogy mit vigyen. *Nem volt egyebe.*“

Néha a metafora cinikus. Volt nagy sürgés-forgás a megyében a pártok közt. Mindenik szerette volna megnyerni. Egy Krózus a megyében! *Az lesz a skiz. Az pedig nem közönyös, hogy melyik partnernél van a skiz.* Ez a hasonlat is cinikus egy kicsit: Úgy szólván el sem hagyta a nagy-gyönki kastélyát, *mint ahogy a pápa nem hagyja el a Vatikánt.* Mikor Brone úrban társat lel „Átjárogattak egymáshoz, kieserélték az eszméiket a szép téli estéken és *bámulták egymást.*“ Mikor aztán kiderül, hogy „A papa nemesség után jár“, Molnár Pál kiábrándulva fordult vissza: — Ejnye, ejnye, *már megint csak egy demokrata van a megyében.*

Szinte nincs egyetlen mozzanat sem megjegyzés nélkül. Meghalt az alispán. *Nem ideáért halt meg*, ahogy pedig mindig ígérte a tekintetes úr a beszédeiben, hanem tüdő-vizenyőben. *Mindegy.* A labanc és kuruc politikai pártállás igazságosan ki

van pellengérezve, egyik úgy, mint a másik. „A szabadelvű párt jelöltje sógora a főispánnak, tehát hallatlan pressziók lesznek.“ A függetlenségi párt jelöltjének nagyapja pedig nevezetes közbeszólást engedett meg magának kilencven évvel ezelőtt s „a mostani alispánjelöltre is ez a hajdani közbeszólás vetett méltó fényt a ragyogó multakból“ (Volt-e pipa a szájában? t. i. a palatinusnak, az installációján.) Saját felekezetét sem kíméli Mikszáth, megjegyezvén: Volt egy csomó semleges, se ide se oda nem tartozó bizottsági tag (*a luteránus vidékekről*).

De hogy a tanügy se maradjon ki, szerepel Mráz József, a magyar irodalom tanára. Tekintélye nem lehet nagy, mert a parasztkortes komázik vele. Tudománya sem, hiszen „a ráncok fel s alá futkostak azon a szűk területen, amit közönségesen Mráz homlokának szokás nevezni. Stílusosan, magyar tanár létere így fogalmaz: Utea, nem utca. Tudomány nem zseniözza színhely. Annál nagyobb a hiúsága. „A jeles tanügyi bácsi mindenütt a saját énjét látta, mindenütt ebből indult ki s mindent ebből a szempontból ítélt meg. Vizsgai dolgozatul is ezt a témát adta fel: Mráz József és a nevelésügy.

Mikor aztán Bőr Kristóf, a fönti parasztkortes a nagy demokratát is leszervuszpalibácsizza, „Leveleki Molnár Pál szeméit elborította a vér erre a szemtelenségre. Egy paraszt meri ezt tenni! A leveleki Molnárok egy sarjával. Eh — dörmögte az öreg és nagyot csapott tenyerével a bőrülésre. — *Nem lehet mindent elviselni.* Nem bizony, *tekintetes* leveleki Molnár Pál úr — jegyzi meg az író gúnyosan. Mert úgy áll a dolog, hogy az anyatejjel beszített östernészet megjelenik egy komoly pereben és amit ön ötven esztendeig beszített a könyvekből, azt ő egy mozdulatra letörüli egy láthatatlan szivaccsal. Igen, az a tej.“

Nem hisz egyébként a szerző Amerika demokráciájában sem. Úgy vettek már ott minket — kottyantatja el egy alkalommal hősét — mintha az *első hajón* jöttünk volna be. Le is csap az elszólásra késedelem nélkül. „Ohó! Tehát Amerika is? Az első hajó! Hát ott is differencia az ilyen? Csak mindössze a kifejezésben van különbség. Mi úgy mondjuk: Mintha Árpáddal jöttünk volna be. Hahaha — az *első hajón*... Jó éjszakát magának, tekintetes Amerika.“ (Mindkét kiemelés Mikszáthtól való.)

A második demokrata történet, mely az „Ugyan eredj a Rákócziiddal“ címet viseli, egészen hasonlatos az elsőhöz. Mindjárt a kezdő szakaszban azt olvashatjuk, akadt egy kegyetlen Málnay, aki a saját feleségét lefejeztette..., de ezzel a megjegyzéssel: amihez végre is semmi közünk. Hiszen az övé volt az asszony. A következő Málnay kijelentette: Hacsak egy lélek is volna önök között, aki nem akar, tessék, álljon elő és én akkor nem vállalom el az alispáni tisztet. Soha egyetlenegy lélek se állott elő — teszi hozzá az író — jól tudta, hogy az ittas

kortések rövidesen agyonütnék. Nemcsak a vármegye ellen való ez a kijelentés, a nagyhangú frázisokat is kellő értékükre devalválja. Ha azonban a nagyhangból még maradt volna valami, agyonüti a harmadik Málnay gyémántgyűrűje, mely „majdnem a szemevilágát veszejtette a szemben ülő császárnénak. Üzent is a császárné: szépen kéreti, legyen szíves a gyűrűje követ befelé fordítani. *Gáláns ember lévén a tekintetes úr, hát megtette.*“ Az engedély nélkül dohányt termesztő Málnay gravámenje következik eztán, aki jegyzőkönyvbe véteti, hogy „öt nem kötelezik még az alkotmányos törvények sem, ő azt ültethet a saját földjébe, amit akar, mivelhogy az *alkotmány csak valami későbbi dolog.* A föld már régebben az övé volt.“ (A dőlt szedés Mikszáth eredeti intenciója itt.)

A következő kijelentés magának Mikszáthnak a relativitásáról szól. „Mi mamelukok jó lábon állottunk a függetlenségi párttal, *én nem is tudtam másutt lenni, mint ököztük.* Ott üldögéltem velük a folyosón.“ A t. Ház komolyságát különben a következő mondat is kikezdi. Málnaynak olyan nagy bajusza volt, hogy kétszer csavarhatta volna a füle körül s általános feltűnést okozott vele a Házban, ahol sok a léhaság, gyerekeség és egy nagy orr vagy egy nagy szakáll miatt éppen olyan hamar válik híressé valaki, mint a nagy ész és nagy birtok által. S mert könnyű volt a nagy bajusza miatt karrikirozni, az élelaprajzolók felhasználták az arcképét, egy szóval gyorsan lett ismeretes az országban, mint nagy demokrata és nagy Rákócziánus.

Zemplén vármegye jut terítékre. Nemes Zemplén vármegyének eszébe jutott II. Rákóczi Ferenc szülőházát a szokásos márványtáblával megjelölni. Jókésőn jutott eszébe — fűzi hozzá az író — de nem csoda. Annyi nagy embert hajigált ki Zemplén egy huzamban, hogy az ördög győzze azokat emléktáblázzni.

Végre megtaláltam azt a fennkölt gondolkozású embert — sóhajt fel nyomban ezután — aki komolyan érzi, amit mond. (Málnay) Egész átszellemült lényén a jóság és valami krisztusi szelídség ömlött el. Így képzelem el magamban Tolsztoj Leót.

Elég baj az Tolsztoj Leónak, mert Málnay hamarosan levizsgázik mind a két eszményéből. Demokráciából Szerencsen, mikor megdühödik a bajuszán összekülönbözött két paraszt okvetetlenkedésén és ilyeneket mond: Demokrata a mennydörgős mennykő, de nem én. Sohse is voltam, sohse is legyek. Üsse nek agyon, ha még egyszer azt mondom. Útálok a parasztot. Huszonöt bot valamennyire. Huszonöt bot. Huszonöt bot! „Szívének az a rekesze, amelyben a demokrácia volt elhelyezve, ha ugyan volt, elzárkózott (legalább erre a napra), annál nagyobb esapon volt kieresztve a másik rekesz, az, ahonnan a Rákóczi kultusz bugyogott.“ Újhelyen azonban baj történik, ellopják a

képviselő úr bőröndjét. Málnay „rettentő haragra gyulladt, benne volt a bőröndben díszruhája, ősi kardja és négy napra való fehérneműje. Berohant az állomásfőnökhöz, hogy mikor indul visszafelé a legközelebbi vonat, mert ő megy. S mikor valaki megkérdezi tőle: — Dehát Rákóczi? „felhúzta egyik vállát, ajkát elbiggyesztette és kezének egy fumigáló mozdulatával intett: Ugyan eredj a Rákóczival! Ő se lehetett kóser ember.“ Az író így böleszködik a történet befejező mondatában: „a pakktáskája örökre elveszett, de egy igazság előkerült, hogy a demokratság a magyar embernél csak hangulat és sok egyéb is csak hangulat...”

III.

Ismétlem és hangsúlyozom: mintha igazuk lenne azoknak, akik az írot cinizmussal vádolják. Csakugyan olyanformán van: ebben a világban, Mikszáth világában valóságos vanitatum vanitas-hangulat fogja el az embert. Minden hiábavalóság itt, legfeljebb az a baj, hogy nem egyúttal a léleknek gyötrelme is — és éppen ez a tény mutat nagyfokú cinizmusra. Az író tisztán, élesen, kiábrándult szemmel és tárgyilagos ésszel konstatálja, hogy a világ folyása tökéletlen, benne az emberek gonoszak, de nem haragszik érte. Letté hagyja, elnézően mosolyog rajta, sőt önmaga is résztvesz benne. Lépten-nyomon elárulja például, hogy tisztában van a kormánypárttal, de azért megmarad a kormánypárton, sőt a képviselőséget is elvállalja. Nagy író, de erkölestelen ember. Nem is lehetnek maradandóak alkotásai. Körülbelül ezek a Mikszáth ellen hangoztatott legnépszerűbb és leggyakoribb gravámenek s a fönti adatok csak erősíteni látszanak azok jogosultságát.

Mielőtt valami érdemlegeset próbálnánk mondani, szögezzük le, hogy a Mikszáth hatvanhetességét, vagy Tiszapártiságát rendesen pártpolitikusok szokták kifogásolni, vagy radikális világnézetű literátusok, tehát változatlanul megint csak pártpolitikusok. Ez az oka, hogy nem veszik észre, mennyire vanitatum vanitas Mikszáth számára a 67-es és 48-as politika egyaránt. Sőt a világpolitika is az a szemében, azért vagdalozik a demokracia, Amerika és Tolsztoj felé *egyformán*. Mind-egy, melyik politikai párton van az ember *éppen*, mert minden politikának hibás a kiindulópontja. Egyik sem számol az ember alaptermészetével. Minden politikai magunktartása póz, mert nem változtat meg bennünket gyökeresen. Amíg pedig az ember gyökeresen meg nem változik, marad a régi önző, mindenben csak magát látó és magát szolgáló egocentrikus lény. Pedig hiába: a természet, Isten világa szenttelen és befolyásolhatatlan. Az ember ügyeskedik, míg meg nem hal, de egyszer mégis csak

meghal, az idő meg telik és folyik tovább, tekintet nélkül az emberre. Isten sem engedi megfogni magát, hasztalan vetünk neki imákkal, egyházzal, vallással fortélyos hálót, hiába akarjuk megismerni is, hogy aztán uralkodhassunk rajta. Ő van, titkon és túl mindenben, ami emberi világ és nem intézkedik a mi kommandónkra, sőt nem is hederít ránk, hiába csináljuk a hó-kuszpókuszainkat. Van és tervez. Tervei érvényesek és érvényesülnek, ha a fejetetejére áll is az emberiség.

Érzi ezt az ember, de a bőréből nem bújhat ki mégsem. Ezért él így, ahogy él: relatív életet. Erőlteti az eszményit, de képtelen saját természete ellen cselekedni. És mert az író is ember és meg kell maradnia embernek, ha írónak akar megmaradni, az ő életébe is beköltözik a reláció: írd meg, amiket láttál. Embert láttál, hát azt írd meg, de Isten szemével láttad, hát úgy írd meg. Engedelmes az író, azért relatív. Ilyen az ember, sokszor ríkató, többször bosszantó, néha felháborító, hogy ilyen, de nem tehetek róla: ilyen mégis. Nem mutathatom másnyennek, mert akkor moralizálnék, pedig én nem pap vagyok, hanem író. Egyet tehetek: a magamtartásával állandóan képviselem *a másik felet*. A természetes ember világa fölé odaborítom búrának azt, ami kívül van ezen a világon, de mégis kánona neki, a tökéletest: a szépet, igazat, meg a jót, Istent. Nem prédikálom, csak képviselem Istent. Nem vagyok azonos azzal, ami történik, jóllehet magam is ott rángok dróton a tanagrafigurák között. Mégsem vagyok azonos még magammal sem, mert még magammal sem vagyok szolidáris. Sárban fetrengök, fertőben lubickolok, mégsem vagyok disznó, mert nem érzem jól benne magamat. Anyaszülte ember vagyok, de az Isten pártján. Tökéletlenkedem, a többi ember is azt csinálja, mert képtelen vagyok az ellenkezőjére, de közben itt van nálam a mérték és hangzik a mérték igazmondása, hogy amit a többi tökéletesnek tart, arról én megvesztegethetetlenül hirdetem, hogy tökéletlen. Író vagyok, nem pap, még kevésbé proféta. Nem az a feladatom, hogy megjavítsam az embereket, vagy hogy valami csodaszert kommandáljak, amitől megjavuljanak. Író vagyok, az a feladatom, hogy olyannak mutassam meg őket maguknak, amilyenek valójában. Amilyenek Isten mértéke alatt. Az egyes eset Isten szerinti mértéke: a teljes eset, a jelkép. Író vagyok, jelképeket mutatok.

Egészen más tehát a kritériuma annak is: erkölestelen-e, jellemtelen-e Mikszáth. Egy író csak egyféleképpen lehet erkölestelen, ha hazudik. Ha hazug jelképet mutat. Mi a kifogásuk a jelképeim ellen, kedves uraim? Mondtam valaha a kormánypárttól, a kormányról vagy a kormányelnökről annak fejében, hogy itt ülök a kormányelnök asztalánál tarokkpártiban, a kormány tagjainak karéjában a Dorottya-utcai klub esti találkozóin, a kormánypárti oldalon a Sándor-utcai ország-

házában, kérdezem, mondtam valaha valami jót, vagy valamit, ami nem igaz? Én akkor volnék hazug, jellemtelen és erkölcs-telen, ha azt állítanám a hatalom birtokosairól, hogy földre-szállott angyalok és mindig jóra használják a hatalmat. De én ilyet sohasem mondtam. Én tükör vagyok, visszatükröztem a jelenségeket, úgy, ahogy élémkerültek. Ne kívánjátok tőlem, hogy negyvennyolcas legyek, mert én abban éppúgy nem hiszek, mint a hatvanhétben. Hatvanhetes maradok hát és képviselő, mert nem ülöm el érdemesebbnek helyét, tisztességes megélhetésem van így, nem kell áruba bocsátanom a tollamat a mindennapi kenyérért, teljesebben látom a magyar közéletet és autopsziával erről a pontról, cenzúráltanabbul írhatok őszintén Tisza Kálmán barátjaként, mint írhatnék, mint bélyeges ember, végül pedig sohasem írtam magamról mást, lusta, kövér, kényelmes, kártyázni szerető, passzív álmodozó vagyok, nem szigorú arcélú, önmarcangoló, aszkétatípus. Saját szavaimmal élve: nem játszhatom a mártírt — *ezzel a termettel*. Különben sem vagyok se felháborodva, se kétségbeesve, ahogy énnekem látnom engedte Isten az embert, azon csak mosolyogni illik és lehet. Az én hősiességem, hogy itt, ahol vagyok és így, ahogy vagyok, azt írom Bánffyról, a hatalom birtokosáról, az éppen-most miniszterelnökről, hogy „kihúzott egy szivart a zsebéből, *lecsetintette a végét egy picike nyaktilóval* és azzal feloszlatta a tanácskozást: El van végezve.“ Mi semmit sem láttunk, semmit se hallottunk, semmit se tudunk. Az az én hősiességem, hogy megírom a hatalom birtokosairól: vagy így, vagy úgy, de alapjában véve mindig és mindenütt változatlanul ott van eszközeik között a nyaktiló. Az már csak köreszme és stílus dolga: kik, mikor, hogyan élnek vele. Ez az én hősiességem. Az író voltom meg az, hogy a jelképben megmutatom: mindez mit jelent az Úristen mértéke alatt. Látod, már ki is hasadt ajkadon egy szelíd mosoly, hasonlatos az enyimhez, amely állandóan itt bujkál a szájam szegletén.

Igen ám, de mindez nem cinizmus, a szónak sem görög, sem közkeletű értelmében. Antisthenes aszkézise, Diogenes hordója és lámpása egyformán hiányzik belőle s az ember, a helyett, hogy szabadulna, nagyon is rabságába kerül különféle kötelékeinek. Éppen az a baj, hogy nem ura nyúgeinek. Ami pedig a logikáját illeti, abban is a valóságos hippos hiányzik és hippotéta éktelenednek mindenütt. Hazafiság hazafiak és vallásosság vallás helyett. Nem szólva arról, hogy maga Mikszáth hamarabb igazi, mint mainomenosz, „kolontos“ Szókratész.

De nem cinikus ő a szó közkeletű jelentése szerint sem, mert semmi negatívum nincs benne. Az, hogy irtja a hazugságot és az illúziót, még nem jelenti azt, hogy nem ismeri az igazságot és a valóságot. Inkább a mi korunk negatív, semmint ő.

A mi korunk, amely Harsányi Zsolttal „megkorrigáltatta“ Noszty Feri sorsát és happy end-del látta el, mert nem tűrte, hogy hazug illúziójában valaki megzavarja. Mikszáth, a nagy „cinikus“ úgy látta, végső fokon mégsem győzhet a bűn, mi, a nagy „idealisták“ ezért és hasonló esinyjeiért neveztük el őt cinikusnak.

Hacsak. Hacsak nincs még valami más is az ő oeuvre-jében, ami miatt ilyenfajta félreértések keletkezhetnek megítélése körül. Irracionális elem, amely makrancoskodik és nem fél el a szokásos esztétikai kategóriák szűk keretei között. Az imént például futólag használtam jellemzésül egy kifejezést, mely fogalmi jegyeiben föltétlenül gazdagodik, mihelyt Mikszáth közelébe kerül. Azt mondtam, világában az ember *relatív* életet él. Vizsgáljuk meg alaposabban *A demokraták* „cinizmusát“ e jelző mértéke alatt: relatív.

IV.

Az idealisták, akik az illúziót, sőt ha egyéb nem akad, a hazugságot is igényelnék Mikszáthnál, ha nem mint politikusok, hanem mint műélvezők közelítik meg őt, azt hiányolják nála legkeservesebben, hogy semmi „eszményi“ nincs a portáján. Az eszményinek a hiányát keresztelték el voltaképpen cinizmusnak. Nos, hát, az eszményinek ez a hiánya nem cinizmus igazandiban, hanem relativizmus.

Az élet az ő szemének így jelenik meg, relációban: adva van a való és a kellő — egyik a másikhoz képest. Az élet life-rálja a valót, a költő magatartása a kellőt és a kettő relációja váltja ki a művészi gyönyörűséget, mert ez a reláció jelenik meg a műben, mint jelkép. A valóság az igazsághoz képest sohasem volt és sohasem is lesz okos és *ebben* a beállításban vigasztalódunk meg, ha ma sem okos. A természetben, akármilyen ostobák vagyunk mi, emberek, minden csak úgy folyik, mintha nem is venné észre a fönséges közömbös természet a mi bolondságaink kínos jeleneteit. Hogyne, hiszen az alföldi és felföldi lomboknak mindegy, hogy múlnak el. Maga a természet meg tudja emberi furfang nélkül is, milyen furfangokra kényszerül a madár agyvelő is, csak hogy megmaradhasson a madárfajta. Nem haragszik az emberre érte, bár többre nem becsüli ezért a madaraknál.

Törvények érvényesek mindenütt. Az arany feloldódik a sósavban, a főrangú kötelék a szerelemben, de mindkettőnek nagyon melegnek kell lennie. Élet és halál egyformán relatívek tehát. Az ember húsból és vérből van, amíg él, egyszer pedig mindenki meghal. Ne tagadjuk, hogy animális életet élünk, mert nevetséges, ha e helyett emlegetjük a frázisokat. Azért

mondja bajusza alatt mosolyogva az író Ámorra, hogy: nagy esze van annak, mert tudja kedves tótjaitól, hogy rozum csak kötésen felül vagyon. A vén gróf is megkívánja a jót, legfeljebb ló létére nagyobbbat botlik a csikónál és Molnár Pál is szerelemre gyullad a kontesz iránt, ha nem tenné, nemesak nagy demokrata lenne, de nagy számár is. Ami végül a halált illeti, az öreg gróf is meghal, nem valami regényesen, egyszerűen cukorbetegségben, a hatalmas alispán is, nem ideákért, ahogy ígérte a beszédeiben, hanem tüdővízenyőben. A pletykázó öreg-asszonyok is meghalnak, velök együtt a pletykáik is, a maradék már nem tudja a történeteket apróra.

Ezért aztán kár nagy dolgot csinálni még a nagy dolgokból is. Ha valaki lefejeztette a feleségét — tehette, hiszen pallosszaga is volt hozzá, a felesége is tulajdon felesége volt. Végre is semmi közünk hozzá. Azt is kár lefogni erővel, aki neki-szalad annak, aki megsértette. Hadd üssék egymást s utána hadd párbajozzanak. Ohne Geist und ohne Witz lehet ilyet tenni csak, akár Kruplanitz a nevünk, akár... Pulszky Ferenc.

A páthoszt öli meg ez a relativitás legirgalmatlanabbul. Igaz, hogy azt is pecézi ki leggyakrabban. Gazdagságnak és hatalomnak a páthoszáat ugyanúgy, mint a szegénységét. Kár az öreg Faragónénak annyit törnie a fejét, mit vigyen, míg a menta eszébe nem ötlik, hiszen nincs egyebe. De kár a szép és fennkölt mondatokért is, mert először: a hajunkon keresztül szívárogo a szívünkbe, amelyben a szeretőnk babrál, másodszor: gyönyörű mondás, hogy a grófi vér sem kékebb a polgári vérnél, de a motívuma szexuális önzés.

Természetesen minden nagyotmondás ugyanilyen igazi, vagy álpáthosz, akármilyen ünnepélyes helyről, vagy pillanatban hangzik el. Láttuk már, hogy az alispán úr is tüdővízenyőben halt meg, nem ideákért s abban is van számítás, ha valaki kijelenti, hogy egy ellenkező szóra visszalép a jelöltségtől, hiszen nem mer ellenkezni senki sem ilyenkor. A szerető férj és demokrata hős is nevetséges kissé a tengerparton ünnepélyeskedő mondatpózaiban, valamint a tót Robespierre is, ha a 49-es köztársaságot (melyről minden olvasó tudja, meddig tartott) egy-két ezer esztendőre terjedőnek jövendőli, még hozzá hibás magyarsággal. Még Tolsztoj is nevetséges, ha a nagy Rákócziánus demokrata Málnayhoz hasonlít, aki elveit egy-kettőre meg fogja tagadni.

Nem lévén a pathétikus szavakban semmi tiszteletreméltó, egészen emberi, tehát tökéletlen és gyarló — helyesebben emberit takaróan relatív minden politikai elv, párt és kormányzási ügyeskedés is. Hatalom és pénzkérdés az egész. A szabad-elvű párt jelöltje sógora a főispánnak, tehát hallatlan preszziók lesznek. A függetlenségi párt jelöltje meg annak köszönheti népszerűségét, hogy a nagyapja egyszer impertinens köz-

beszólást engedett meg magának a palatinus rovására száz esztendővel ezelőtt. A bársonyszék reményében talán még a halottak is felkelnének sírjukból — ha magyarok. Az irányadó körök viszont feltétlenül mindig „eltalálják“ diplomáciai kétbalkezeséggel — szarva közt a tőgyit. Nem komoly ellentétek a magyar politika ellentétei amúgy sem: maga Mikszáth kormánypárti, de csak függetlenségi pártiak közt érzi jól magát, mindig is arra küllőfékez — saját bevallása szerint.

Nem komoly világ maga a magyar glóbusz sem. Igaz, hogy szép, szomorú hangulata a 48 utáni időknek. Lehet ilyen szívettépőket írni róla, hogy csak a zsandárok sisakja fényes ezekben a napokban, emlegethetjük a császár elfáradt balkezét s lassan felénk nyúladozó és nyiladozó jobbját, a száműzöttek saruján a port, mi haszna! Minden visszazökken eredeti kerékvágásába, bár Molnárnak előbb képviselőség, majd főispánság, végül piros bársonyszék van ígérve, mégis minden a régiben marad. A báró sógor még mindig tényező a közéletben s legszívesebben idegen nyelven társalog a miniszterelnökkel. Azért emlegetjük a Dunát, meg a Tiszát, mert éppen itt lakunk, Amerikában a Mississippin folyna le sok víz megmérni az idő múlását s az alkotmány is arra jó, hogy saját előbbrevalóságunk plasztikusabban domborodjék ki — hozzá viszonyítva. (Családunkhoz, hozzánk képest az alkotmány valami újabb dolog.)

Befolyás, hatalom, pénz mindenütt az igazi faktor. A nagy uraknak engedelmeskedik az ördög is. Aki két-három millióra szert tesz, ha csúnyán is, hét- vagy kilencgombos koronájú főrend válik belőle. Aki nem gróf, *csak* egy Molnár és „kend“. Pedig őméltóságáéik is szeretik az édeset s meglehet, az éppen szóbanforgónak szakálla, arca, sőt a neve is olyan, mint a kecskéé. Igen, igen, olyan degeneráltak már, hogy nem is emberek. Az egyik így beszél: áh, áh, áh, a másik: szaperlott, a harmadik. Avnyav tyavav tyav. Nem lehet tudni, ha megszólal, a mopszli kutyája nyiffantott-e, vagy ő. Aki nem közülünk való, nem érti a dolgainkat. Azt se hiszi, hogy a birkáinkat fejjük, de azt se, hogy a kalocsai érseknek évi 300 ezer forint jövedelme van. Azonban a demokratáink se különbek. Pár-bajoznak, ha a gróf kendnek titulálja, megsértődnek, ha a paraszt lepalibácsizza őket s huszonötig szeretnék vágatni az utálatosokat. Az intézmények se különbek. Minden relatív. A gróf Pesten Széchenyi, Bécsben a császár miatt szégyenkezik bizonyos vonatkozásai miatt. A másik gróf, a „zu kedves“, bár senki sem érti a szavát, főispánnak mégis megfelel. A viczispán a legnagyobb úr a világon, de a nagyhirű festő a vicenótáriusnak csak „a Barabás“, akinek úgyszólván elég, ha egyet füttyentenek. A szegények értékelő skáláján nótárius uramnak aranyozni kéne a kezét. Igen, mert ha nem-nemes ember voltaireiánus, börtönbe csukjuk, ha nemes, Pozsonyba küldjük követnek, hogy

megszabaduljunk tőle. Főispánnak 67 után is grófot-bárót teszünk, legfeljebb amerikai, ha milliomos. Annyi a nagy embere a megyének, hogy Rákóczi csak későn jut eszébe.

Hangulat és szólások mindenfelé. Azzal kezdjük nagy elbúsulásunkban, hogy az Isten is kiköltözőfélben tőlünk, hát minek neki ide templom, de azzal végezzük, hogy ugyan eredj a Rákócziddal, az se lehetett kóser ember. Mindkét esetben bennünket ért bántás, azért beszélünk. Közül hencegünk, hogy a gyémántgyűrűnk magának a császárnénak a szemét vakítja. A császárnéét, akivel szemben egyébként, akármilyen rebellisek, gálánsak vagyunk, persze, mégis. A panama is valami ilyes: nagyhangú építési terv és nyavalyás megvalósulás (milánói dómból kis oláh kápolna). Még az sem bizonyos: hátha csak pletyka. Akit a levelekben milliók áldanak, arról voltaképpen a kutya sem beszél.

A prókátorok is csak arra jók, hogy devalválják a szó értékét. Az a legjobb közöttük, aki legszájasabb. Összезavarják azt is, ami eredeti formájában világos. Húsz érvük is van ott, ahol egy is felesleges volna. A szakma-szakma s a handabanda fontos eleme. Előfeltételezve általuk, hogy szamarak a bírák. Még a nevük is kétértelmű, ha kell tótosan Malí, ha úgy fordul a sorja, magyar világban, ékezetes és ipszilonos Mály. Az összeköttetés egyébként itt sem mellékes: az az ügyvédje Molnárnak, aki iskolatársa volt.

A devalvált szavak aztán mindent devalváltnak, ami velük szorosabb kapcsolatban képzelhető. A prédikáló egyházat (a római pápát és a luteránusokat igazságosan, egyformán). Az Akadémiát (mely kapzsin pénzéhes és a rossz műveket koszorúzza). A tanügyet (én vagyok Mráz József, a szépirodalom tanára, én vagyok Mráz József — szépirodalmi tanár, önmagát prelegálja a professzor úr, mindig csak önmagát.) Tolsztojt, Pulszky Ferencet és Amerikát. A merkantil Amerikát, a maga rejtett önzésével, idomtalan reklámjaival és a demokrata Amerikát, amelynek az első hajón érkezettek az arisztokráciája, tehát éppen olyan *tekintetes* Amerika, mint amilyen tekintetes a magyarországi leveleki Molnár Pál.

Maga a kor, a ma is lefele tendál. Egykor érdemesebb volt utazni. Ma már utazás közben is mindent tud a Baedeker és uniformizálódtak az utazósapkák, meg a plédek.

V.

A reláció tehát úgy keletkezik, hogy adva van a való, azt Mikszáth elmeséli. Megírja, amit látott, sem hozzá nem tesz, sem el nem vesz belőle semmit. De adva van a kellő is úgy, hogy Mikszáth magatartásával képviseli. A valóban nincs egy sze-

mernyi kellő sem, a kellő is elegyítetlenül lebeg a való felett, és megméri únos-úntalan. De nézzük csak, az író magatartásáról esvén szó, milyen is az esetenkint. Egyforma-e, vagy ha nem, hát mikor milyen vajjon?

Nem egyforma. Legközönségesebben úgy mutatkozik, hogy mesél, mesél, szentvtelenül, részrehajlatlanul, válogatás nélkül, egyremásra és az elmesélt jelenségek egymásmellettsége, a sorra-kerülő tünemények egymásutánisága adja a kánont. A „zu kedves“ például a nagy nyeglesége miatt *semmi* emberi nyelvet *nem* beszélt. *Különb*ben főispán volt egyik felvidéki megyében s állása betöltésében nem mutatkozott *semmi* kívánni való. Az író itt nyilvánvalóan a kapesolt mellérendelés szentvtelen formájával érzékelteti, hogy az lehet ugyan „való“, ha a főispánnak emberi nyelven sem szükséges beszélnie, de sehogy se „kellő“ az ilyen mégsem.

Néha konstatálja, sőt helyesli szerzőnk az ilyen abszurdumokat s éppen ezzel szavaz ellene. Gróf Livánszky hanyatt feküdt a pamlagon és a göndörszörű fehér mopsz kutyájával játszott. A kutya ugrált a hasán, a sógor pedig csiklandozta a kutya hasát. Róppant mulatság volt az. Az ember ez utolsó, helyeslő mondatból külön is érezheti, hogy se roppant nem volt, se mulatság, ha adunk az emberségünkre valamit. Az első mód, a szentvtelen konstatálás szintén ott rejtőzik a pusztá elbeszélésben, az utolsó mondat csak ráadás. Minden szó és minden kapesolat peioratív értelmű. *Gróf* Livánszky, lengyel neve van, holott magyar gróf. Gróf. Szabad neki, hogy ne volna szabad hanyatt feküdni fényes nappal a pamlagon és kutyájával játszania, de láttára mégis átfut rajtunk a gondolat, hogy *ezért* kapták ősei a grófságot? Hanyatt feküdni is olyan kevésbé méltóságteljes pozitúra, csak nehéz betegnek vagy halottnak áll jól, legfeljebb rengő bokor árnya alatt a zöld fűben. A kutya is, de nem férfinak való: göndörszörű is, fehér is, mopsz is. A tetejébe meg: a *hasán* ugrál a kutya a grófnak s az is a *hasát* csiklandozza a kutyának. Végezetül *ugrál* amaz és *csiklandozza* emez. A hanyattfekvésen kezdve, a göndör fehér szőrön és hasontapieskoláson át a kutyahas csiklandozásig mindenütt a legalacsonyabbrendű érzékszerv, a *tapintás* mulattatása a „roppant“ mulatság. De hogy is tölthetné el emberibben tömérdék ráérő idejét egy gróf? Önmagában is szomorú kép, hát még relatíve, hogy a demokrata se különb. A degeneráló előjog annak a lelke mélyén is ott lappang és nemsokára feltör a felszínre.

A szentvtelen felsorolás egyik alfaja azzal válik még értékelőbbé, hogy a felsoroló nem javítja ki nyilvánvaló hibáját, hanem úgy adja, ahogy találta, változatlanul. Mit fogja csinálni, barátocskám, azzal a sok pénz? — kérdezi a *magyar* mág-nás sógorától kriminális magyarsággal. Hozzáteszi még: Herr

von..., később, igazságosan, hogy franciául is idegeneskedhessék, ne mindig németül: *Quel diable!* Mikor 67 után beüt a magyar világ, még égbekiáltóbb a magyar főúr párbeszéde a magyar miniszterelnökkel (aki a maga személye szerint csak érti az idegen szót, de nem használja: „Der ist ein dummer Kerl.“ Kosár? Ja, Exzellenz. De még ezt is lehetne védelmezni, ha a mágnás egy szót sem tudna magyarul. Ellenben tud s így még groteszkebb a folytatás: Makacs fej..., Eiserner Kopf... Nem jön haza soha.

Ennek másik formája, ha emberei felfogását közli úgy, mintha a magáé volna. Ezt rendszeren zárójelben közli, mint ami már nem tartozik a történethez, lévén értékelés, nem maga a történet. Sokáig járt a levél s nagyon szépen írhatta meg a nótárius uram (meg kellene aranyozni a kezét). Író és olvasó egyaránt gondolhatnak itt közben egyéb nótárius fogalmazványokra s az éppolyan szép, mint amilyen hatásos hatósági stílusra emlékezve, hogy is lehetnének más véleményen, mint az öreg együgyű (bizvást hozzátehetjük e relatív világban: és önző) Faragóné a nótárius kéz megaranyozását illetőleg.

Van úgy, hogy a maga értékelését zárójelezi oda Mikszáth a szövegbe, azt akarván érzékeltetni, hogy a zárjelbetett mondat nem szorosan véve a történet, a való. Ez azért van, hogy a zárójel is relativvő váljék. Mert ilyenkor a zárójelezett szövegek egészen tárgyilagosak. El kell hallgatnom a valódi nevét (hátha szégyenelné a familia). A szép Viganoux Mari szólótáncokat járt el az ő módos ingerlő kurtaszoknyájában (azóta nevezik az ilyen kurta szoknyát viganónak). Pulszky Ferenc (tőle tudom ezt a történetet), Mari elpirult egész a füléig (akkor tudott elpirulni, amikor akarta). Ne hívassam el mr. Tiddyt? (Ez volt a házi orvos). Csak az a baj, hogy az így semlegessé tett zárójel nagyon sokszor értékelőn is informál. Volt egy csomó semleges, se ide se oda nem tartozó bizottsági tag (a lutheránus vidékekről). Ez bizony világos célzás az ubiquitas elvére az úrvacsorai tanban, amely a magyar nyelvben jelentésváltozást szenvedvén kitermelte a „ne lutheránoskodj!“ kitétel. S ebben és számtalan más zárójelében az író már nem idéz, nem elbeszél, hanem értékel. Mint, mondjuk, emebben: szívének az a rekesze, amelyben a demokrácia volt elhelyezve, elzárkózott (legalább erre a napra).

Zárójeleiben jelentkezik tehát az író legkönnyebben és leggyakrabban, hogy a való világ mellé odategyen valamit a kellő világból is. De elég könnyen és meglehetősen gyakran ad ő életjelt magamagáról egyébképen is. Hol egyszerűen jelentkezik, egyes szám első személyben, mint aki az egészet elmeséli. Hol monologizál magában, mintegy elfelejtkezve igazi feladatáról. Hol az olvasót szólongatja meg, hol az elmesélt való világ embereit, élő és élettelen tárgyait. Hol műhelytitkokat mutogat,

bizonyozván, hogy az előttünk egyre széjjelebb terülő képvilág nem igazi ám, hanem csak irodalom. Hátulról-visszafelé haladva, ilyenféle példákra gondolok: A regényírók többnyire úgy építik fel a meséjüket, hogy az ilyen mezzalliansz nagy konfliktusokra vezet. *Ne tessék nekik hinni, tisztelt olvasó. Aztán... hej, aztán! Én istenem, hogy is mondjam csak?* Jött az a bizonyos tizenkét esztendő. Egy testes kötet munkát írt és beküldte az akadémiának. *Hogy jó volt-e? Nem tudom. Nem lehet valami nagyon jó,* mert az akadémia neki ítélte a nagy díjat. No de most már megmozdul leveleki Molnár Pál, ha magyar tejet szopott! Biztos, hogy hazajön leveleki Molnár. (Ebben a példában a felkiáltó-jel és az ismétlés a figyelemreméltó stílus-elemek.) Nem bizony, tekintetes leveleki Molnár Pál úr. *Ohó!* Tehát Amerika is? Csak mindössze a kifejezésben van különbség. *Mi úgy mondjuk:* Mintha Árpáddal jöttünk volna be. Hahaha — az első hajón... *Jó éjtszakát magának,* tekintetes Amerika!

Előfordul, hogy az írónak valamiképpen mégis az az érzése: numen adest. Leginkább olyankor történik ez, ha a természetnek, vagy a kultúremlerben lelke mélyén mégis ott rejtőző természetes embernek túl-túl jelentkező nagyvonalúságát sejti meg, vagy az vált kivételesen nyilvánvalóvá. Ilyenkor nem viszonyíthat a szokott módjain. Viszonyítania pedig minden okvetlen kell, mert ő az egyetemes létet csupán relációkban érzékelheti. Itt, most azt kell érzékeltetnie, hogy való és kellő egybeesnek. Azonkívül azt is érzékeltetnie kell, hogy nem szoktak egybeesni, incidentaliter esnek egybe ezúttal is. Nem tagadja meg magát Mikszáth ezekben az esetekben sem és megint csak relációt teremt a való és kellő azonossági viszonyához képest is: meghatódik.

Ez a mikszáthi meghatottság a dolog természete szerint három formájú. Ha a természet váltotta ki, szószerint veendőn meghatott hangon meséli el az író, hogy mit látott. Mindvégig és legtöbbször értelmi magatartása egész egyszerűen érzelmivé lágyul. Ha emberek hatották meg, gyöngéddé finomul s különlegesen összeválogatott megérezkítő alanyai és megelevenítő állítmányai (jelzői és határozói) mutatják, hogy nem negatív előjellel bírál. Ha pedig Isten felől tört rá és hódította meg írói voltát a meghatottság, kultikussá merevedik és prózája verssé magasodik. Hol így, hol amúgy, van úgy, hogy skandalhatóan magyar tizenkettős sorokká, de máskor is mindig numerikus prózává szépül a mondanivalója. A háromféle forma háromfajta Mikszáth-művet produkál. Mikszáthi hangulatot, mikszáthi művészetet és mikszáthi áhítatot. Ezek az esetek tiszta formák, de mind a három elem állandóan ott vibrál és mindúntalan megcsillan hol emilyen, hol amolyan, hol harmadikfajta törésben az egységes Mikszáth oeuvre-ben is.

Íme néhány példa A demokratákból. A teljes megértés kedvéért hadd emlékeztessék mindenkit arra, hogy politikai szatíra kellősközepén vagyunk, nagyon utálatos emberi konfliktus után. „Azzal a parkba indult (Molnár Pál). Szép park volt, messze híres. Ki nem lehetett volna találni aranyért, hogy emberi kéz csinálta-e a kastélyhoz, vagy pedig vadon nőtt erdőnek és a kastélyt építették hozzá? A bokrok, füvek és virágszárak mind össze voltak kötözve békanyállal, mintha pajkos tündérek játszottak volna itt s az ő finom, selymes cérnáikkal egy kötegebe csapnának mindent, ami élt és virított, hogy tél apó aztán a vállára vehesse az egészet és elcipelje. A kuglizó fedelén egy gólyafészek ült tüskésen kiálló gallyacskaival, mint valami kozákcsalma. Az anyagólya fiai megnöttek benne és éppen most szállította be őket, hogy aztán jární, röpülni tanítsa és mehesenek. Mert ők is mennek. Hát mi is van abban, hogy elmennek? „Meg kell lenni.“ Egy szélroham futott át a gallyak között... Fázékonyan zörrentek össze s megint lehullott vagy ezer levél. Ezek is mennek, mennek. A Boriska grófnő léptei hallatszottak. Kip-kop. Olyan furesán kongott a föld. Pszt, mintha mondana valamit. Pedig olyan kis lába van a Boriskának, hogy a föld talán nem is érzi. Kip-kop, kip-kop. A föld beszélni látszott és Molnár értette. Marasztalja-e vagy panaszkodik? Mindegy, meg kell lenni“. Ilyen a mikszáthi hangulat. A kozmikus megatódott Mikszáthban metafizikává oldódik a természeti kép: a lét a nemlétet, az élet a halált, a fejlődés az elmúlást idézi párjául és relatívvá teszi azt is, ami megjelenési formája szerint állandónak tűnik.

„Egy-egy célzás elröppent a férj szájából. Az asszony inkább az ösztönével fölfogta s kínos nyugtalanság szállott a szívébe. Lassan-lassan az egymás tekintetét is kerülni kezdték s örültek, ha idegenek szálltak be a kupéba, — pedig csak egyetlen meg nem világított pont volt közöttük. Egy emberfejnyi fénygolyó az égen megmelegít egy világot, egy körömhegynyi homály a házasságban elhidegít egy életet. Az asszony elhúzta a kezét és újra elaludt... azaz befördította arcát a kupé párnája felé... s a kupé párnája nedves lett, másnapra megfakult azon a helyen. Molnárné letörülte a patakzó könnyeit a keszkenőjével és fölemelte a fejét, az arca izzóvörös volt, mintha megtüzesítették volna. — Hát a kis jövevény, Pali? — jegyzé meg végtelenül bánatosan. — Hát a kis jövevény? Leveleki Molnár Pál megrázkódott, valami állati hörgés szakadt fel a melléből s durván, erőszakosan ragadta meg az asszonyka kezét. A Biri grófnő szemei kigyúltak. — Így szeretlek, Pál, így, így. Aztán hozzátette szelíden, megdicsőült arccal: Veled megyek, Pál“. Ilyen a mikszáthi művészet. Az ember közelében formáló erőt kapott ugyanaz a meghatottság, mely a kozmikus hatásra metafizikát teremtett maga körül. A stílusa más ilyen-

kor Mikszáthnak, mint egyébkor lenni szokott. A szavak erősebbek, a mondatkötések szimmetrikusabbak, az elbeszélés menete drámaibb, az egész kép lényegszerűbb. A reláció ott mutatkozik, ahogy az író a jelképet közvetlenül mutatja s minden megtakarított erejét a forma gondozásába adja bele, nyilvánvalóképpen azért, hogy segítse az olvasót az erőteljesebb stílussal a jelkép szintűgy közvetlen megragadására.

Ejh, bolond képzelődés. A füle zúg. Felrázta magát a fél szenderéből. De a szoba is úgy hasonlított az újfalusi kis szobához. Egy pajkos dzsin a sötétségben annak a körvonalait rajzolta ide; ott az ajtó, erre van az ablak, ott a kert, az ablakba behajlik a vén hársfa, odább van a mentabokor, amit a mama ültetett. Gyertyát gyújtott. Hess, röppenjetek el, csábító álmoképek, kik elsiették a dolgot, előbb érkezettek meg, mint az álom. Hess, veszedelmes utakon jártok. Ébren levő emberhez belépni nem szabad. A gyertya meggyúlt. A tündér se rest, hátára vette az újfalusi szobát, elrepült vele... de a mentaszag el nem illant. A menta, az valóság. Nézte, nézte leveleki Molnár. Aztán a kezébe vette, újját végighúzta az érdes, szörmés, faközöld levélen s megbizsergett a vére tőle. És ez a porhanyó fekete föld is a cserépben, otthonról való. Bizony meg nem állhatta, hogy egy csipetnyit ne vegyen a tenyerére és meg ne szagolja. Milyen különös aróma, milyen bódító, milyen nyugtalanító. Mintha ez a földszag végignyargalna az erein és lázongásba hozná egész lelkét... Hánykolódott, nem aludt éjfélig, végre azt gondolta ki, hogy letép egy levelet a mentából és a vánkosa alá teszi. Az a mentalevél megrázkódott a vánkosa alatt, táltos lett, vagy mi lett, vitte sebesen, mint a gondolat, tengereken, városokon, időkön által, az ismerős tájra, ahol az aranykalászkok nőnek. A kalászkok hajlongtak előtte és ringatták. Mrs. Molnár ijedten nézett a szeme közé, azt hitte, hogy az esze ment el az öregnek. De azok a szemek tiszták, világosak voltak, hanem mindenik alatt ott reszketett az alsó pillákon egy könnyesepp. Pál! — kiáltott fel az asszony fenséges ösztöneivel egyszerre mindent kitalálva — téged a honvágy lepett meg. — Igen, Borbála — rebegte szégyenlős, szakgatott hangon. Utolért. Nagy betegség. Haza szeretnék menni. Muszáj, Borbála. Érted? Muszáj“. Ez a mikszáthi áhítat. Érzi, hogy a honvágy érthetetlen és megmagyarázhatatlan, rációntúli valami. Tartalmilag onnan látni ezt, hogy azonnal mítikus elemekkel népesedik be a kis jelenet. Pajkos dzsin, tündér, táltos szerepelnek benne. Sőt talán még titokzatosabb lény is, mint táltos: táltos lett, *vagy mi lett*. Az asszonyok ösztöne is: fenséges. Formailag még strófákra is oszlik a mentáról mesélő részlet. Három strófájának kezdő sorai: Felrázta magát a fél szenderéből. Gyertyát gyújtott. A gyertya meggyúlt. A mondatok numerózusak.

Ott az ajtó,
 erre van az | ablak,
 ott a kert,
 az ablakba | behajlik a | vén hársfa,
 odább van a | mentabokor,
 amit a | mama | ültetett.

De a többi is, majdnem mind.

Hess, | röppenjétek el, | csábító | álmoképek,
 kik | elsiették a | dolgot,
 elébb | érkezettek meg, | mint az | álom.
 Hess, | veszedelmes | utakon | jártok.
 Ébren levő | emberhez | belépni | nem szabad.
 A tündér se | rest,
 hátára | vette az | újfalusi | szobát
 elrepült | vele ...
 de a | mentaszag | el nem | illant
 A menta, az | valóság.
 Az a | mentalevél
 megrázkódott | a vánkosa | alatt
 táltos lett, | vagy mi lett
 vitte | sebesen, | mint a | gondolat,
 tengereken, | városokon, | időkön | által ...

VI.

Most pedig egyelőre kanyarodjunk vissza, az idealisták vádjaihoz. Az a hibája Mikszáth költészetének, hogy nincsenek eszményei. Azért cinikus. Nyers realizmusa megöli a szépet, hidegen csillogó éles szeme csak a fonákságokon akad meg, kiábrándult szelleme nem hisz az emberi jóságban.

Az eddig tapasztaltak alapján meg kell állapítanunk, hogy a vádak nem túloznak. Mikszáth világából valóban hiányoznak a hősök, az ideális emberek. Még akkor is hiányoznak, ha a történelem nagy alakjai közelében időzik. Nála még a történelmi óriások is böfögnek. Letagadhatatlan tény ez, legfeljebb annyi vitatható körülötte-mellette, hogy igazán hiba-e hát ez, vagy valami egyéb.

Az például már a vádemelésben sem igazán igaz, hogy az eszmények hiányoznak nála, csak annyi igaz a vádból, hogy az eszmények megjelenítése költészetében másszerű, mint ahogy a konvencióban történni szokott. Az a bizonyos nagy időkből felénk halló böfögés azt akarja (és azt is tudja) jelképezni, hogy a nagy ember nem azért nagy alak, mert eszményi figura. Az eszményi ember páncélba van öltözve, országos gondjai vannak,

csudálatos tetteket visz véghez, gyönyörűeket mond és nem bőfög. El is csak azért szokott bukni, mert valami tragikai vétéséget követ el s ez olyan a karakterén, mint Achilles testén a sarka, Siegfridén a ráesett levél sárkányvérnemérte helye. Mikszáth halhatatlanjai azonban bőfögnek s ha nagyok, azért nagyok, mert naggyátévő körülmények között kifejthetik százszázalékos önmagukat. Ha nem így volna, másképpen történnék. Relatív látásmódja meg is mutatja ezt conditionalis helyett indicativusban. Zrinyi Miklós nagy volt a XVI. században várúrnak, törpe a XIX. század végén bankdirektornak, de megint nagy, mihelyt ismét várúr lehetett és háborúban megmutathatta megint, mennyit ér, mit tud.

A tökéletlen és nyomorult ember eszményei nem valósulhatnak meg, sohasem tények. A bőfögő, zsarnok, pazarló és kikapós Zrinyi annyira nem eszmény, hogy ezt Mikszáth visszamenőleg is bebizonyítja, éppen előremenő utópiája segítségével. Már a szigetvári kirohanásnál bőfögő, zsarnok, pazarló és kikapós volt, hiszen a XIX. század végén változatlanok az erényei. Tehát az sem igaz, hogy a kor igénye változott. Ugyanaz mi nem vesszük észre a bankdirektorban Zrinyit. De Mikszáth a Zrinyi bankdirektor és várúr ugyanabban a korban. Csak megmutatja, hogy mikor a bankdirektorok nagyrészt magukra költik a pénzt, szeretőt vásárolnak maguknak, pausálékkal elnémítják a hírlapírókat: akkor Zrinyik. Ezt ő nekünk úgy mutatja meg, hogy XVI. századbeli formát ad a XIX. századbeli eljárásoknak. Vasra vereti és a bank pincéjébe zárja a szeretője felszarvazott férjét és az indiszkrét újságíró is. Akkor aztán segítségül hívja a XIX. századvégi formákat. De nem mindegy az, ha sok pénzt kap az újságíró, vagy vasraverve ül a pincében, ha nem írhatja meg, amit észrevett? És nem mindegy az, Montecarloban smenezik a felszarvazott férj, vagy egyébként van eltávolítva a felesége mellől? És nem mindegy, hogy a bankvezér csapata lekaszabolja a részvényeseket vagy ha titkon többséggé összegyűjtve leszavazza? Zrinyinek adottságai vannak Mikszáth szerint, nem ideális jelleme s ugyanezek az adottságai, ha nem bankelnökségben, hanem várkapitányságban érvényesülnek, egyszeribe hősi magatartássá nemesednek, változatlanul a XVI. században is, a XIX.-ben is. Izmaelitának éppúgy nem lett volna való akkor, mint ahogy bankvezérnek nem válik be most.

Nincsenek tehát eszmények, egyáltalában nem volnának?

Ez a mi álláspontunk, kritikuské, az író illet se nem állított, se világát ilyenek soha nem mutatta. Mi keressük az eszményeket rossz helyen és a mi szemünk nem ismeri őket fel, ha igazi formájukban meg-megmutatkoznak. Az eszmények az író látása szerint nem tények, hanem vágyak és törekvések. Az ember vonzódik az eszményekhez, keresi őket másban, mert

szereti az eszményeket. Földi, testi szerelemmel áhítozza őket. Csak az eszményekbe szerelmes, csupán azokat kívánja. Magát viszont álcázza eszményivé, hazudozza és színészkedi az ideálist és a végén hiszékenyen el is hiszi eszménynek magát is, akit kellet és mást is, akiben így kielégülhet. Mikszáthnál az eszmények világa így jelenik meg, mint egy nagy emberi színjáték, amit kiki a maga gyönyörűségére és a mások fálnakállítása végett tudatosan játszik, egészen a maga és mások elbolondításáig. Ebben a világban aztán már csak úgy hemzseg a sok hős és egymást éri a temérdek nagy tett. A *gavallérok* világa ez, de nem csupán ezen az egy helyen, Sáros megyében mutatkozik. Mikszáth egész embermenaszériája ilyen. Az ember megvetné önmagát és nem bírna tovább élni, ha őszintén azt látná: valójában milyen. Próbálja hát az eszményi életet s hogy sikerülhessen, komédiázik. Ez az „eszményi“. Ezt az „eszményt“ viszonyítja Mikszáth a kánonhoz, mikor magatartásával „értékeli“. Az „eszményi“ a való, az érték kánona: a kellő. Egyik a másikhoz képest: a jelkép, Mikszáth költészete.

Egyszeribe megoldódik magának *A gavallérok*-nak a titka is. A sárosiak legalább őszinték. Mindenki tudja a másikról, hogy nincs négy lóva. E jó fiúk mindössze a formákat tartják meg velem együtt, a szép ősi formákat. Hisz ez olyan kedves. Az új házások igen jól tudták, hogy a kötelezvények nem érnek egy hajítófát sem, de nekik is tetszett, őket is gyönyörködtette a forma előkelősége. Mi sárosiak nem érünk rá a szegénységünkre gondolni, a helyett örökké abból tartunk főpróbákat, hogyan esinálnánk, ha gazdagok lennénk. És ha sikerül az előadás, örülünk neki, tapsolunk magunknak, s ha látjuk, hogy valóságnak tartja az idegen, tudjuk abból, hogy hiba nélkül játszottunk. Ami pedig a dolog érdemét illeti, hát ha nem is egyiké, másiké, vagy azé, akinél látod, de okvetlenül valakié; a fény, a pompa, a ragyogás, az elevenség, a finomság, fesztelenség és kedélyesség, az úri allure-ök, a lovak, az ezüstnemű, a griffek, a tónus nemessége a mienk mindnyájunké. Csak szét van osztva és ha azt bizonyos alkalmakkor mesterségesen egy rakásra hordjuk, kinek mi köze hozzá? Igaz-e vagy nem? Mikszáthnak azért van szüksége a sárosiakra, amiért Zrinyire. Az őszinte sárosiak felkeltik benne, ő meg felkelti bennünk a szkepszist: vajjon nem egy nagy Sáros megye az egész földkerekség és nem csupa Zrinyiek élnek-e rajta: az emberiség. Valóságos háromszögelési pontokká válnak számára, hogy mindent relatívá tegyen a segítségükkel. *A gentry fészek*, *Katánghy Menyhért*, *A körtvélyesi csíny* csupa ilyen relatív Sáros-megye, *Beszterce ostroma*, *A beszélő köntös*, *A szelistyei asszonyok*, *Farkas a Verhovinán*, a *Nosztly fiú esete Tóth Marival*, *A fekete város telisdet-teli az Új Zrinyiász relatív hőseivel*. De nemcsak ezek. Az egész Mikszáth-oeuvre színhelye: Sáros megye, időpontja: az

időtlen időben telő XVI. század. Kérlelhetetlenül józan és kiábrándult tisztánlátás, hideg tudatosság jellemzi Mikszáth művészetét. Alapszövedékében valóságos jelrendszer, mely az eszmények és értékek közötti feszültségből született. Az eszmények miatt mégis jelképrendszerré forrósodik a Mikszáthi hangulatban, az értékek miatt szellemivé tisztul a mikszáthi áhítat erejéből. Ezért költészet és ezért klasszikus. Szerkezetének e mindvégig mellérendelően relatív formája következtében pedig: magyar.

Azt hiszem, megtaláltuk a rejtély kulcsát. Mikszáth nem *cinikus*, hanem *magyar* író.

VII.

Mikszáth oeuvre-jét eszményrendszere tette költőivé, értékrendszere klasszikussá és jelrendszerének reláció-szerkezte, az egyik a másikhoz képest elve, a mellérendelés magyarrá. Ez a háromság szétválaszthatatlan egységben adja az oeuvre-t, de hogy megismerhessük, szálára kell szednünk valahogy mégis, a nélkül, hogy egységét megbontanók.

Azt hiszem, ezt az egységet vizsgálat közben úgy őrizhetjük meg sértetlen épségében, ha magunk is egységben tekintjük az egészet és kezdetben kizárólag a jelrendszer tanulmányozására szorítkozunk.

Legfeltűnőbb jelenség Mikszáth oeuvre-jében irtózatossága. Eddigi tanulmányaim során el-elejtettem én már olyasfajta kitételeket, hogy a magyar irodalom nem oszlik felismerhetően úgy kétfelé szép- és tudományos irodalomra, mint a többi népeké Európaszerte, de hogy az ilyen megállapítás mennyire szóról-szóra értendő, azt csak most, Mikszáth esetében látom teljes valóságosságában. Mikszáth prózája értekező próza, csak akkor válik belletrisztikussá, ha meghatott hangulatba esett és csak olyankor igazán „szép“-próza, ha meghatódása áhítatos jellegű. Nincs is különbség „Tudós írásai“, tanulmányai és regényei, vagy novellái között. Mint jogi író külön tanulmány fedezte fel, újságírói karcolatai, cikkei egyenrangúak egyéb műveivel. Az viszont egy szempillantásig sem kétséges, hogy ő azért mégis: költő. Jelrendszerben mozog, nem jelképrendszerben és úgy költő. A közege: a nyelv. Nem mint költői dikció, egyszerűen csak mint emberi érintkezés megszokásosabb eszköze. Mikor nyelvvel él, a mellérendelés csak mint a magyar nyelv grammatikai elve érvényesül nála. Költői machinációi nincsenek. Ebben egyébként a többi nagy magyar íróval közösködik. Arany János is a mindennapi nyelvet emelte költői rangra. Petőfi nemkülönben.

Felvehetünk egy kérdést. Ha az ember közölni akar em-

bertársával valamit, természetszerűleg és magátólértődően folyamodik a jelrendszerhez, a nyelvhez. De mi az oka annak, ha az író, a szépíró nyelvvel él? Mielőtt válaszolni próbálnánk, gondoljuk meg, hogy a vizsgált anyag már kompromisszum, feszültség eredménye, reláció. Ezt tudva, könnyű a felelet. Eszmények és értékek közt választvonalon vagyunk. De mi az eszmény és mi az érték, nem utolsósorban pedig mi a jelrendszer, választóvonalul a kettő között?

Tudjuk, hogy Mikszáth relációi mindig a természeti és szellemi között születtek, valamennyi egyféleképpen, mint egyik a másikhoz képest. A természeti a szellemihez képest. A való a kellőhöz képest. A jelrendszer ez a reláció: a dolog a jelentéshez képest. Az ember, mikor nyelvvel él, akkor igazán ember, úgy, ahogy a népszerű iskolai meghatározás tanítja róla: az ember testből és lélekből áll. A test: a dolog, a lélek: a jel. A nyelv: a dolog a jelhez képest, tehát a jelentés. A jelentés az a reláció, amely az embert kiemeli a többi földi lény sorából és emberré teszi.

Így az ember, amikor beszél. Az egész kultúra voltaképpen ez a nyelv, a jelrendszer. De mit akar a költő a nyelvvel?

Miben különbözik a költői nyelv a mindennapi nyelvtől? Miben más az irodalom nyelve, mint a tudományé? Először azt kell megértenünk, miben egy? A költő mondanivalójában is ott az ember kettős világa: a test és a lélek. A világ és a szellem. És mikor szól a költő, ő is ott feszül a reláció választvonalán. Csak ő mélyebbről motivál és magasabbra tendál.

A szóló a jelentést úgy kapja, hogy *jelt* ad és az, akinek szól, értesül a *dologról*. Ha nem így szól, hiába szól, mert a másik ember nem érti meg. Nem a választóvonalon állanak tehát sem a szóló, sem a megszólított, azon csak találkoznak. A dolog, a másik ember felől, a *test*, a jel, a szóló felől a *lélek*. Alapjában véve nagyon messzire vannak egymáshoz. Nagyon *mélyről* reagál a megszólított és nagyon *magasról* szól a szóló, ha meg akarják egymást érteni, azaz találkozni akarnak a nyelv közbüleső választóvonalán. Nagyon a lélekből kell szólnia a szólónak, mert nagyon testi füllel hallgat reá a megszólított. Azon kezdem, nem is megy arrafelé egy tapodtat sem, ha nem viszi oda a *vágya*. Mint ahogy a szóló sem szólott volna hozzá, ha nem úgy mérlegelte volna, hogy *érdemes* azért mégis. A szóló tehát *vonz* arra, amerre a megszólított *vonzódik*. Hova vonz az egyik és honnan törekszik a másik?

A megszólított egészen testi szférából siet a szóló felé a megértés vonalához. Őt a szóló felől csak az az egy dolog érdekli, nem forog-e veszedelemben, mióta és amiért a másik ember megzavarta létezésében, beleavatkozott életébe azzal, hogy megszólalt. A megszólított tehát a másik emberhez képest életérzéseiben nyugtalanodik s azért törekszik a másik ember

felé, mert a megértéstől várja egyensúlyi helyzete visszalendülését a nyugvópontig. Jogában érzi veszélyeztetve magát, de ha eroszt, törekvést érez a szóló felé, a megértésben megpihenhet majd.

A szóló meg sem szólalhatott volna, ha őt meg egy magasabbrendű életérzés nem készítetné megszólalásra. Ez a magasabbrendű életérzés a bizonyosságot jelzi testi szféránk bizonytalanságai közepette s a jel arravaló, hogy hírt hozzon minduntalan a megoldások világából. Az ember, a bűnös és gyarló teremtés eltévedt az innenválók között, régi név-varázsának nincs többé birtokában, nem ura a dolgoknak, mert nem tudja, melyik micsoda — valójában, vagy lényegében. Érzékeire, vagy ösztöneire van utalva, de azok nem hoznak a dolgok felől megbízható híreket. Ilyen megbízható hírek csak a transzcendensből jöhetnek, de csak akkor, ha a szóló eljuttatja a jeleket az értékskáláig, a kánonig, amikor is a kellő félmjelzi a valót s ezzel útbaigazít az érzékek és ösztönök útvesztőjében, vagy éppenséggel összevisszaságában. A rendbeszedett világ: a jelentések világa. Az ember és a másik ember egymáshoz képest ott bizonyultak egyképpen embernek, mikor a megszólított megértette a jelt, mikor tehát a jelentés megszületett. Vagyis a szóló a transzcendens életérzésből az értékrendszeren átfeszítette a jelt vagyis előkészítette a jelentést, a megszólítottat pedig a szóló felé törekvő erosz a jogi életérzésből odavonzotta a megértéshez. A találkozási vonalon a találkozási pontot a jelentés adja. A jelentés így reláció, törtszám, melynek számlálója a jel, nevezője a megértés. Annál teljesebb és tökéletesebb, mennél inkább megközelíti az egységet, mikor a számláló egyenlő a nevezővel, a szóló adta jelnek valóban az a jelentése, ahogy a megszólított megértette. Mikszáth úgy látja, hogy az emberek között a legtöbb tragikomédiát a meg nem értés okozza. Innen leli magyarázatát az ő nyelvének (általam irtózatossnak jelzett) tudatossága is. Pedig az ő józan, kiábrándult szeme nagyon jól látja, hogy a jelentés világossága csak érték, kánon, amely soha meg nem valósulhat. Relációja irracionális szám. Maga a tökéletes jelentés, az egység csupán a transzcendensben lehet valóság. Isten attribútuma a világosság, a teremő első imperatívusa. Az ember tragédiájában a bűneset pillanatában a dics elborul. Sátáni kísértés a tudás fájáról enni. „Megnyilatkoznak a ti szemeitek és olyanok lésztek, mint az Isten: jónak és gonoszoknak tudói.“ A platonai visszaemlékezés él ugyan bennünk arra az időre, mikor még nem tévedtünk el a dolgok között, mikor még az ember „nevet ada minden baromnak, az ég madarainak és minden mezei vadnak“ és az erosz keresi ezt az elfelejtett, varázslatos nevet, mely őt úrrá tette. Az erosz vágyik errefelé, az érték útját állja és jelzi törekvésének igazi értékét. Az irracionális tört jelentése annál világosabb, mennél

jobban megközelíti a teljes világosságot, az egységet, az Isten szemével látást. Az emberi erőlködést Mikszáth teljes részvétlenséggel mosolyogja meg, vagy neveti ki, akár egyes ember, mint Pulszky, akár módszer, mint a tanügyi bácsik iskolája, akár intézmény, mint az akadémia, akár közeg, mint az emberi beszéd. Az irracionális számot azonban tiszteli s ha valakiben látja az igazi tudás alázatát, értékfölöttinek deklarálja ezt az attitűdöt. A világnézet az ő értékskáláján is legközelebb jutott az egységhez s áhítatos perceiben ezt ő is pedagógiának érzékli. Szeremley Károlynak nevezi legtöbbször, bár más nevet is ad neki imitt-amott.

A világosság az ő értékskáláján és szótárában egyformán azonos önmagával. „Ma egy „szelíd“ Szilágyit láttunk, aki nem akar senkit megenni, de meg akar győzni mindenkit. Maró szatírját otthon hagyta. A buzogány helyett, mellyel ütni szokott, sisakot, páncélokot behorpasztani, egy *világító* gyertya volt a kezében.“ (Ezzel ellentétben — láttuk már — a fiskálisok ott is összezavarnak és elsötétítenek mindent, ahol eredetileg rend volt és világosság.) Csak nagyritkán rakta hátra kezeit összetéve... elől volt szüksége mindkét kezére, amint hol az egyikkel, hol a másikkal magyarázta gyöngéden a dolgok állását a Háznak, mintha csak valami szalonban egy kedves társaságnak felelne arra a kérdésre: „Miben van hát ez a kérdés?“

Tisztában van Mikszáth a szólás, az emberi beszéd tragikumával is. Léven a nyelv a szóló és megszólított közös szellemi terméke, csak akkor lehet eredményes, ha a szóló úgy ad valami új világossággyújtó jelt, ha a megszólított megérti. A kifejezés ilyenformán egy nagy küzdelem győzelmes, vagy vereséges vége, egy kompromisszum a konvencionális jelek és a mondanivaló újsága között. „Úgy a szónokok, mint a levélírók egy kényelmetlen nyűgbe jutván a konvencionális nyelvezetben, a szokatlan békók közt elvesztik észjárásuk frissességét és világosságát, tehetetlenül vergődnek benne, mint az Ábrahám báránya az iszalagok közt.“ (A hasonlatban ez is bennerejlik: és áldozatul esnek.)

Hogy az igazi, emberhez valóban méltó szólásban mennyire észreveszi és nyilvántartja a transzcendenst, azt megint csak Szilágyi Dezső jellemzéséből olvashatjuk ki. „Szava és ítélete *megmérhetetlen magasságban* lebeg a politikai atmoszférák fölött. Hogy úgy fogja föl a dolgokat és az ő analízáló, kihámozó, okadatoló és egybekapcsoló retortáin keresztül keresse meg *az igazságokat, a dolgok benső magvát*. Mily zordon dolog voltaképpen ilyen lelkünkbe látó és veséket áthasító tekintetű nagy ember jelenléte, *becsületes tépelődő énjével, hatalmas fölbuzdulásaival s fönséges csüggettségével*. Nem boldogtalan-e ő miközöttünk? Óh istenem, oly *rettenetesen egyedül van!* Úgy tűnik fel előttünk némelykor, mintha *nem is ember* volna, ha-

nem *csupa lélek*." Egy másik helyen, nem Szilágyiról, hanem általában a parlamentről szólva: Téves volna hinni, hogy a parlamenteket a szép beszédek emelik. Ilyen *isteni erővel csak a nagy, belső igazságok bírnak*. A nagy igazságok mellett a nagy beszédek szinte feleslegesek. Minek gyujtana meg valaki fényes nappal egy *gyufaszálat* azért, hogy jobban *megvilágítsa* a tájékat?

A világosság és a művészi szerkesztés szerves összefüggését is nagyon élesen látja s hangsúlyozza is. „Ha az embernek valami mondanivalója van vagy éppen sok mondanivalója, az csak annyit jelent, hogy sok építőtéglája van. De még azokat a téglákat össze is kell rakni tudni, hogy házak legyenek belőlük. A pusztá téglák csak téglák; becsüket az építés adja meg. A pongyola formák, a téglák egyszerű odahányása eredményezi azután, hogy akiknek nincsenek építőtégláik, azok az utca köveihez és sarához nyúlnak s azzal dobálják egymást — abban a hitben, hogy ők most beszédeket tartanak. A színpadokra a verses forma elhagyásával költözött be a laposság s a lapossággal a ledérség, a régi francia szalonok finomsága örökre száműzve lett, amit a régi *epigrammszerű* társalgási tónus átment a *pongyola*, léha *diskurzusba*. És a lélekharangot bizvást meg lehet húzni az oly parlamentek fölött, ahol a szónoki művészet elvesztette irányadó szerepét. A közeli idők megadták bőven a szomorú tapasztalatot, hogy a szónoki művészet aláhanyatlásával a magyar parlamentben mily gyorsan durvult el a tanácskozási hang.

Érdekes, hogy még a régi szónoki iskola *magyar* voltának az ismérveit is megpróbálja keresni. „A régi klasszikus irányzat már-már egy-egy *speciális magyar* szónoki iskola kidomborodó vonalait mutatta. — Nem volt ez nagy stíl, de a *mienk* volt, valami az orátorokból, valami a rétorokból, egy kis pátoz, valami kevés analízis, egy kis magyar paprika, majd egy csipetnyi attikai só, egy-egy virág, vidám lendület, közbe sok, nagyon sok józanság.“

Ez a sok, nagyon sok józanság benne is megvan, azért haragszik az ellenkezőjére. Nemcsak a pongyolaságot utálja, a frázist is. „A Kazinczy Gábor csinált szóvirágait a moly vette át hatalmába; a „csergedező patakok“ és a „terebélyes tölgyek“ megszűntek susogni a Horváth Boldizsár elnémulásával. E patakokban, mellékesen legyen mondva, nem egészen tiszta víz csörgött, mely az anyaföldből fakadt volna, hanem egy kis limonádé is és a tölgyfák csak elzárták a látókört a hallgatók elöl, nemhogy megnyitották volna.

Később Széll Kámán jellemzésében mond olyanokat, amik egy kicsit tovább is segíthetnek bennünket kutató útunkon. „Valami szokatlan *őszinteség* lengte át beszédeit és csodálatos *világosság*. Az ember hallgatja és *hisz* neki. *Érezni* véli, hogy

csupa jóakarata az egész ember. *Ezt tette*, amazt *tette*. Másképp is lehetett volna, de akkor *nem jó* lett volna, *mert ez, mert az*. *Be engedi pillantani* a hallgatót gondolatvilágának legrejtettebb zugaiba s ezzel azt éri el, hogy a hallgató a *fele úton* *identifikálja magát vele* és az *ő eszével kezd gondolkozni*.

Páratlanul tiszta, logikus, pontos elemzés ez. Mikszáth értékskáláján a világosság mellett megjelenik a másik érték: az őszinteség. Mégpedig kapcsolatosan mutatkozik, mint a világosság szerves kiegészítő párja: világosság és őszinteség. Ez a látszólag jelentéktelen és fontos kérdésre ad megnyugtató választ. Arra, amit mostani fejtegetésünk elején vetettünk fel. Mit keres a költő a tudomány számára fenntartott helyen, a jelrendszerben? Egyúttal a felől is megtudhatunk egyetmást, miért nincs a magyar irodalom és szépirodalom közt olyan határozott választóvonal, amilyen Európaszerte egyébként mindenütt feltehető.

A sem nem tudós, sem nem művész, hanem szónok Széll Kálmán sikerét őszinteség és világosság magyarázza. Mikor a megszólítottat az erosz a jogból kimozdítja és „fele útig“ (l. főntebb Mikszáth kitételét), a megértésig viszi, mert a szóló a transzcendensből az értékig hozta elé a jelt, mikor tehát a két ember csak beszél, csak érintkezik egymással, a jelentésben csak világosság az irracionális törttel megközelített érték. Őszinteség akkor párosul a világossággal, ha több is történik, mint az eddig elmondottak. Mikor a megszólított *érezni* véli, hogy az egész ember, mármint a szóló *csupa jóakarata*. Ennek az a következménye, hogy *hisz* neki és *identifikálja magát* vele. Természetesen csak azért teheti ezt, mert *előzetesen* elmagyarázta a szóló neki, mit *miért* tett. Aztán (éppen ez által) beengedte őt rejtett énjébe s a megszólított most az *ő egyéniségével* él (az *ő eszével* gondolkozik).

Mi történt itt most, ami közlés közben, érintkezés által, beszéd segítségével eddig nem ment végbe? Kitéltődött az emberiség kezdő és végpontja között a közbülső találkozási vonalon innen is, túl is az eddigi úr. Eddig a szómatikus (testi) és pneumatikus (lelki, transzcendens) életérzésektől közvetlenül jutott el a megszólított a vágy, az erosz, a szóló az értékelés erejével a jel és megértés relációjáig, a jelentésig. Ezúttal a megszólított megérezte, hogy a szóló *jót akar*. Feltárta egész énjét a szóló, azért érezte meg a jóakaratot a megszólított. Kénytelen volt vele, mert csak egész énjének latbavetésével indokolhatta meg kellőképpen, amit tett. Mikor aztán már *hinni* tudott a megszólított a szólónak, bekövekezett a szóló számára a *siker*. Egy nagy átesoportosulási folyamat állott be: a megszólított identifikálta magát a szólóval. Mintha csak helyet cseréltek volna a szellemvilágban. A szóló egész énjének feltárásával feldolgozta lelki életének testi felét is, a megszólított identifikálván magát

a szólóval, a lelki élet lelki felében helyezkedett el: a szólo eszé-
vel kezdett gondolkozni. Így aztán teljesen egyforma most
a szólo és megszólított lelke: szomatikus életérzéseik, érzelem-
világuk, jelentéseik (tudatosságuk, tudományuk), tetteik és
pneumatikus életérzéseik (hitük) identifikálódtak. A jelentésből
így lett szimbólum: ezzel az önmagában való teljességgel és
másokra vonatkozóan érvényes egyetemességgel. A teljesség azt
mondja, hogy a jel több mint jel: szomatikus életérzés, érzelem,
tett és pneumatikus életérzés is egyben. Az egyetemesség a si-
kerben azt tette nyilvánvalóvá, hogy nemcsak én vagyok én
és te vagy te, én is te vagyok, te is én vagy. A jel és jelkép kö-
zött mindössze egy lényeges különbség van és ez egyiknek is,
másiknak is a lefolyásában manifesztálódik. A *jelentés* sikeré-
nek nem a szólóadta jel a kulcsa, hanem az, megértette-e a meg-
szólított a neki szánt jelt. A *siker* jelentése pedig a szerint kö-
zelíti meg többé-kevésbé a maga irracionális törtjével a töké-
letes sikert, milyen mértékben tárta fel énjét a szólo. A meg-
szólított megértésének a mértékétől függ a jelentés világossága,
a szólo gyónásának hőfokától a siker őszintesége. A világosság
indexe a megszólított, az őszintesége a szólo. Magára Mik-
száthra vonatkoztatva, nála a világosság mint éles relációk
megteremtése mutatkozik, az őszinteség pedig mint meghatott-
ság. Azért költő is, azért nem csupán tudós író, mert nemcsak
relációi vannak, hanem meghatódásai is. A test felől, a termé-
szet felől hangulatos, a lélek felől, a transzcendens felől áhíta-
tos. Kozmikus hangulatban és Isten áhítatos átélésében lehet
a halandó ember őszinte csak. Különben álcázza magát a szóma
közeliében, a pneuma hatására pedig téved, vagy hazudik.

A hangulat érzésvilágát tölti el az írónak és költővé vá-
lik általa. Az áhítat írói munkáját tetté gyakorlatiasítja, tehát
akaratvilágát szabályozza s így születik a mű, mely az író
klasszikussá magasztosítja. Szóból szó kerekedik így: az író
igaz szava ezúttal a költő ajkáról mint szép szó zendül, a klasz-
szikus alkotás ígéje, mint jó szó válik nyomban jó cselekedetté.
Ezt érezte meg Petőfi, mikor Arany Jánost Toldi megjelenése-
kor ilyen jó szóra buzdítja: „A szegény népl olyan felhős lát-
határa, S felhők közt kék eget csak néha napján lát. Nagy fá-
radalmait ha nem enyhíti más, Enyhítsük mi költők“. A fára-
dalom több mint érzés, azt a szép szó nem, csak a jó szó eny-
hítheti. Eötvös József báró is csak gyermekteleg játékká aljaso-
dásnak tartja az olyan irodalmat, amely csak szép szó, nem
együttal jó szó is. Az író munkája ebben az értékelésben nem-
csak tudós jelrendszer, hanem művészi jelképrendszer és társa-
dalmi tetterendszer is.

VIII.

Az egész szellemi egyéniség átmunkálása magyarázza meg végérvényesen és elégséges mértékben a politikus Mikszáthot és azt a legkevésbé ismert Mikszáthot, akit én oeuvre-je ismeretében a köztudat ellenére is kénytelen vagyok külön nyilvántartani s akit legszívesebben így neveznék, a pap-Mikszáth, de megelégszem azzal is, ha így nevezhetem: a filozófus Mikszáth. Az egész magyar irodalom tanulmányozói számtalanszor megfogalmazták azt, amit itt én most csak elismétlek. A magyar irodalom fő gondolata: a magyarság maga. Nemzeti a mi irodalmunk elsősorban és leginkább. A magyarázat egyszerű: szinte megszakítás nélkül ezer éven át érezhattuk magunkat pusztá exisztenciánkban veszélyeztetve. Ez teszi Mikszáthot is politikussá: hiába mesélünk egy halálraítéltnak a siralomházban. Először meg kell nyugtatnunk a magyar lelket s csak azután szórakoztathatjuk. Ezért politikál Mikszáth. De miért nevel? Miért prédikál? Miért bölcselkedik? Azért, mert ez a megnyugtató vigasztalás nem telhetik a politikától magától. A megrendült szómatikus életérzést csak a feltétlenül bizonyos, a maga bizonyosságában rendíthetetlen pneumatikus életérzés vigasztalhatja meg. Ezért aztán a politikus Mikszáth úgy próbálja biztosítani a maga politikai magatartásával a magyar függetlenséget, hogy közben minduntalan a transzcendensre utal. Azok, akik Mikszáth relatív szerkesztésű művészetét csak feléből-harmadából ismerik, láttuk már, hogy ítélik nem annyira meg, mint el politikáját. Transzcendensre utaló filozofico-religiositását viszont úgy szokták elkönyvelni, hogy hajlamos a babonára. Pedig nem babona a babona sem Mikszáthnál, hanem az ő relációlátó szemének a látásmódja, ahogy állandóan túlutal a realitásokon s a lényeges dolgok magyarázatát — relatíve — áthelyezi a misztikumok világába, a transzcendens odaátra.

A szómatikus és pneumatikus életérzések egymásrautaló, csodálatos, szerves összefüggésére mesteri példa oeuvre-jében *A fekete fogat*. Röviden összefogva e nagyobb elbeszélés meséjét, arról van benne szó, hogy az író szülőfalujában, Szklabonyán, a XVIII. század óta nyilvántartanak egy kísérteties fekete fogatot, mely se port nem ver fel, se nyomot nem hagy s amelyben három lovat hajtott egy fejetlen kocsis egészen a forradalomig. Azóta, aki látja, négy lovat lát. A negyedik ló: Rédeky Tamás 49-es szolgabíró. Ez a Rédeky kegyetlen ember volt s egy pajkos szóért statárialiter akasztásra ítélt egy Kolbolyik János nevű tót napszámost. Az öreget mégsem akasztották fel, mert leánya, Borka, az öreg András hajdú tanácsára kegyelmet eszközöl ki számára a szécsényi kormánybiztos gróftól. Szécsény azonban jövet-menet négy órányira esik

Szklabonyától s ezt a távolságot Kobolnyik Borka csak a kísérteties fekete fogattal tehette meg. Rédeky tehát az írás olvastára az ablakhoz lép, megpillantja a fekete fogatot, szívéhez kap s holtan esik össze. „A jelenlévők ijedten szaladtak az ablakhoz, hát csakugyan ott állt a kísérteties kocsi, de három helyett már négy fekete ló volt eléje fogva, a negyedekre, a frissre, éppen most tette rá a kantárt a fejetlen kocsis.“ Jellemző Mikszáth relációs látásmódjára, hogy később berugatja az öreg Andrást, akinek az asszony lánya — megelőzőleg már értesültünk róla, miközben az öreg a statáriális tárgyalás alatt Kobolnyik Borkával beszélget, — minden valószínűség szerint szeretője a kormánybiztosnak, s a vén hajdú jókedvre hangolva ilyen megjegyzést ejt el vigyázatlanul: „Ejh, hátha nem is kellett volna a Borkának arra a fekete kocsira felülni? Hátha, tegyük fel, a gróf éppen akkor a mi falunkba lett volna, teszem fel, kalandon valamely menyecskénél, ámbátor ha úgy vesszük, hogy egy vagy más, hát inkább nem is szóltam“.

Meg kell még jegyeznem, hogy mikor Borka azt veszi ki az öreg András szavából, hogy Eszter asszony megcsalja az urát a gróffal, a következő párbeszédet fonja kettejük között. — Dehát minek engedi, bátyóka, az ilyen bünt, ha tudja? — Hja, fiam, sok dolog van a világon, ami ellen nem tehet az ember. Aztán csak azt gondolom, hogy minden asszony asszony. Bűnben fogantatik az ember. — Jó, jó, — felelt Borka — de a bünt, ahol érzük, kigyomláljuk. Isten úgy akarja, s ha a kend kertjébe van a giz-gaz, annál inkább a kend kötelessége. — Úgy ám, gyerekeeském, jól mondod, az Isten, ő valóban hatalmas, de ő odafent van, idelent a földön más hatalmasok vannak és ha ezek akarják, ki szegülhetne az ellen? — Csak talán nem a kormánybiztos grófról van szó? — Ne te ne! Mingyárt a szájadra ütök.

Még néhány kitétel mutatja a delejtű állhatatosságával a transcendensre utalást. Kobolnyik Borka menet elmorgott három Miatyánkot, jövet elimádkozott három Hiszekegyet. Közben, mikor kijött a kormánybiztostól, megkérdezte tőle a fejetlen kocsis: jól végzett-e? „Mondani akarta, hogy áldja meg az Isten, amiért idehozott, de csak mégis elharapta, hátha nem jó volna Istent említeni a fekete kocsisnak, mert ki tudja, hogy van, mint van.“ Később, mikor már az írónak mesélték a történetet gyerekkorában a falubeliek, mondták, hogy mivel Kobolnyik Borka, a szlatinai juhászné e kocsin eszközölt ki ártatlan atyjának kegyelmet, hát nem is lehet az a gonosztól való. A többi falujokbéli kísérteties jelenség is mind hasznos jószág. Egy fehér kutya kikapar valahol egy fazék ezüst-aranypénzt, aztán eltűnik örökre. Egy fekete tyúk felmegy a ház fedelére és ott sétál, ami figyelmeztetés a háziaknak, hogy rögtön asszekurálják be, ami elérhető van, mert tűz lesz. És hát ezzel a

tyúk bevégezte küldetését, visszamegy megint a temetőbe, mert iszen a vak is tudja, hogy a fehér kutya, meg a fekete tyúk elhalt lelkek voltak a hozzátartozóik közül.

A tények maguk magyarázzák meg magukat, szinte felesleges minden hozzátoldás. Mikszáth úgy látja, hogy az ember szomatikus társas életérzése olyan alapjában van megrendülve, hogy csak a pneumatikus életérzésben találhat vigasztalást. Aki nem hisz a fekete fogatban, tehát abban, hogy odaátról megsegíthetnek bennünket titokzatos hatalmasságok, az el van veszve, mert „Isten valóban hatalmas, de ő odafent van, idelent a földön más hatalmasok vannak és ha ők akarják, ki szegülhetne az ellen?” Idelent a földön, önerejére hagyva kiszolgáltatott féreg az ember. A fekete fogat azonban megjárhatja Szécsényt nyolc óráig, amikor az akasztás ki van tűzve.

A fekete fogat a bűn forspontja. Az olyan lelkek, mint Kobolnyik Borka imádságos lélekkel ülnek ugyan rajta, de az író nem azért mesélt előzőleg a kikapós grófról, Rédekyvel sem azért csapatta a nagy dicséretet, hogy milyen jó, vajszívű ember, hogy el ne képzeltesse velünk: milyen árat fizetett Borka a kegyelmi iratért. Mindegy, a racionális magyarázatot fogadjuk-e el, vagy az irracionálisat. Akár ott Szklabonyán járt Borka a grófnál a pásztoróra helyén, akár Szécsényben a kísérteties fogattal, mindenképpen Rédeky vitte őt a bűnbe. Egészen természetes tehát, ha halála után a negyedik ló képében hurcolja tovább a bűnre szegény bűnös embereket a fekete fogaton. Nincs a falun elég érzékeny erkölcsi érzék — hánytorgatók, városiak? Bizony nincs. Mondják is, hogy mivel Borka e kocsin eszközölt ártatlan atyjának kegyelmet, *hát nem is lehet az a gonosztól való.*

Ahogy itt tartok, brutálisan vágódik eszembe a megbélyegző jelző: cinikus Mikszáth. Most, ahogy teljes nagyságában és méltóságában magasodik elibénk ez a kiváltképpen szuverén és istenfelő óriás, úgy is, mint megrendítő erejű íróművész, egyszerűen nem értem, hogy lehetett őt egy rövid időre is így félreismerni. Azaz, hogy: hazudok, ha azt mondom, nem értem. Nagyon is értem. Vagy rosszhiszeműek vagyunk, vagy vakok és siketek. Mindegy, milyenek vagyunk, állásfoglalásunk motívuma így is, úgy is ugyanaz. Még mindig szolidárisak vagyunk Mikszáth korának bűneivel, a politikai rabszolgasággal, valláspótló racionalizmussal és az álművészet máramarosigymánt-értéktelenségeivel.

Tessék csak továbbhallgatni ezt a „mamelukot“ és ezt az „istentelen pogányt.“ A nagy Tisza-párti így nyilatkozik például Tiszáról, mint szónokról: „Az ő bélyege nyomódott rá a parlamenti vitatkozásokra és nem a jobb szónokoké. Mert, hogy átvigyük a példát más térre, könnyű elképzelni, hogy a legbájosabb, legfinomabb asszonyka piperéjét, mozdulatait, hang-

hordozását, fejtartását utánozza egy nagy társaság, hiszen ez nem is csoda, de ha egy *nem eléggé csinos, sőt meglehetősen slampet* nő kelti föl általánosan a vágyakat őhöz hasonlóítani, akkor annak rendkívüli temperamentummal és más nagy tulajdonokkal kell bírnia. Egy másik helyen: „A mamelukok kritikája nem sokat ér, ők mindig a tényleges miniszterelnökökben fedezik fel az emberi tökély maximumát. A király a kinevezési okmányt állítja ki az ő miniszterelnökeinek, a mamelukok pedig a lángelmét ajándékozzák nekik.“

Ha már a királynál tartunk, érdekes feladat a hatvanhetes Mikszáth viszonyát öfelségéhez is tisztáznunk valahogy. Bizony tökéletlennek tartja a közös ügyet, de még a perszonál uniót is. Mikor arról mesél, hogy *Hazajön a király*, jobban esik a lelkének Tiszát is titkos negyvennyolcasnak rajzolni. „Ördögös Tisza! — nevetett jóízűen a király. — *Megint becsapott!...*“ (Vigyázat! Úgy látszik, nem először történik.) A perszonál unió lehetetlenségét ebbe a szimbolumba szorítja. „Éppen egy hídon mentünk át! Ez az! — kiáltott fel az öreg ember. — Ez a híd a Lajta hídja volt. A dolog nagyon is világos. A király, nemde, paprikás pörköltet evett? Egy falatot betett a szájába a hídon innen, s ez még a magyar királynak egészségére vált volna, de a másik szempillantásban, a hídon túl, mikor a paprikás falatot lenyelte, már ekkor Öfelsége osztrák császár volt s a paprikás hús nagy betegségbe ejtette. Udvari tanácsa összejött íziben és ezt határozta: ha a császárnak megárt az, amit a király tesz, a császárnak nem ajánlatos betartani azt, amit a király ígért.“ Mikor aztán mégis csak úgy képzei tovább, hogy a király mégsem hajt tanácsosai szavára, elfogja hirtelen a mikszáthi-áhitat és magyar tizenkettősökbe merevül a mondanivalója.

*„És most ennyiben van a dolog:
Építik a várat nagy sürgés-forgással.
Építik, építik, míg csak meg nem únják.
Kilencvenhét pallér a téglákat rakja,
ezerszáz napszámos váltig adogatja.
Harminc ács fűrészrel, húsz kovács kalapál
s ezalatt a kertben kilenc kertészlegény
rezedákat ültet.“*

Az, hogy Budán volna legokosabb rezideálni a magyar királynak, nem csak amolyan futó ötlete Mikszáthnak. Politikai rezonból, komolyan is jónak tartotta volna. *Ferenc József mint elbeszélő* c. karcolatában, a mellett, hogy alaposan odamondogat az udvarnak azért a nevelési módszerért, amellyel az uralkodót főherceg korában magyarul tanították, ezt a „vágyálmát“ megint előveszi és megcsillogtatja.

Két magyar írásbeli dolgozatáról mesél az egykori Fe-

renc főhercegnek. „Tanítójául csakhamar tisztelendő nemeskéri Kiss Pál udvari káplán rendeltetett ki. A főtisztelendő úr veres tintával javított itt-ott a szövegben — néhol ő is rosszul. Felvidéki ember lévén, körülbelül úgy néz ki a dolog, mintha például Matuska Péter tanítana egy főherceget magyar nyelvre.“ Aztán bevallja, hogy a fenséges író hibákat ejt. „Hogyne! Ezek a *szerecsétlen magyar* igék! A *kitanulhatatlan* hajtogatásuk! Az *állhatatlan* „meg“, mely mint a kis kutya, hol előtte, hol utána szalad az igének. Hát még a *határozatlan és határozott mód!* Hát az a sok dupla t meg l. És azt *örökké eltalálni*, hova tegyen az ember belőlük kettőt és *hol elég egy is!* (Mintha nem is grammatikáról volna szó.) Alább: „Ime, egy mondatban két népies szó, amiktől még fáznak az akkori írástudók. De tisztelendő Kiss Pál nyilván nem félt s úgy adta elő a nyelvet, ahogy ő összeszedte a könyvekből, meg a néptől vegyesen. Nem volt egészen járatos a nyelvben, azért tanította jobban“. Még alább egy meglehetősen kemény mondat: „az élénkségnek, a fordulatosságának nincs nyoma, az egyéniség nem látszik még mikroszkopon se“.

Egy kis gonoszkodás következik. „A tisztelendő úr nyilván csak olyan közömbös dolgoknál maradt, amelyekben nincsen tendencia se ide, se oda“. Azért adta ezt a témát: Mátyás király vagy a cinkotai itce. Igen ám, de a három kérdés közül mégis felcsérelte a középsőt: Hol van a világ közepe? ezzel nyúzza meg a követ! A másik anekdotát: Mátyás és Holubár-t a tisztelendő úr „odaajándékozta az osztrákoknak (Miksa császár Mainzban lett belőle). Gondolta magában, ha már sok egyebünk náluk van, miért ne legyenek ott a legendáink is. Talán az is hozzájárult, hogy a krónikát úgy, amint történt a cseh Holubárral, a csehek iránti gyöngédségből se lett volna tapintatos az ifjú főhercegnek előadni. Egy udvari káplánba kellene bújnunk, hogy a motívumait eltaláljuk. Ha nem ide húz a szíve, hát bizony a nagy itcét is épp úgy odaajándékozhatta volna Klosternenburgnak vagy Kretzendorfnek.“

A befejezés megint a fenti rezidencia-motívum. „Hol kél fel a nap? Hátha elgondolkozik e kérdés fölött, mely négyszáz év előtt lebegett egy király ajkán és ő maga is felteszi önmagához és mindenkihez: hol kél föl a nap? És egy belső hang feleli és még hozzá minden okos államférfi is azt feleli: — Felségednek Budán.“

Azt is látja élesen, hogy a kiegyezéskor nem békültek meg a magyarok. „Pongrácz beszédes volt, tréfálgatott, politizált, mint ahogy minden közönséges eszű magyar ember teszi borközi állapotban a világ eleje óta. S voltak *helyes*, találó megjegyzései, *például*, hogy teljes paritás csak akkor lenne, ha „azok“ is felakasztanának tizenhárom tábornokot a maguké-
ből. Pamutkay, Kovács nem győztek csudálkozni. Nem látszik

ezen *annyi elmezavar sem, mint a körömfeketéje*. Isten különös csodát művelt vele, *világosságot öntvén a közelgő homályba*.”

Aki 49—67-ig vétett a nemzet ellen, érezni, hogy annak nem bocsátott meg ő sem szívéből holtáig. Gróf Forgách Antal! — peregtette le harsányan a lisztáról. Meghalt! — kiáltá rá száz meg száz torok. Később azok a tekintetes urak, akik akkor azt kiabálták, hogy meghalt, most mind azt harsogták, hogy éljen. Hanem az őszinte hang volt akkor, bírák hangja, ... ez meg csak a korteseké. Alább: hja, biz az szépen összeszerzethetett magának; hiába, *olyan helyen volt*.

Kedvelt szituációja eldaloltatni valakivel, vagy valakikkel a legszomorúbb nótát, vagy végigkérdegetni a kosztosdiákokat kosztadó gazdáikkal: ki hol született. „A gyerekek összemოსolyogtak s aztán elkezdtek szomorú, monoton hangon dalolni:

*Müller Gyula Nagy naptára,
Szerkesztette Friebajsz István,
Ezernyolcszázötvennégyben.
Emich Gusztáv betűivel.*

Gábel úr könnyei előtörtek az elérzékenyüléstől, nem bírt szavakat találni egy darabig. — Különös nóta, különös bizony, mert temetési dal ez, tekintetes asszonyom, akkor énekeltük mi ezt, mikor a „Szózatot“ nem volt szabad. A Szózat helyett énekeltük, mikor a haza a koporsóban feküdt. Sirtünk, lelkesedtünk rajta, pedig csak egy naptárcím volt az egész. Most is összeszorul a szívem. (Ezt a motívumot számtalanszor elismétli Mikszáth).

Gábel úr kosztosai közül Szabó László Londonban, Daróczi Mihály Párisban, Katányi György San-Franciscoban, Török Gyuri Madridban született. „A forradalom nem szünt meg, asszonyom, hanem csak folytatódik a matrikulában és mindenütt. Csak meg kell tudni látni éber szemmel. Száműzöttek gyermekei ezek.“

Hát mikor feliratot kellett eszerélni a gimnáziumon, valami mást a régi helyett: „A haza minden előtt“ Krapotka megyefőnök úr akaratából. — Ez már helyes, ez már jó. Az időről szabad beszélni. Az idő ártatlan fogalom. Praesens, imperfectum, perfectum, futurum. Egy kicsit ostoba dolog, de nekem mindegy. Jelen, félmult, mult, jövő... Hát fel is rakták az ácsok még aznap délután a homlokzatra. A magyarok megértették, mert már megtanulták azt a keserű tudományt, az értelemben másik értelmet keresni: megtalálni, ami hiányzik, ki egészíteni, ami félig megvan. Praesens imperfectum azt jelenti, tökéletlen jelen, perfectum futurum azt jósolja, hogy tökéletes jövő. S ami mindenek felett való, hogy sikerült a németet lóvá tenni. Igaz, hogy csak így suba alatt. De hát az is valami. Olyan

édes, olyan kacagtató, hogy szinte sírni lehet rajta. Bécsbe az udvarhoz is eljutott az elmés felirat híre és Krapotka bárót nyugdíjazták. Kimondták rá, hogy egy jóakarató számár, — ami kisebb fokozat egy rosszakarató számárnál. Krapotka nagyokat fújt és visszaköltözködött Morvaországba, Brünn mellé.“

Még a betyár, Kártyi Pista is visszatromfolja a véstörvénytörés elnökét az önkényuralom szolgálatáért, mikor az elkezd a szívére beszélni: Hogy volt lelked, Pista, saját honfitársaidat kifosztani, fülig pirult s odaszólt az elnöknek mogorván: — Én sem hánytorgatok föl az úrnak semmit, az úr se hánytorgasson föl nekem semmit. Amitől aztán a nagyságos Küry István úr vörösödék el úgy, mint a megfőzött rák. — Vigyázva kell Mikszáthot olvasni nagyon, mert azt, hogy az osztrák zsandárok idegenek, nem a mieink, így aposztrofálja, helyesebben veteti észre a putnoki vicebíróval: „a mákfejek közt egyszerre csak megpillantott egy rezes sisakot, azután megint egyet és még egyet. Gondolta magában: *ezek aligha a Kabolyiné magjából nőttek ide.*“ Később már nemesak a gondolatai rebellisek a Kape-rápénak. „A vállait kezdte vonogatni. — A császár nevében? Jó, jó. Én lojális ember vagyok, nekem meg lehet azt rendelni, én meg is tenném, de nekem gyomrom is van (azt el nem törülte még semmi paragrafus) s ennek hiába mondanám: Légy tele, gyomrocskám, a császár nevében, azért az mégis korogna.“ (Mikor azonban már-már elkönyveljük, mint derék hazafit, kibúvik belőle a másik ember, a hatalmával visszaélő zsaroló, aki a hallgatásáért azt kéri Sós Ferencnéől, amit Kártyi kért a rózsáért. „Jaj, nemzetes uram, nem illik az, mit gondol. Gondoljon a jó nemzetes asszonyra. Haragos, neheztelő arcot vágott. — Ahogy tetszik, fiam. Miért mentsem én meg ingyen az életedet? Hiszen magad is beláthatod. Nincs annak semmi értelme. Vagy beleegyezel, vagy szólok. Határozz hát! Szóljak? Veronka egy hirtelen eltökéléssel alig hallhatóan rebegte: — Ne szóljon!)

Nagyon virágnyelven beszélnek a Bach-korszak magyarjai is, Mikszáth is. „Ugyan, ugyan Koricsánszky barátom — mondja egyszer Klamerik úr, a Bezirker, vallja meg nekem, hogy egy kicsit hisz az ördögökben. Mire Koricsánszky így válaszol: — Nem tartok már én a világon *semmit se* lehetetlennek. Már, t. i. a történetek, a 49-ben történetek után *semmit.*

Nemcsak Ferenc Józseffel szemben különleges a magatartása, az egész Habsburg-házzal szemben olyan. Mikor bevallja, hogy minden emlékkönyvbe ugyanazt az aperszüit írta be (az író olyan, mint a havasi kürt), hozzáteszi: „Azt hallottam, hogy Albrecht főhercegnek is csak egy tószója van *s mindig frenetikus hatást kelt vele.* Hát mért ne lehetne nekem is csupán egy jeles mondatom? *Szépen meg lehet azzal élni.* Egy-szerű önámítás, hogy Albrecht főhercegnek csak egy tószója

volt. Igaz, de mégis volt egy tóosztja, *ami az övé* — de az én gondolatom más valakié, csak úgy olvastam és plagizáltam valahonnan.

Se szeri, se száma az adatoknak, melyek Mikszáth szuverén függetlenségét bizonyítják mind. Befejezésül hadd emlékeztessék egy rendkívül szellemes rajzára, amelyben azt meséli el, hogy elromolván az órája, nem sikerült megtudnia a parlament begombolkozott, nem őszinte uraitól, hány óra. A szórakozott Tisza azt feleli: Egy bizonyos és ez az, hogy dél elmúlt. Hege-düs szaladás közben kiáltja: Mingyárt, mingyárt! Széll Kálmán unottan feleli: Hát már azt is én mondjam meg? László Mihály gyanakszik. Hm, mért kérdezed éppen entőlem? Kérdezd meg Horánszkytól. Gajári udvarias: Hány óra? Hányat parancsolsz? Veszter Imre keserűen dörög: Tudja a fene! Apponyi az őt jellemző stílusban fogalmazza meg semmitmondó választát: Tekintettel arra, hogy tegnapelőtt 10 óra 10 perckor igazítottam meg órát a politechnikum órájához, de már tegnap déli 11 órakor kilenc perc differencia mutatkozott, föltéve már most, hogy e differencia permanens jellegű, jelenleg még nincs egészen egy óra; de miután a differencia valószínűleg fokozatos, mert a differenciák fejlődésképesek, véleményem szerint a konkrét esetet véve, ugyanazon eredmény jön ki in ultima analisi, hogy még nincs egészen egy óra. Fluger Károly, e régi szabadelvű bánatosan int a kezével: Nekünk már ázt se nem nek mondják! Jókai tréfás kedvében volt. — Hát órád vagyok én neked? Járok, ütök, de nem mutatok. S ezzel jól hátba ütött és tovább ment. Szilágyi Dezső haragos. Felförmed: Miféle számár kérdés ez? Nemeskéri Kiss Pál gondolkozott, kihúzta óráját, rátekintett, majd hirtelen visszaacsapta a fedelét. — Ha éppen tudni akarod — szólta habozva — megkérdezhetem Darányitól. Volt még ott ugyan sok ismerősöm — teszi hozzá az író — de ezektől nem akartam kérdezősködni, mert e politikusok legnagyobb része a Nemzeti Kaszinó órájához igazítja most a magáét — *s az én szerintem nem jól jár.* (A kiemelés nem tőlem van.)

De ha mindez nem volna elég a költő autonómiájának megmutatására, vagy még előbb kezdem: kialakítására, függetlenítené őt lelkileg az az éles látás, ahogy számon veszi és számon tartja, hogy verődött össze ez a társaság. *Katánghy Menyhért* és *A körtvélyesi csíny* igen kiábrándító két választási történet. Különösen az utóbbi. Tele van ilyen megjegyzésekkel: Nem tudod kérlek, hogy lett meg Katánghy képviselő? Ő excellenciája vállat vont. — Bizonyosan megvolt a többsége, azért lett meg. Aztán jóízű humorral hozzátette: Mert ezért is megszoktak lenni *néha* képviselőkké az emberek. Vagy: Mennyi az ön évi jövedelme? — Jó esztendőben kétezer forint. — És rossz esztendőben? — Rossz esztendőben háromezer. — Hogy lehet

ez? — Beszélhetek bizalmasan? — Magától értetődik. — Ínséges esztendőben adományok özönlének a vidékünkre és *én vagyok a kiosztó bizottság elnöke*. Báró Gerezdy Mihály kiváló főispán hírében áll, mert mindig beliferálja az öt mamelukot. (Saját szavai szerint: Ha öten vannak, hát jó. Ha nincsenek öten, hát nem jó. Hogy kik, az schmarn.) Ami a közigazgatást illeti, abban az a rendíthetetlen nézete: — Egy jó főispánnak csibukozni kell és nem avatkozni semmibe, csak mindig csibukozni és csibukozni. Elég, ha az emberek tudják, hogy valaki csibukozik és nézi őket.

A választó közönség alacsony színvonalát azzal mutatja meg Mikszáth, hogy a jelölttel egy Széchenyi idézetet mondhat, melyet azok neki tulajdonítanak. „Micsoda elme!“ — ordított föl Zadubán Vince számvevő. Némelyek soha se hallották még Széchenyi ezen szavait, némelyek nem is hitték, hogy Széchenyi mondta: Van is egy grófnak annyi esze! Akadtak olyanok is, akik el se hitték, hogy lett volna valaha olyan nevű gróf.

Mekkora úr a miniszterelnök, azt egyenesen kozmikus méretekben szemlélteti. „Koronkint hírek szivárognak ki a belső szoba misztikus világából: — A kegyelmes úr ma jókedvű. S erre minden megváltozik. A nap kisüt odakünn s vidáman nyalogatja a megizzadt ablaktáblákat (mert ködös, csípős idő volt az imént), a minisztertanácsi asztal bronz hamutartóján nevetve pislog egy letett szivarcsutka a tűzszemével: Hahaha! A kegyelmes úr jókedvű. S bent a kandallóban igazi táncot járnak a milliárd apró kis szikrák, azt pattogva: Ő excellenciája jó kedvében van“. Érthető hát, hogy az a választási terv, amely erre a kijelentésére: *nem bánom*, ha meg lehet csinálni, még a főispán és polgármester szerint egyaránt lehetetlennek látszott, azonnal megváltozik, mihelyt a miniszterelnök így helyesbíti iménti kijelentését: *Szeretném*, ha megcsinálnák. „Megpróbáljuk — felelte a főispán. — Meglesz — mondá a polgármester fölvilványozva a vállain nyugvó kéz magnetikus erejétől.“ Meg is lesz. S mikor csak a pékek és a csizmadiák rezonéroznak ellene, segítségül lehet venni a frázist. „Mikor én a száműzetés keserű kenyerét ettem... gyerekkoromban“, Magyarországból látogatóba érkező nagynénjőktől csak egy száraz kiflit kapnak ajándékba. „Soha még én olyan jót, édeset nem ettem, mint ez a kemény kifli volt.“ Az összes körtvélyesi pékek könnyeztek. Másnap reggel felfedezik a néni cipőit az ágya mellett. „Odarohantunk, mi gyermekek, e drága cipőkhöz, fölkaptuk és lecsóktuk talpaikról a haza szent porát.“ A csizmadiák sírtak mindnyájan, mint a záporosó. Egyhangúlag megválasztották harmadnapra.“

Nagyon haragszik a frázisokra. Gyakran érzi úgy, hogy amit politikának tartanak mások, az voltaképen frázis, vagy illúzió. Szerepeltet egy öreg kúnt, nem is egyszer, aki mikor

a magyar politika legutóbbi gravámenjeiről esik szó, mindig közbesóhajt: Nem kellett volna megölni Kuthen királyt. De e mellett a sóhaj mellett a többi gravámen is relatívvá gyöngül.

Azt, hogy a hivatalokban voltaképpen nem dolgoznak, úgy mutatja meg, hogy egy kisfiúval feldönteti a megyei tintatartót. „A kisfiú éppen ebben a pillanatban döntötte fel a kalamárisomat, felágaskodva az íróasztalig és élénken közbeszólt: Nini, *lekvár!*“ Ha használnák a kalamárist, írának belőle, nem kásásodott volna bele a tinta s a híg folyadék láttára a gyerek azt mondaná: Nini, *szederlé.* Ugyanígy vagyunk azzal a tisztviselővel is, aki elbocsátván a felet: majd megteszem a szükséges lépéseket — elindul a divány felé déli álmot aludni (úgy látszik — teszi hozzá az író — ezek voltak azok a szükséges lépések.)

A függetlenség azonban nem volna biztos és tartós, ha az lenne a végső kritériuma, hogy én függetlenülem. Csak akkor vagyok igazán független, ha előbb a másik fél függetlenségét biztosítottam. Mikszáth a függetlenségnek ezt a formáját úgy mutatja be, hogy viszonyul a nálánál gyengébbekhez, politikailag a nemzetiségekhez, szomszéd kis népekhez és a zsidókhoz.

A tótokat mindig szeretettel kezeli, de politikailag különösen egy helyen biztosítja autonómiájukat, mikor *P. Jork*-ban, az Amerikát járt tótok falujában időzik. „Toby csak angolul beszél — jegyzé meg az öreg mr. Kukucska — de most már tótul kezd „povedálni“, mert ráparancsoltam: Toby fiam, jegyezd meg magadnak, hogy *magyar emberek vagyunk, vagy mi a szösz, hát legalább tótul tanulj meg!*“

Az oláhokat is mindig gyöngéden emlegeti, személyes kapcsolatok is fűzik hozzájuk, hiszen fogarasi képviselő. Egy kis öngúnnal emlegeti ezt a furcsaságot egyébként. 1897-ben erről a témáról ír előszót kedves Almanach-jába. „Két napja magolom az elmondandó román beszédemet: Fratilor allegatori! Mulcamesee que meace primit qua candidat de deputat... Isten ments, ha itt kisülne, hogy én vagyok az a bizonyos nevű író, aki húsz éve művelem jól-rosszul a magyar faj nyelvét, kultúráját. No csak az kellene nekem! Még majd azt találnák mondani: — Mit akar itt az úr? Miért nem megy követnek azokhoz, akiket szolgál, a magyarokhoz? Hiszen végre is elég szép a fajunktól, hogy Jókai Mórt megválasztja olyan tiszta magyar helyen, mint Karcag (NB. Jókai megbukott ezen a választáson). Ha kiszorultam a magyarok lakta vidékről. hát kiszorultam, punktum! Végre is ki tehet arról, hogy nincs elegendő kerületünk, vagy hogy annyi nagy emberünk van? Ami engem illet, óh, én csöppet se panaszkodom, örülök, hogy élek. Hiszen elég jó hely ez, jó emberek“. Megint egy reláció mutatja, hogy komolyan szívügye az autonómia: Egy pár községem

nyilván ellenem fog szavazni, ámbár éppen ma reggel tanácskoztam a tiszti orvossal, nem üthetne-e ki e falvakban 22-ikére a trachoma (az egyiptomi szembetegség), úgy hogy hivatalosan eltiltassanak a bejöveteltől a választás reggelén. A doktor azonban difficilis ember, nagy számár és még hozzá német, nincs alkotmányos érzése. Nem forszirozom nagyon, mert nincs nagyobb baj“.

A hazai németiségnek, különösen a cipszereknek gyönyörű formát adott *A fekete város*-ban. Azonkívül éppen velük, nevezetesen erdélyi szászokkal kapcsolatban nyilatkozik pozitív formában is a nemzetiségi problémáról. *Két titkos ügynök* a címe annak a rajzának, melyben bemutatja, milyen káros ennek a kérdésnek a nem-őszinte kezelése s mennyivel jobban járnánk, ha kertelés nélkül tudnánk viselkedni keretei között. Íme, hiába adogattuk a drezdai Schmidt Frigyes urat nyugta ellenében preparált híveink egész során át kézről-kézre, mégis meg tudta a valóságot és bekötött szemmel írt jelentését szétszaggatta dirib-darabokra. A mecklenburgi Schulze Henrik meg hiába rettegett úgy a rettenetes magyarizátor Nagy István alispántól, mikor együtt utazik vele Brassóba és megismeri, kénytelen megváltoztatni véleményét és terveit is. Előkeresett a zsebéből egy nagy papírt s darabokra szakgatva, apró kockákban kieregette a kupé-ablakon. Én nem tudom, de úgy gondolom, sőt illendő is volna feltételezni, hogy ez a szászsebesi jelentése volt.

A zsidókérdésben úgy biztosítja Mikszáth abban a korban az autonómiát a zsidóknak, hogy kertelés nélkül ír róluk és az antiszemitizmusról. Nem tagadja, hogy van Magyarországon antiszemitizmus, a maga személyére szólóan pedig azt mutatja meg, hogy tudja úgy venni a zsidókat, amilyenek ők valójában és Magyarországon. Nem hizeleg nekik, nem is szidja őket, nem is hallgat diszkrétén felőlük. „Ha fel akarnak bennünket akasztani — mondhatja egy zsidó alakjával — siessenek, mert nem sokára nem lesz pénzük kötéltre.“ Másrészt azonban Zalay Pistáról szólóban megállapítja róluk, hogy kulturáltabbak a mi gentrynknel. „Most már közlöm is veled a cikk tartalmát, mert látom, hogy nem igaz. Úgy vagy feltüntetve, kedves Pistám, mintha zsidó származású volnál. De föl se vedd, kérlek alássan — hiszen bebizonyítottad a könyv meg nem vételével, hogy erediben valódi szittya-vér foly.“ *A patrónus*-ban az asszimiláns zsidókról ír rokonszenvesen, a végén azonban odateszi: „Kis várattva gyönyörű, nyúlánk bakfis keringőzött be az ajtón. — Ez az én kis bolondságom — mondá Keőpatak és most ült ki már az arcára az a kiállhatatlan gög és kevélység, amitől Szentpály Pali úgy szepegett.“ Ezt a passzust így magában nem is lehet egészen megérteni. Van azonban még az eszlári pör idejéből egy cikke 1883. júl. 14-ről keltezve *Az antiszemitizmusról*. Abban van e fenti idézet kulcsa. „Férjem azzal vigasztal — mondja

egy magyarrá vált zsidónő — megmaradtak még a gyermekeid, ne búsulj. Az antiszemitizmus nem veszi el a gyerekeket, a zsidógyerekeket. Azoknak örülj.“ Ugyane cikkben előfordul egy párbeszéd az író és egy zsidó vallású képviselő között. „Egy rokonom megvett a Dunántúl ezelőtt hat évvel egy paflagóniát, azt azóta igazi mintagazdasággá változtatta. Most, hogy az agitáció folyik ellenünk, egészen elkeseredett. Áruba bocsátotta a jószágát és kiköltözik az országból. Bécsbe megy lakni. Nos, mit szól ön ehhez? — Hát csak hadd menjen az ön tisztelt rokona Isten hírével. — Hogy-hogy? — Hát úgy, hogy amelyik ember elhagyja az országot, amikor itthon egy kis baja van, az csakugyan nem érdemli meg, hogy itt lakjék. — Nem bolond kérem, hogy itt maradjon. — Legyen bolond. Mi protestánsok, mikor üldöztek bennünket, mind bolondok voltunk, mert sokkal jobban szerettük a hazánkat, mint az okosságot.“ *A Jókainé tyúkjai*-ban pontosan megmutatja zsidó részről a bajok okát is, amiért egyáltalában lehet antiszemitizmus. „A doktor éppen mérges volt a zsidó ápolókra. — Okos faj, de önző. Csak magára gondol. Ápolónak nem való. Azaz, hogy elég lelkiismerettel ápol, hanem mindent a maga szempontjából vesz. Glück, maga egy szemtelen fráter! Azt kérdezem magától, miképp töltötte az éjet a beteg s maga azt feleli nekem: Oh, doktor úr, Gott über die Welt, micsoda éjtszakám volt! Nem hunyhattam le a szememet egy minutára, ez a szerencsétlen ember ordított, jajgatott, fel akart ugorni. Oh, milyen éjtszakám volt! Hát törődöm én a maga éjtszakájával, Glück? Hogy meri azt nekem mondani, hogy a maga éjtszakája? Az a betegé... Érti? De most már takarodjék!“ Ez a részlet már 1906-ból való. Akkorra már az eszlári pör hullámai elültek. A zsidók hatalomhoz és vagyonhoz jutottak. Autonómiájukat azonban nem biztosíthatta az agyonhallgatás. Mikszáth így egyenjogosítja őket: őszintén beszél róluk és velük.

Még csak a mult van hátra. Láttuk, mennyire foglalkoztatta Mikszáthot, Zrinyit feltámasztja, gróf Pongrác Istvánt hosszan szerepelteti. Nézzük meg, miket jegyez magáról, mikor — már teljesen kifejlődött kritikával helyébe megy a régvolt-nak *A szelistyei asszonyok*-ban. Hogy egy akó pogány vér öntődjék, egy fél akó keresztényén vér ment rá. A pápa azt tartotta, hogy ez jó üzlet az Isten számára. Hogy az Isten mit tartott róla, nem tudom... Ah Istenem, micsoda drága harangszó nekünk és még nimbusznak is mily keveset mutat!

Egészen más volt a régi állam. Akkor abban mutatta a hatalmát, hogy *minél többet tud adni másoknak*, most abban excellál, hogy *minél többet tud elvenni másoktól*. Melyik a jobb methodus, nehéz eldönteni. Mert akkor is mindenki szidta az államot és most is csak azt cselekszi.

Szilágyi Mihálynak „egyetlenegy mondása járt szálló-igegyánánt, hogy: Az igazság szép dolog, jó dolog, de akinek ha-

talma van, az nem szorul rá. Nem is sokat törte magát utána, az igaz“.

— Ugyan állítsa meg kend és tolmácsolja, mit hoztak? Akkoriban még szokás volt, hogy a deputációk hoztak is valamit, persze ilyen nagy úrnak nem egyebet, mint valami ritkaságot.

Mikor az ország kormányzója az asztalhoz ül, nagyot dördülnek a mozsarak, hadd hallja az egész vidék és hadd érezze meg rázkódással az anyaföld is, hogy ő nagysága most az általa produkált terményeket méltóztatik kegyesen magához venni, — *mert hát nagy megtiszteltetés az az anyaföldnek. Szilágyi egy kis önvizsgálat után némi etyepetyét vélt érezni s intett az apródnak, hogy találhatnak.*

A nagybátyja királlyá tette a kis Mátyást fogolyból, az pedig viszonzásul fogollyá tette a nagybátyját. Ilyen bolondos csereberék gyakran esnek a történelemben. A nagy királynak ez volt talán az egyetlen igazságtalan tette s furcsa, hogy éppen e miatt lett a titulusa: *Igazságos Mátyás*. A nép szíve megnyílt és befogadta őt. Mert aki a nép szívébe be akar jutni, kell, hogy a fantáziájába fogózzék.

Ha okos a király, beszéljen keveset (ha nem okos, még kevesebbet beszéljen). Mert hogy nem mindenik szavából lesz kalász, az még a kisebbik baj, nagyobb baj az, hogy némelyikből meg kalász lesz, ha nem is kellene. Hát abból a kevésből is, amit beszélhetne, hallgasson el sokat.

Nem szabad az udvari bolondot úgy képzelni, ahogy a könyvek leírják: hogy csak úgy dől belőle a sok elmésség és a szikra, mint a Vezúvból a láva. Ördögöt dől. A középkor összes bolondjai se mondtak annyi szellemességet, ami tíz lapon el ne férne. Ritka holló a finom ötlet még a versaillesi udvarnál is, — hát még Mujkónál?

A születés előkelősége és az alacsony származás közt bizonyára van valami szemmel észrevehető különbség, tátongó hézag. Isten meghagyta azt, nem tudom mért. De nagy súlyt nem fektetett rá, mert megengedte, hogy azt egy jó szabó betömhesse.

Íróink, tudósaink folyton csak a gálaruhákat kutatják s így most már egészen tiszta tudomásunk van őseinknek arról a viseletéről, amit *nem viseltek*, de amit viseltek, arra nem vet ügyet senki.

A struccotlak helyett a darutoll jött használatba, mégpedig a csalma hátulsó részébe szúrva. Egy kis szelíd talpnyalás az egész. A megboldogult Hunyadi János viselte így. Hát igen. Az egész ország úszott a loyaltásban. Ohó, hát harapni is tud a kis király? Hisz az akkor más.

Egy asszony a férjével együtt a földesúr szerint két lélek, de csak egy test, a papok szerint két test, de egy lélek.

Minthogy a nagyurak mindenben az ellenkezőjét teszik annak, amit a közönséges okos emberek, hát mindenben azt tedd te is, leányocskám, amit nem akarsz, aminek épp az ellenkezőjét cselekednéd, ha nem volnál közöttük.

Azok a szép asszonyok, akik ortonban kényeskedtek, páváskodtak valaha, ma már csak növény alakjában élnek. Csont lettek, hamu lettek, por lettek, most már növények és még Isten tudja, mire vihetik, csak asszonyok nem igen lesznek többé.

Miután hasztalan imádkozott Korják az Úristenhez, Kuli-fintyóhoz [a besnyői baráthoz] appellálta az ügyét.

És így tovább, és így tovább. Az autonómia tökéletesen biztosítva van. Mikszáth a dicső hajdankor csalóka illúziójától éppúgy független, mint a történelmi materializmus földhözragadtságától és szikkadt, száradt, történelmi szemléletétől.

Transzcendens, pneumatikus életérzése felől is meg kell őt közelítenünk egészen és megfigyelnünk pontosan. A babonáit már igazi mivoltuk szerint ismerjük. Nem tudjuk azonban még, milyen fent hordanak legszellemibb fegyverei s mekkora magasztos eszméinek a röppályája.

Milyen alakot ölt és milyen szerepet játszik Mikszáth esupa relációból felépített világában a vallás? Mielőtt részletes képet rajzolnánk róla, már megtetszhetik figyelmes szemünknek alaptraverzeiben. Ezek az alaptraverzek szerkezetük szerint — természetszerűleg — merőben a relációs-kedv alkotásai. Itt is egymás mellé van rendelve az, amit az Isten akar és az, amit az ember megvalósíthat. Van benne egy mindenek felett való mindenható, mindentudó, mindenütt jelenvaló Isten, mégpedig Szentháromság Atyafiúszentlélek Úristen és van róla egy elképzelése a gyarló embernek. Van isteni világterv és mellette egy naívu ravasz próbálkozás ezt a világtervet az ember tervhálózatába fogni motor gyanánt. Van isteni kijelentés, Szentírás, Biblia és egy megint csak naív, de most már ostobán naív emberi tudálékosság azt olvasnunk ki belőle, ami nekünk, embereknek legmegfelelőbb. Van közvetlen összefüggésünk magával Istennel és vannak — mégpedig nekünk magunknak az akaratából — közvetítők közötté és közöttünk, akik ezeket a természetes relációkat meghamisítják, vagy meg akarják hamisítani, ezek a papok. Van természetes Istenhit az ember lelkében és vannak mesterséges dogmák, merev vallásfelekezetek az emberek között. Ez a mellérendelő szerkesztés- és látásmód sokak szemében vallásellenesnek, hitben közönyösnek, megint csak cinikusnak mutatja Mikszáthot.

Jaj de nem cinikus pedig ő ebben a vonatkozásában, sőt éppen ebben a legkevésbé az. Csak nem hamisít itt sem. Nem rajzolja másnak az embert, úgy adja vissza vonásait, amilyenek látta.

Legközvetlenebb élménye az, hogy a vallás nem hatja át

a mindennapi életet. Nagyon vaskos, tenyerestalpas a mindennapi élet, ellenszegül a szellem erőinek. Itt van mindjárt maga a vármegyei élet. Annyira más, mint az Isten világa, hogy kár is egymás mellett emlegetni a kettőt. „Az Isten éjjel is ébren van, alispán úr, tehát az igazságnak se szabad aludni. — A kedves bátyám azt tetszett mondani, miszerint az Isten éjjel is ébren van; hja, könnyű öneki ébren lenni, mert őt nem három évre választják, lévén örökkévaló. Hanem hát inkább nem szoltam, nem gondoltam semmit, csak ne haragudjék“.

Hiszen, ha néha megtörténik, hogy döntenie kell a vármegyének Isten és a világ hatalma között, legfeljebb a habozás mutatja, hogy van azért a vármegyében is némi érzék az irracionális felső világ iránt. „Nagy violencia volt ez az Isten ellen, de amiatt is csak a vármegye feje fött: ítélni az Isten ellen nem tudott, Balassa ellen nem mert.“

Kedvetlenebb perceiben diametrális ellentétet lát az író a potencia e kétféle megnyilvánulása között, más az isteni és más a vármegyei módszer. „Ha a vármegye már a világ kezdetekor meglett volna, higgye el, még ma is nyomozás alatt lenne, hogy ki ölte meg Ábelt.“

Úgy látja, az innenváló világ nagy anyagszerűsége jó fogódzó a szellem hatalmának lenyűgöző ereje ellen. Még csak nem is okvetlen a vallás erői, mindenféle szellemi erő ellen jó az, ha valaki elég biztosan áll ezen a földön. „A jó könyvek nem ölik meg az embert, a rosszak már hamarább. De ha az ember százötvenezer holddal van beoltva az öngyilkosság ellen, akár milyen könyvet kihever.“

További magyarázat: amilyen kimozdíthatatlan alap az anyaföld és kézzelfogható realitás az innenváló világ, olyan gyöngö és csak szavakban, vagy hangulatokban élő irreális, nem-valóság belső világunkban a hit. A legtöbb ember csak mondja, de nem hiszi igazán a hinnivalókat. Tiszteletes Szirotka Sámuel haragjában ki is mondja ezt vigyázatlanul nagy áper-tén. „Megharaguvék és közbelépett tiszteletes Szirotka Sámuel uram, megdorgálá a muzsikusokat emberségesen, amint kellett. — Szerelmetes atyámfia! az Urban! Ebben a faluban én *va-gyok arra hivatva*, hogy a másvilágról *hazudozzak*, nem pedigen kendtek; tehát csak annyit mondok, hogy kotródjanak el kendtek, mert különben megkeserülnek kendtek.“ Nem egyetlen eset ez. Mikor Borli kasznár, a „vén gazember“ haldoklik, éppen négyen vannak körülötte, Inokay báró, az orvos, a tisztelendő úr és Perkálné, a beteg gazdasszonya. A következő beszélgetés pereg le közöttük. „Meg lehet-e még menteni? — kérde a báró, aggódón lesve az orvos válaszát. Az orvos vállat vont. — Most már az *Isten kezében van* — felelte németül. — Mit mondott? — kérde halkán Perkálné a tisztelendő úrtól. — Hogy *nagyon rosszul áll a dolga*, — fordítá le az Isten szolgája az orvos sza-

vait, meglehetősen szabadon, de híven." A kis jelenet szimbolikus erejét még külön fokozza az ellentét: az orvos — szorultságában — Istenről kénytelen beszélni, Isten szolgája — megint csak a pillanat kritikus volta miatt — elfeledkezik, milyennek hirdette idáig, nyugodt időben, a szószékről Istent.

Hogy a szószékről kenetesen hangzó tételek mennyire üres szavak valójában s mennyire nincs igazi összefüggésük a valóságos mindennapi élettel, azt Mikszáth *A fekete kakas*-ban, Kupolyi uram példáján mutatja meg. Ő igazán keresztyéni módon, Krisztus tanítása szerint cselekedett. Legalább is úgy kezdte. Irgalomból szekerére vett egy lázasbeteg koldusleánykát, ápolta, gyógyította, mikor meghalt tisztességgel el is temettette. Csak mikor felocsúdott kibuggyanó jósága deliriumából, ijedt meg s próbálta kártya útján visszaszerezni az „el-pocsékolt“ pénzt, elvesztve persze még a maradékot is. „Egy-két óra mulva szétterjedt a különös temetés híre. A kártyázás se maradt titokban, de erre nem voltak maró észrevételek. Az ves-sen érte követ, aki maga bűn nélkül való. Ellenben a temetésért nagyon megrótták. Nincs jó esze. Nagy fantaszta. Még a papok se dícsérték. A vernyói luteránus pap azt mondta volna állítólag: Az ember prédikál olyanokat, de megcselekedni nem lehet. Szóval nagy csúfság lett.“

Nem kerüli ki, így látván az egészszet, írónk figyelmét az ellentét sem, ami Isten szolgáinak hirdetett elvei és életgyakorlata közt tátong. Nem lehet, vagy legalább is komolyan nem lehet a szegénységet ajánlani és gazdagságban élni, lemondásról beszélni és világi örömökbe merülni, földi javakat gyűjteni és a túlvilágot ajánlgatni másoknak. Mikor az *Új Zrinyiász* meséje ott tart, hogy egyesek hiszik Zrinyi feltámadását, mások nem, az író így okoskodik: „A papoknak kapóra jött ez a téma. Nagy dolog az. Itt az alkalom bebizonyítani, hogy mégis van feltámadás. Mert ha a tömeggel egészen el tudják hitetni, hogy van másvilág, akkor az nekik hagyja ezt az egyiket. És őnekik ez is elég.“ (Ez az utolsó mondat Mikszáth stílusában azt jelenti, hogy ők még akkor se hinnék.)

Nagyon izgatja pedig magát az író is a túlvilági élet problémája. Azt már láttuk más vonatkozásban, mennyire érdeklik a kísértetek, a hazajáró lelkek, a halál után még tovább existáló sírlakók. Többször észreveszi és elmeséli, hogy valami okból exhumált holttestek körme, haja, szakálla, bajusza a koporsóban is tovább nőtt. Sokan viszontlátják mennyei látomásos processziókban szeretteiket, vagy falujokbeli ösmerőseiket. A cseh muzsikuskok Krizsnócon százévre visszamenőleg látnak a holtak éjjeli orgiáján olyan krizsnóciákat, akiket életben nem is ösmerhettek.

Ennek a valamennyiünk lelkében élő és meg nem ölhető hitnek nagy ellensége a tanulás, a tudomány, az ész, a gondol-

kozás, a logika. Nemcsak azért nem hiszünk, mert a papjaink sem hisznek, azért se tudunk hinni, mert mi magunk meg „tudunk“. Kettő ez a kettő. Más a hit, a vallás és megint más a tudás. „A logika más. A logikához ne szóljanak a papok. A logika a gondolkodó főik istene.“

A tudományos szkepszis megmosolyogja a Biblia tanításait is. Az író a túlvilági élet ellen egy tudós készültségű orvost szerepeltet, hadd sorakoztassa fel érveit. „Hagyja el kérem azt a szentírást, azt a papok komponálták. Hogyan lehetett világosság mingyárt az első napon, ha az isten csak negyednapon teremté a csillagokat, a napot és a holdat? Nos? Vagy talán valamely más világító mesterség volt három napig? De hová lett? Adják nekem elő. — No, de Ignác. Csak nem azt akarod ezzel mondani, hogy a papok sinkófálták el... — Ön tehát azt se hiszi doktor, hogy a Jozafát völgyében föl fogunk támadni? — Nem. Hát mi a mennykő támadjon föl a sírokból, ha a test elporlad, a szellem pedig elszáll? Önök mindent összekevernek. — Patakon beszélnek egy esetet, hogy egy lutheránus és egy katolikus pap sokszor disputálgatott arról, hogy mi van a másvilágon. Egy éjjel aztán megnyílik a katolikus pap ajtaja és belép a lutheránus pap síri halaványan. Nesz nincs a lába nyomán, csak jön-jön feléje, mint az árnyék s végre megszólal: Se úgy nincs, ahogy te mondtad, se úgy nincs, ahogy én mondtam. A doktor megvetőleg legyintett a kezével. — Lát-szik, hogy lutheránus volt, se ide, se oda, se hús, se hal.“ Ez az orvos még aznap éjjel meghal s az asztaltáncoltatóknak megjelenik. A betűket a magyarul nem tudó francia nevelőnő írja egymás után s a médium sem tudhatja, hogy az imént még körükben időző Medve doktor halott. A krizsnóci halottak éjjeli dorbézolását is ismeretlen cseh muzsikusok élménye gyanánt meséli el az író, akik a szereplőket soha nem látták, még kevésbé tudhatták, milyen ruhában vannak eltemetve. Azt jelképezi ezzel az író, hogy a túlvilági élet titkai sem pro sem contra meg nem fejthető, valóságos titkok.

A babonás magyar nép, a paraszt, ősidőktől kezdve hisz a kísértetekben. No persze az uraknak valami különös kell. Az olyan elhalt lelkektől, akik majd rájuk ijesszenek, megóvják őket a műveltség, hát olyan meghalt lelkeket keresnek, akik mulattassák őket, akik belebujjanak az asztalládba és onnan csevegjenek velők.

A halál fenséges, kozmikus közönyét előbb a doktorral üzenteti meg a túlvilágról, a táncoló kis asztal útján. „Megígérttem, hogy eljövök megmondani, mi van a másvilágon. Ne fizessétek a doktorokat. A halál voltaképpen jelentéktelen csere. A lélek helyet változtat, a test alakot.“ Később magát a természetet próbálja megérteni, mintha nyilatkoznék e tárgyban. „A dülő-út másik oldalán egy vékony, karsú jegenye meredt

az égnek s azon immár két holló üldögélt, le nem véve szemeit a (halott) doktrorról. Komolyan, barátságosan gubbaszkodtak egymás mellett egyetlen hajlékony gallyon, mintha magukban tűnődnének: Ha most az a négy ember nem alkalmatlankodnék ott, mingyárt a miénk lenne a doktor.“ A civilizáció tükrében kissé eltorzul ez a békességes, nyugodt kép. De Mikszáth éppen azt akarja, hogy a civilizációt helyesebben viszonyítsa. „Meghallotta az óra ketyegését a halott zsebében. Az emberi gépecske még mozgott, az isteni már megállt ott. Valami keserűség lopózott a báró szívébe. Olyan rossz azt elgondolni, hogy a kontár órás erősebbet, maradandóbbat alkothat, mint a mesterek mestere. Milyen nagy dolog egy ember és mégis milyen semmi.“

Azt lehetne ezek után gondolnunk, hogy az író bibliaellenes. Nem, ő ezt a kérdést is relációlátó szemmel nézi. Ő csak az ellen van, hogy a kettőt, a hitet meg a tudást összekavarjuk. Azokat, akik hisznek, de nem magyarázzák, csak hiszik a hinni-valókat, szereti és azokról gyöngédrajzú portrékat fest. Budai uram is ilyen, Butler gróf jószágkormányzója. Maga a gróf is szereti a hívő lelkű, bibliás férfiút. Végreendetében is ilyenül aposztrofálja. „Hagyott némely birtokrészeket Buday uramnak hosszú hűségéért, hogy öreg napjaira nyugodtan énekelgesse a zsoltárokat.“

Budai uram bibliája nem is csak itt az egyszer és nem is csak így betéve, díszül az asztalra rakva szerepél. Erőforrásként is találkozunk vele. Budai uram ott virrasztott a huszárokkal együtt a holt ura mellett, elhozta a bibliát meg a zsoltáros könyvet, azokból olvasgatott. Sok vigasztaló volt a szent könyvekben kétségkívül, de azért mégis szerte kalandozának szomorú gondolatai.

Az imádság is ilyen erőforrás. De csak az ártatlanok imádsága: összetört, alázatos lelkeké, naív (legtöbbször falusi) embereké és gyermekeké. Egyik legszebb novellája a Mikszáthnak az erről szóló: *A én pohárom*. Berci, írónk kisgyerek korában németnek nevelt fia, nagyobb korában szégyelli hibás magyar beszédét és izzó gyűlölettel nézi a poharat, melyre „A én pohárom“ van vésetve feliratul. De hiába kéri az apát, az nagyon szereti ezt a kedves emléket s nem hajlandó kisfia kedvéért megsemmisíteni. A gyerek közben azt hallja egyik pajtásától, hogy ilyenkor náluk a nagyapa a fellebbezési fórum. Berci bemegy az apjához: „Van nekem nagyapám? — kérdi. — Nincs fiacskám, — feleltem nyájasan. — Hát hova tetted? — szolt afféle gyanúsító tekintettel, mintha én loptam volna el a nagyapját. — A nagyapád meghalt, Bercikém és most az égből néz rád. — De nem lehet hozzá beszélni? — Lehet, de csak imádságban.“ Ezen az éjtszakán az apát meglátogatja a nagyapa álmában. Beszélgetnek, a vendég megjegyzi: Egyébiránt nem is ez a fő-

dolog, amiért jöttem. Nálad van egy kis eligazítani valóm. Igen, tenálad. Később dolgavégezetlen távozni kényszeríti őt egy másik „lélek“, egykori kis cselédjük. Az író tartóztatja őket: De hát az eligazítás. — Mindjárt rendben lesz, mindjárt, mindjárt — nyugtatgatja az öreg. A fiú most már dühös a cselédlányra, aki ráncigálja kísértettársát, meg akarja ütni. „Kihajoltam az ágyból és teljes erőmből úgy vágtam pofon — a kis éjjeli asztalkát, hogy meglódult és félrebillent: csöngettyű, gyufatartó, pohár legurult róla. Nem emlékszem semmire többé, csak reggel keltem föl a rettentő ujjongásra, amit Berci művelt, látván „a én pohárom“ üvegcserepeit a padozaton. — Köszönöm, — selypíté — hogy összetörted. Megfogtam a fülét. Minden eszembe szökött egy szempillantás alatt, ami tegnap történt és ami az éjjel történt. — Ohó, imposztor! Nem én törtem el a poharat, de a nagyapád. *Hittad, eljött és összetörette velem.*“

Magához Istenhez intézett imádságunk transzcendens ereje sem volna kevésbé hatékony. Hogy mégis a legtöbb imádság meghallgatatlanul mállik vissza az égről, az azért van így, mert nem ártatlanul imádkozunk. Be akarjuk fogni bűvös szavaink mágikus hatalmába Istent és fel szeretnők használni saját céljainkra, mint valami hatalmas, de hatalmunkba került és ott tehetetlenül vergődő, magát engedelmesen megadó dzsint vagy tündért. Butler gróf érzi ezt, azért keres magában bűnt, büntetése magyarázatául. Más magyarázatot összetört lelke már el nem tűr, mert Istenben vetett hite megrendült lelki állapotában is töretlen még. „Letérdelt, imádkozott, nem szeliden, nem áhítattal, mint egyébkor, hanem panaszkodó nyöszörgéssel. Istennem, Istenem, mit vétettem én neked, hogy ilyen szigorú vagy hozzám, Uram? Hiszen szeretlek, tied vagyok, utadat járom és mégis kegyetlenül sujtasz. Majd egyszerre szívébe nyilallott a rettenetes fenyegetés: Megbüntetem az apák bűneit hetedízigen és fölsóhajtott: Hej, Buttler, Buttler, öregapám öregapja, de kár volt neked akkor azt a tört belevetni abba a becsületes Wallensteinba“.

Maga az író serdülő (tehát már nem naív ártatlan) gyerekorában már egyetemes emberibb, bár még mindig pozitív hitű. Ő még csak azért kesereg, miért nem segíti meg Isten, holott *érdemei* vannak? „Az én hánykolódó bűnös lelkemből keserű szemrehányások fakadtak: — Isten, Isten, itt a saját házadban mondom meg, hogy nem jól kormányozol. Miért sujtottál most le engem? Hát nem tettem én jó vizsgát, hát nem vagyok engedelmes szülőimnek vagy a te parancsaidnak? És mennyire szeretem őt, te látod, te tudod, miért kell hát neki mást szeretnie?“

„*A mi örökös barátunk*“ már nem gyerek, Nikoláj azonban rögtön észreveszi és meg is fogalmazza Istennel való alapviszonyulásának kardinális hibáját. „Hiszen babonaság, bolondság, de ne nevens, Nikoláj. Tudod, az Isten is jóért jóval fizet.

Oh, Nikoláj, ha felkölténém, félek, hogy a kis Misica meghalna.“ Mikor a Misica mégis csak meghal: Hallod-e Nikoláj, vedd vissza a plédemet attól a porontytól. De jól rugd meg, hogy fájjon neki. Nem akarok semmit az Istennel. Nikoláj pirongatta nagy gyöngédséggel: Hiszen elhozom a kendőt, de te még se beszélj úgy az Istenről. Te vagy a hibás, Szlebenits Mihály, kedves gazdám. Mert látod, az Isten nem kereskedő, akivel máriól-holnapra alkut köthetsz. Hogy azt mondd, mintha bemennél a boltjába, én ezt adom, te azt adod. Az Isten jó, ezt már a boldogult atyád, az én édes uram, Szlebenits Pál is mondta, de nem könnyen hagyja magát bolonddá tenni és már fiatal korodtól kezdve kellett volna kedvében járnod és nem most, másfél óra óta... akkor talán ő is...”

Még itt is vannak „zavaró“ szép vonások, aminek Szlebenits feldúlt, tehát valahogy mégis meghatott lelke a magyarázata. Meztelen emberi voltában látjuk ellenben az Istennel viszonyulás általános módját a rigyi kasznár gyakorlatában. „Mellettem balról Pornya József úr ült, a kasznár (a rigyi pusztáról); ott volt nyáron minden vasárnap s a gazdasági követelmények szerint imádkozik esőért vagy szép időért s az Isten viselkedése szerint dobott a perselybe egy fényes huszast, vagy egy krajcárt, ez utóbbit néha elégedetlen dörögéssel: Erre a hétre ez is sok.“

Ne úgy magyarázzuk mindezt, milyen kiszikkadt kergeszívű ember az író, nincsen számára semmi szent, semmi magasztos, semmi felemelő, mert nem lesz igazunk. Nem Istent rajzolja ő ezekkel a vonásokkal, hanem az imádkozó gőgös és ravasz embert. Mihelyt az ember megtörik, alázatossá válik, „olyanná lesz, mint a gyermek“, meghallgatja imádságát az Isten biztonnyal. „Éppen a betűknél törte ketté nyílával az Isten, mintha mondaná: Nem kell a dicséreted, Bizi József, a Mária-kép sem kellett, ez sem kell. — Menjünk innen, mondá Istók. — Hát a kereszttel mi történjék? Összeragasztod? — Nem én — viszonzá Istók tompán. Amit az Isten újja összetört, azt nem szabad az ember ujjainak összeilleszteni. — Fösvény volt kolmed, szívtelen, gőgös. A világ elejének képzelte magát. Aztán, valljuk meg az igazat, uzsorával szerezte kincseit. — Nem besülöm már őket semmire. Oh, te kifogyhatatlan Isten, mivel engeszteljelek meg? Ne kergesd el azt a gyereket, Istók. Gyere idebb, kis fiam! Az öreg arra gondolt, hogy abból a borús égből egyszerre lepattanhat még egy villám, de csak akkor, ha már az a gyerek itt nem lesz. Aztán benyitottak egy házba, amelynek kapuján két sarkantyús csizma volt kifestve. — Mérjen ennek a gyerekeknek egy pár csizmát, Filtsik uram, az én kontómra. A gyerek örült neki s vígan kopogott az öreg után. A kapuajtóban a kocsis várta (gazdáját) azzal a hírrel, hogy az ellopott lovak megkerültek, a fia már túl van minden veszélyen.

Bizi apó hálateljesen nézett föl az égre. Milyen messze van és mégis milyen közel... Egy pár kis esizmával meg lehet járni egy óra alatt...“

Száz szónak is egy a vége: az emberi hitetlenség, még helyesebben a meglévő, de nem elég erős hit okozza a bajokat, nem az Isten állhatatlansága. Mert hogy szükségünk van a hitre, annak legerősebb bizonyítéka az író szemében, hogy *van* hitünk. Szomjazzuk és éhezünk. Ha nem hihetünk, hiszékenyekké válunk, vagy babonásakká. Különösen a falusiak. Szülőfaluja parasztjait jellemzi így Mikszáth transzcendens alapviszonyulásaikban: „Mindez igen csudálatos és hihetetlen volt, de éppen azért készségesen elhitték.“

De az urak is babonások. A kuruc vezérek, Rákóczi, Bercesényi, különösen Bercesényi. Az úgy hallgatja a hektikás Konez Márton szavát, mint valami órákulumot. A böles és nagy judiciumú Fáy is babonás, a *Különös házasság* egyik főszereplője. „Fáy uram a következő szombaton (mert pénteken nem akart kálvinista létére se útra kelni) Egerbe utazott.“ Hogyne gyötörne hát a babona Vidonka Józsit, még a vallásnál is felettébb. „Mert még van itt a lidére nyakamon. Az a feneség. Ezt nem bírja a Vidonka lerázni. Van eskü is. De aztat vagy hallotta, vagy nem hallotta Istenke, ha nem hallgatta oda Isten, meg is bocsátja. De lidérc, az nem ereszt.“

Maga az író sem ment ettől az érzéstől. Mert az még csak érthető volna, ha a szülői előérzeteket elismerné. De Butler előérzetét is elismeri és a későbbi tények erejénél fogva utólag igazolja is. „Látod, engem ijeszt a jövő. Mintha valami megdöbbentő, valami ijesztő volna benne. Úgy tűnik fel sokszor, mintha egy sötét hegy készülne rám omlani.“ Nyilván maga az író is hisz ezekben a megmagyarázhatatlan, titkos érzésekben.

Azt már láttuk, hogy transzcendens erők nélkül szómaticus társaslelki életérzésünk soha meg nem nyugodhat. *A fekete fogat* tanított meg bennünket erre, de csak az egyes esetre vonatkozólag. Ha a viszony ember és ember között permanens, akkor a pneumatikus életérzés transzcendens pótszerei éppúgy intézményessé merevülnek, mint maga a vallásos gyakorlat. A Balassákat jobbágyaik így próbálják fékezni helyi babonákkal és kísértetekkel. „Ebbe az erdőbe teszi bele a palóc nép fantáziája az örök hollót is. Itt él valahol, valamelyik odvas fában lakik, de nem jó meglátni, aki látja, hét nap vagy hét óra alatt meghal. E különös holló emberhangon fog megszólalni a végítélet napján s pontról-pontra elsorolja a Balassák vétkeit. Nem lévén a tens vármegye elegendő, de még a palatinus se a Balassáék fékezésére, az agyafúrt palócok azért állították be ezt a hollót ekkora hivatalba, hogy mégis legyen egy mumus, akitől féljenek a Balassák.“ Folytatólagosan: „kísértete is volt a

ráskai erdőnek. Egy fejetlen bölény szokott e helyen megjelenni, valahányszor valami szerencsétlenség történik a Balassákkal. Többen látták és esküsznek rá. A fejetlen bölény, a néphit szerint, a fejét követeli vissza, mely a Balassák címerpajzsán van, s mindaddig kísért, míg vissza nem kapja.“

Kár megmosolyognunk ezért szegény naív falusiakat. Mi magunk is kétségbe vagyunk esve, ha bálványainkba vetett reménységünk szertefoszlása után „csak“ magára Istenre vagyunk utalva. „Végre kimondta ez a két fellebbezési fórum is, hogy a házasság érvényes. — No, most már mehetünk az Istenhez, fakadt ki Fáy mély keserőséggel.“

Minden hiába pedig. A hit annyira lelki kényszer, helyesebben alapvető lelki viszonyulás, hogy valamilyen formában meg kell lennie kinek-kinek a lelkében. *Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo.* Aki másban nem tud hinni, legalább az ördögben hisz. Különösen válságos percekben, nehéz, súlyos konfliktusok közt. „Bele is nyugodott volna, ha nem piszkálta volna belül ezer ördög. Egyik szívét tépte, másik a homlokában fúrt, harmadik egy vésővel szurkálta az agyvelejét, a negyedik oktattatta. Az ötödik ördög is ott volt (hisz ott van ilyenkor az egész armádia). Az ötödik ördög azt mondta: *Hallo-d-e Dóry, adok én neked egy jó tanácsot, merész dolog az igaz, de meg lehet csinálni.*“

A transcendens világnak ez a folytonos jelentkezése minduntalan arra készíti a relációban-látást, hogy viszont az intézményes vetületét, a hivatalos vallást és egyházat függetlenítse tőle, mint valami nem-odatartozót, járulékos elemet. „A Marci rongyos, mezítlásos gyerek. Örömet fogad szót, szalad a toronyba. A harangok ugyan elmentek ma Rómába, ahogy az egyházi, Tormási Jóska mondta, de a torony szerencsére nem ment velök. Marci megtalálja és a lépcsőkön egyre a Jézus halálán gondolkozik, mivel hát a templomban van és arra a következtetésre jut, belevegyülven a gondolataiba a konyhán terjengő finom szagok is, hogy Jézus talán nem is annyira az egész emberiségért, mint inkább a pataki diákokért halt meg. Csodálkozik, hogy a harangok mégse mentek el Rómába. Ez löki szívébe az első kételyt.“

Érdekes nyomon követni az emberi kétely vallásközömbösítő, sőt vallásromboló útját. Az első stáció az, mikor a lélek meg akarja ragadni a megfoghatatlant és hogy megtehesse, bálványképben ábrázolja ki. Mikszáth finom elemző művészete még legdiszkrétebb formájában is felismeri az anthropomorphismust. „A templom hatalmas, fehér boltozatára egyetlen szem volt kifestve. Egy szem. Maga az isten. Emberi fantázia összerakott mindent, ami a földön van és nem bírt találni megfelelő fogalmat, nem bírta összerakni sziklából, felhőből, lángokból a legfőbb úr alakját, a láthatatlanét. Mire aztán kivett az ember-

ből egy részt, egyetlen szemet és azt mondta: Ilyen az Isten! Egy szem, amely lát mindent, hall mindent és tud mindent. Egy szem, amely ha jó ember nézi, rámosolyog szelíden, biztatólag; ha gonosz ember nézi, rámered szigorúan, fenyegetően. Titáni gondolat volt, mely nagy nagy ihlet percében születhetett. Az isten is az emberből merített, társat akarván melléje teremteni, kivéven egyik oldalbordáját és abból formálta meg a másik ember alakját. Nos, hát az ember is ehhez a forráshoz nyult, vette a saját szemét és abból formálta meg az isten képét.“

Második stáció: a csendes hitvita. A magunk vallását nem kritizáljuk még, az egyelőre még érvényes és helyes, de a másoké hibás, téves, megmosolyogni való. A kálvinista gúnyolta a pápistát, a pápista a vastagnyakú kálomistát, a lutheránust esúfolták mind a ketten. A lutheránusok tulajdonságai tizenhárom pontozatba voltak összegyűjtve jó humorral. A lutheránus sárgarépat hord a dohányzacskójában, a fűréczes kocsi-
ballábal lép fel. A kálvinista nagyharang azt zúgja vastagon, durván: Ördögadta teremtette, a katolikusoké ezt csilingeli: Jézus Mária—Jézus Mária, a lutheránus harang pedig a következő mondatot veri ki: se ide—se oda, se ide—se oda.

Harmadik stáció: a vallás hőfoka alábbszáll s ezzel maga a vallás is lejjebb kerül a lelki fokozatok lajtorjáján. Társadalmi forma lesz belőle, szokássá lagymatagul. Bevallani persze az ilyesmit nem illik. Nem is teszi más, csak a cigány, aki azért primitívebb, még a parasztnál is őszintébb (ha egyébként meg meri kísérteni az őszinteséget, nem tartva semmitől.) „Babay is ott settenkedett már a purdékkal, folytonosan szidva a rajkókat: Ne vigyorogj, te bibas, mert még azt hiszi az uraság, hogy mi sedtük rá erre azs istent. Pedig *nigy hete, hogy nem imádkoztam.*“ (Aki nem imádkozik naponta, annál már csak szokás az imádság, nem lelki szükséglet.)

Az író azonban még serdülő korából azt hozta hazulról emlékképpen, hogy a templombajárás nem az Istenért van. „Az emberek kigúnyolták Prakovszkyt. — Az istenhez fordult, pedig az tette siketté. De tán nem is az isten miatt jár a templomba Prakovszky. Furesa nyáj ez itt. Ha egy láthatatlan szellem kihajigálná azokat, akik valami másért járnak ide, nem tudom, hogy nézne ki a templom? Hát úgy, hogy a pap se maradna bent, mert az meg éppenséggel a hívek miatt jár be. Buzinkayné a szép selyem ruháit szereti mutogatni. Gáll Piroška az alabástromfogait csillogtatja, azért énekel folytonosan. Mindenki kevély valamire s mindenki szeretet irígységet kelteni a többiekben. Ez az élet. És mindenik talál magában olyan tulajdonságot, amit meg kell bámulni. Ez az ember.“

Nem is nagyon figyelnek rá, mit prédikál a tiszteletes úr. „A még ki nem fáradt figyelem Dubekre fordult s csak ami

ezenfelül fölmaradt, azt fordították a prédikáció meghallgatására.“

Maga az író, gyereklétére még figyelne engedelmesen, de mihaszna. „Hosszan, unalmasan beszélt a tiszteletes úr, de hogy mit beszélt, el nem tudnám mondani, ha a nyakamat levágnák se.“

Nem is igen érdemes a prédikációra figyelni. Meg sem értheti azt közönséges földi halandó. „A prédikáció első részében tartott a tiszteletes úr, azon a különös tót nyelven beszélve, mely a lutheránus szószékek specialitása; valami ormóflan keverék az összes szláv nyelvekből, „Isten nyelvének“ hívják egymás között a papok. És csakugyan az lehet, mert az isten alkalmasint érti, de a tót gyülekezet nem. A papokért se mernék jót állni.“

Közbevetőleg legyen mondva, megható az író alakján ez a vonás: szkeptícizmusra hajló intelligenciája ellenére, relációs-látása mellett is milyen hűséges, jó lutheránus. Jubileumi ünnepején is bátran tett bizonyosságot apái hitéről, a maga személyére nézve nemkülönben megígérte állhatatosságát — egészen a mártíriumig, ha úgy fordul. Hányszor írja le pedig a lutheránus papokat külsőre is humoros hatást kiváltóknak. (Olyanok Mózes-tábláikkal, talárba öltözöttek, akárcsak az orvosságos-üvegek.) Észreveszi, hogy a lutheránus hívek másképp mennek haza a templomból, mint a katolikusok. Hiába, szabad vizsgálódás elve érvényesül náluk is, bár csak parasztok. „A parasztok a prédikációt bírálgatják főnhangon. — Mintha már hallottam volna valamikor a mai szentbeszédet. — Nehezen tanul már az öreg tiszteletes úr újat. — De nehezen is felejtí a régit.“

A különleges mértékben feldíszított oltár is szúrja a szemét már a kis-gimnázista fiúnak is. „Az oltár is ma szokatlannul föl volt díszítve. Azt susogták körös-körül, hogy Dubek küldte az oltárra. Az pedig nálunk Krizsnócon nem is szokás — a két férfi-istennek nem kell az efféle — a Máriának pedig nem udvarolnak.“

Az öreg papot nem lehet megrendíteni és szilárd helyéből kimozdítani semilyen érveléssel. Nem hajlandó a siket Prakovszkyt eltiltani az énekléstől, hiába áskálódik ellene a kurátor. „Az isten siketté tette Prakovszkyt — mondá a tiszteletes úr az ő széles, világos előadásával — és nem némává. De tehette volna némává is. Mert az neki semmibe se kerül. De nem tette, hát én se teszem, mert én csak a szolgája vagyok.“

Látható jóérzéssel és kedvtelvel legelteti szeméit hitsorsosai jólétének látható jelein. „Tele volt kocsikkal, brieskákkaal a templom tája, még üveges hintók is megakadtak. Mégis csak szereti a jóisten a lutheránusokat, mennyi jómódú van közöttük!“

Ez azonban nem jelent az ő esetében részrehajlást. Hiszen

láthattuk már több ízben, hogy legszívesebben a lutheránusokkal évődik, már csak azért is, mert azokat ismerte legjobban és hogy elfogultnak ne tartsák. (Van a rovásán elég egyébként. Rettenetes regénye, a *Különös házasság* valóságos vádirat a papság s bizony nem a lutheránus papság ellen.) Elfogulatlan-ságában saját nagyapjáról sem fest idealizált képet. „— De hát végre is, kedves nagyapa, maga olyan vallásos ember híriben áll, hogy kár elmaradnia, miért ne fogathatnánk egy közös-séges szekérbe, mint a parasztok? — Nem vagyok bolond, hogy kirázassam a lelkemet. — Legfeljebb jobb étvágya lesz utána. És az istennek is jobban fog tetszeni, hogy egy kicsit szenved érte. — Az öreg felesattant nagy mérgesen. — Nem ettem nadragulyát. Ha ő szent felségének tetszik az, hogy a templomba járjak, hát akkor ne törje össze a bricskámát, punktum.“

Akármennyire a gyarló ember gyarló egocentrikus szempontjából viselkedik ez a nagyapa, mégis legpozitívabb vallásos életet élő alakja költő unokájának. Maga az ember is rokonszenves minden gyarlósága ellenére, vagy talán éppen azokkal, sőt azokért az. Ami még jobban megszépíti a képet, az együgyű falusi nemes viselkedésén keresztül ragyogó szuverénitása a „jó“ Istennek. „Több esze van az istennek, mint neked, meg nekem... ilyen-olyan adta! — fakadt ki az én öregapám. — Bizd te csak a dolgot ránk, kettőnkre, tudom én, mit csinálok. S valóban, az öreg szépen ki tudott jönni az istennel. Az isten szerette őt, szép, hosszú öregséget adott neki s bearanyozta sok örömmel, hanem másrészt ő is megcsinálta a magáét, ha hat napig szidta az úristent, hetednapon, vasárnap, megborotválkozott, fölvette legszebb ünneplőjét, felült a bricskára, rossz időben, jó időben egyaránt áthajtatott a harmadik faluba Krizsnócra, a templomba (közelebb nem volt lutheránus eklézsia) és egész délelőtt nagy áhitattal zengedezte az istent dicsérő zsoltárokat. Hát iszen azért jó az isten, éppen ebben van a jósága, hogy egy imádsággal ezer káromkodást lehet az ő fekete táblájáról letörölni.“

Szuverén ez a jó Isten. Az öreg huszár falusi nemesnél is együgyűbb alázatos hitén keresztül szűrődve még nagyvonalúbban megtetszik. „De azért ne féljen kedves galambom, az isten, ahogy én ismerem, mindent jóra fordíthat. De ha rosszra fordítaná is (mert ő azt is megteheti), kenjen rám mindent, mert úgy is én vagyok a főkalafaktor.“

Visszatérve mégegyszer a *Prakovszky*ban szereplő nagyapára, az érzi bizony állandóan maga mellett, láthatatlaul s ha botlott az eszekereke, vagy a nyelve, siet kijavítani „rá való tekintetből“ mindig. „Benézünk a templomba, nagyapa? — Hogyne, hogyne. Ha már itt vagyunk. (Nemrég értesültünk róla, hogy „nagyapámat is utolérte a köszvény, minélfogva abbahagyta a templombajárást, a káromkodást nem.) Aztán

hozzátette, mitha az Isten előtt akarná magát kijavítani: — Azaz egyébként is. Állj meg a templomnál, Miska.“

Azt, hogy a „szentség“ is érték és hogy a vallás túl van mindenén és magasan azok fölött, amik még emberek, Mikszáth megint csak szimbolikusan és relációlátón fejezi ki. *A patrónus* c. elbeszélésben Szentgály Palinak, a hlinai plébánosnak a szájába adja. „A keresztény tanok percentekre dolgoznak. Szeresd felebarátodat, úgy, mint magadat. Ez a parancs. Betartani nem lehet, mert természet ellen van, de nem is kell azt betartani. Elég, ha e parancsból legalább annyit betart a keresztény hívő, hogy agyon nem üti a felebarátját. Aki téged követ, azt te kenyérrel s több efajta pium desideriumok. Ha az Isten komolyan akarta volna ezeket, egészen másképp kell vala az embert teremtenie.“ Hát persze, hogy nem arról van szó, komolyan akarta-e Isten mindezt vagy sem, hanem arról, hogy az érték kánon és hogy az érték meg az erosz törtszáma megvalósulásakor irracionális szám, mely az egységet csak megközelítheti. Éppen csak-hogy költő mondja nem jel, hanem jelkép segítségével, mégpedig magyar költő, aki relációkban lát és beszél.

De vajjon milyen magának az írónak személyes hitvilága? Hadd feleljem erre a kérdésre nagyon kategórikusan előljáróba is ezt: amit idáig megismertünk, az is az író személyes hitvilága mind. Az „őszinteség“ kritériuma, amely az ő értékskáláján a „szépség“ vonalán tör ki az erosz felé, vagy be a transzcendens magasságokba, művészetformáló erő és mert olyan, amilyen, az író nem „alkot“, hanem őszintén meggyónja: amit látott, mint látta.

Saját nevében pozitív, ú. n. vallásos tartalmú kijelentéseket nem tesz külön. (Legfeljebb relációba állít vallásos szituációkat.) Amit tesz, őszinte relációja egy természetben könnyen és minduntalan észrevehető *törvény* érvénytudatának. Ez a törvény természetfölötti eredetű, isteni attributum. Azonos azzal a másik törvénnyel, amit Isten kijelentett s az emberek között emelt érvénnyé. A kettőt egybe is lehet fogni. Emberről mondja a költő például ezt is: „Hajlik az almafa, törik is, levelét is hullatja, de azt az egyet még se tudják belebeszélni, hogy ne rózsaszín legyen a virága“.

Az emberi tapasztalat nagyon is relatív és az abszolút igazságot meg sem közelítő voltát szintén állatfilozófiával próbálja szemléltetni. Platon híres barlangbaláncolt embereinek a képeihez hasonlít a vízi poloska képvilága: „Ha a vízi poloska beszélni tudna és okoskodni, arra a kérdésre, milyenek a fák, bizonyosan így felelne: A fák zöldek és csodálatosképpen vannak alkotva; alul koronájuk van, fölül a vaskos törzsük. Mindez szinte lehetetlennek látszanék, ha nem győződnenk meg, odáig úszva, hol a fák vannak, hogy a fáknak voltaképpen nincsen testük“.

Az emberi lét relatív volta, az egyén sorsának helyes mérlegelése megint csak két szemlélet sztereoszkopján válik plasztikussá. A pulykái az egyik. „Sok pulykának kell meghalni, mikor egy nagy úr születik, a keresztelőre, és megint sok pulykának kell meghalni, mikor egy nagy úr meghal, a torra. A szegény pulykának bizony mindegy hát, akár születik valaki, akár meghal.“

Egy leánya halálán kesergő apái a másik. „Lássá, az emberek élnek, járnak és nevetnek. Ők semmit se tudnak arról. Rá se gondolnak. Fogadni mernék, hogy az a hordós ember ott nem is ösmerte a Rózát. Olyan nehéz a szívem, kolléga, olyan nehéz, pedig nincs igazam. Nincs, nincs. Mert mi az voltaképpen, hogy Róza meghalt? Hát meghalt. S minden egyéb maradt rendjében. Pedig úgy szeretném, ha valami nagy szög kiesett volna a világ küllőiből, hogy valami történt volna. Mert számár vagyok, hogy ilyet szeretnék. Miféle jogon? Hiszen Napoleon is meghalt. Az volt a nagy eset. Jézus Mária, csak kimondani is sok. Napoleon meghalt. És mégis meghalt. De Kurka Róza! Ugyan bizony! Hát nem mindegy ennek az országnak, hogy él-e, vagy meghalt? Hát micsoda egy Kurka Róza? Semmi. Az már más, ha egy Deák Ferenc hal meg. Micsoda katasztrófa, micsoda csapás százezreknek, millióknak és mégis meg kell benne nyugodni. De Kurka Róza. Az csak bliktri, kartárs úr. Az csak olyan, mintha egy morzsa leesik az ember tenyeréről és megint földdé lesz. Igyekezett magát elnyomni, legyőzni. Az emberi állapot küzdött a filozóffal és legyőzte a filozófot, zokogva borult az asztalra, amiért a morzsa leesett a tenyeréről.“

Nem, nem, Mikszáth nem nyilatkozik a saját hitéről, sem a vallásról a maga nevében. Hamarabb szól az almafavirág, a vízi poloska, a pulyka és az emberállat, semmint ő. És már ez a nagy némaság — beszédes nyilatkozat voltaképpen. Bizonyára akadnak olvasói közül gyakorló keresztények, akik erre közbevágna majd, ha esetleg egyúttal nekem is olvasóim: hogyan, beszédes nyilatkozatok arról, hogy nem volt pozitív hite. A pozitív hit azonban, ügyebár, bizonyágtételekben nyilvánul s válik mások számára is köztudomásúvá. Vajjon nem tett-e valahogy Mikszáth mégis pozitív bizonyágot ugyanakkor pozitív keresztény hitéről?

Tett bizony. Nem prédikált, nem pap volt, nem ült az Üdvhadsereg gyülekezetében a nyilvános gyónópadra sem. Író volt, szimbolikus egységben, egyetemes jelentésű jelképek rendszerében látta a létet. A világot és életet. Úgy írta meg, ahogy látta. És úgy látta, hogy a tökéletlen ember okvetetlenkedik, az Isten törvénye meg: érvényesül. Mikszáth valamennyi regénye és novellája, sőt a legkisebb rajza, karcolata, riportja, minden cikke, amit írt: Isten szerint való happy end-del végződik. Ez az ő pozitív istenhite. Isten tudomása nélkül egy hajunk szála

le nem eshetik. És nem érdemes különbségeket méricskélgni. A meg nem váltott ember egyformán bűnös. És csak a Lélek rakhatja helyre a dolgokat is, az embereket is, csak a Lélek vigasztalhat tehát meg mindeneket. Mikszáth egy szót se szól a maga nevében a Szentháromság Atyafiúszentlélek Istenről, de az egyetemes létet keresztyén szellemben szemléli és úgy is írja meg.

Vegyük sorba legalább a nagyját.

Különös házasság. „Csendes hely az a dobo-ruszkai kriptá, alvásra való, körös-körül semmi zaj, az erdők is kipusztulnak, még azok se zúgnak már. Csak a békák brekegik néha a közeli mocsarakban: Urrak a papok! Urrak a papok!”

Már maga az a tény, hogy a magyar ember fülének a békák éppen ezt vartyogják és nem valami egyebet, mutatja, hogy nem a papok az urak, hanem Isten. Azonkívül az író alternatívát enged arra való nézvést, hogy Butler autonómiáját megnyugodva lássuk. Maga a kriptá is csendes hely megpihenni. De hátha valóban üres volt a koporsó és Butler Piroskával valahol ismeretlen helyen boldogan éltek, míg meg nem haltak. Dóry Máriáról viszont azt halljuk utoljára, hogy ájultan hever odabenn.

Szent Péter esernyője. Szegény menyasszony úgy elérzékenyedett a végén, hogy sírni kezdett. Azután a keszkenőjét kereste abban a felséges fehér ruhában. De van is abban zseb! Csak egyre nem találta a drága lelkem, utoljára odanyujtotta neki a magáét egy asszonyság, aki a háta mögött állott s minduntalan hátraszólt az urához: — „Gombold be a kabátodat, Wladin.“ Isten törvénye nem engedi, hogy Wibra Gyuri megtalálja az esernyőnyélbeli kincset, mert akkor nem szerethetné igazán Veronkát, csak számításból venné el. A maga módján lenne boldog, Veronka pedig boldogtalan lenne. Pedig mindkettőjüknek boldogoknak kell lenniök, de Isten módján. Most boldogok s Szliminszkyné jól ismert mondásán nyeli be alakjukat a mindennap, mint egy kapun.

Beszterce ostroma. Egy bolond jó ember bolondériája kellett hozzá, hogy három ember bolondériájától megmenekedhesék Apolka és Tarnóczy ügyvéd megtalálhassa boldogságát. Itt is a mindennap nyeli el a szereplőket az oltár elől. „Talán a Tarnóczy esküvőjéről kellene még szólnom valamit?... Ejh, hiszen benne volt akkor egész terjedelmében a „Vágvölgyi Lap“-ban. Még az Apolka öltözetét is leírták. Ha jól emlékszem, szürke útiruhát viselt, orgona-virágos szalmakalappal. (Ez a sok középkorosdi után különösen jól esik, mert elterelve nem így volt emberileg.)“

Az új Zrínyiász. Úgy végződik mint a régi. És az benne az isteni happy end a történetek után. „Gábrriel bán lelkét, két tized magával Földről fölemelé gyönyörű szárnyával.“

Akli Miklós. A harmadik esküvő-jelenet. Ebben meg az

a szép, hogy fényesnek volt elterelve s a legnagyobb titokban, betegágy mellett folyik le. Mert Akli mégis csak hazudott s Mikszáth az ilyet nem tűri. De szerelme igazi szerelem s Mikszáth nem tűri azt sem, hogy Kovács Ilonka boldogtalan legyen és apáca. „Orgonaszó nem volt, se szent ének, hanem egy madár csiripelt az ablakpárkányon a szertartás alatt és az olyan szép volt, hogy gyönyörűség volt hallani.“

A vén gazember-ben is az az isteni happy end, hogy báró Inokay Mária és Borly László gyermekkori szerelme oldja meg a bonyodalmat, nem a kasznár mégis csak emberi, bár könnyrefakasztó ügyeskedése. „Máli néni meglátván a horgászóbotot a Mária kezében, szokása szerint messziről elkezdte a zsörtölődést: — Nos, hát, pintyőke, hogy szolgált ma a szerencse? Fogtál valamit? — Oh, igen — kiáltá eléje Inokay hamis szemhunyoritással. — Egy főhadnagyot.“

A fekete kakas. Kupolyi gyarlón, de mégis isteni törvényeknek engedelmeskedik. Emberileg azért meg kellene halnia tüdőbajban. De ő szégyenérzettől hajtva egészséges életmódot kezd s így gyógyul meg. A kis halott koldusleányka meg az unokáját hozza ki a bányából közvetlen a katasztrófa előtt. Alternatív ez a megoldás is, de az öregúr, a szolgálja, az író és mi, olvasók is a transzcendens megoldási forma mellett döntünk. „E pillanatban egy kakas szólalt meg odakünn. Vagy az anyóka kakasa volt, mely azt hirdeti, hogy már éjfél van. Vagy az a másik, rejtélyes kakas jött figyelmeztetni: Kikeriki! Itt voltunk, mi voltunk. (A haldokló leányka fantáziált mindig valami fekete kakasról).“

A beszélő köntös. Lestyák Mihály meghal, saját hazugsága ölte meg (a magakészítette kaftányba öltözött az igazi helyett.) A főbíró sem maradhat a város élén, hiszen Cinna volt annak idején bátor, nem ő. Alternatív itt is a megoldás, egyik szerint maga a főbíró vitte el Cinnát lovascsapat élén a vérpadról. „Ne is keressék azt a csendes tó vizében.“ Várták is haza a kecskemétiak. „Már azok is kihaltak, akik mint gyerekek futkároztak egykor a kaftány után, de azért az unokák még mindig haza várták.“

A gavallérok. Az író hiába ítéli el a sárosiakat, azok tovább is a maguk törvényei szerint élnek. Igen, de itt az író a prózai, a sárosiak a költői életszemléletet képviselik s utóbbiak részén az isteni törvény érvénye. „Keresse meg a térítvényt, domine Brányik, az ékszer pedig csak hagyja künn... mert délután megint elviszik. Egy Vinkóczy kisasszony esküszik holnap Lásztován.“

A sipsirica. A mikszáthi relációs-látás remeke. (Ezért tartják cinikusnak.) Druzsba úr a bolondok házába kerül, mert leplez egy liliomtipró főrendet. Igen, de Druzsba éppolyan tökéletlen fráter, mint társai a Jahodovna kocsmájából. Hiába

áll ezúttal a morális oldalon. Isteni törvény, hogy a gyarló ember önerején még ilyenkor sem győzhet. (A keresztyénség gyönyörű elve ez, Mikszáth, lehet, nem is ösmerte, de őszinte riportot írván a létről, lelátta róla: „Élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus“ és az győzhet csak, én nem.)

Az eladó birtok. Marjánszky Mihály meg akarja venni a Bogárka nevű birtokot, a magáé, a Pálfa mellé. Ezért felesap hozományvadásznak. Kiderül, hogy a kiszemelt lánynak nincs hozománya. De az is kiderül, hogy már útközben találkozott vele véletlenül és megszerette. Lemond a kedvéért a Bogárkáról. Végül kiderül, hogy leendő apósának becsületbeli adósságait hirtelen ki kellene egyenlíteni. Eladja a Pálfát is és ügyvédi irodát nyit. „Hogy ki veszi meg a Pálfát, mikor még a Bogárkára sincs vevő? Ezt találgatta a környék. Alkalmasint valami zsidó. Óh, de Isten ellen való véték! Nem lesz már ebből az országból kutya se.“ Művészi erővel érzik ki e sápitozásból, hogy az író szerint éppen azért lesz ebből az országból valami, mert eladó lett a Pálfa. Marjánszky Mihály lelkének a metamorfózisa az isteni törvény happy endjének érvényével — Isten nevére telekkönyvezette a Pálfát. Az író úgy látja, hogy az országot is vele.

Mikszáth értékskáláján a vallás nem úgy mutatkozik, mint függetlenség. Nem is úgy mint őszinteség. Nem is világosság. Nem is szabadság. Valamennyinél több és valamennyit magában foglalja. Ezért nem szabad beszélni róla. „A te Uradnak Istenednek nevét hiába fel ne vedd.“ A vallás értékfogalma a „szentség“. Ami „szent“, az az Istené. Istent „kiábrázolni“ nem lehet, nem szabad. „Meghatározni“ sem szabad. Akarni, tehát „kísérteni“ még kevésbbé szabad, nem is lehet. „Ne csinálj te magadnak faragott képet.“ „Nem a futóé, nem azé, aki akar, hanem a könyörülő Istené.“

Ami a vallásból megírható, egytől-egyig emberi tökéletlenkedés. Ami megírhatatlan „tettnek“, áldozat (meg kell magada tagadnod, ó, író és eszközzé válnod), jelnek, érvény (a létben megvalósuló isteni törvény) és jelképnek forma (ha őszintén gyónsz Isten világáról, annak formájában kiábrázolódik). És csak ezt érdemes megírni, mert csak ebben ismer az olvasóközönség, a másik ember önmagára és önnön világára.

IX.

Jogban függetlenség, szépirodalomban őszinteség, tudományban világosság és vallásban szentség azok az értékek, amelyek Mikszáth világában a transzcendens felől jövő minden lelki funkciót megszűrnék, mielőtt az erosz feszültségében jelentéssé tudatosulhatnának. Az értékskála szűrő munkája valahogy így

megy végbe: csak az a társaslelki életérzés ér valamit, ami autonóm, csak az a forma, ami őszinte, az az érvény, ami világos, és az a szentség, amely valóban szent.

Két tisztázatlan, homályos pont van ebben a felsorolásban. Még csak azt értjük igazán, hogy hatja át a szellem Mikszáth világát a jogtól és vallástól kezdve egészen az irodalomig. Azt is tudjuk, miért író ő és miért nem tudós. De nem egészen világos előttünk művészete és klasszicitása. Miért nyilvánul az ő művészete az értelem vonalán és mi az ő értékskáláján a „jó” szó attribútuma, a jó. A mikszáthi világ sajátos művészetének és társadalmának a struktúrájával kell tisztába jönnünk rövidesen.

Mikszáth „irtózatoss” tudatosságának keressük meg a kulcsát.

Feltűnő oeuvre-jében, hogy művészetekről nem igen esik szó és nincs is semmiféle kép nála, szinte azt mondhatnám, kizárólagossággal, hogy sohasem és sehohsem. De nem is akkor feltűnő ez, mikor hallgat róluk, hanem akkor, ha mégis csak nyilatkozatra szánja el magát. Olyankor ugyanis nem tud érdemben szólni a dologhoz. Szinyei Merse Pálról egész hosszú tanulmányt ír. Jellemzően relációs-formában: Keszler Józsefhez, a műkritikushoz intézett levél formájában. Van ebben a cikkben sok minden, érdekes, sőt értékes megjegyzés a képviselőködésről, a táblabíró-világról, a magyar gentryről, a művészetpolitikáról, sőt Szinyei Merse Pál műveiről is, de magáról a festészetéről semmi, helyesebben semmi lényeges. Még pontosabban: talán a semmi is jobb volna, mint annak az egyetlen, útszéli terminus technikuskának a felhígítása egyetlen érdemleges mondanivalóul, hogy: *plein air*. „Hiszen te láttad a „Szurkos fenyő“-t. Lehetőség-e még valami tökéletesebbet festeni? Az a fa él, levelei majdnem mozognak és szinte érzik közelükben a fenyőillat. Minden piciny levélkéje egy tökéletes egész s a *levegő a háta mögött oly mély, oly csodálatos, hogy kápráztatnak látszik*.” Már valamivel előbb emlegette ugyanezt. „Az nem megy a fejembe, hogy egy ember, aki öt esztendeig nyelte a klub füstjét, öt esztendeig hallgatta a Polónyi beszédeit, a Kubik közbeszólásait, hogy ezek után olyan rozsmaringokat és orgonavirágokat tudjon festeni, amik *lehelletszerűen szinte reszketni látszanak a levegőben*.”

A másik érdekes vonása, hogy nem tud elszakadni a képek eredeti modelljeitől, akár alakok azok, akár tájak. „De hát a többiek? Nem nagy drámai kompozíciók, egyszerű tájak, vetések. Az „Őszi színek“, az „Ebédet vivő lány“ (*úgy-e, szép kis tót fruska?*), „A pacsirta“, a „Nyírfa csoport“, a parkrészlet, a fenyves erdő a falu mellett a dombbal s a domb innenső oldala a másik képen. De ki győzné azt elszámolni? *A szép csendes tót falunak, Jernyének egy-egy dűlője, egy-egy vadrózsza-*

bokra. Óh, milyen boldog költő, aki elhozhatja a kis faluját magával!

Az is áruló mondat, mikor bevallja, hogy amit mond, nem a maga önálló véleménye. „Hát a Hóolvadás”? A föld anatómiája, *ahogy te írtad*. Gratulálok, édes Keszi, hogy volt benned annyi bátorság, levenni mélyen a kalapodat e nagy poéta előtt.

A két eredőből, hogy nem látja spontán a képet magát, mások után lát és hogy a kép mögött az eredeti képét, a modellt látja, alkotó gyanánt sajtóságos, megint csak őrája különösen jellemző relációs látásmód áll elő. „Kíváncsian kérdeztem magát a művészt, *mérlegelve a képen ábrázolt földet, hogy hány hold lehet*. — Mi az ára ennek a képnek, Palikám? Mondott valami csekély összeget s még jobban feltűnhetett neki, hogy bizonyos számításokba merülök minden egyes esetben. Mit tudta ő, hogy *a holdak számát, a talaj értékét és a kép árát igyekszem összevetni!*

Egy lépés még és ott vagyunk egy nagyon érdekes mikszáthi relációnál, melyet futólag említ ugyan már a Szinnyei Merse Pálról írt cikkében is, de egész részletesen *A Berci fogai* címmel ír meg és fejt ki. „Gyakran van szó a társaságokban a képek túlságos áráról. Azt mondják, abnormis, hogy egy nagy piktor többet kapjon egy képért, mint amennyit egy nagy államférfi, egy lángeszű bíró (vagy akármiféle) egy egész életen át szerezhethet a működésével. No én ezt nem irigylem a festőművésztől, de bizonyos kifogásaim és kételyeim nekem is vannak. Az például az én fejembe se fér, hogy egy szép major egy erdővel, a háta mögött egy kis réttel, néhány gyönyörű fával, többbe kerüljön és többet érjen egy képre festve, mintha örökáron veszem meg természetben. Ez kétségkívül bolondság. De miért volna a bolondság egy kisebb bázis, mint az okosság? Mivelhogy ez is, az is megvan az emberekből.” És most elmeséli az író, hogy Berci fia, akinek a tejfogai igen magas értékért „keltek” el családi körben, legközelebbi lógó fogával „önállósította” magát s egyedül indult el vele játékokat vásárolni. „Meggzégynülten futott haza s már az ajtóban kiáltá: — Képzeld csak apa, milyen nagy számár a Marozil, nem adott játékokat a fogamért. És még ki is nevetett. Megnyugtattam, hogy sem ő nem nevetséges, mert ő joggal hihette, hogy a fogai sokat érnek, hisz a néni is száz forintot vett egyet; sem Marozil nem számár, mert a Marozil boltjában sohasem volt senki, aki a Berci foga után tudakozódott, hogy megveszi. Ebben a fogtörténetben van a képkérdés megoldása. Ha a Bercinek száz könnyelmű nagynénje volna és azok mesés árakat ígérnének Marozilnak a Berci fogaiért, hát akkor Marozil is jó áron venné a fogakat Bercitől. A képkereskedők ezen az alapon állnak — míg annyi bolond amatőr lesz, a képek is bolondos értéket fognak reprezentálni.

Még relatívebbé válik felfogása, ha hozzávesszük azt, amit Rafael természethűségéről mond. „Azok a szellemes párbeszéddek, melyek a regényekben előfordulnak, valótlanságok. Olyanok, mint a Rafael képein a fák, hogy olyan fák még soha se voltak.“

Ismerjük Mikszáthnak az őszinteségét, de lépten-nyomon tapasztalhatjuk műveiben műveltségét és művészi ízlését is. Saját művészi gyakorlatát latbavetve még mindezekhez, be kell látnunk, hogy nem lehet ilyen olcsó megállapítással megelégednünk, mint teszem azt, ez lehetne: — Nincs érzéke a képzőművészetekhez, sem a zenéhez. Nem is ért sem az egyikhez, sem a másikhoz.

A magyarázatért mélyebben kell valahogy kereskednünk. Tudjuk, hogy az ő meghatódásai mennyire kozmikus természetűek. Sőt azt is láttuk, mennyire kozmikussá tágul világa, mihelyt hangulati meghatottságot érez. A két észrevétel kiegészíti egymást és arra a konklúzióra kényszeríti logikánkat, hogy valami ilyesmit állapítsunk meg róla: nem tűri formának az érzelem-szállította hangulatokat, azért oldja fel nagyon hígra a kozmoszá tágitott környezetben. Magyar vonás ez nála! Toldi, ha nagy szellemi emóciókat érez, kirohan a szabadba.

De ha ez így van, az is egész természetes, hogy neki a művészet és a művészet forrása, az érzelem túlságosan tenyeres-talpas, vaskos, reális, anyagias világ. Számára nagyon kézzelfogható egy-egy festett major vagy szántóföld, nem tud jelképpé válni, formává lenni, a póre tartalom fejére lázad, hogy Arany szavaival éljek. Nem olcsó és léha vice az ő szájából, hogy vajjon hány hold lehet a lepingált szántó és vajjon mibe kerül természetben. A kép, a festés *technikája* őt nem felemeli az *érzelmi* szférába, hanem visszasegíti a *jogba*. Számára és szemében a festészet ezért nem igazi művészet. Ő maga viszont igazi művész. Művészi zsenije önkénytelenül viszi följebb még egy szférával, a tisztán szellemi lélekszférák határvonaláig. Ez a magyarázata annak, hogy az ő művészete a tudomány területére manifesztálódik már, nem a művészetek par excellence lelki vonalán.

Ez is magyar tulajdonság nála. A nagy magyar költők szinte kivétel nélkül mindnyájan műkedvelősködtek, vagy legalább is kísérleteztek egyéb művészetek területén s úgy kényszeredtek az irodalomba. De ott tovább is kétlakiaskodtak: dilettáns tudós lett valamennyiből. Jókai festeni próbált, Petőfi rajzolt és színészkedett, Arany szobrászkodott, festett, rajzolt, gitározott és színészkedett, Jókai polihisztor lett, Petőfi újságíró, Arany komoly összehasonlító irodalomtörténész és kritikus, Vörösmarty is tudós is, kritikus is, Ady komoly esszéíró, kritikus és zsurnaliszta. Csokonainak is számottevő a tudományos munkássága.

Végső, megnyugtató eredményre jutunk, ha eszünkbe jut, hogy maga a magyar észjárás ilyen. Még ázsiai eredetű az a mellérendelő szerkezet e tekintetben is nála, hogy tudomány és művészet nem különültek el nála szigorúan egymástól. A magyar észjárásban sok minden egyéb közt ez a sajátosság is „magyar“. A különbség az azonos közegben, a nyelvben azon múlik, mennyi a nyelvi tények hangulati és áhítatos töltése. Az irodalomban föltétlenül ez a kritérium, a többi művészetekben a „kézzel fogható“ közegek miatt és proporciója szerint pedig csak több-kevesebb mértékben.

Folklór-ban ez jobban meglátszik. Hímzés, faragás cifrája formai elem, de a tárgyak egyben hasznosak is. A fokozat tehát valahogy így képzelendő el: tisztán jogi iparművészet-jog felé tendáló képzőművészet, tisztán érzelmi zene, tudomány felé tendáló irodalom. Ez az egyetemes európai rendszer. A magyar rendszer a képzőművészetet kézzelfogható elemei miatt leszögi a technikában, az irodalmat feszíti az erosz és érték közt és csak a zenét hagyja par excellence érzelmi vonalon művészetnek.

X.

Mit jelent ezek után Mikszáth oeuvre-jének tanulságai szerint a művészet és klasszicitás? Művészet a Mikszáth-oeuvre erotikus és klasszicitás az érték-sarka. Amint hogy a specifikusan magyar Mikszáth hangulataival sohasem marad érzelmi fokon, vagy nem süllyed érzelmi fokra, hanem mindig az erosz-nak ad érzelmi lökést felfelé, a megértésen túl, a jelentés számára töltésül, ugyanígy felfelé sem válik az oeuvre soha társadalmi tetté, hanem értékelés marad s a jelentésnek biztosít őszinteséget, érvényt és áldozatot. A klasszicitást az biztosítja a jelképeknek, hogy az író áldozatot hozott: egész életével szavatol a jelkép „jószágáért“. A mikszáthi oeuvre nemcsak műalkotás, hanem emberi tett is. Társadalomépítő ereje van.

Hogy éri ezt el? Vegyünk egy példát. *Bagi uram frakkban*. Bagi uram úgy kap a megyefőnök ebédjére meghívót, hogy a meghívók telekkönyvi adatok alapján küldettek ki. Be már nem eresztik Bagit, mert mándliban van, nem frakkban. Szabóhoz siet hát és frakkot ölt. A levesbe azonban nem maga kóstol bele, hanem a frakkja félszárnyát mártogatja bele, „mert úgy tapasztalom, hogy nem én, de ő vagyon ide ebédre hívva“. A megyefőnök elértette a dolgot, máskor szívesen látta Bagi uramat ködmönben is.

Ez a kis jelenet művészi, mert egyetemes jelentése van. Annyira egyetemes, hogy szinte közhely, amivé a formát feloldhatjuk: Nem a ruha teszi az embert. „Egyél, frakkom“ kéz-

zelfoghatóbb, mert képszerűbb, mint a közmondás. A novella Bagija a közmondás szobor-alakja.

De ez a kis jelenet társadalmi tett is, mert mióta egynél több magyar ember megmosolyogta Bagit, már pedig mosolyogta már meg egynél több ember egész bizonyosan, azóta anachronisztikus, majdnem azt mondhatnám vicces figurák nálunk azok az emberek, akik a ruhára többet adnak, mint az emberre. Lehet pénzük, tudományuk, összeköttetésük, hatalmuk, de igazuk többé nem lehet. Klasszikus Baginénk még nincs, Bagink már van. Magyarországon a nők még öltözködnek, komoly magyar férfiak már nem. Deák Ferenc díszmagyarban — még szobornak, többet mondok, szobor-frázisnak is elképzelhetetlen.

Hogy válik egy irodalmi jelkép társadalmi tette? Úgy, hogy az értékskálán nemcsak a művészi és tudományos, hanem a társadalmi értéke is átüt. Az embert nemcsak gyönyörködteti és okosítja, hanem fel is szabadítja. Egyél, frakkom, mondta Bagi s ezen az ember először is jót mosolyog, másodszer megokosodik, harmadszor pedig saját emberi méltóságának immár nemcsak örömeiben és tudatában, hanem akarásában is — neki-bátorodik és ő is levevesésre buzdítja a saját frakkját. De hogy is szabadult fel? Úgy, hogy megérezte az írón: ennek a jelképnek a megalkotásához az ő részéről sem volt elegendő a formálátó szem és a vizsgatekintetű okosság, erkölcsi bátorság is kellett hozzá. Az író áldozatot hozott, mikor ezt a jelképet papírra vetette. Önmagából jócskán odaadott. Apait-anyait, mindent.

Mikszáth például azért klasszikus, mert helyzetéhez képest, hangsúlyozom, hogy nem abszolút értelemben, csak helyzetéhez képest a fejével játszott oeuvre-je megírása közben. Milyen könnyen kicsöppenhetett volna kényelmes, úri helyzetéből, ha jóemberei egyszer rádöbbennek, micsoda társadalombontó és építő erejük van az ő jelképeinek. Vagy ha csak annyi eszébe ötlik valakinek, hogy megalkuvásra bírják őt, hiszen szereti a jóllétet, a kényelmet, a semmittevést. Az ő jelképrendszere olyan, hogy ilyesmit még akarva sem lehet megpróbálni benne, összeomlanék az egész, egyetlen nem-szerves alkotóelem beiktatása következtében.

Nézzük, milyen társadalom épül, van, legalább is szűrődik meg Mikszáth oeuvre-jében az ő jelképrendszerének társadalmi értékén, a szabadságon.

A „szabadság“ értékfogalmát annyira érzi Mikszáth, hogy azt is érzi, tele vannak fogalomzavarral a legtöbben, akik számjukra veszik és fogalmazás közben használják. „Loesog a szabadságról — értekezik egyik hőse, egy bányaigazgató *A sipsericá*-ban — de azt sem tudja, mi fán terem. Azt hiszi, a szabadság azt jelenti, hogy nem kell dolgozni. Innen is van, hogy mikor

pihenni akar, szabadságot kér. A pihenést nevezi szabadságnak. A kocsisom szabadságot kér, vagyis inni megy a koersmába, az írnokom szabadságot kér, vagyis hazamegy az anyjához és két hétig alszik a méhesben. Ez nekik a szabadság. És ez így megy föl, egész a miniszterig, az is szabadságot vesz, elmegy fürödni Ostendébe. Ilyen szabadsággal elpusztul aztán a nemzet.“ Megint jelképesen és relációban mutatott meg valamit Mikszáth, ami sokkal komolyabb, mint a bányaigazgató előadásából látszik. „Szabad“ ez a tétrendszer kritériuma, nem tűr tehát fogalmi jegyei között semmit, ami nem-tett. Saját meghatározásom vágódik eszembe, amellyel ezt a fogalmat tanítványaim számára tisztázni próbáltam. Embert ölni nem szabad. Embert nem-ölni szabad csak. Vagy muszáj. A szabad embernek szabad embert nem-ölni, az ember-ölésért életfogytaglani fegyházra ítélt rabnak muszáj embert nem-ölni. (Kizárták az embereket a cellájából.) Franciául, németül (ezt a két tárgyat tanítottam nekik) nem-tanulni sem szabad. Nyelveket tanulni szabad (az igazi diáknak), vagy muszáj (az áldiáknak). Itt örvendezek most, hogy egyformán láthatok Mikszáthtal a szabadság fogalmi jegyeit illetőleg.

Valahányszor a transzcendens felől hatódik meg az író, magasztos perceiben tehát, mindig a szeretetet találja legértékesebb, mert legmagasztosabb emberi cselekedetnek. Leghatalmasabb tett is a szeretet, előre megérzi a jövőt, jobban, élesebben lát és hall, mint általában az ember. Különösen a szülői szeretet ilyen. „Rossz sejtelmem van, hogy [a fiam] sohse lát többet. Éjjel gonosz álmok gyötörnek“ — mondja szegény Prakovszky, a siket kovács, pedig akkor még otthon tartózkodik a fia, szabadságon. Néhány hónap mulva még csudálatosabb esemény zavarja meg lelki nyugalmit. Lövést hall, ő, a nehéz hallású s egyesegegyedül ő hallja csak a faluban a sok jófűlű ember társaságában. „Krizsnócon a kicsi dolog is nagy esemény. Tele volt a falu a mulatságos esettel, hogy [a süket] Prakovszky lövést hallott. Nagyapám is elbeszélte az ebédnél, ott is megmosolyogta mindenki. Hanem bezzeg elhalt a mosolygás, midőn négy nap mulva megérkezett a hír Majland városából, hogy Prakovszky Sándor cs. kir. hadnagy mult vasárnap déltájban az ottani nagy kaszárnyában föbelötte magát. — „Szegény öreg Prakovszky — szólt közbe az édesanyám s egy könnyesepp buggyant ki a galambszelíd szemeiből — meghallotta azt a lövést. Magamat is megrendített a hír, de a mama kijelentése is meglepett. — De hiszen az lehetetlen, mamácska... olyan messziről. — Te még azt nem tudod. De majd egyszer megtanulod, hogy a szüle szíve tovább lát, mint a szem, jobban hall, mint a fül. Te még azt nem tudod.“

De egyebet is elárulnak a szülei szeretetnek ezek a „csodái“ a pusztá tényeken kívül. Eppen csodás voltukkal árulkod-

nak. A felől vallanak, hogy Mikszáth világában a szeretet emberi cselekedeteinek transzcendensek, odaátról nyúlnak ideátra a gyökerei. Ha nincs a tettekre magyarázat, a tettek motívuma, a szeretet is irracionális, tehát maga is csodálatos, sőt kifejezetten csoda.

Mikszáth, aki a gyerekléleknek is szerető szemű és mélyreható bűvára, különösen a serdülő gyermek lelkében fedezte fel illusztratív erejű valóságában a felejteni nem tudó bosszúindulatát. Az ember, akit megsértettek, nem egykönnyen felejt — hirdeti a köztudat. Írónk relációs értékelő tudata másképp állítja fel ezt a tételt: az ember, akit megsértettek, sohasem felejt. Lehet, hogy jóarcot vág a játékhoz, mert úgy szoktatták, de hazudik ilyenkor. A Prakovszky szerelmes pubertáló ifjút közbül megdöbbsentette a hadnagy öngyilkossága, mégis mit zárójelez jelenbeli sérelmeihez jövőnek. „Rugtam, kapáltam, karmoltam, haraptam, de nem használt semmit, kivette a levélkét, megráncigálta a fületem becsületesen (még most, vén koromban is elfut az epe, ha erre a jelenetre gondolok).“

Nem érdemes tehát másképpen cselekedni, csak szeretetből, mert minden más cselekedet gyűlöletet, haragot, bosszút vált ki. Szinte nem is érti az ember, miért olyan ritkák a társadalomban a szeretetből fakadó tettek. Hiszen még üzletnek is sikeresebbek volnának s az igazán élelmes ember merő élelmességéből szeretetteljesen viselkedhetnék a másik emberrel szemben.

Az író azt is világosan látja, mi az oka — az ellenkezőjének. Az a baj, hogy nagyon is emberi oka van. Egy másik emberi ösztön ez, olyan, mint a haragos indulatok kiváltó oka. Minden ember önző. Csak magára gondol, énközpontiságú a vilásképe. Az önzés a megrontó ördöge minden emberi relációnak. Nem hiába, hogy a bibliában megígért utolsó ítélet is csak az önzés büneiért ígéri a külső sötétségben örökidőre szóló büntetést, a sírás-rívást és fogaknak csikorgatását, Mikszáth is az önzésre haragszik legőszintebben. Az öreg Gállt, ezt az önző kutyát kajánul jellemzi, szörnyen utálja és kemény, kérlelhetetlen jelzőkkel ítéli meg. „Nem volt neki semmi más gondolata, csak ő maga, örökké ő maga. Némelykor Piroska végighuzogatta kis puha kezét tar koponyáján. — Nincs már nekem hajam — ordított föl. Egy tekintetre sem méltatta övéit, csak járt-kelt morogva, dülva: — Már én hetven éves vagyok. Ha vendég volt a háznál s megdicsért valami ételt, az öreg dühe nem ismert határt. — Nekem már nincsen fogam. Ha azt jelentették a béresei, hogy bő termés van, felszisszent: — Mit ér, ha másnak is termett? — Rám ismersz még ördögös fickó? — Én már nem látok — bömbölte fenyegetően. — Hát az a gyerek kicsoda? — Az unokám. — Nekem nincs! — kiáltott föl és rázta az ökleit.“

A vele egy faluban lakók is utálják a vén zsugorit. Prakovszky, a siket kovács azt meséli róla, hogy még a saját kutyáját is meglopta. Elvette a szájából a másutt orzott sonkaesülköt, megmosta és maga ette meg. Azóta a kutya megmorgja, valahányszor a közelébe kerül. Fél is a komisz ember a haláltól és ítélettől étvágyellevő módon. Mint ahogy a nagyapa elbeszéli: „Tizenkét forint interest kér a gyeheennára való. Mondhatom, szepeg a másvilágtól. Huh, micsoda tűzrakás lesz ennek a katlana alatt a pokolban. S ezt körülbelül ő is sejti, mert nem igen hisz a cseh muzsikusoknak.“ (Ezek a derék emberek a krizsnóci ősök sirontúli mulatozásait álmodták meg és beszélték el. Az öreg Gáll édesapja ezen a bálon sem jelenhetett meg, mert fősvény fia a legrosszabb csurapéjában temette el.)

Brutális képet fest az író Gállról, mint „örömaparól“ is. Pedig leánya, Piroska a falu szépségkirálynője. „Minek is át az isten az embernek gyereket? Hogy mindenéből kifosszák. Azt mondja, boldog akar lenni. Mi hasznom nekem az ő boldogságából? Jobbízuen eszem én akkor, vagy jobban alszom ezáltal? Nevetséges.“

Nagyapám elfelejtette saját sértődését is, — teszi hozzá az író — amint ez a sívár, önző lélek kezdte kihányni a maga kloakáját. Kitejt tőle, hogy a lánya halálát is számításba vette, amely esetben reá szállna a köszénbánya. Bezzeg a maga haláláról másképp gondolkozik. „De csunya a halál, János... oly csunya és az a rettenetes, hogy a többi ember élve marad.“ Múltán következik minderre ez a mondat: Örültünk végre, mikor elhagyhattuk a szobát, melyet e piszkos lélek lehellete megfertőzött. (Onnan látni, mennyire szívéből fogalmazott itt is Mikszáth, hogy nyomban utána kozmikusán meghatott ellentétet vesz észre.) „Künn tiszta volt a levegő, ragyogott a nap, kéklott a mennybolt, a harang szava (a harmadszori beharangzás) ünnepélyesen bongott, zúgott a völgy fölött.“

A híres Rózsa Sándor motívum, Móra Ferenc, de különösen Móricz Zsigmond problémája is nagyon érett és mély formában jelenik meg nála. Lehet, hogy a betyár összeütközésbe került törvénnyel, vármegyével, zsandárokkal, mégis társadalmi lény, mert gavallér a szegények iránt. Valóságos legendakör fonja körül mesés alakját. „Itt tanyázott, mondják, a híres Jánosik, a felvidéki tótok gavallér rablója, ki ellopta a kereskedők portékáját, aztán kimérte a posztót a szegény vándordiakok közt s hatalmas rőfökkel dolgozott. Egy bükkötől a másikig (Od buka, do buka). A bükkök pedig ugyan ritkán nőnek a krizsnóci erdőben, úgy, hogy a cinkotai itce se lehetett nagyobb itcének, mint az ő rőfje rőfnek.“ De ugyanilyen gavallérok többi betyár alakjai is: Krúdy Kálmán, Kártyi Pista, Jasztrab. Igaz, hogy Gerge csendbiztos kongeniális ellenpártja ennek a társaságnak.

„Kézenfogva vezette haza a szilaj rablót, kivel három vármegye nem tudott boldogulni. Útközben megkínálta a dohányzaeszkőjából, kicsiholt neki, aztán mintha örök idők óta kenyeres pajtások lettek volna, szelíd szavaival kivallatta, mint egy gyermeket. A végén csak ennyit mond neki, ezt se gorombán: — Mind jó volna az, édes fiam; csak azt az egyet ha nem teszed, hogy agyonverted a nagyatyádat. — Kinek mi köze hozzá! — pattant föl Jasztrab méltatlankodva. — Hiszen az én tulajdon öregapám volt. — Igaz fiam... tökéletesen igazad van! Csak-hogy, tudod, a vármegye szörnyen bolondul veszi a dolgot.“

Ilyen pontokon gondolja azt a közvélemény Mikszáthról, hogy léha, cinikus, lelketlen ember, aki viccnek veszi a legszen-
tebb emberi vonatkozásokat és eltréfálgat ott, ahol kétségbe kellene esnie. Pedig ő itt is csak relációkban lát. Megmutat egy embert, aki a mi modern felépítésű társadalmi rendszerünkben egy ősember primitív vonatkozásaival viszonyul („tulajdon“ nagyapám), egyébként azonban társadalmi lény, akivel a csendbiztos nagyon kedélyesen elbeszélget. Fel fogják akasztani Jasztrabot, szemlélteti, de az valami más dolog: jogi ügy. Társadalmi tetterendszerben Jasztrab és Gerge egyformán jó emberek. (Pedig Gerge meg a másik oldalon borzalmas: siralomházba viszi őt ilyen kedélyesen.)

A tett csak akkor „jó“, ha minden köteléktől menten spontán. Az Írás azt mondja rá: ne tudja a te jobb kezed, mint cselekszik a bal. Hiába cselekedtem jót, ha valamilyen más motívumból tettem azt. És hiába tettem jót valakivel, ha ez által megkötöztem, nagyon jól mondja a szó: „lekötöztetem“ magamnak őt. Az ilyen tettek, ha elviselhetők is, értéktelenek. Ugyanolyan értéktelen a szenvedés is, ha nem spontán. Egészen sötét bűnnek mutatkozik például Mikszáth értékskáláján Szoltsányi György látszólagos, „mártírsága“, mert azzal az eltökélt szándékkal állott be a báróhoz gazdatisztnek, hogy kiugrassza gazdáját a birtokból s maga üljön a helyébe. A vén gazember, Borly Gáspár szenvedése viszont minden visszataszító formája és amorális eszköze ellenére is rokonszenves, sőt — groteszk dolog ugyan ilyesmit mondani — etikai magasságba lendülő, mert megint csak áhítatos fokon megy végbe. A relatív látásmód remeke ez a kép: az indokok a szerető Isten szívéből indultak, a megvalósulás a gyarló emberi matériától el is torzult, meg is szennyesedett.

A fő-fő tanulság azonban még csak nem is ennyi. Maga a spontaneitás a legigazibb értékmérő. A tett csak akkor jó, tehát akkor értékes, ha „szabad“. Egészen más ez, mint a függetlenség. Nem társas lelki életérzésem vigasztalódik meg a jótett cselekvésekor és szenvedése által, hanem emberi méltóságom marad sértetlenül és segít újabb haladás felé egy lépéssel előbbre. Ha jót cselekszem, a felém áradó vágyát lendítem át

a másik embernek a testi szférából a transzcendens felé. Úgy lesz társadalmi lény, hogy „akarja“ ember voltát. „Szenvedés“ esetében eltűri, elszenvedti az én akciómat, amely őt a lelki szférába átemeli.

Miután ez csak akkor lehetséges, ha én csupán ezt akarom tőle és semmi egyebet, legjobb, ha felégetem eleve a felém vezető hidat. Ezért a Mikszáth emberei, mennél több „jó“ van a rovásukon, annál brutálisabban szólnak ahhoz, akivel jól tettek, hogy azok el ne adósodhassanak náluk. Az öreg Kupolyi szolgálja, Papp Vince éjjel titkon, megtakarított pénzeckéjén vásárolt búzát önt a garmadához, mert azt szeretné, hogy az öreg göthös mennél több időt tölthetne Gleichenbergben. Az unoka, Pali éjjel felérez a lármára, de aztán megismeri a jó emberek hangját. „Óh, no, hiszen ez a Vince hangja, nincs semmi baj. Reggel fölkel Pali és ravaszul kezdé megkörnyékezni az öreget: — Mintha valami lépteket hallottam volna az éjjel a garmada körül, Vince bácsi. — Én nem loptam belőle — fakadt ki az öreg mérgesen és a másik oldalra fordult. Persze, ti azt szeretnétek, hogy úgy álljak itt egész éjjel, mint a katonasílbak. Ha nem tetszem nektek, fogadjon a nagyanyád más szolgát.“

Másnap együtt mennek az öreg gazda meg Vince a városba eladni a búzát. Útközben Kupolyi egy lázas koldusgyermeket vesz fel a szekérére, szobát nyitvat neki a Griffben, gyógyíttatja, mikor meghal, eltemetteti. Az öreg Vince épp olyan jószívű, mint ő, de tudja, hogy milyen drága pénzt költ most a gazdája, tehát pusztá gyöngédségből megint brutálissá válik. „Nagy bajban vagyunk, Vince. Látom én azt. De mit csináljunk? Isten elém hagyította a bajt. Én át nem lépem. — No én nem bánom, nagyuram, csináljon, amit akar, de én nem vállalom tovább a felelősséget a nagyasszony előtt, én megyek haza. Még pedig tüstént indulok a szekérrel. Haraggal váltak el. Később: A szekér most is ott van az akác alatt. Hiszen ez egy csöppet se készül haza! Vincze egyenesen a szoba felé lépegetett, lábujjhegyen közeledik a halotthoz s leteszi a muskátlit a lábaihoz. Kupolyi meg volt hatva. — Vince, édes szolgám, — kiált be ellágyulva — hát nem mégysz haza? Vince dacosan szegte a nyakát: — Azért se megyek, tudja!“

Az író „nagyapja“ szakasztott ilyen ember. Gorombaságokat morog és jót cselekszik. „Elvesztettem, nagyapa, a penecilusomat. Megfordult és egy barackot nyomott a fejemre, nagy haragosan, összevont szemöldökkel. — Majd a kutya vesz neked ezentúl penecilust. S azalatt szépen a zsebembe csúsztatta a maga gyöngyházás bicskáját, kis fűrészszel, kis ráspolylyal és három acélpengével.“

Kedvencei az íróknak ezek a kívülről brutálisnak tetsző, belül azonban vajszívű „rettenetes“ jó-emberek. „A kovács ál-

talában nem volt rossz ember, csak a szája járt mindig ellenzéki irányban. Lepocskolt az mindent a világon, papot, bírót, felsőbbiséget, de megsajnálta egy megázott macskát s zord, téli éjjeleken nyitva hagyogatta a műhely ablakát, hogy a verebek bemehessenek éjjelre melegedni." Lórulesett Kupicza János szabómester is hasonlóképpen ilyen nagyszájú „néppárti“ kalvinista. Ami pedig a kegyetlenséget illeti, ott Suska Mihály vezet, aki egy növendékfát akar kivágni éppen eltört székertengelyük pótlására. „Csakhogy baj van. Izé, fészek van rajta. Hát csak nem vágatom ki! Mi lenne az apróságokból. Nem hallja kend, milyen szomorúan csipognak? Majd tolom én még a szerket egy darabig.“ S valóban szörnyen mérges volt, amint megingt a tengelyt fogta kétrét görbülve. Szidta a környéket, s fenyegette a következő falut, hogy felgyújtja, minden élő lelket felpörköl benne, ha egy élőfát nem talál odáig. A pogány Filcsiknek is kő van a szíve helyén. Résztétlenül kanyarítja nyakába elveszett bundáját haldokló leánya ágyáról, mert a leány szégyent hozott a nevére. De útközben ráteríti egy alvó koldusasszonyra, meg annak az ölbéli gyerekére. S rajtuk is hagyja, pedig eszébe jut, hogy „hátha mégis csak visszamenne érte? Nem, nem! Mit szólna hozzá az a millió szem az égen?“

Két jó embernek kölcsönös szeretete szinte megolajozza a jótettek tengelyét. Anya és fiú jó példák erre. „Az én mamám úgy tudott olvasni az én arcomban, mint egy könyvben.“

Amit eddig láttunk, úgyszólván csak elemi jelenségei voltak a társadalmi életnek. Mindössze a lehetőségét mutatták a szeretetben, mint szabadságban és lehetetlenségét a gyűlöletben, mint megkötözöttségben két-két ember között a társadalmi viszonyulásnak. Az a kérdés most már, hogy jelenik meg Mikszáth relációs életlátásában maga a bonyolult, sokrétű és sokképpen össze-vissza kombinálódott igazi nagy társadalom?

Azok, akik kezdettől fogva érdeklődő és értő szemmel látták feltárulni ezt a világot, bizonyára maguktól meg tudnák már válaszolni ezt a kérdést. Amilyenek az egészek a legkisebb elemei, olyan maga az egész is. Az egész társadalomban is az a főtörvény, tudunk-e és milyen mértékben cselekvő és szenvedő felek a tettek pillanataiban szabadok maradni.

Az író például nem a társadalmi osztályok ilyen vagy amolyan formáját látja a szabadság kritériumai gyanánt. Relatív itéli meg a hajdani nemesi előjogokat, a rendi társadalmat, a különböző mesterségeket, a falu és város viszonyát, a tehetségek szelekcióját. Tiszteli és szereti a szokásokat, a bizalmi válságot tekintti legnagyobb társadalombontó erőnek. Nem azon múlik tehát szerinte a társadalom lehetősége, rendiségben élünk-e, vagy modern formák között, hanem a szabadság mérvén: a szeretet és bizalomhiány egyensúlyi helyzetének alacsonyabb vagy magasabb fokán. Az pedig esetenként az éppen

visszanyúló aktív és passzív fél aktuális erőproportióitól függ. A jus primae noctis például elviselhetetlenül megkötött állapotnak tűnik fel előttünk. Az író először is azt mutatja meg, hogy ez annakidején egyáltalában nem volt az, aztán meg azt, hogy még mai napig is élő forma, tehát hiába nem élünk ma már rendi társadalomban. „Az egyenlőségi érzések színes pillangói még akkor gubóikban szunnyadtak. Tényleg erkölcstelen brutalitás volt, de amaz idők szokásaiban széteszlett a brutális íze. Tudta is azt az együgyű nép, hogy az úr joga is végződhetik valahol! Maga a műveletlen úr se tudta. A jus primae noctisről vidám nevetgéléssel beszélgettek a fiatal urak, az ezüst kupácskákat hajtogatva. Szóval nem vették azt olyan nagy sérelemnek, amilyenné később nőtte ki magát a lovagregényekben. Sőt némi megtiszteltetés is mutatkozott a dolgban.“

Még nyoma sincs bizalmi válságnak. Az úr és jobbágyai úgy élnek egymással egy közösségben, mint családapa a gyermekeivel. Ha baj van, az a baj, hogy rossz az ember, nem az, hogy rossz a rendszer. „Balassa nyájas volt a cselédhez, rendszerint elbeszélgetett velük: Nem lehet, édes öregem, mert lássa egy bolond embernek ígértem meg, hogy még az este megjövök Gyarmatra.“

És — amint mondtam — az sem igaz, hogy e rendszer elmúltával a bajok is elmúltak. Ahol az emberi gonoszság megmaradt, megmaradtak a régi nyavalyák is. „Krizsnóczy Pál, a falu ős urainak utolsó ivadéka címeres külön padjából legelteti szemét a falu hajadonain. A fiatal úr rajtuk szemeli ki csillogó üvegkarikáján át, melyiknek az apja kap feles földeket az idén“ — írja az író immár saját XIX. századbéli diákkorából keltezve.

Ezért szereti Mikszáth annyira a szokásokat. Azok, ameddig tartalmukat őrzik, a legmegfelelőbb aktív és passzív magatartásmódokat konzerválták. „Arról ösmerni meg a nemes embert, hogy se többet, se kevesebbet nem akar mutatni, mint amennyi, melyeknél fogva a világ minden smukkjáért se ülne föl egy négylovas kocsira; holtig arról csúfolnák. — No az igaz lehet — hagyta rá Zsiga úr, sőt még az Istók kocsis is; az utóbbi megjegyvezvén: — Hanem ha talán hozzám felülne. Mert abban aztán nincsen semmi. Az már más, a kocsis mellé, azt már teheti.“

Pompásan kiépített egész szokásrendszerek szabályozták a társadalmi berendezkedést. „Erdélyben a kürtök szimbólizálták a rangfokozatokat, volt két füstű, egy füstű és körülfüstű familia. A szegény tót megyékben a fák után igazodott el a földi nagyság mércéje; a báró Révayak, Justhok hársfák, fenyőfák alatt ültek, azoknak csak az árnyék kellett; a Lehotzkyak, Rakovszkyak diófát tartottak, mert ez adja a sok

árnyékot és egy kevés gyümölcsöt is; a kisebb familiáknak ellenben szilvafájuk volt, aki adja kevés árnyékot, de sok szilvát. Zemplénben, Szabolcsban, Ungban fogatok határoztak. Persze a négyes fogatokban ismét érvényesülnek árnyalatok. A négy ló dukál a Bernáthoknak, de annak a megválogatása már valami felsőbb, előkelőbb dolog.

Mihelyt megbomlik ez a szokásrendszer, az emberi gyarlóság vad versengésben, majmolásban és szörnyű rendetlenségben jelentkezik. „A gazdagokat keresik a *jómódúak*, akik már akkor érnek az Angol Királynőbe, mikor a *gazdagok* fölkeltek asztalaiktól, mert rájöttek, hogy rossz helyen keresik az *előkelőket*. A *jómódúak*at keresik a rangkóros szegények, akik viszont elkéstek, mert azok már indulóban vannak a gazdagok után. E majmolásban, ez örült kapaszkodásban sok ember el-esik. Ezek a mi drámáink.”

Pedig egy szemernyivel sem volt „jobb“ az akkori társadalom a mainál. Éppúgy kártyáztak, éppúgy lenézték az eszköz dolgozókat, éppúgy szerettek verekedni, mint most. Csak a formák adtak — furcsa aforizma, de igaz, adtak több lehetőséget a szabad cselekedetekre, mint most. Menjünk sorjában.

„Jómagasan ment a játék már ebben a korban is, de mégse fajult el annyira, mint egy-két évtizeddel később a pozsonyi diéták alatt, mikor Csernovics és Komáromy ütköztek s egy blatton állt a mácsai uradalom minden erdőivel, szántóival és rétjeivel.”

A szellemi munkát nem sokra becsülték. „Az öreg Horváth ugyan egyike a leggazdagabb embereknek a vidéken, de csak egy szegény szücsmesternek a fia s ebbe a rendi világba még nem illik be teljesen. Szokatlan, szégyenletes módon szerzte a vagyonát. Az eszével. A többi úri vagyon vagy karddal van összehozva vagy jegygyűrűvel. Tertium non datur.” „A doktort csak a paraszt fizeti. Az úr pertu lesz vele: azzal honorál.”

A verekedő kedv becsület dolga volt akkor is, most is. Mégis van különbség a kettő között. Látszatra pedig nem igen lehet észrevenni. Akkor az egyénenkint jelentkező esetleges ellenvélemény. „Attól félt, hogy a gálszécsi nemesek menten agyonütnék. Nem azért, mintha a gálszécsi nemesek nagyon szerették volna Fáyot, de mert nagyon szerettek valakit agyonütni.”

Most is vérrel öntözik a becsület fáját. Az író újfent képekbe és szimbólumokba rejti felfogását a párbajról, de annál nagyobb erővel tör ki a formák börtönéből és annál nagyobb a kifejező ereje — igaz, hogy a párbajok ellen. „Mikor a favágó évek mulva valami fát fűrészsel, egyszercsak kigurul a közepéből egy-egy golyó. Mindenik golyó egy el nem talált ember. Gombát szedő parasztyerekek szintén találnak golyókat a fü-

vek között. Mindegyik egy helyrehozott emberi becsület. S mel-
lénykéljük zsebébe rakván e becsületeket, gomboznak velük ott-
hon a házereszük alatt.“

Gyerekek „gomboznak a helyrehozott emberi becsületek-
kel.“ Ennél már csak a XVI. századból a XIX-be csöppent Zri-
nyinek van lefitymálőbb véleménye erről a becsületről, mikor
Alapi Gáspárt diszkvalifikálni akarják. „Nem lovag Alapi?!
Alapi, aki száz esatán volt velem és aprította a törököt, aki
nemes tornát vitt Zulfikár béggel, kit a „szultán kardjának“
hívtak, aki legyőzte az óriás gróf, Salm Jánost, kétfelé hasítva
a koponyáját, aki négy nap, három éjjel ült egyhuzamban nye-
regben Budától Nagy-Kemlékig, folytonosan esatározva por-
tyázó katonákkal. És az nem lovag? Oh nem; Alapi nem lovag.
Hanem ti meg, akik itt hasaltok a billiárdposztón, mióta az
anyátok köténye mellől eljöttetek és nem láttatok soha más vi-
tézetet, csak akik helvét kártyákra vannak festve, ti persze
mind lovagok vagytok.“

Nagyszerűen illik ehhez a képhez a *Galamb a kalitkában*
kaszinói jelenete, ahol csakugyan egész groteszkké züllik a szit-
tuáció. A lelke fenekéig beestelen Korláthyval nem lehet most
beszélni. „Valami becsületbírótság tanácskozik odabent és éppen
ő az elnöke. Altorjay rábámult Gravincezra, de biz annak ar-
cán nem volt semmi gúny. Természetesnek találta, hogy Kor-
láthy legyen valami becsületbírósnak az elnöke. Szétnézett
az egész teremben, de a többiek se csodálkoztak. Csak a falon
lógó Széchenyi István homloka mutatott szigorú, sötét ráncok-
kat. De azért ő sem mogorvább, mint tegnap volt, vagy tegnap-
előtt. Ejh, de hátha mégis ki talál egyszer lépni a rámajából,
megrázkódik s mennydörgő hangon rájuk kiált: — Ide hamar
a poharamat, hadd morzsoljam össze, hogy ne ihassatok belőle
ezentúl!“

Nagy a kísértésem, hogy megint az Új Zrinyiásszal kere-
tezzem be is e képet, ha már a Zrinyi kitörése előzte. „Kicsoda
az az összevont szemöldökű úr a falon, aki, úgy látszik, mintha
haragudnék rátok? — Az a Stefi Széchenyi. — Ki az? — Eigent-
lich, egy vasmegyei nagybirtokos; a Béla papája. — Mit csi-
nált, hogy idefestették? — Gott weiss was. Hagyta nekünk egy
serleg és muszáj inni belőle.“

Nem csúda, ha az író úgy látja, hogy hézagpótlónak a
munkálkodásuk e jó uraknak aligha nevezhető. Vigasztaltatja
is a megsebesült párbajhóst az orvossal váltig. „Az meglehet,
hogy a jobbkarját sokáig nem fogja tudni mozdítani. De ez
nem alterálja a kenyérkeresetét. Végre nem is a jobbkarjával
szavaz az ember.“

Megint csak szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy a
mult nem volt ezért szemernyivel sem jobb, nagyobb. Akkor
is nehéz volt a főrendeket áldozathozatalra bírni. „A mágnások

fölbuzdulva a jeles példán, kezdtek a mélyen varrott zsebükre ráakadni. Eddig is mindig úgy tettek, mintha keresnék — de mindig kisült utólag, hogy csak vakaróztak.

Sőt bizonyos tekintetben primitívebb volt ez a világ. Megint nem tartalomban, csak formákban. Ma hírlapjaink vannak, nekik is volt újságféljük: a kovácsműhely.

„A kovácsműhely pótolta a kaszinót és újságot. Aki versatus akart maradni a világi eseményekben, annak nem volt szabad elhanyagolni a kovácsműhelyt. A gazdának jó volt tudni, hogy melyik vidéken milyen búzatermés volt és hogy fizeti az odavaló zsidó. A politikus kombinációt fonhatott abból a hírből, hogy a zabot nagyon veszik Erdélyben. A zab emelkedő ára háborút jelentett.“ Nemesak Apró Márton uram műhelye ilyen. Prakovszkyé, a siket kovácsé is a szakasztott párja. És nemesak itt ülnek kipárnázott székeken a falu mágnásai is. Balassa, a kékkői báró is tétet magának ilyen széket, hogy a goromba Petrással évődhessen délutánonkint.

Akármerről vizsgálja Mikszáth a társadalmat, egy tanulmányt ad. Addig van a formáknak tartalmuk, míg ki nem üt a bizalmi-válság. „A paraszt még alázatos volt és szerette az urakat. A maga uráért pedig rajongott. Azt hitte, hogy az adta neki a földet, a tápláló anyát. Csak később tanították meg rá: hogy voltaképpen ő táplálja munkájával az urat. Vannak dolgok, amelyeket nem jó megtudni.“

Aránylag kicsi, szinte humoros mértékben kezdődik a bizalmi válság.

„— Hát csak azt gondoltuk, méltóságos uram, hogy amit egyszer a téns vármegye elnyel, azt sohase köpi ki többé... Éjjel-nappal strázsa van felállítva... Nem ott van ám a pénz, ahol őrzik, mert hát egészen másutt van.“

Hiszen persze, esznek is ezekben a kúriákban. Nagyon kormosak a kémények. Sokat esznek. Tagadni nem lehet, hogy tömérdek izzadsága ment ki a parasztnak e nemesi kéményeken konyhafüst alakjában. A kémény nagy tolvaj. De nyájas a kapu.

Inkább az volt a baj, hogy a paraszt a nagyhatalmú vármegyéről időnkint és esetenként azt volt kénytelen megtapasztalni, hogy nincs is olyan korlátlanul nagy hatalma. Pedig talán egyetlen paraszt sem volt jelen, mikor „a viczispán maga is tanácstalanul vakarta a fejét. Dőry, ha Dőry. Hm, hát Dőry. Hatalmas, rossz ember és nagy atyafisága van.“

Bizony csak lefelé akkora hatalom a vármegye, hogy még külön jelezni sem kell, hol található. Maga megmutatja magát csalhatatlanul. „Nem volt semmi jelzőablácska, ami kalauzolta volna, hanem a folyosó ívezete előtt ott állott balról a deres, jobbról a kaloda. Hát bizonyosan itt kell lenni a kancelláriának.“

Hanem, mire az ember észreveszi, már akkor a szakadék a felső- és alsórend között, hogy megérezni, többé maguktól már nem találkozhatnak. Valami kataklizma kell, hogy jöjjön és helyreállítsa a régi rendet, vagy egyáltalában hozzon létre valami rendfélét. Pedig külső formájában milyen egyszerű kis jelenet mutatja ezt is. Javítóba hoztak holmi kis szerszámot, a kovács nézegeti, forgatja. „— Ezzel a kis fejszével a kisasszony szokott dolgozni? Hát meg vannak az urak habarodva? Jaj, lelkem galambom, nem olyannak való ez, aki kávéét iszik! Egyebe sem volt a szegény zsellérembernek, csak ez a kis szerszám — s erre is ráteszik a kezüket. No hát adja isten, hogy igazuk legyen, hogy ezentúl az urak vágják föl s aprózzák a mi fánkat. Úgyis ezer esztendeig vágtuk mi az övékét.“

Azt gondolhatná az ember, hogy az alsórenden, az egyszerű, szegény, de becsületes nép körében mindenek ékesen és szép renddel folynak. Hát nem egészen így áll a helyzet. Mindjárt előljáróban öreg hiba, hogy statikus a népi helyzet, olyan, mintha indiai kaszt volna. Aki bele született, benne is ragad. Mennyi szép tehetség züllik így el pedig. (Érdekes, hogy Mikszáth a „tehetségmentés“ problémáját is helyesen látja és jóval mások előtt észrevette.)

„Vidonka Józsi még jól járt, az öreg Bernáth méltányolta a tehetségét, odadta Újhelyen asztalosinasnak, de legtöbbször elvesztek az ilyen istentől megáldott parasztzsenik, kik az amerikai földalálókkal vetekedhettek volna egyébként.“

A másik eves sebet meg az ejti a néplelken, hogy az urak közül, akik állandóan érintkeznek velük, sokan romlásukra vannak. „De ezeket csak úgy pletykázták. Ki tudná? Rossz nyelvek mindig voltak. Igaz, hogy rossz asszonyok is mindig voltak. Erényhős prókátorok ellenben sohasem voltak.“

Önmaguk közt sincs egyetértés köztük. Mindenki a maga mesterségét tartja a legkülönbnek, a másét ócsárolja és le is nézi.

„Mégis csak első mesterség a világon a koreszmárosság. Nagy dolog az, asszony! Micsoda személyek fordulnak meg az embernél. Milyen személyek! Nem volnék szücs vagy kántor ezért az egész röszkei határért.“

Ki tudja, át akar-e jönni, mert tetszik tudni a közmondást: mihelyt szabó, mindjárt báró. De ezt a közmondást éppen nem osztották a kaposi nemesek, sőt apprehendáltak Bodolyira, hogy házára a következő címtáblát tétette: nemes Bodolyi Máthé de Bodoló et Réna szabómester. Ők is csak szítások, rostások, de az nem lealacsonyító. De nadrágot varrni meg befoltozni. No már ez az utolsó mesterség. Merő csúfságból toltak hát a két predikátumhoz még kettőt és hitták egymás közt, de Bodoló et Réna, de vasaló et cérna.

Igaz, hogy ez a lenézés az úri renden lévőknél sem ritka

jelenség. A nemes urak természetesebbnek ismerték és többre is becsülték az alsónéposztálybelit, mint a „lateinert“.

Megengeszelte a jóízű vendéglőst (mennyire más ember ez, mint a doktor öccse, mivelhogy a tudományok nem rontottak rajta.)

Sokszor meg szimilének jó, hogy vannak lebecsmérelt foglalkozások. Legalább alábujtatja az ember igazi véleményét — valami másról. „Napoleon és a mi királyunk megölelték egymást, apád pedig hozzám hajolt és a fülembe súgta: Mindig azt hittem, hogy a csizmadiaság a legcsúnyább mesterség, mert csirizzel kell benne dolgozni, de látom már, hogy tévedtem.“

A nagy relativizmusba gyakran már azt a fáradságot sem veszi az ilyen, vagy amolyan renden lévő ember, hogy nagyon véka alá rejtse a véleményét. Bernáthné egész őszintén nyilatkozik legfelső körökben tett észleleteiről is. „A nádorné abbahagyta a kártyavetést. Nem csúnya asszony, ha az ember jobban megnézi. Az igaz, hogy sokáig kell nézni, míg megtetszik.“

Ez az ultima Thule. A bizalmi válság immár teljes. Másik emberi gyarlóságunk, mikor azt gondoljuk, hogy kritizálással meg lehet javítani a világ rendjét. A fenti kritika legalább még jóindulatú tendenciájú. A legtöbbikbe már ez sines, csak az ítélet süvöltő negációja. Még az író forrón szeretett édesanyja sem kivétel alóla. „Egy kis botrány mindig felvillanyozta, ilyenkor még szép is volt s valójában élvezett, hogy korholhatta a társadalmat és sopánkodhatott a világ romlottsága fölött.“

A kaszt bezáródott. Mindegy, egyénileg ki-micsodás, a kasztja egy tagjának könyvelik el. — „Oh az emberek olyan könnyen megszokják, hogy ne legyen a világon párdányi gróf, — hiszen annyi mindenféle gróf marad még.“

De hát akkor mi az orvosság a bizalmi válságra?

Megint csak és mindig csak: a szabadság. Ez a szabadság meg, akár mennyire a lelki felében valósul meg az embernek, meg viszont, csak akkor valósulhat, ha jogi és érzelmi töltése is van. Meg meg csak akkor valósul, ha túljut az értelmi vonalon és áttörve az értékek fokát a „jón“, a szabadságon, legalább néhány lépést tesz felfelé, a transzcendens világába, szeretet formájában. Igen, igen, megint csak a szeretet a megoldás.

Mikszáth a jogi töltést ott adja a bizalomnak, hogy egészen az életérzések fokán módosítja a becsületes ember fogalmát. Ezen bizvást meg is botránkozhatunk, ha egyébként nem osztjuk az író véleményét, hogy mindenestül fogva bűnben születtünk, vagyis nincs bennünk elég alázat.

„Igen becsületes emberek. Jótállok értük. Az egyik a Kázméri András, a Jánosik bandájából került ide, ember a talpán, akár az acél. A másik pedig Kolompos Józsi, aki em-

berölésért ült. Mert aki már egyszer nagyot csinált, röstel kicisibe fogni.“

Ha az alázat elegendő mértékben megvan bennünk, sokszor szó szerint is megismerszik anyánk méhétől fogva bűnös voltunk. És már nem vetjük úgy meg a másik felet, elviselhetőbbek lehetünk számukra. Mutatja Balassa báró esete. „A báró megtagadta a húsz forintot Krúdytól. — Rablókkal nem tartok fenn érintkezést. Amire visszaüzente Krúdy Kálmán: — Akkor hát hányassa ki őseinek esontjait a kékkői kriptából. (Ami gyöngéd célzás akart lenni, hogy a Balassák is a hajdankorban ezen a mesterségen nőttek naggyá.)“

Ezért aztán a másik fél igényli tőlem az alázatosságot és a szeretetet, ha rabló is. Megtehetem, hogy megvetem, de akkor már nem vagyok „szabad“. Tettem az ő magatartásától függ, nem a magam emberméltóságától. „— Nem tett ön neki valami ígéretet? — De igen, azt ígértem, hogy megállapodásunk titokban marad. — És nem tartotta meg. Hiba volt. — Hiszen akkor nem foghatnám el, ha senkivel sem közlöm. — Bocsánat, báró úr, de nem annyira órála van szó, mint inkább az ön szaváról. — Eh, ostobaság! Egy adott szó egy rablóval szemben! — Mindegy, — felelte a hadnagy feltűnő hévvel. — A rablót lenézheti egy gentleman, de saját szavait mindenkor meg kell becsülnie.“

Maga a haza bölcse is ezen a véleményen van. Megdöbentő, hogy az ő megítélése is a rabló-jó-ember kritériumán forog, mint tengelyen. „Egy vidékünkbeli főúr Deák Ferencnek panaszolta el, hogy pünkösdkor este rablók jártak nála, Krúdy Kálmán beüzent hozzá, küldjön neki némi bort és húsz forintot, hogy nem akar maga alkalmatlankodni, mert a méltóságos bárónő beteg és megijedne. — És küldtél neki? — Majd bolond vagyok. — Nos és mit csinált aztán? — Hát szépen elment. Az öreg úr méltatlankodva förmedt rá: — Jobb ember is az akkor náladnál.“

Érzelmi fokon az én kitárulkozása adta a „szépség“ értékfogalmát, az „őszinteséget“. A „jószó“ értékfogalma, a „szabadság“ a magasabb és szellemibb fokon fokon hasonló, az én spontán odaadása. Az igazság értékfogalma, a világosság, itt csak transzparens lehet. Prakovszky azért haragudott meg a kutyájára, mert annak a „jósa“ csak a szolgálatig jutott el s a jó tett nem tűri a tudatosságot. Mikor t. i. észrevette a kutya, hogy a gazdája nem hall, nem ugatott többet, hanem megfogta fogával a kabátját hátul, úgy figyelmeztette. „Húsz éves barátság szakadt meg köztük a miatt, hogy a Bodri észrevette a siketségét. (Árt a túlságos *okosság* még az állatnak is.)“

De ha már éppen Prakovszkyról van szó, hadd hangsúlyozzuk, hogy a szabadságnak az őszinteség lévén a hangulati alapja, megölő ellensége — ennek megfelelően — a hazugság. Érthető is. A hazug ember eltitkolja énjét, beburkolózik, a he-

lyett, hogy kitárulkoznék. Spontán odaadás sem telhetik tőle, ellenkezőleg, hogy saját magát is érvényesíthesse, majdnem az egész világra és minden emberre szüksége van. „Prakovszky éppen azért válik nevetségessé, hogy mert a saját füle megromlott, azt mondja a világnak: Rossz a tudód. Ha megadná magát, nem volna nevetségés. A világ könnyebben megbocsát olyan gyöngeséget, amit az illető is elismer, — de ha disputára kerül a dolog, a világnak mindig igaza lesz. Mert a világ a többség, Prakovszky pedig a kisebbség.“

Hadd álljon itt végül két pozitív példa arra, hogy a szabadság megoldja a társadalmi konfliktusokat. Bernáthné és nevelt fia, János gróf közé a titokban tartott eljegyzési história bizonyos lelki gátlást teremt. Ezt a gátat már semmi meg nem semmisíthetné, szerencsére a néni *őszintén* kitör és *gorombán* ráförmed a kis grófra, mert az, kissé szokatlan szemtelenséggel így felel a kérdésére: találja ki, („Szabad“ ez a néninek, maga is úgy érzi, Butler nem különben. Az érzelmi töltésű őszinteség odaadásáá szellemiesedett, a helyzet meg van mentve.)

„— De nem találgatom én, édes fiam, hanem úgy rád hányok ezzel a porolópálcával, ha mingyárt meg nem mondd, hogy olyat még nem kapott eleven gróf. (Már t. i. azt, hogy ki a menyasszonya.) Hát ezért neveltelek és szerettelek én gyermekkorod óta? És egyszerre elöntötte édes, jóságos szemeit a könnyzápor.“

A másik „szabad“ tett az öreg nemes Bernáth és a nemesrég nemesített másik öreg, Horváth közt megy végbe. Azért hagytam a legvégére, mert magát Mikszáthot is meghatotta. Mégpedig mind a két fajta meghatódottsággal reagál a tényre, kozmikus hangulat is elfogja, áhítatot is érez. Azonfelül tartalmában is legtársadalmibb töltésű ez a tett.

„— Nekem sem sokáig lesz leányom — felelte az öreg Horváth. — Igaz, igaz, — jegyzé meg a gögös öreg nemes megcsukló hangon — neked se lesz. S ez a „ncked“, hogy csengett ez a neked a levegőben s hogy cirpelt, zizegett rá ezer prücsök, millió bogár a kapu előtti buja növényzetben. Hús áram futott át a gallyak közt és összekopogtatta őket, mintha az ősök esontjai mozdultak volna meg, de valójában csak a természet érezte a rendkívüli eseményt, hogy a száz vitéztlő apák ivadéka pertú szólította a rozsólisfőzöt.“

XI.

Egy-egy megjegyzés erejéig bevetettük már ezt a két fogalmat is tárgyalásunkba: technika és világnézet. Olyanok ezek a fogalmak a lelki élet funkciójának tanulmányozása közben, mint emezek voltak: erosz és érték. Ezeken keresztül funk-

cionálnak a lelki erők, vagy ezeken, mint pontokon sarkulnak a feszültségek. Az erosz ott van a társaslelki szomatikus, az érték a társaslelki pneumatikus életérzés felé, a jelentésen innen és túl. Igen ám, de azóta hangulati kozmikus és áhítatos transzcendens meghatódottságokról is esett szó. Ezek a szomatikus és pneumatikus lélekkéfen innen és túl megint csak közbe estek egyfelől a szomatikus életérzés és az erosz, másfelől a pneumatikus életérzés és az érték közé. Nos, a technika és a világnézet megint ezek közé esik. Csak azt nem tudjuk még, hogy mint mik esnek oda. Terminológiánk ugyanis a következő sorokat adja eddig:

jog	technika	művészet	erosz	tudomány	érték	társadalom	világnézet	vallás
sz. életérzés	—	hangulati kozmikus meghatottság	törekvés, vágy	jelentés	eszme	áhitatos transzcendens meghatotts.	—	pn. életérzés
függetlenség		őszinteség		világosság		szabadság		szentség

Irodalomban mi lehet a technika? Könnyű belátni: az emberi beszéd, az írás. Mikszáth esetében: a magyar nyelv. A legapróbb részletekig ismeri a saját közegét, a nyelvet. Az érintkezés e legtökéletesebb eszközének nagy hatalmát pontosan tudja. Tudja azt is, hogy a megértés titkos hatásának a kulcsa is. De mint mindent a világon, ezt is a relációban és jelképpel mutatja meg. „Nosza hamar keressünk egy csolnákot. Állt elég a sekélyes vízben, csak meg kellett szólítani egynek a gazdáját. — Mit kíván ön, ha elvisz Fritzmayerékhez a Felső-városba? Az „ön“ szó idegenszerűen érintette a füleit. — Öt forint — mondá foghegyről. — Az ángyom térdét! pattantam föl mérgesen. (Egy másik novellájában: Az ám, a rabók vérit!) — No, no — szólt ő megjuhászodva — látom, hogy jó magyar ember, hát elviszem egy forintért. — Dangubálással? (Hajósnyelven veszteglést jelent a dangubálás, hogy tudniillik meg is vár, ha vissza kellene fordulnom.) A dangubálás szóra elöntötte a derű az öreg hajós arcát és elkezdte a fejét csóválni neheztelően: — Ej, ej, hát mért nem mondja mindjárt, hogy szögedi embör? Üljön föl, elviszem ingyen.“ A nagy árvízkor történt, azért „ingyen“.

A fordítottja is megvan, mikor meg a jelrendszer teljesen hatástalan, mert a megszólított nem is érti a szóló jeleit, noha

ugyanazon a nyelven beszélnek. *A szökevények* bárója „a gazdaságba éppenséggel nem avatkozott, csak ha a kasznár kívánta, hogy példaadás okáért hordja le a bérest vagy a kertészt. A báró megtette, nagy lelki küzdelmek és trémák után maga elé hívatta a bérest. — A kasznár úr megkért, hogy tudassam önnel, milyen kevéssé vagyok megelégedve viseletével. Máskor ezeket mondta a csósznek: — Úgy vagyok értesülve, hogy ön nincs kellő tekintettel kötelezettségeire. Szíveskedjék, kérem, további ténykedésével engem ettől a véleményemtől eltéríteni. Hát persze, hogy nevettek rajta és folytatták.“ Tisztában lévén a nyelv erejével, tudja azt is, hogy minden kimondott szónak mérhetetlen jelentősége van. Ezért dícséri meg Balassát, a bárót és Krúdy Kálmánt, a betyárt, mielőtt megszólaltatná őket, respektíve mondanivalójukat mérlegelné. „Kemény legények mind a ketten. Nem a levegő rontása okáért szólnak, ha szólnak.“

Tudja azt is, hogy a nyelvnek legnagyobb bűne az, ha a jelentés nem jön létre. Ilyenkor szóló és megszólított nem értik egymást. Gondosan tanulmányozza és pompásan rajzolja az egymást-nem-értők alaptípusát: a siket embert és azt, aki szóba áll a sikettel. „Hogy van domine Prakovszky? — kiáltja nagy apám a kocsiról. Az öreg mosolyog, aztán búsan mutat kezével messze: — Ott van az, a király csizmájában. Az öreg azt hitte, a fiáról kérdezősködik a nagyapa.“

Még szerenese, ha akad okosabbik harmadik személy, aki meg tudja magát értetni még az ilyen szerencsélennel is. „— Leesett a lovunk patkója, Prakovszky úr. — Köszönöm, meglehetősen — felelte nyájasan a kovács. — Ha szíves volna fölverni. — Az bizony meghalt szegény, régen meghalt. A Miska kocsis észrevette, hogy a társalgás ferdén megy, odanyomta a kovács markába a patkót és belekurjantotta a fülébe: — Ezt verje föl, ni, a majszter úr!“

Ennek ellenkezője, az a negyedikfajta ember, aki kihasználja a siket gyengeségét és ha más hasznát nem is látja, legalább nevetségessé teszi szegényt. „— Van itt egy másik érdemes József is, még pedig nemes Prakovszky József uram. Amire nagy pironkodással kezdte magát szerényre illegetni Prakovszky. A selyma Halóczy azonban csak ezt az elejét kiáltotta stentori hangon, a többinél leereszté hangját, kezdte összezidni Prakovszkyt hetedíziglen, fölsorolván mindennemű fogyatékoságát és megszapulván minden szennyesét, ámde Prakovszky csak mosolygott, egyre mosolygott és mikor a szónok azzal végzé: komisz kutya kend Prakovszky, a kovács elérzékenyülve s mégis méltóságteljesen tipegett Halóczyhoz, megszorongatván mind a két kezét: — Szép volt, jaj, de szép volt. Sohasem fogom elfelejteni a hozzám való szívességét.“

A meg nem értésnek valóságos martírja szegény Inokay Mária baronesz, aki Borly kasznár temetésén nem győz eleget

pirulni a siket Amália tante miatt. A tante „kíváncsian kérdezte unokahúgát: — Ki az a fess tiszt? — Az öreg Borly unokája. — Pompás gyerek, mint a gyertyaszál. Bocsásd meg, szívem, tudod, egy kicsit hibás a fülem, nem jól hallottam, hogy ki az. Mondd meg, kérlek, mégegyszer. — Az öreg Borly unokája — ismételte Mária és elpirult. — Úgy — mondta a vén dáma a fejével bölintgatva — köszönöm. Pedig azt gondoltam, hogy az öreg Borly unokája“.

Sok Mikszáthnál az ilyen meg nem értő, vagy értetlen személy. Az elsőre jó példa egy képviselő cimborá, akinek horpácsi birtokát mutogatja az író. Megállnak egy helyen, a cimborá elismerően bölint: Szép kis szalonnasütő hely. A gazda hiúságában van megsértve, kikeres egy különösen bájos parthiet, odavezeti a fitymálódót. De az erre is csak azt mondja: Még szebb szalonnasütőhely. Most már a leggyönyörűbb pontját mutatja meg az író birtokának, úgyhogy a vendég egészen lelkesül. — A legszebb szalonnasütőhely, amelyet életemben láttam — kiáltja elragadtatással. A másikra egy kocsis portréjával szolgál. Druzsba úr beszédbe elegyedik vele. „— Hej, barátom, ösmeri a Kopál-féle birtokot? — Hogyne. — Jó birtok? — Jó a fene. — Mégis, mit érhet. — Nem ér az fenét sem. — Nem ázunk meg? — Tudja a fene. — Van-e a faluban vendéglő? A kocsis fejét rázta, hogy nincs. — Hát hol hálunk meg? — Az én uramnál, vagy mi a fene — felelte kevélyen.“

A megszólított személynek külön kellemetlen tulajdonsága, ha nagyon is megért bennünket s nem felejt el az elfelejtésre szánt mondásainkat sem. Különösen sok nő van ilyen. „Mimi visszaemlékezett most erre (a nők eltesznek a munkakosarukba minden rongyot és az emlékezetükbe minden jelentéktelen megjegyzést).“

Nagyon haragszik a megértés és megértetés halálos nyavalyájára, a frázisokra. Néha egy kis gyengénszűrővel megússza a frázis. „— Ah orvos úr, az isten áldja meg... — Ne az istenre utalványozzák az ilyesmit — vágott közbe a doktor.“

Vannak azonban esetek, mikor kegyetlen. Több helyen is elmondhatja több alakjával híres tószttjait: „Barangol és zúg-búg az őszi szél... Hallgass zúgó szél, mert túlkiáltalak, mint nő-sírást az égiháború. Egy ország és két nemzet hallja meg, hogy X. Y. polgármester úr sokáig éljen! Meg: Lement a nap. De csillagok nem jöttek... Szegény hazám, neked kevés van olyan csilagod, mint Kozsehuba Flóris takarékpénztári igazgató úr, akit az Úristen az emberi kor végső határáig éltessen!“ A megjelentek sohasem mulasztják el megjegyezni: Istenem, Istenem, milyen talentum, micsoda szónok, hogy tudta ilyen szépen kitalálni?

A következőkben taxatívén sorolok fel néhány példát,

mennyi mindenre kiterjedt írónk figyelme saját közegének, a nyelvnek leíró természetrajza körében.

a) A képes és analitikus beszédre Kövy professzor úrnak egy magyarázatából a kezdet: „Hát ez se nem borjú, se nem pálinkás hordó, se nem házasság, — kezdé az ő szokásos széles, képektől duzzadt előadásában.“

b) Példa a megnyerő modorú stílusra. „Nos, *hugocskám*, hallom, hogy te szoktál itt takarítani. — Nem söpörted ki, *szívem*, a gróf után a papirokat? — Nem tudnád azokat megtalálni? *Ejnye, de derék menyecske lennél akkor.* — No szaladj hát, *lelkem*, eszem a szentedet.

c) A tudálékos, meg nem emésztett szellemi morzskára. „Prakovszky szeretett olvasgatni s tudott is majd mindent, de mindent rosszul. Valaki, teszem azt, említette Zrinyi Miklóst. Prakovszky közbeszólt: — Kár, hogy lefejezték szegényt a Szent György-téren. Vagy mondjuk, a nagy Napoleon felől beszélgettek. Prakovszky abba is belekottyant: — Az, aki Szent Ilonát vette feleségül. De ez egy csöppet se vont le a tekintélyéből. Krizsnócon ezek is ismeretek. Később is: Nem ember az, kérem alássan, rosszabb a vadállatnál, szörnyűbb a rettenetes zsiráfnál, *mely a sírokat fölássza.* Vagy: maga Kis Pál cár is üres idejében nem röstelkedett lovakat patkolni.“

d) Az iparos-nyelvre. „Prakovszky azon a sajátságos, értelmetlen iparos nyelven felelt, mely a fiskálisok stílusából van összefogdosva: — Ej no, hát csak tudja az ember a dolgok mibenlétének hátrafordulását a szándékuk szerint. Egy másik alkalommal: — Ki légyen egyébiránt és annálfogva a maga természeti valóságának mivoltában ama fehér személy?“

e) A dialektusra: Beszilhet mán ü, de bizony meghalt ü, nem vér a pulzusa többé. (Dr. Griby unghi önkénnel élezte, tompította és csereberélte a magánhangzókat.)

f) A zsidók „hemzsegésére“: „Valóságos zürzavarrá folyt össze a diskurzusuk, úgy hangzott messziről, mint a zsidóiskola: „veres lajbi, kék lajbi, sárga lajbi“.

g) Gyermeekmondókára: „No, melyik tudja kimondani: Dráva, Rába, Rábca rákja rágja lábamat? Jaj (nevetett jóízűen) mindjárt kitörik a nyelveeskétek!“

h) Iskolás tudóskodásra és természetes nyelvre: „Ez rossz jel, szívecském, megbuksz az idén. — X-el, mama? — Már én csak úgy beszélek, édes fiam, ahogy a mi eleink szólottanak. Jó az nekem már erre a rövid időre, amíg élek.“

i) Diáknyelvre (mellékesen idegen nyelvű hallgatóságra is):

Gyűrőtábla, rézfazék,

Rántó lábas, vasreszelő

— Frau Mutter! Frau Mutter!

A kávé,

Krampampuli, limonádé,

Puncs, friss virslí,

Rántás, mártás, jó eledel; fújták a diákok a betiltott Marseillaise magukgyártotta, értelmetlen, de legalább nem tilos szövegét. Madam Malipon szeme pedig könnybelábadt a fönséges, szívet-lelket pezsdítő hangokra. — Istenem — szólt, *de remek egy fordítás.* Mert az összehalászott szavak valóban nemcsak a dallamhoz simulnak jól, hanem az eredeti francia szöveget is utánozzák.

j) Tudományos nyegleségre: — „És mit gondol, orvos úr? — Hm. A tudomány törvényei szerint a jelen beteg meghalhat, ellenben meg is gyógyulhat. — De mi a valószínűbb? — firtatta ijedten az öreg. Az orvos fölényvel förmedt rá: — A tudományban nincsenek valószínűségek és lári-fárik. A tudomány fönséges és pozitív. A nagyapó pedig nagyon elszomorodott a tudomány fönségén.“

k) A megszólított személy idétlenségére: „Érdekes eseményből keletkezett a Matschaker-Hof elnevezés. Mikor a vendégfogadó fundamentumát ásták, találtak egy pléh-ládát mélyen a földben. Kiássák, kiemelték, felnyitják, hát több kisebb-nagyobb matschakerek voltak benne. Innen lett, öcsém-uram, az elnevezés. A fiatalember nagyon figyelmes arcot vágott és nagyon megelégedettnek látszott, hogy hát megtudta az elnevezés okát, egyéb észrevétele nem is volt. Horváth megfogta a fiatalember kabátgombját. — Hát lássa uram öcsém, magában nincs igazi tanulási vágy, de a helyett van nagyképűség. Hogyan? Hát tudja ön, mi az a matschaker? Ön elpirul. Nem tudja. Soha se piruljon azért. Lássa, én se tudom, mi a matschaker. A különbség köztünk csak az, hogy én megkérdeztem volna; amit én nem tudok, azt én megtanulom, de nem vágok hozzá olyan képet, mintha tudnám.

l) Egyetlen szó erejére: „Ez az illetlen mondás tört ki belőlem: — Eredj, eredj, kis ringyó, imádkozni! Volt ebben düh, irigység, fájdalom, lemondás, sértett hiúság, megvetés. Csodálatos vegyülék egyetlen szóban.“

m) Dialektusra, ezúttal jó értelmében a szónak: „Az országút *csökevész* fái is roskadoztak a gyümölestől. A lovak vígan kocogtak a *hibókos* úton, a kocsis elégedetten *csendergett* az ostorával.“ A kiemelések Mikszáthtól valók. A tájszókkal a vakációra hazatérő diák érzéki örömét festi, aki mindennek örülvén, annak is örül, hogy a városban sohse hallott otthoni szavakat ismét élvezheti.

n) Az író kozmikusán is, transzcendensül is meghatja a nyelv: „A lovas kihúzta óráját, de nem ketyegett. No hát, nézzük meg akkor az *öreg órát*. A fönséges égboltozatot. Az minden időt, minden óranegyedet megmutat. Csakhogy ez nem elég, még egy olyan pajtásra van szüksége, aminő a fönséges magyar nyelv, aki nem szorul a számokra s mialatt öreg anyó-

kánk a föld, mint muslinea a lámpa körül, egyet fordul a nap körül, járásának, kelésének minden egyes szakát, minden stációját meg tudja festeni szavakkal. Ha pitymallik, ha pirkad, ha hajnalodik, ha megvirrad, ha napkölte van, ha reggel van, ha öreg fölöstököm van, ha délelőtt és a többi, meg a többi. (Azután) az égboltozat egyhangú, szótalan, nem ad többé útbaigazítást aranyért se, vállalta helyette ezt is a nap s az embereknek a saját árnyékukkal, ott helyben a földjükön mutogatja, hány óra van. Balassa megnézte az eget. Keleten akkora darab, amiből egy asszonykötő kitelne, tejszínbe kezdett játszani. Ez a pitymallat. Éppen két óra elmúlt éjfél után.“

Megint csak taxatívén sorolok fel néhány részletet az oeuvre-ből. Ezekben a költő úgy kelt relatív érzéseket bennünk, hogy megmutatja írói művészetének technikáját. És ezzel azt is elárulja, mi a véleménye a technikáról, mi is az leglényege szerint.

a) Múzsza, Fantázia, Megfigyelés. „A múzsza kivénült dáma már, aki a világot uralta egykor, most mindössze egy apró pipere-üzletet tart; hajdan költőket inspirált, ma, a csinált virágok korszakában legföllebb a toalettet teheti hangulatossá. A háztartása is más volt azelőtt; szép szobalányát, a Fantáziát elbocsátotta szolgálatából s a helyett egy szurtos, mogorva mindenest tart: a Megfigyelést.

b) A realizmus. „Ah, milyen sületlenség az írótól — fogjátok mondani nyájas olvasók, — két kamaszt beszéltet a növényekről szép nápolyi estén, amibe beleloccog a tenger messziről. Hát igaz lehet ez? Hát nem a politikáról beszélgettek? Nem azon törték volna fejöket, hogy a velencei doge most mit csinál? Két művelt ifjú; az egyik pláne nagy vagyonnal, hát nem akarnak ezek semmik lenni? Hát volt idő, mikor nem voltak a világon stréberek, „akarnok“-ok? Bolondság, fantázia! A növényekről beszélgettek, hahaha. Ha már legalább föl lett volna találva Gállocs és Verpelét híres növénye, amivel kiadta magából az anyaföld legbecsesebb gondolatait. A tulipánjait akár meg is tarthatja magának, ha akarja. Az író leteszi penáját egy percre ilyenkor, s ő maga is kételkedve kérdi: Igaz lehet-e ez? Ejh, ha a krónika így regéli! Hess, együgyű skrupulusok, a realizmus apró inceselkedő manói, takarodjatok ki a tintatartómból. Hadd menjek tovább a színes fonalon.“

c) A tegnapelőtt és a ma. „Az olvasó talán így szól: — Nem haltak azok meg, mert nem is élhettek sohasem. Túlságosan jók ahhoz. Túltengésben van náluk a becsületesség. Az egyik odaadja a mátkáját, a másik pedig érintetlenül visszaadja, pedig az is szereti. A pénztét ellenben megsziporítja. A pénzt nem szereti senki sem. Az egyik meg akar halni a másikért. Nevetéses! Annyira jók, hogy még a gyilkos is ritka becsületes ember köztük.

Az író azonban közbevág: — Nincsen ezeknek az embe-

reknek a világon egyéb bajuk uraim, csak az, hogy négyszáz évesek. S ezen kijelentés után lecsapja ódon lúdkalamusát s csillogó pengéjű acéltollat szúr be a tollnyélbe, leteszi szemeiről a pápaszemet, melyen át elődei, öreg írók nézték a világot, s szabad szemmel kezdi írni a következőket.“

d) Életszerűség és csináltság. „Csak egyet kell még elárulnom, mert minden jóra való író tartogat valami meglepetést az elbeszélése végére. Én különben az elején se titkoltam. Az olvasó ugyanis azt hiszi, hogy két elbeszélést olvasott tőlem. Hát ebben van a meglepetés. Csak egyet méltóztatott olvasni, de kétszer egymásután. Ugyanazon egy mese háromszáz év előtti emberekkel és mostaniakkal. Azok egymásnak ajándékozzák a menyasszonyaikat, ezek elcsábítják az egymáséit, azok visszaadják hozományostul, érintetlenül, ezek elverik a hozományt és az asszonyt illő sorrendben, t. i. előbb a hozományt. Ostobaság! Az alkotó természet több vért eresztett egy bolhába, mint az összes írók az összes hőseikbe. A laikusok felülnek, meglehet. — Úgy-úgy, a mesék nem változnak, csak az emberek. De a bölcselkedők megrázzák fejeiket: Dehogy, dehogy, éppen az emberek nem változnak, csak a mesék. Amire idegesen mozdulnak meg a kritikusok: Óh, óh, nem igaz, sem a mesék, sem az emberek nem változnak, csak az irodalmi divatok. Nem, nem, inkább én vonok vissza mindent, mintsem hogy az utolsó szavammal is megtapossam a tiszteletreméltó, csinált virágokat, melyek egykor a nagymamáink kalapjait ékesíték, habár egy csöppet sem hasonlítottak az igazi virágokhoz.“

e) Ál- és igazi népiesség. „Kopottas léhaságokkal mulat a mi népünk s nem mond francia könyvekből szopott elmés epigrammok, ahogy azokat az elbeszélő írók adják a szájába, sem pedig nem énekel mindúntalan népdalokat, ahogy a színművek mutatják; a jókedve mézét elesöppenti a maga módja szerint, néha együgyűen, néha illetlenül, ahogy éppen telik.“

f) Erotika és kalandvágy: „A betyárokat, akikkel egykor nem bírt a vármegye, elűzték a literatúrából a bűnös asszonyok. Ha a világot most is elsöpörné egy özönvíz és az új Noé a könyveket beszedné a bárkájába, azt hinné az új emberiség (ha el tudná őket olvasni), hogy az egész régi világ egy nagy kerítő-intézet volt.“

g) Az író képzelete. „Hogy elvitt a mese! Akaratom ellen, mint az álom. Hiszen én a régi báróról beszélek, akihez semmi közünk. Azért baj az ilyen diszkurzus, hogy senki közbe nem szólhat. Szalad az ember emlékezete barázdáról-barázdára, mint az ördögmotolla.“

h) Illúziómentesség: „Ostobaság! Ami a Szikszayban történik, azt a törzsvendégek jobban tudják, mint az író. Hol kezdjed mesédnek szálaikat? Az „Angol királynő“ drámáiban ki hisz? Hiszen az összes odajárókat ösmerjük.“

A technika igenis *illúzió*. Mikszáth értékrendszerében mindenesetre az. Az elbeszélő művészetben pedig pláne az. De alighanem igaza van írónknak egyéb tekintetekben is. Rendes lakóhelyemről mostani tartózkodási helyemre gyorsvonat hozott. Technikailag keresztül utaztam Cegléden, Szolnokon, Törökszentmiklóson, Kisújszálláson, Karcagon, Püspökladányon. De voltam-e e helyeken valósággal is? És a multkor, mikor autón jöttem ide és nemesak mellettök húztam el, de bennök, az országúton, voltam-e bennök igazán is? Nem illúzió volt-e utazásnak, amit a technika adott beléjük? Az az érzésem, hogy utazni csak ayalog lehet. Igaza van Mikszáthnak. A technika: illúzió. És csak az a technika értékes, amely illúziót képes adni. Mennél tökéletesebb illúziót ad, annál értékesebb.

XII.

Mikszáth sehol, soha nem nyilatkozik transzcendensről, neki a vallás igazán „szent“ ügy. De vallás is, tehát mint író oeuvre-jében mindenütt bizonyosságot tesz róla. Hogy viselkedik azonban a transzcendens határán? Milyen az ő világnézete?

Az, már láttuk, hogy milyen *nem*. Nem olyan, mint a világnézetformáló adolescenseké. Jogi téren nincs benne semmi harc. Még passzív rezisztencia formájában sem harcol. De nem is alkuszik. Kormánypárti, nem folytat ellenzéki harcot. De ír, tehát kormánypárti létére sem hallgat és nem is Fejbőlintó Bálint. Politizál a szónak legnemesebb értelmében, mikor kimondja, hogy amíg a közösség nem a transzcendensből lefelé nyugtatja meg a szomatikus társas életérzést, addig semmiféle részleteredmény nem megnyugtató.

Művészete, tudománya és társadalmi alkotó ereje sem az adolescenseké. Nem liturgikus, nem dogmatikus és nem rituális oeuvre-je világának embere. Kozmikus hangulati meghatódottsága *forrongó* (láttuk már: ilyenkor szabadba *rohan*, mint Toldi), roppant tudatosságának világos jelentései relációikban mindig *problémák* s Bagi uram frakkja megtanított bennünket arra is, hogy transzcendens áhítatos meghatódásai társadalmi *reformokat* rejtenek magukban.

Azt hiszem, ezzel adva is van az ő világnézetbeli magatartása. Valahányszor a transzcendens határvonalára kerül, túl is jut azon. Transzcendens meghatódást érez, áhítatos hangulatba kerül. Véletlenül tudjuk is róla, legszűkebb családi köréből érkezett jelentésekből, hogy alkotás közben legtöbbször a szó szószerinti értelmében trance-ba jutott. Asztal mellett ülve, egyszer csak kiesett a közösségből, nem felelt a hozzá intézett kérdésekre, üres tekintettel bámult maga elé, úgy kellett elvezetni szobájába s lefektetni a pamlagra. Lelke ilyenkor elrejtett és

szellemi világának alakjai között időzött. Mindig az áhítatos hangulatból érzett, ítélt és akart munka közben s azok, akik igazán ismerik, nagyon szeretik őt ezért. A szent transzcendensből prelegál a szerető másik félnek. Ez a világnézeti magatartás áhítatos, túl művészi forrongáson, tudományos problémán, társadalmi reformon: nevelői. Tettrendszere a szeretet törvényén alapul, jelrendszere Isten tervhálózatát, a világrendet mutatja érvényesnek. Művészi izgalma vajjon hogy érzi át a társas közösséget egészen és egésznek? Mi a művészi formák, tudományos hagyomány és társadalmi szokások rendszerének jelképrendszere, azaz egyetemes jelentése társas közösségi érzelmű, hangulati életérzésében? A szómában: a közvélemény, a pneumában a nemzet. Mikszáth az áhítat fokán: nemzeti költő, kozmikus hangulatú meghatódottságában. Platon bölcseinek, az igazaknak, a szofokráciának a költője, a meg nem hamisított közvéleményé, a keveseké, a mindenkori legkülönbek szektájáé. Megint csak a szó legnemesebb értelmében: nemzetnevelő. Aki az ő oeuvre-jét lelke mélyéig átérezte, növekedett ennek következtében. Több lett, erősebbé, potensebbé vált. Érzésvilágában nőtt legfőképpen, de egész egyénisége színeződött ezáltal. Mint a *nemzet* tagja lett áhítatosabbá. Értékében nőtt, tettrendszere világnézetté feszült, nemcsak *szabad* már, hanem *hősi* is. Testi szférájának erosza a transzcendens határvonalára jutott és a vértanúság felé tendál, ami már transzcendensbeli állapot. Ne feledjük: maga Mikszáth, kevéssel halála előtt gályarabságról beszélt, hitvalló őseire hivatkozott, és világos célzást tett arra, hogy ha a dolgok úgy fordulnának, ő is követné, úgy érzi, ősei példáját. Fiatalabb korában meg az antiszemitizmusról írt cikkében a zsidókat neveli szenvedésre a multbeli protestánsok szenvedéseire és kitartására hivatkozással.

Mikszáth egyik legnagyobb nemzetnevelőnk, magatartása világnézetiileg áhítatos és most már azt is világosan láthatjuk, a szomatikus szféra megfelelő pontján, a technikában milyen volt. Az ő világában „szent“ a művészet, mint magyar ember, ő *sámánja* a művészetnek, elrejtezik és istentiszteletet végez, mikor alkot. De keresztyén lélek is, tehát protestáns eszközökkel dolgozik. Azon a nyelven ír, amelyre a XVI. században fordították le a bibliát és írói eljárásában a protestáns *egyház* egyszerű és a titkokat is feltáró eszközeivel dolgozik: az Isten szuverénitását, az eredendő bűnt és a megváltás szükséges voltát relációkban mutatja meg. Nyelvben és szimbolikában áhítatos a műhelye: templom és eklézsia, mint világ és élet. De sohase felejtjük: nem valóságban. Illúzióban. Hiszen nem pap, hanem író.

XIII.

Mikszáth nevelői magatartása a nevelői gondolkodást külön is érdekli, mert ő az iskolai nevelést is áhítatos fokon érzi és ez iskolaügyi forradalmat, problémát és reformot is jelent. Nézzünk be tehát iskolájába, tanárai és diákjai világába is.

Talán még emlékszünk rá: mikor a zsidókérdésről beszélünk, Zalay Pista nevű alakját is idéztük. Azt mondta róla az író, nem vitás, magyar ember-e valójában, hiszen nem szereti a könyveket. Ez a kijelentése nem kizárólag rosszaló. Nagyon sok megjegyzése, helyesebben néhány idevágó megjegyzésének gyakori ismétlése mutatja, hogy ő egyrészt magyar sajtáságnak, másrészt egyetemes pedagógiai problémának érzi az irtózást a könyvektől és a könyvtudástól. Az iskolás pedánságot például saját személyén keresztül egyenesen elszenvedi műveiben szemünkláttára. Gunyorosan emlegeti, hogy diákkorában az utolsó padban ült. Egyik rokonának sírkövet állít, s arra megható kérdéssel rávéseti, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagja, aki, íme, mégis megtanult írni. Csunya torzképet fest Csutkás tanár úrról, aki „a prelectión kívül nem képes semmiről hosszasabban beszélni. Harmincéves tanári pályájának egyhangúsága és sajtáságos természete lehetetlenné tett számára a betanultakon kívül bárminemű előadást.“ *Első találkozás a panamával* szintén, a legtöbb gyerek esetében, az iskolában történik szerinte. „Ha most egyszerre becsuknák a Medvey boltját — mi lenne a jövő nemzedékből? Elbutulna, elfelejtené az írás mesterségét, a régi vadságba és tudatlanságba merülne, mivelhogy írni tanulni csak a Medvey-irkákon lehet.“ Az író szokásos áhítatos hangulatában felel egy kis első gimnázistának erre a levelére, amely egyébként a már említett *Különös házasság*beli vallásos kételyt is magában foglalja. „Ami a bibliát illeti, akármilyen sorrendben lett is csinálva a világ, az Isten azt jól megcsinálta. Hanem amit aztán az emberek csináltak hozzá, arról másképp lehetne beszélni. És hát a tanár urak is emberek, — azért kell a Medveyék irkáit csepegtetni be tintamalacokkal. De minthogy az álmod megint az isten mérte az emberekre, éppenséggel nem lehet okolni a kultuszminisztert, ha alszik.“

De leghatalmasabb filippikája a könyvtudás ellen és az isteni adottságok védelmében *A hályog-kovács* esete. Strázsa János, aki eddig a legnagyobb könnyűséggel operált olyan hályogokat, amelyeket a professzor urak már reménytelennek tartottak, egyszer Lippay professzor jelenlétében végez el egy ilyen bravúrt. A professzor felháborodik: „Hallja, Strázsa, tudja-e, mivel játszik? Tudja-e hol vagdalt, mit vagdalt? Tudja-e, mi az a szemhártya, érhártya, ideghártya, könnytömlő és a többi? Melyik ideg honnan és hová szalad? Tudja-e, mi az

afakia, a glaukoma és mi a morgagniana? Kedvvel magyarázta a szem csodálatos országát, mint egy mappát a folyamai-val, ereivel.“ A magyarázat után Strázsa a beteghez hajolt, de a feje szédült, elsápadt, mint a fal s a karja lankadtan esett alá: — Jaj, tekintetes uram, nyöszörgé, nem látom, nem tudom, ...nem merem többé.“ Az író még hozzát teszi — mert ez a novella is „levél“: „Ez lenne nekem is a sorsom, tisztelt uram. Ha én az ön könyvéből megtudnám, mi mindent kíván a tudomány egy irodalmi műben, soha se mernék többé elbeszélést írni.“

Kifogyhatatlan ellenben az élet és természet magasztalásából, ezek szerinte a legjobb könyvek, csak olvasni kell belőlük megtanulni. Kis fiát az ablakhoz viszi s az utcán tanítja meg, megfigyelés útján annak a pontos meghatározására, hány óra lehet. Hogy a csillagos ég hogy igazít e tekintetben útba, azt már láttuk más vonatkozásban.

Mint praktikumot sem nézi valami nagyba az iskolát, a velünk született zsenialitást elébe helyezi. *Akli Miklós* „Zseniális fickó volt, aki beszélt vagy hat nyelvet, ösmerte az irodalmakat, tudott minden forgalomban levő anekdotát és furaságot, otthonos volt a mágiában, a nyugati és keleti bűvészetekben, tudott a tenyérrel jósolni és a csillagokról, ügyesen csinált meg minden kártya-kunasztot, pompás verseket és ódákat írt a császár születés- és névnapjára. Szóval minden tudományhoz hozzászólt valamennyire s felületesen azt habzsolta el belőle, ami érdekes, de a mélyére, ahol már a hasznos kezdődik, nem hatolt. *Nem tudott annyit egy ismeretágból se, még a festészetet sem véve ki, amennyivel a becsületes mindennapi kenyeret megkereste volna, hanem csak annyit, amivel biztos volt neki a mindennapi kalács.*“

Mi nevel hát Mikszáth szerint, ha az iskolai módszer helytelen szerinte? Pro primo. Nem az iskolai módszer helytelen. Az embereken fordul meg minden. Csak a nevelő személyiségével. Csak a nevelő személyiség pedagógiai alapviszonyulása helyes. Csak benne van pedagógiai érték. És csak hozzá vonzódik a diákokban, általában a másik emberben a pedagógiai erosz. Csak ezekben él valami csodálatos pedagógiai tapintat.

Mi ez a tapintat? Mikszáth úgy látja, hogy az ember már kora gyermekkorában kiszakad a lét kozmikus egységéből, pedig csak abban lehet Isten világtervei szerint élni, tehát növekedni is. A legtöbb pedagógus mélyíti a szakadékot a maga beleavatkozásával. Az igazi pedagógus helyreteszi, eligazítja s ezzel megvigasztalja a valahogy kezére bízott, vagy kezébe akadt másik embert. Ennyiből áll a dolga.

Annyira fontos írónk szerint, hogy a nevelő ne avatkozzék bele növendéke életébe, csak mutassa meg az igazi helyét és tit-

kon háritsa el az odáig vezető úton az akadályokat, hogy rendkívüli nagy fontosságot tulajdonít a nevelői furfangnak, fortélynak, trükknek. Mindent fel kell áldozni annak a célnak az érdekében, hogy a növendék ne vegye észre a beavatkozást életébe. Lélektanilag fontos és helyes magatartás ez. A pedagógia világnézeti viszonyulás, társadalomfölötti tehát s így az érték-skálán nem is lehetséges addig, míg nevelő és növendék nem „szabad“-ok egymáshoz viszonyulásaik közben.

Denique írónk maga is segítségül hívja a furfangot, gyermekei nevelése közben. A gyerekek nem akarnak franciául tanulni *Aussi brebis*-től, mert nem imponál nekik: maga is gyerek még. De meg „nem is tud franciául“, a juh is, a bárány is egyformán brebis neki. A bárány: aussi brebis. Erre az apjuk szótárt vásárol, igazat adván nekik, nem tud *Aussi brebis* franciául, fogják meg, ha kiderül az igazság, apa megveri a kis szemtelent. Később nyelvtant hoz nekik, mert a szótárt tudja. Disznóbőrbe volt kötve a nyelvtan, de esupa rongy már, esupa foszlány. „Addig-addig fogdosták vele az *Aussi brebis*t, míg mind a fejükbe szaladt, ami benne volt s egy nap azon veték észre magukat, amint tizennégy hónapig üldögéltek délutánonkint a nagy ebédlőasztal körül, hogy az ördög se ismeri már meg, hogy a három gyerek közül melyik beszél jobban franciául, az *Aussi brebis*-e, vagy az én porontyaim. Az *Aussi brebis* maga is sokat tanult egy év óta, valóságos nevelőnévé képződött a nagy ellenőrzésben és hajszában.“

Furfanggal neveli meg Mikszáth Tisza Lajos grófot is, aki mindenáron civilizált dzsentlement akart belőle faragni és öltöztette, hol szmokingba, hol szalonkabátba. A gróf szabójánál két olyan öltönyt esináltat magának, melyek ő excellenciája két legutóbb rendelt öltönyének szakasztott másai. Első alkalommal „a bosszankodás bizonyos érzése ült ki kifejezésteljes ajkai fölé, de egy szót se szólt, egyetlen hanggal se említette az egyforma habitust. Másodjára azonban eldől a *Párbaj kabátokkal* sorsa. „Összerezzelve hőkölt hátra: megint a saját ruháját látta rajtam. Elmosolyodott és felemelte öklét fenyegetően: — No megállj, zsvány! Egy szót se mondott többet, le volt győzve örökre — és bár még azontúl is sok jó időt töltötünk együtt, soha nem szólt bele a toailettembe, jöhettem, mehettem hozzá, talpig bársonyban vagy zsákhacukában.“

Furfanggal neveli Borly kasznár, *A vén gazember* is unokáját rendes életmódra, nem erkölesprédikációkkal. Egy órát ajándékoz neki. „Vigyázz az órádra, mert igen jó óra. Bécsben vettem egy megszorult török zarándoktól. Csakhogy holmi regulák szükségesek és ezeket be kell tartanod. Adj rá kezet, amice, hogy mindig be fogod tartani a regulákat és akkor pompás óra lesz a kezeden. No, adod a kezedet, vagy nem adod? — Adom, nagyapa. — No, így már jól van. Hát minden reggel pont négy

órákor fel kell húznod és egy félórával előre igazítanod, ha napközben még se járna jól vagy megállna, megrázod egy kicsit, mintha rostálnál vele. A rázás addig tart, míg megindul, mert okvetlenül megindul. Este féltízkor megint felhúzod és megint előreigazítod háromnegyed órával, aztán föltétlen nyugalomban hagyod reggel négyig, azaz vízszintesen fekvő helyzetbe teszed az asztalra vagy a párnád alá, szóval, hogy ne járj vele. Ezek a szokásai. Különben remek jószág, pompás gépezet. Valami csodálatos, kedves ketyegése van. Vigyázz, ne-hogy elrontsd. Laczi boldog volt az órával és igyekezett a természetéhez alkalmazkodni, korán kelt, korán feküdt, hogy az órának eleget tegyen.“

Furfanggal veszi rá magát az író megint csak a nagyapja, a német nyelv tanulására, ami a Bach-korszak alatt nem is ment olyan könnyen a hazafias érzéseikben megsértődött diákok között. „Kedves unokám, Pali! Hallom, hogy nem akarsz tanulni németül. Igen helyeslem ebbeli szándékat. Tanárod panaszkodó levelet írt, de én azt mondom, jól teszed, fiú. Csúpán egyetlen feltételt tűzök ki, hogy t. i. július végéig (amikor a vizsga lesz) egy német se legyen többé ebben az országban. — Mert ha egy se lesz, bízást elnékülözhetjük a német nyelvet, ha azonban netalán július végén is találatnának még németek az ország belsejében és in partibus és te nem jártál légyen német lecke-órákra, bizony mondom néked, léssen dolga a pipaszárnak. Dixi.“ (Mellékesen megjegyezve: milyen plasztikusan és tökéletesen van itt kifejezve a jelkép mélyén az a tény, hogy az európai kultúrközösségnek élünk a szerves egységében és *nem az a jó magyar*, aki ebből ki akarja szakítani erőszakkal magát.)

Ez a furfang azonban már elvezet bennünket Mikszáth pedagógiai eszményképéhez, egykori professzorához, Szeremley Károlyhoz, mert ő is alkalmazta ezt a trükköt, egy bizonyos nevezetű Kamuty Pali makrancoskodásának megszüntetése végett. Szeremleyt évtizedek multán is még változatlan melegséggel szerette egykori tanítványa, tehát bizonyos jó pedagógus volt. Azt is neki köszöni Isten után Mikszáth, hogy író lett belőle. *Hogy lettem én író?* — kérdezi s feleletül felséges pedagógiai trükköt mesél el, Szeremley Károlyra ruházván azt, minden szellemességével.

Lusta deák volt Mikszáth, nem készítette el idejében magyar dolgozatát. Utolsó percben plagizálta el valamilyen könyvből. Boros Mihály stílusa persze jóval különb volt a diákokénál s nagy konsternációt keltett vele az utolsó székbeli diák, mikor felolvasta. A tanár úr gyanakszik is: Te írtad ezt, fiam? — De csak segített Dobos bácsi is, úgy-e? — No, egy kicsit? — Helyesen van, öcsém. Csakhogy azt mondom én neked, hogy ezután is Dobos bácsi segítsen. Ha egyszer Dobos bácsi nélkül

volna kedved valamibe belekezdeni, ne kerülj a szemem elé; a Dobos bácsi keze örökké meglássék minden dolgodon. Tiszteltetem, édes fiam, Dobos bácsit!

Dobos bácsi, a lusta diák házigazdája hentes és analfabéta. A megrémült diák a megszegyenítés miatti féltében, hogy rá ne jöjjön a professzor úr a csalására, olvasni kezd. Először persze ponyvairodalmat. „Legközelebbi dolgozatomat úgy fellsallagoztam ékes szavakkal, miszerint Szeremley meg nem állhatta, hogy közbe ne szóljon: — Nagy fantaszta az a te Dobos bátyád... No mindegy, megbocsátom neki, hogy alkalmasint *délután* segített.

Egy év alatt tisztult az ízlésem, sokat tanultam; a megszegyenítéstől való félelem, hogy Szeremley észreveszi: honnan vettem a pávatollakat, megedzé lankadó türelmemet és szorgalmamat, megkettőzte igyekezetemet. A közvizsgán Szeremley édesen mosolygott: — Most már nem féltlek, gyerek. Most már mindig ott lesz melletted Dobos bácsi, valahányszor megfogod a tollat.“

Gondoskodik az író arról is, azt ne gondolják, hogy Szeremley nem tudatosan viselkedett így. „És ez nekem nagyon jól esett akkor, pedig nem is értettem egészen. Mert hát hogy is lehetne Dobos bácsi mellettem ezután? Félélve már, ahogy kikísértük a temetőbe. Hiszen a tiszteletes tanár úr is tudhatná. Levett kalappal ballagott a koporsója után.“

A formája szabadság hát a Mikszáth-féle nevelésnek. A tartalma, ami hirtelen fényes világosságot gyújtó csóvaként űzi el a tudatlanság homályát: szellemesség. „Tisztelettel gondolkodok Szeremley finom szellemére, szikrázó ötleteire, kedves szeretetreméltó modorára és kivált azon eredetiséggel párosult gyakorlati magyarázatokra, melyekhez foghatót egyetlen tanfőúrnál sem tapasztaltam. — Öcsém! Ha ebben az időben a francia királyné pelyhes szoknyát rántott volna magára, az egész világ pelyhes szoknyában járt volna. Ebből a jellemző képből aztán mindnyájan megértettük a Lajosok korát. — Micsoda szög ez, fiam? Egyenközü háromszög. Hát ez a másik? Az is. De már ez? Pillanatnyi habozás után halkán mertem csak makogni: — Az is. — Helyesen van öcsém. Az is egyenközü háromszög; *nekem se higgyen abban, amit már tud.*“

(Baksay István is szellemességének köszönheti, hogy írónk hajlandóvá vált a matematikát is megtanulni. „Minden suvix ehhez a tudományhoz képest és csak erre az árnyékvilágra való fölületes ismeret. Hanem a matematikának még a síron túl is hasznát veszed, mert: a történelemlről, Hunyadiról, Tannerlánról kérdés, ha tudnak-e az égiek, az sem egészen bizonyos, franciául beszélnek-e odafenn, vagy taljánul, hanem azt meg bizonyosan állítom, édes öcsém, hogy a kétszerkettő ott is négy.“)

Mikor elvesztette a császár Itáliát, a térképen is végig-

törülte kék plajbásszal. „Volt-nincs! A csizma nagyobb lett vele. — A mi csizmánk voltaképpen kisebb lett — replikáz az író. Szeremley mérgesen dobbantott a lábával: — Szamár vagy! Ez éppen az az eset, mikor a *kisebb csizma a komótosabb*. Beütvén a magyar világ, ezzel a indokolással buzdítja őket nagyobb szorgalomra: — No fiúk, most már igazán tanulnotok kell, mert *ezentúl már magatoknak tanultok*. Nagyon szellemes és tegyük hozzá, jó cselekedete *Új büntető codex*-e is, amit 67 tiszteletére talált ki. A delikvenssek cédulára írt neveit párosával huzgálja ki egy kalapból s az illetők felcserélve mennek egymás kosztadójához ebédelni. „A helyett, hogy éheztené a diákjait, örökös traktákba bonyolította őket; mert a diáktartó helyeken, hogy veszett hírüket ne költsék az egyre változó kosztosok, örületes verseny fejlődött ki. Hosszú esztendőkön át vígan rotyogott minden fazék s kedélyesen sistergett minden tepsi.“ Az ideális pedagógia, ime, szomatikus társas életérzésekre is kiterjeszkedik. Két *jog* kodifikáltatik itt: a diáknak joga van a játékra, a bűne nem is igazi bűn, mutatja a szintén nem igazi büntetés: a diáknak joga van a jóllakásra is.

A harmadik nevelési faktor, a diák lelke Mikszáth szerint a szerint nevelhető, vagy sem, hogy mire teremtdőzött. Ha arra nevelik, amire teremtdőzött, jó, ha nem, nevelési hiba történt. Disznósy uram például eleinte csak immel-ámmal tanítgatja a jeles diákból lakatosinassá vedlett Borly Lacit, de aztán megváltoztatja róla táplált véleményét: „— A külseje egy patikárus-legényé vagy egy grófé, *de a lelke, az egy igazi lakatos lelke*“. Laci egy félév alatt fölszedte az egész mesterséget az öt ujjába, a második félévben pedig egy olyan lakatot talált fel, hogy Disznósy uram majd megbolondult örömeiben, *jeges borogató-sokat* kellett rakni a fejére, legott szabadalmat is vett rá s megküldte egy bécsi üzletnek a mintát, aki negyvenezer ilyen lakatot rendelt ennek folytán, mire *másodszor is borogatni kellett a Disznósy uram fejét*. Érthető hát, ha Disznósy uram a temetés után „odafurakodott a főhadnagyhoz (Borly Lacihoz) s megfogva annak mind a két kezét, fölkiáltott: — Milyen kár volt, milyen kár volt!“ már t. i. otthagyni a lakatosságot. Meg is magyarázza Majza János mézeskalácsosnak: „— Az Isten lakatosnak teremtette, de a császár elvette katonatisztnak. Borzasztó kár volt. Ha meggondolom, micsoda lakatot csinált az a gyerek és látom most rajta ezt az uniformist, hát dühbe jövök“.

Az Isten rendelését akkor is észrevehetjük, ha komolyan elhisszük, hogy sok mindent örökölhet az ember apjától-anyjától, őseitől szellemi javakban is. Balassa bárónak sok tarka macskája van, mert a Balassák az ősei, de Balassa Bálint véreből is folyik ereiben egynehány csöpp. „[Báró Balassa] szép, klasszikus fejét a könyökére tette, s ábrándos homlokán kigyul-

ladt az ihlet, szállt a lelke, szállt Balassa Bálinté felé, hiszen abból való s elkezdte szavakba, dalba önteni, amit gondolt, szakgatottan, de érzéssel, szomorú, édes színezéssel.“

Nevelő faktor e tekintetben a jelen is, nemcsak a múlt. Jól teszi a nevelő, ha növendékeiben már most a jövődő vezető réteget látja és tiszteli. Mert egyszer megnő a gyerek és aztán megváltozik közte és eddigi nevelője közt a reláció, sokszor tragikomikusan az ellenkezőre. Valamilyen efféle változásra készíti elő Butler János grófot nagykorúsításakor eddigi gyámja. „A diákéletnek vége, öcsém. Te reggel úgy ébredsz fel, mint Magyarország egyik leggazdagabb ura. Aztán, ha nagytiszteletű Kövy professzor uram, akit úgy szeretsz, hozzád megy deputációba, hogy a kollégiumnak kérjen valamit, hát egy óráig várakoztatod az előcsarnokban és orrhangon felelsz neki. Az úgy szokás, amice.“

Még a konzokolárisok is jól tennék, ha néha gondolnának erre. Egynehány év differencia hamar elmúlik. Nem igen gondolnak rá ugyanis. — „Mérhetetlen nagy úr a pataki jogász arra nézve, hogy egy donátista gyereket észrevegyen. Az oroszlán talán meglátja a hangyát a homokban, a talpa alatt, de a pataki jurista nem láthatja meg a donátistát. Ami nem lehet, az nem lehet. Vannak rendkívüli távolságok.“

Mikszáth aztán nyomban szolgál is erre egy hatalmas leckével. De mielőtt rákerítenők a sort, meg szeretném jegyezni, hogy ő a diáklélek szempontjából a jövőt is tekintetbe veendő nevelési faktornak látja. Ezért ismételten próbálkozik azzal a kísérlettel, hogy általunk is ösmert nagyságokat gyermekkorukban szerepeltet s rendezesen úgy mutatja be őket, mint akikről környezetük nem is sejti, ki s mi rejlik bennök. Mintha csak figyelmeztetné a nevelőket: hasonló vaksággal ne legyenek megverve s tiszteljék növendékeiben a leendő híresség esetleges inkognitóját. A két pataki diák sem álmodja, kit néz le és tekint levegőnek a kis donátista diákban. „A zömökebb pataki, a szőke, kerekfejű odalépett a fiúhoz és vállon veregette: — Nagyra nőjj, öcsém! Egyebet nem mondott neki, hanem ezt a keveset aztán legalább úgy megfogadta a kis nebuló, hogy a szeme-szája tátva maradt tőle a kerek koponyájának huszonöt-harminc év múlva, mikor ráemlékezett. — Hogy hívják a gyereket? — kérdé aztán hanyagul, elmenve a kocsis mellett. — Kossuth Lajoskának — felelte a kocsis.“ De azért a későbbi óriás is kap egy kis döfést az írótól. „A kis diák másik kövecskét emelt föl s most már a fehér csirkét kommintotta meg vele, hogy ezt is rögtön elhagyta a lelke. — Kell-e még több? — kérdé némi színészi pózzal a kis fiú.“

A későbbi országos híri rajzolóművészt sem respektálja eléggé gyermekkorában az öregebbek kara. Ellenkezőleg, ha le nem is nézik, féltik őt, a helyett, hogy irígyelnék és respek-

tussal volnának iránta. „Ott festette le elefátesontra egy tizenkét éves fiúcska. Valami *Barabás Miklós* nevű. Mondtam is a főkirálybírónak, hogy csukassa be ezt a kölyköt, mert abból, ezzel az irdatlan talentummal, okvetlenül bankócsináló lesz.“

A szajkózást hagytam utoljára. Úgy haragszik érte Mikszáth, különösen pedig rá haragszik úgy, akár a bűnére. Mert annak is tartja, bűnnek. Először bemutatja a „módszert“ alkalmazásban. „Milyen nemzetből való vagy te, Szlimicsek Mihály? — Magyar vagyok. — Melyik megyéből? — Nógrádból. — Mondd el fiam, Nógrád vármegyét, ahogy a versben van. A fiúcska elfújja. (Itt még mindig él a jó öreg Kis-Tükör)

*Nógrád vármegyében kell járni nagy sáron,
Hol Losonc Nógráddal, Buják is e tájon stb.*

— Nagyon jól van Szlimicsek, nagyon jól van. Hát e szerint melyik megyében van Losonc városa? Szlimicsek Mihály habozik, aztán felbátorodva feleli: — Azt még nem tanultuk.“

Aztán egy valóságos szajkót szerepeltet, amely leveri kalitkáját s a macska prédájává lesz. „A megijedt szajkó torokszakadtából rikácsolta a macska torkában: — Ne félj, Mátyás! Ne félj, Mátyás! Az udvaron összegyűlt felek nagy hahotára fakadtak a jelenet fölött. A kút melletti fűzfán egy csomó veréb csipogott eszeveszetten, mintha azok is kacagnának: Hahaha! Biztathatod magad, bolond szajkó, hahaha! *Erre vezetnek a betanult frázisok!* Még a halálod is nevetséges, hahaha!...“

Ilyen a Mikszáth iskolai pedagógiája. Ugyanolyan tehát, mint egyetemes pedagógiai magatartása. *Szabad* növendékekhez viszonyul, a maga részéről egzisztenciális komolysággal, a vértanúságra is készen a transzcendensben. Az ő világnézeti szomatikus társaséletérzése úgy teremti meg az iskolát, hogy annak áhítatos pneumatikus társas életérzése igazán a *szentség* felé tendáló irányban *üdvös*. Technikailag a szebb, igazabb és jobb *pártja* szerveződik ezáltal, világnézetiileg az őszinteség, világosság és áldozat *szeptája*. A növendék erosza a *történelemből* mint *hivatás* viszi a lelket a nevelő lelke felé, a nevelői lélek pedig az *osztályos* rész társadalmát szűri át az értékskálán olyan szigorúan, hogy csak a *hősi* sarkuljon a másik sarokkal, a hivatással szembe. Nem hiába nevezi Mikszáth Szeremlejt professzornak. Az ilyen iskola igazi neve csakugyan: *akadémia*.

XIV.

Jogi autonómia, technikai illúzió, művészi őszinteség, erotikus eszmény, tudományos világosság, társadalmi szabadság, világnézeti hősiség és vallásos mártíromság a társaslélek értékfogalmai s mint értékeknek, nekik maguknak viszont

eszmei értékük van. Meg kell még kérdeznünk a Mikszáth-oeuvre-től: mik és milyenek a logikai értékei?

A társaslogikai értékekről e sorok írója külön kötetben elmondta már mondanivalóit. Itt csupán arról számol be, hogy nagy öröme és megnyugvására Mikszáth is ugyanazokat a társaslogikai értékeket ismerte föl és használja, amelyeket *A magyar észjárás*. Ezek: a magyar szó összemléletből eredő jelentése, a magyar mondat mellérendelő elve: a reláció és a magyar beszélő magatartásból kialakult artikulációs bázisból folyó szillogizmus: a *határtalan* tér, *időtlen* idő és a *megfoghatatlanul* csudálatos oki viszony. Az *objektív-primitív* magánvaló, Ding an sich és a minduntalan való *újra fogalmazás* existenciális komolyságú tudományos attitűdje.

Eddig megvizsgált eseteink bőven csorduló kútfejei a logikai értékeknek is, noha mi csak pszichológiai értékeket kerestünk benne idáig. Hiszen nyilvánvaló, hogy mikor értékelnek tartja a frázisokat és Szeremley Károlynak „eredetiséggel“ párosult gyakorlati magyarázatait, szellemességét magasztalja: az újrafogalmazás logikai értéke miatt is eselekszi. Mikor Kövy professzor képekkel teli széles analíziséről szól, az összemlélet jelképező erejéről bizonykodik. Valahányszor a népi, gyermeki, vagy összetört-alázatos-emberi indokoláshoz folyamodik, a magyar Ding an sich *primitívsége* tetszik neki, amely objektívvé a kozmikus hangulat és a transzcendens áhítat meghatottságában tisztul. Tudatosságának abszolút világossága relációlátásában árulja el szerkesztő-készségének mellérendelő természetét.

A határtalan térre és időtlen időre olyankor bukkanunk esalhatatlan bizonyossággal műveiben, valahányszor egyszerű emberek, parasztasszonyok, öreg huszárok címeznek levelet messzire ment kedveseiknek — a maguk módján. Az öreg Faragóné asszonyom levelének a címezése elég furcsa, ugyebár: „Adassék e levél a méltóságos grófkisasszonykának, aki férjénél vagyon nemes és vitézlő Molnár Pál uramnál Amerikában Daven-Port városában. De még furcsább az öreg János huszár levelének kópertáján az átrec: Madame Madame kisasszonyka Esztike A mi regimentönkből. Tekintetes Nemes Hamburg városában. Ennek a levélnek a dátuma aztán a „határtalan“ mellé „időtlen“-nel is szolgál: Írtam esütörtökön, ebben az esztendőben. Igaz, hogy ilyen időtlenben úri emberek is mozoghatnak, ha egyszer magyarok. Balassa báró mondja egy helyen: „Dehogy sietek. A Balassák soha se sietnek. Az őszhajú szolga a fejét rázta kimenőben, tudta ő, hogy nagyon is sietnek a Balassák.“

Megvan azonban egy helyen ez időtlen idő mellett a „kimerő idő“-nek az enyhe persziflálása is. Egy kisdiák morfondírozik így, aki magánál hét évvel idősebb lányba szerelmes s

nagyanyjától azt hallotta, a menyasszony feleannyi idős legyen, mint a vőlegénye, meg még hét esztendő. „Ejh, az idő végtelenjében azt mondja a történelmi professzorunk, tíz év csak egy pillanat, hét év tehát egy pillanat se... (Később) lesz tehát a differencia tizenkét esztendő, ami már a történelmi tanárunk szerint is több, mint egy pillanat. Átkozott mathézis!“

A „megfoghatatlan“-ra számtalan példát láttunk. Az öszszes babonák, előérzetek, látomások, vagylagos megoldások ide tartoznak.

Egy komplex példát azért még hadd iktassak ide. Eleinte azt hittem, hogy csak Mikszáth averziójának egyik legjobban sikerült darabja a papok iránt. Pszichológiailag az is, logikailag azonban több, más és egyéb. *A kis szeplős* tanítónénak volt egy kanonok nagybátyja Kassán. „Ez a kanonok meghalt egy nyáron s néhány ezer forint örökség jutott nekik. Blobácson ugyan azt mesélték, hogy a kanonok még a tél elején halt volna meg, de a mellette levő rokonok eltitkolták s jégen tartották a holttestét a pincében még egy félévig, hogy a kanonoki jövedelmeket tovább szedhessék. Hogy volt, mint volt, nem firtatom. Papok dolgába avatkozni nem jó.“

Igen, hiszen értjük, a *Különös házasság* írója nem szereti a papokat, tart is tőlük, ismervén Butler gróf szomorú sorsát. Ő is a közvéleménnyel tart, mely szerint a kanonokok csak malmoznak a hüvelykujjaikkal a hasukon s ha változatosságot akarnak, ellenkező irányban kezdenek el malmozni. Nem igen vevődik hát egyhamar észre, élnek-e, halnak-e. A híradás maga, mint merőben képtelen állítás van elmesélve, de az író azzal, hogy nem firtatja, megvallja, hogy nem tartja kizártnak mégsem. Ennyi ebből társaspszichologikum. De ahogy a kép tartalma szerjnt meg van szerkesztve, az társaslogikumnak magyar. Mert akármennyire elhiszek az emberekről akármennyi sok rosszat, ez a félesztendő csak az időtlenben, ez a jégentartás csak a határtalanban s ez a nem-firtatás csak a megfoghatatlanban képzelhető el.

XV.

Mikszáth fantáziáját az a probléma is izgatta: mi a magyar? Láttuk már ezt egyszer, mikor azt szerette volna meghatározni, milyen a magyar szónoklat. Ennek a fogalomnak a pontos definíciója neki még nem sikerülhetett, persze, de rendkívül tanulságos megfigyelni, mennyit küzsdölődik vele és sokszor milyen nagyszerű intuícióval közelíti meg az általunk már bizonyos mértékben látni vélt igazság mai meghatározásának nem egy fontos fogalmi jegyét.

A rokkant szekér c. rajza így végződik: „...Ilyen nehe-

zen kapta meg tőle a kormánybiztos a fát, meg a kötelet, én pedig ilyen könnyen a magyar paraszt találó fotografiáját.“ A fotografiában pedig egyébként az a találó, hogy a magyar paraszt reális valaki, összemléleten alapuló jelentései nem túrik az absztraktumokat és általános körülírásokat. „Adjon kend fát, meg kötelet“, ezt kellett volna kérni tőle, nem pedig köntőrfalazni. — Hej, földi, mit lehetne itt most csinálni? Persze, hogy ez rá a felelet: — Azt voltaképpen tudni nem lehet. — A kocsi-som mondja, hogy egy alkalmas fával föl lehetne csatolni a tengelyt. — Föl azt, föl lehetne. — Csak már most volna aztán valahol egy ilyen fa. — Hiszen ha volna. — Nem lehetne keríteni valahol? — Dehogy lehetne. — De hát csak van tán kendnek valahol egy husángja, vagy mi? — Hát iszen csak van.

Milyen a magyar iparos? — kérdi Mikszáth s azt feleli. olyan, mint Sziráki uram, a szegedi bicskakészítő. Csak szegedi embernek szánja a bicskát, „már a hódmező-vásárhelyi embertől szinte irigyli. Tízezer bicskát nem ad az angolnak, legfeljebb pár darabot prezentbe. Nyolevan krajcáros napszámot takarít meg, az óránként tíz forint értékűt termelő segédekkel mezei munkát végeztetve. Hanem iszen azért magyar ember Sziráky uram, hogy ilyen legyen, ne értsen az üzlethez, s ne csiklandozza a nyereségvágy.“ Itt is észreveszi Mikszáth a lényegét, itt már meghatároz, de nem azt határozza meg. A vásárhelyi embertől irigyli a bicskát, az angolnak prezentbe csinálna. V. ö. ezt e kötetből a Magyar építészettről szóló fejezettel.

A kaszát vásárló parasztot a *Magyar észjárás*-ban, az *Ügyes-bajos embert* a *Magyar Nyelvtanban* már ösmertettem, társaslogikai és lélektani szempontból.

Most még taxatívén felsorolok néhány olyan jellemző passzust, ahol az ember Mikszáthot mint magyar ember érdeklí.

a) A magyar mint természetes ember: „Ne hiányozzék belőle a köménymag mellékíze se, mert a magyar ember szeret böfögni — hát legyen neki az akarata szerint.“

b) A „gavallér“, más fajtabeliekkel türelmes magyar. „— Maguk az Árpádok miért nevezték el a vármegyéket tótul Novigradnak, Csernogradnak, Nógrádot, Csongrádot, sőt még a saját rezidenciájukat is tótul írják és mondják Visegradnak? Bernáth bosszúsan kalimpált a kezeivel. — Lehetetlen azt fölteni. A nép már bizonyosan előbb nevezte így ezeket a várakat és kerületeket, a királyok pedig meghagyták, mert a magyarok mindig „Nembánom Jánosok voltak.“

c) A társadalmi kasztokba nem tömörült, egyöntésű magyar: „Egyszerre az asztalra ütött (Báró Balassa) szilajan, betyárosan. Mert a magyar emberben benne van a puszták fia, akár várban született, akár esőszkunyhóban. Akár a professzorok művelték, akár a deres.“

d) A magyar nemesség is az egyöntésű magyar elképze-

lése: „A magyar nemesség bölcs politikai intézmény volt a maga idejében. Az volt a vérgyűjtő medence. Ha valaki tekintélyre tett szert bármely téren, vagy valamely tőkét összegyűjtött, akár szellemi, akár anyagi, ami erőt reprezentál, lett legyen az oláh vagy német, rögtön bevették a sáncok közé, hogy ami erő van, belül legyen. Azért bírt ez a nemzet olyan sokáig fönnyaradni. Mert aki künn valamit tehetett volna ellene, azt ölbe vitték be maguk közé. Künn a gyöngeség, tehetetlenség maradt. A magyar nemesség nem volt puszta, rideg fal, mely elkülönzi a kiváltságos osztályt a néptől. Kapu volt rajta, nagy, széles ívvel, hogy minden érdem betérjen rajta.“

e) A szavát tartó magyar: — Hiszen megígértük és a magyar ember a szavát tartja. — Sokszor meg is keserüli, hogy tartja. Volt ebben a fagyos hangban valami baljóslatú és valami szívből erőszakosan kitörő igazság.

e) A Magyar Pató Pál: Minden falu tart magának ilyen határőrző szentet, ami egyenesen a magyar ember véralkatából folyik. Mindent szeretnek másokra bízni. Magát az országot is Szűz Mária védi.

f) Minden Magyarországon lakó ember testvér és magyar: „— De legalább nemes ember-e ez a Dubek úr? — Oh, hogyne, hogyne, zöptani Zubek. Csak éppen olyan jóra való magyar ember volna, mint mi, ha tótul tudna.“

g) Kozmikus hangulatban meghatódott magyar: „Némi humorral mondta a nagy, feltöretlen ugarra tekintve: — Sokat kellett volna még dolgozniok (az ökröknek). A végén is jól jártak. A magok szempontjából jobb nekik így. S mikor az öreg apám szürke bekecse kibukkant a domb mögül, apám majdnem vígan kiáltja feléje: — A Bimbó megmaradt, apóka... Mintha egyéb törekvése se lett volna a családuknak, mint hogy a Bimbó megmaradjon.“

h) Transzcendens áhítatban meghatódott magyar: „Az volt a vers tárgya, hogy Szent Péter belép a mennyek urához, ki bíborpalástjában ül égi trónján és jelenti, hogy II. Rákóczi Ferenc megérkezett és a mennyország kapujánál áll, hogy beeresztheti-e? No, természetesen, — parancsolja az Úr élénken — sőt én magam is eleibe megyek, hanem várj egy kicsit, Péter. fölhúzom az atillámat. Thugut báró a fiú felé fordult: Nem leszél hosszú életű a földön, mert nem tiszteled atyádat, istenedet. Az író hozzászól: A szegény öreg Thugut báró rossz jó volt, mert a nebulót még én magam is láttam a hon atyái közt, mint legöregebbet, a korelnöki széken, a magyar parlamentben. Ebből a passzusból két Mikszáthra jellemző vonás is kiragyo. A magyar ember családias vonatkozása a legmagasabb dolgokhoz is, valamint az a felfogása, a szigorú erkölcsösözök hasonlatosak az ószövetség álprófétáihoz, akiket maga a Sere-

gek Ura hazudtol meg, mondván: nem üzentem veletek az én népemnek semmit. A magatok szakállára beszéltetek.“

i) A magyar és a halál: Magát az életet, az utolsó ítélettel a végén szintén relációlátón és szimbólikusan képzei el. „Lányi Pál élete végén elgondolkozván hosszú pályafutásáról, hogy bár több rendbéli hivatalokat és tisztségeket viselt vala, azt hánytorgatá elméjében, vajjon ha nemsokára isten színe elé kerül és a teremő azt kérdezi, miféle nyomot hagyott a világon, nem volna-e legcélrányosabb azt felelni: Ültettem, uram, két gyönyörű fát a Porovka réten és azok ott nőnek, virágozván és illatozván, árnyékot nyujtanak az eltikkadt útonjáróknak.“

(Kicsi dolgokon kell rajtakapnunk az író, hogy magunk is be ne dőlünk cinizmusának. Mikor a Lányi utód ezt a két fát orvul el akarja pusztítani, hogy pénzhez jusson, láttukra megborxad. „Ez hát már a mi rétünk, Lányi rét — jegyzi meg hű szolgája némi önérzettel. — Még nem, még nem. De az lesz, ha megsegít az ... izé... az ... Torkán adadt, *nem merte ki-mondani az istent.*)

Eljut természetesen oda is, hogy megkérdezze: fatalizmus-e az a csodálatos közömbösség, amellyel a magyar paraszt meghal. Ő annak nevezi *A zöld légy és a sárga mókusban*, de nem annak írja le. Csépi Marci meghalt, „mivelhogy nem volt itt semmi dolga, se keresni valója többet.“ Már ez se a fatalizmus körülírása (pláne ha hozzávesszük, hogy az is ott van a mondatban: mert elhatározta). Mégkevésbé az, ami ezután következik. „Nem rém ő előtte a kaszás ember — hanem csak afféle kedélyes alak, aki egy kicsit szinte hozzátartozik a famíliához; ő vitte el magával a nagyapót is, nagyanyót is deszkát árulni Földvárra, a napaasszony kezéből is ő vette ki a kanalat örökre. (Még tökéletesebb ez a sor a *Vén gazember* halálakor, ahogy szájról-szájra adják a szomorú hírt. Meghalt a kasznár, újságolja a gulyásbojtár a kocsisnak. — A kasznár letette a kanalat — adja tovább a hírt a kocsis a szolgálónak. — No bezeg a kasznár is elment már deszkát árulni Földvárra, értesül a komornyik, aki magának a bárónak újságolja: A szegény nemzetes úr beadta a kulcsot.) Nem igazságtalan, mert mindenné elmegy, nem ellenség, mert akit lekaszabol, annak mindennek elveszi minden baját. Azért is a neve Halál koma. Mert csak koma ő, nem valami nagy hatalom, jön, megy a bolondos kaszájával egy felsőbbrendelés szerint s figyelmezteti is a jámbor hívő lelkeket barátságos jóakarattal, már amennyire az ő ügyefogyottságától telik, hogy merre jár s van-e valami szándéka. (Kakuk, elpattant üveg pohár, kuvik.) Egyszóval a halál nem olyan félelmes itt, mint a tükörből fésülködő úri népség előtt: ott csak azok fogadják nyájasan, akiktől elvesz valakit; itt sokszor maga az útramenő is örül neki. Bizony Gál János

uramat sem bírta megijeszteni a doktor, hasztalanul hordott össze hetet-havat; váltig csak azt mondta: Lesz, ami lesz. Ne is erőltesse.

A tiszteletes és a jegyző is ott vannak, rá akarják venni az operációra. Érdekes megfigyelni, hogy csak a „fatalista“ paraszt magatartása igazán keresztyén. „Olyan szép az élet — rajzolta eleven színekkel a tiszteletes — az Isten napját látni fölkelni reggel, lenyugodni este, belehelni fák, füvek illatát, érezni, hogy egyik része vagyunk ennek a fönséges pezsgésnek, elevenségnek, melyet isten keze igazít. Minden egyes nap ajándék az úrtól. Egyet sem szabad könnyelműen eldobni. Kegyelmedet sok jóval áldotta meg az isten és jót tenni úgy is csak egy kézzel kell. — Úgy, úgy, szólt közbe a jegyző. — Szépen gyűjtött a gyermekeinek. És miért? Hogy most az árvaszék kezére jussanak, hogy a vármegye elsemmizze, amijök van. Gál uram megmozdult (már ezért sem fatalista), mintha nyugtalanítaná a felvetett eshetőség, hogy a hatalmas Gál-birtok szétesik, de aztán bizonyos ájtatossággal mondá: — Az isten viseli a gyerekek gondját, aki hatalmasabb, mint a vármegye.

Most aztán következik valami „írástudók-ámulása“-féle, mikor is kiviláglik, ami az imént még csak rémlett, hogy cinikus a jegyző és pantheista a pap.)

— Azt én ugyan nem tapasztaltam — szalad ki a nótárius istentelen szájából. (Az isten szolgája lesütötte a szemeit, de bizony egy szóval se fogta pártját a gazdájának a vármegyével szemben.)

Nemcsak a magyar paraszt hal meg nagy magátólértődöttséggel, a magyar úr is. *Szent Péter esernyőjében* a polgármester végórájának lehetünk tanúi. „A város feje (ez a makaes parancsoló fej) bágyadtan, sárgán feküdt a vánkosokon, de még most is volt benne egy ünnepélyes dikció, amellyel elbúcsúzott a tisztikartól. Később visszaemlékezik a forradalomra, Wibra Gyuri apjára, annak esernyőjére s az üregre az esernyőnyélben. Gyuri, aki végrendeletét írja, megkérdezi tőle: nagy volt-e ez az üreg? (Úgy sejti, abban rejtőzik az öröksége.) — Bizony nem tudom, sohasem kérdeztem meg az apjától. Majd behúnyta szemeit s halk hangon hozzátette, azzal a sajátságos hányaveti kedélyességgel, mellyel csak a magyar ember tud meghalni: — *De ha vár egy kicsit*, mingyárt megtudakolom tőle.“ Gyuri apja évekkal azelőtt meghalt tudniillik.

XVI.

Igazán csak egynehány szóval próbáljuk meg ezt a magyar axiológiát összebékíteni a Böhm-féle axiológiával. Az az érzésem, nem tagadtuk meg ezt az értékelméletet. A hedonizmus a szomatikus életérzésből értékel, felső határa az erosz. Az

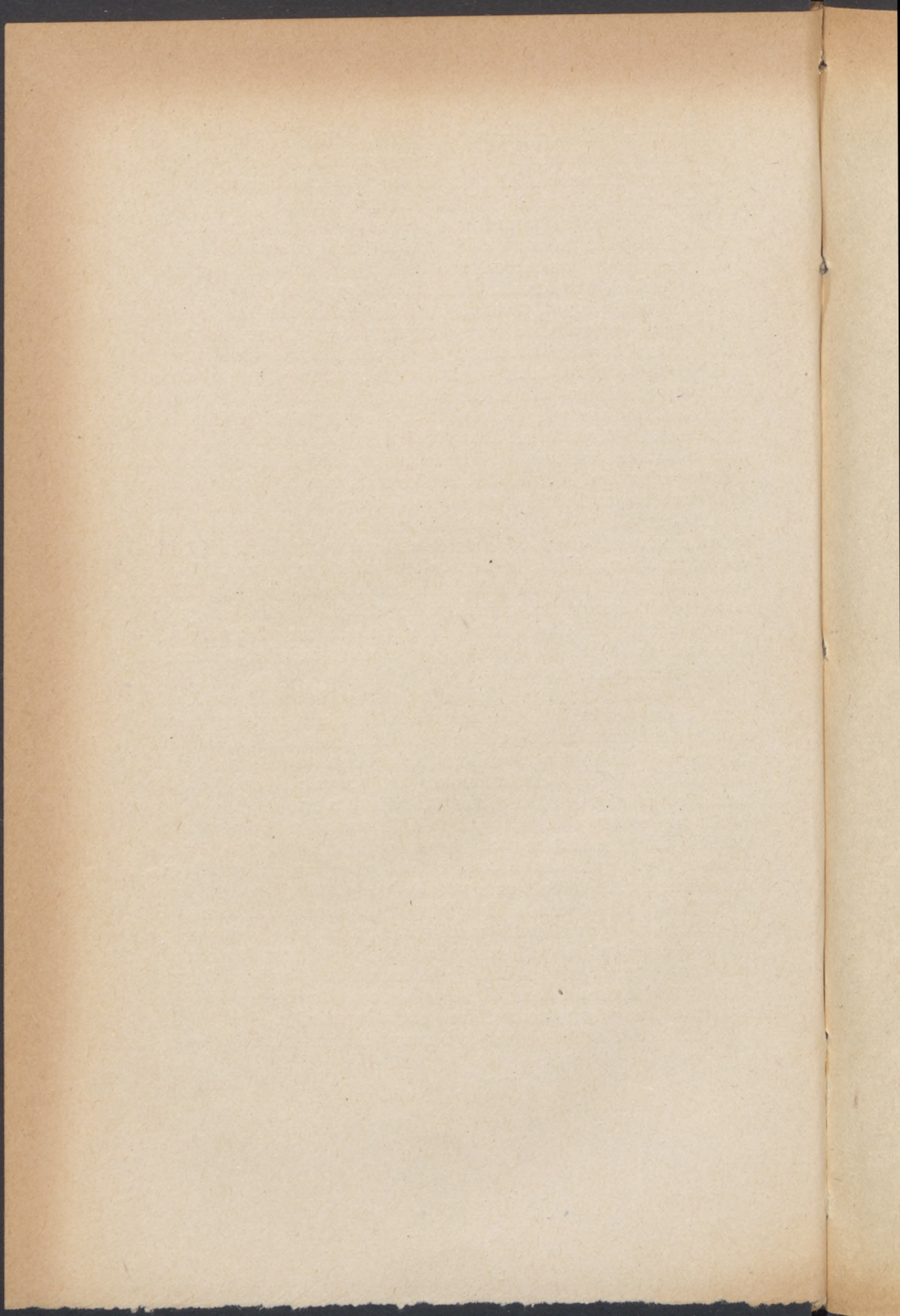
idealizmus a pneumatikus életérzésből értékel, alsó határa az értékskála, az eszme. Az utilizmus tudatos értékelés-mód és az eszmény és eszme között feszül. Legvilágosabban megfigyelhető ez a társadalomalkotó feszültségek fokozatain.

A társadalom szomatikus életérzése: az igény merőben hedonisztikus érték (maga a társadalmi érték, a szabadság, nem, de a társadalom legalacsonyabb fokú, jogi vonatkozásában az igény igen.) A társadalmi technika: a szerződés már áramlást mutat, eroszt, vágyat, törekvést felfelé, de egyben még feszültséget vissza az igényhez, mégpedig úgy, hogy a feszültség ereje jóval nagyobb a törekvésénél. A társadalom kozmikus hangulatú meghatódottságának az értékfogalma, az ajándék, körülbelül egyensúlyban tartja a feszültség és törekvés erejét, az ajándékozó öröme még hedonisztikus, a megajándékozotté már „hasznos“. A társadalmi erosz értékfogalma a *karitás*, ebben már erősebb a törekvés ereje, mint a feszültségé, a hedonizmusnak itt a határa. A szolgálat értéke az a haszon, amely belőle a társadalom mindkét tagjára, cselekvőre és szenvedőre egyaránt hárul. A szolgálat azonkívül mindig tudatos tett. A társadalomban általában véve az értelmiség szolgál. A nép ajándékoz, az ifjúság áldoz. A társadalom értékfogalma az *officium*, benne az *utile* röpitése erősebb, mint a *transcendens* gátlása. Az áldozatban megint egyensúlyi helyzet állott be a hasznos és ideális között. Az *osztályrész*-ben, a társadalom világnézeti fokán már az ideális az erősebb. A *transcendens*ben a szeretet ideális társadalmi érték.

Még csak egyetlen kérdésre adandó válasszal érezzük adósoknak magunkat. Miért tettük az értéket a tudomány és társadalom két sarkának feszültsége közé? Azért, mert Böhm Károly is megállapította róla, hogy az értékrendszer nem a való, hanem a kellő világa. A tudomány pedig a való és a kellő találkozás, a valóság és a jel viszonyulásában, a jelentésben. A társadalom viszont értékfogalmak nélkül megint nem existálhat, hiszen a valóban csak szomatikus emberi érintkezés van, párok és csoportok, az igazi társadalom a kellő világban létforma csak. A forma nem. A „szép“, az a valóságban *van*, azt az érték csak megtalálja, nem teremti. Az „igazat“ se nem találja, se nem teremti, hanem mint kellő viszonyítja, mint való viszonyul. A kellő az értékkel, a való az erossal a jelentésben. Csak a társadalmat teremti az érték. Lejjebb nem tehető a tudománynál, feljebb sem a társadalomnál. A való erosz ellenképe a kellőben. A szomatikus vágy pneumatikus gátja és szűrője.

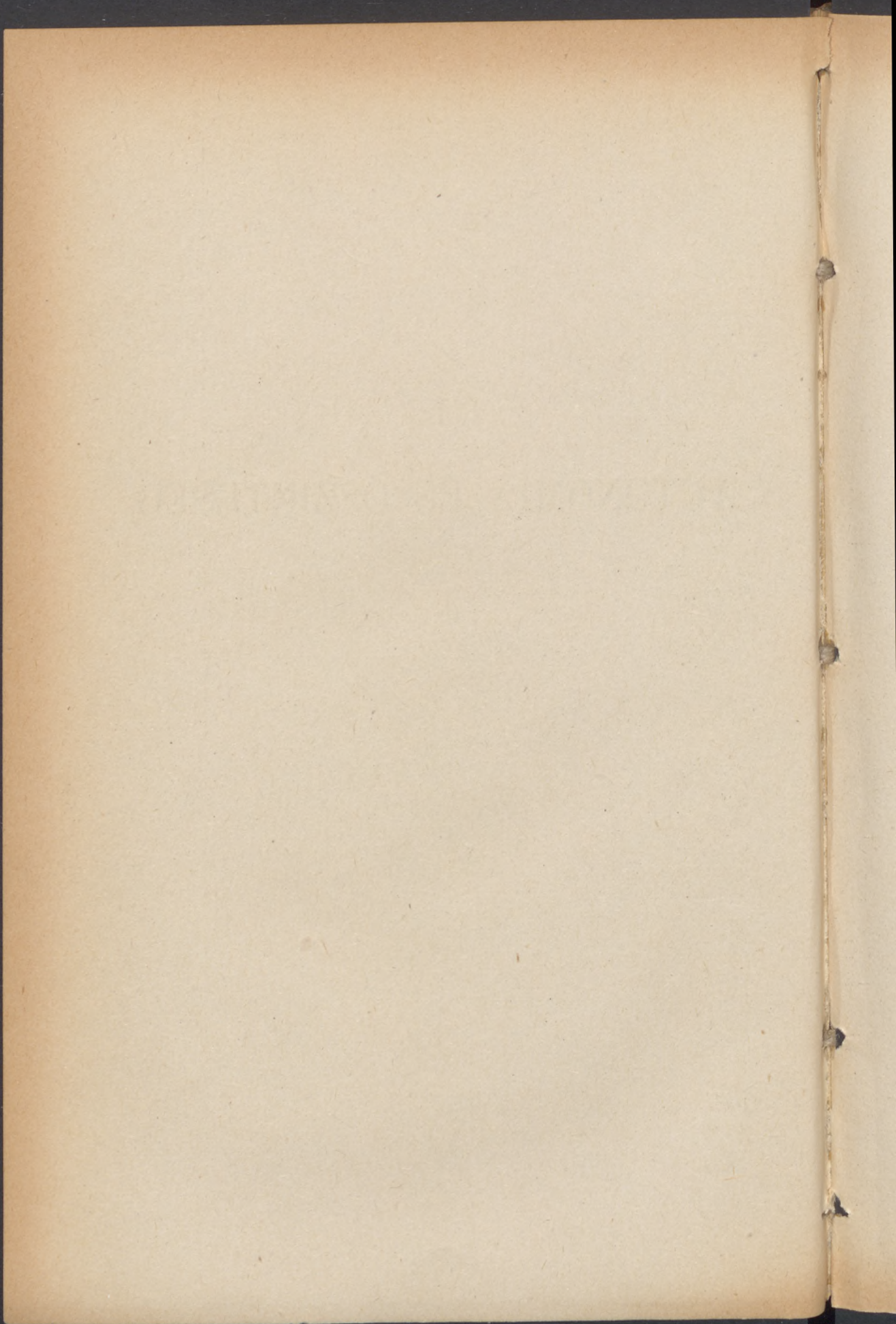
Mikszáth egész oeuvre-je bizonyítéka annak, hogy az.

I.

AUTONÓMIA ÉS ŐSZINTESÉG

Közvélemény és nevelés.

I.

Propaganda, agitáció és iskolánkívüli népművelés más-más célkitűzéssel, eltérő módszer alkalmazása mellett, különböző eszközök segítségével véve igénybe, voltaképpen egyet akarnak: a közvélemény irányítását. Maga az iskolai nevelés sem igényelhet kevesebbet: az ifjúság világméretét, benne magát az ifjúságot kellően felszerelve, úgy, ahogy a mindenkori legjobbak leghelyesebbnek és legmegfelelőbbnek tartják. Reformkorszakokban meg szinte túlzott mértékben kap hangsúlyt a közvélemény, öregeket átképeznek, ifjakat nevelnek rá, mert azt hiszik, a közvélemény a közösségek célkitűzéseivel azonos erő s ilyenkor a pedagógia nem is szokott akkora gondot fordítani az ész kiművelésére, mint nyugodtabb időben, inkább a szívre igyekezik hatni és a vágyakat, az akarat rúgóit próbálja befolyásolni, ha lehet, irányítani is.

Mindez rendjén való volna, ha sikerrel járna. Még akkor is hagyján volna, ha annyira-amennyire meglenne a látatja, vagy ha hébe-korba meg lehetne ütnünk, akárcsak a főnyereményt. Nagy baj, hogy kivétel nélkül mindmáig fordítva történik. A közvélemény szuverén. Agitáció, propaganda, iskolánkívüli és iskolai nevelés csak saját belső törvényei szerint befolyásolhatja. A sajtó, ez a „nagy hatalom“ csak abban az egy esetben ringatózhatik ábrándos tévhitben, hogy ő irányítja a közvéleményt, ha engedelmes szolgájává szegődik és azt írja, amit a közvélemény akar. Pedig közben a közvélemény nem mondható változatlan, még kevésbé változhatatlannak, de csudamódon a maga módján változik, sohasem kommandóra.

Látszólag más eredményre juthatnánk, ha azonosnak vennék a közvéleményt az utca hangulatával, vagy a hordó tetejéről hangolható tömegek tetszés- és nemtetszés-nyilvánításával, apróbb-nagyobb társaságok suttogóbb-hangosabb szavával. De hát mindez sem egyenként, sem összesen, sem a felsorolásból kimaradt, odasorolható egyéb válfajaikkal együtt nem a közvélemény. Ezek ugyanis valamennyien *tömeglélektani* jelenségek, a közvélemény viszont: *társaspszichológikum*. Olyasvalami, mint a *nyelv* vagy a *szokás* vagy a *mitosz*. Két fél kell a közvéleményhez, legalább két ember szükséges hozzá, a tömeg ha ezerfejjű is, mindig egységesen nyilvánul. „Mint egy ember“

— így szokták aposztrofálni s csakugyan úgy is viselkedik. Úgy haragszik, örül, lelkesedik, ítél, tör-zúz, alkot, csendesedik le és enyészik is el, „mint egy ember“.

Agitáció, propaganda, iskolánkívüli nevelés és az iskolai nevelés „egyéni ráhatásai“ mind csak a tömeggel szemben érvényesülhetnek, mert a tömeg mindig „egyénilag“ viszonyul, nem társaspszichológiai törvények szerint. Mondanom sem kell talán, hogy nem a tömeget alkotó egyének külön-külön viszonyulásairól van szó, hiszen a tömegben mindenki másképpen szokott viszonyulni, egyéni lelki szerkezetétől sokszor egészen eltérőleg. A tömeg „mint egy ember“ viszonyul egységesen, hasonló pszichológiai törvények szerint, mint az egyén. A tömegre igenis lehet hatni agitációval, propagandával, iskolánkívüli neveléssel, sőt az iskolai nevelés „egyéni ráhatásaival“ is. Lehet rá hatni eredményesen, elég tartósan is, de a hatás eredményéből sohasem válik közvélemény, mert — ismétlem — a közvélemény társaspszichológikum, két fél, tehát legalább két ember egymásravezetése.

Még mindig vethetni mindezek ellenébe valamit, de változatlanul még mindig csak látszólag. Azt nevezetesen, hogy hiszen a tömeg is társaspszichológikum. Minden tömegnek van vezetője, főkolomposa, hangadója néha pluralisban is, nemcsak egyes számban. Ez igaz, de a tömeg éppen azért tömeg és nem másik fél, vagy másik ember ehhez az egyik emberhez képest, mert ez a látszólagos egyik ember sohasem bontja meg a tömeg egységét. Nem *viszonyítja*, hanem egyszerűen *kifejezi* a tömeget. Ezen a tényen az a másik tény sem változtat, hogy az agitációnak, propagandának, iskolánkívüli nevelésnek és az iskolai nevelés egyéni ráhatásainak az a titkos és bevallott ambíciója, hogy közvéleményt teremtsen. Éppen arról beszélünk itt most, hogy annak egészen más a természete, tehát a rávaló hatásnak a módja is egészen más.

II.

Annyit már tudunk a közvéleményről, hogy társaspszichológikum, de pontosan még nem vizsgáltuk meg: milyen természetű társaspszichológikum. Jó szerint arról sem esett ezideig szó közöttünk, mit is tartunk annak.

Azt már láttuk, hogy a közvélemény nem azonos az utca hangulatával, de eddig csak arról az oldaláról néztük a dolgot, hogy az utca népe nem a köz. Tegyük hozzá mindjárt azt is, hogy a vélemény sem hangulat. A közvélemény tehát nem hangulat. De nem is vélemény. Még kevésbé népakarat. Kevesebb is, több is, mint érzelem, értelem és akarat. A közvélemény a nép *életérzése*. Csak az a kérdés, mi a *nép*.

Konkréte talán könnyebb megválaszolni egy-egy ilyen elvont kérdést: Kérdezzük tehát így: mi a magyar nép? Nem próbálgatom végig s nem bírálom a szokásos és nemkielégítő válaszokat. Egyetlenegy válasz elégít ki, ha szokatlan is. A magyar nép csak látszólag azonos a magyar alsónéposztállyal s még látszólagosabban a magyar vidék alsó néprétegével, a faluk, tanyák, erdők és széles mezőségek szántóvető, halász-vadász, pásztorembereivel. A magyar nép a magyar közösség multi emlékeinek a letéteményese, tehát mindazzal azonos, ami a magyar társaslélekben *érzelmi elem*. Amit a magyar közösség vallásos hittel, de a mult emlékeivel érzelmileg átfűtve *hisz*, az a *nemzet*, amit szokásaiban cselekszik, vagyis a multi emlékeivel érzelmileg átfűtve *akar*, az a *hagyomány*, mindaz, amit artistikusan, tehát megint csak a multi emlékeivel érzelmileg átfűtve *tud*, az a *folklor*, maga az, amit így *érez*, az adja egész társaslelki életének a *formáját* s mindennek a fizikai beagyzása a multi emlékekkel érzelmileg átfűtött *életérzés*, hogy úgy mondjam a folklorisztikus *közjog*: a *közvélemény*. Az a *nép* a magyar közösségben, ami társasérzelem. Addig *nép* a nép, ameddig nem *tudatosult* benne jog, művészet, tudomány, társadalom, vallás. Azok, akikben mindezek a funkciók tudatosak, már nem nép, hanem *értelmiség*.

III.

Ha egy közösség funkcionál, értelmiségében népének társaslelki tartalma tudatosul. Társadalma hagyományaiban, tudománya folklorjában, művészete társaslelki formáiban gyökereszik, abból szökken szárba, nyílik rajta virág, terem rajta szüretet ígérő gyümölcs. Az értelmiség társadalma, tudománya és művészete természetesen *több*, de sohasem *más*, mint a nép hagyománya, folklorja és formái. Egyetlen lehetősége e tekintetben egy másfajta közösségi életnek: a gyarmat. Gyarmaton az értelmiség társaslelki funkciói eltérőek a nép lelki életének megnyilvánulásaitól, de gyarmaton nincs is igazi kultúra. A nép kultúrája nem fejlődik, évszázadokra visszamaradt, valósággal csak tengő életet él, az értelmiség kultúrája sem igazi. Függvény-viszonyban raboskodik, anyaország-kölcsönzötte alkultúra csak. Gyökértelen kultúra. Műfopótló olyan igazi fog, melyből a fogorvos már kiölte az ideget, néhány esztendő múlva tönkre megy, hiszen ma is halott már voltaképpen.

Nekünk, magyaroknak nem kell messzire mennünk tanulságos példakért. Jómagunk is nehezen nyertük vissza önállóságunkat s esetünk azért illusztratív erejű, mert több állomása van. 1772, 1825, 1848, 1867, 1896, 1918 csupa ilyen szabadulások dátumai. 1772-ben egy *katona* vált el lélekben Bécestől, szinte

észrevétlenül, lojalitását mindhalálíg megőrizve s úgy, hogy ebbe az elválásba voltaképpen belepusztult. *Bessenyeiről* van szó, mindnyájan tudjuk, ügyebár. 1825-ben egy *mágnás* követi példáját, már észrevehetőbben, de ő is összetörik még lelkiileg ebbe a tragédiába, Döblingbe vonulásának akármelyik verziója szerint egyformaképpen. *Széchenyi* István volt ez a mágnás. 1848-ban egy *köznemes* zárja le az egyéni kezdeményezők sorát, *Kossuth* Lajos; ő már kibírja, késő aggkort ér meg, de test szerint nem élhet még idehaza, a közösséggel együtt ő sem. 1867-ben *az egész ország* elválik Bécestől, de ez a legnagyobb kör természetesen csak a leggyöngébb intenzitással viheti végbe az elválás nagyon bonyolult, szétágazó és szubtilis műveletét. 1896-ben, a millenniumi kiállítással már intenzívebb lépés történt: *a főváros, Budapest*, szellemi életünk idegközpontja és anyagi életünk anyagcsere- és emésztési-centruma is elválik lélekben a kultúra- és civilizáció-kölesönző Bécestől. 1918 fejezi be a közösségi vállalkozást, mikor *a vár* is elválik Bécestől, tehát kormányzásunk is öncélúvá válik. Érdekesen kísérik a közjogi, gazdasági, civilizatórikus felszabadulásokat a kulturális önállósulás nagyszerű példái: Csokonai, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Ady és legújabban a népi írók csoportjának egyre magyarább költészete, vagy 1918-at Bartók és Kodály magyar zenei függetlenülése.

Másfelől az a kultúrpolitikai harc, mely jelenleg folyik szellemi életünk frontján s melyet ezen a néven kezdenek számontartani: népies és urbánus írók harca, szintén nem egyéb, mint a szellemi gyarmat küzdelme autonómiájáért. Az urbánusok féltékenyen őrzik a magyar kultúra nehezen megszerzett európai tartalmát s egészen természetesen gazdagítani is szeretnék annak állagát a naponkint esedékessé váló nyugati gyarapodás új kincseivel. A népi írók, megint csak érthetően, éppen olyan féltékenyen őrködnek azon, hogy a magyar nép formái, folklórja és hagyományai, amilyen mértékben naponta tudatosulnak a magyar értelmiség számára, olyan mértékben váljanak is a magyar kultúra gyökerévé vagy alapjává. A harc kimenetele nem vitás, mert egy a multban megindult folyamat végső fázisáról van szó. Tudatossá vált számunkra, ami ösztönösen idáig is mindig végbement: nem válhatik szerves alkotóelemévé kultúránknak semmisen, amit a magyar társaslélek magáévá nem hasonított, azután pedig nem a maga módján fejlesztett tovább.

IV.

Ha egy közösség funkcionál, értelmiségének életérzése is népének az életérzésében gyökerezik, testi és szellemi életérzése egyaránt. Azt jelenti ez, hogy kormányzása a közvéleményen alapul, világrendje pedig, amely jogának, művészetének, tudományának, társadalmának, tehát egész kultúrájának vallásos erejű, legmagasabb fokú tudatosulása, a nép hasonló erejű és fokú érzelemvilágára épült: abból sarjadt, ami a nemzetet nemzetté teszi. A nemzet minden közösség társaslelki érzelemvilágának a vallásos foka, a világrend ugyanilyen vallásos foka a közösségek társaslelki értelemvilágának, tudatosult kultúrájának, tudományos világképének. Egy-egy ilyen kitétel: *Deo favente gratia rex*, jellemzően mutatja, mekkora súlyt helyez minden időben a kormányzás arra, hogy a világrendben is igazolja magát. Minden közösség világrendje hasonlít egymáshoz, ugyanakkor azonban el is tér egymástól, mert mindegyik más-más érzelmi színeződésű, más-más nemzet gyökeréről hajt ki. Ezt az igazságot sejtí már, ha nem is tudja még egész pontosan híres, sőt hirhedtté vált régi mondásunk: *extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita*.

A helyesen funkcionáló közösségi életben tehát az értelmiség kormányzó tevékenysége által voltaképpen a közvélemény, ez a folklorisztikus, érzelmi közjog válik értelmi, tudatosult közzoggá, tehát kulturális tevékenységgé. A kormányzásban az éppen aktuális érvények hatnak, mégpedig szóról-szóra értendőn. A közösség hisz a világrend legjobb és legtökéletesebb voltában, s ez a hit egészen az életérzéséig lehat. Ilyenkor a kormányzás népszerű, mert a közösség érzelemvilágában *sikerés*, értelemvilágában *érvényes*, akaratvilágában pedig *színvonalas* és *potens*. De — ismétlem — mindez csak akkor lehetséges, ha a kormányzás is, a világrend is közösségi érzelmekbe ágyazott s a nép úgy érzi, hogy a kormányzás a közvéleményre támaszkodik, a világrend is nemzeti. Magától kitalálhatja, aki a fenti sorokat gondolkozva olvasta végig, hogy ebben az esetben természetesen voltaképpen a népi formák sikerülnek, a folklór tudatosult érvényessé és a hagyományok biztosítják a színvonalnak a potenciát (ennek fejében viszont alul az érvény társító-, felül a világrend vonzóereje a potenciának a színvonalat).

Megint nem kell nagyon messzire mennünk tanulságos példákért. Nekem magamnak is van egy idekínálkozó felejt-hetetlen élményem, más vonatkozásban már emlegettem is fel. Országos nevű, hatvanhetes politikus tartja programbeszédét egy negyvennyolcas érzelmeiről híres alföldi községben. Az egész falu hallgatja, nemcsak párthívei. Megkérdezem a kurátortól, hogy tetszik neki az oráció. Bólogat szorgalmasan. Okos

beszéd, böles beszéd. — Rászavaz? — faggatom tovább. — Nem, a másik jelöltre adom a voksomat — mondja ő mosolyogva. — De hiszen az nem beszélt ilyen okosan — vetem ellenébe. — Nem, nem, világért sem, nem is lehet egy napon emlegetni a kettőt. — Hát akkor meg nem értem kurátor úr gondolkozását. — Úgy van az valahogy — magyarázkodik az öreg: — *előbb* magyar az ember, *azután* okos.

Ez a mondás akkor nekem nagyon sok mindent megmagyarázott. Nemrég érettségiztem, első vagy másodéves bölesész lehettem, nem öregebb. Tanúja voltam, hogy próbálja értelmiségünk népünk folklorisztikus érzelmi közjogát, a közvéleményt agitációval, propagandával befolyásolni. A józan eszére apellál a népnek. Az egész apparátus azt súgta, mondta, kiáltotta hol behízsgáló, hol komor, hol fenyegető hangsúllyal: Deák Ferenc. A nép meghallgatta mindezt türelmesen, válaszolt is rá tisztességtudó mértéktartással: értem, igenis, kéremalással, Kossuth Lajos. Miért? Mert előbb magyar az ember, azután okos. A nép érzelmi kategória, nem hajt az okos szóra, csak a szép szóra reagál. Távol is esik egymástól ez a kettő: életérzés és értelem. Az érzelem közibük esik. Más akadály is van. A közvélemény a nép életérzése. Az okos szó az értelmiségnek mint értelmi kategóriának megint csak az értelmi funkciója. Ennek aztán lépten-nyomon látható és tapasztalható volt a természetes következménye. Ha az értelmiség érvényt akart szerezni közjogi téren a maga igazának, csak mint kormányzás tehetette. Igaz, hogy ez is egészen törvényszerű társaspszichológiai jelenség volt. Értelmiségünk világrendje Bécestől függött, nem volt nemzeti alapja a nép érzelmvilágának vallásos fokán. Nem is volt népszerű.

V.

Fel kell vetnünk a kérdést: van-e egyáltalában mód arra, hogy az értelmiség befolyásolhatja a közvéleményt s teheti-e ezt a mostanában oly sokat emlegetett módon, nevelés, pontosabban nemzetnevelés útján.

A folklórt a német tudomány szereti ezen a néven emlegetni: gesunkenes Kulturgut. Igaza van, minden folklór az. És mert az, mindenfajta nevelésnek, tehát a nemzetnevelésnek is igen nagy köze, bár csak közvetett köze van mindenhez, ami értelmiség és ami nép.

A nevelésben az értelmiség és a nép helyét az *ifjúság* foglalja el. Ifjúság közös szóval mindazokat jelenti, akik *ezután* következnek. Az ifjúság éppúgy jelenti a jövőt, mint ahogy a nép a multat, az értelmiség az éppen érvényben levő jelent, a fennálló rendet jelentette. Leginkább az ezután következő

generációt jelenti, ez természetes, de jelent mindenkit és mindent, ami ezek alá a fogalmak alá sorozható, mint: politika, forradalom, probléma, reform, nevelés. A jövő kormányzás a politika, a holnap sikere a forradalom (érzelmi értelemben), az ezutáni érvény a probléma, a beálló potens színvonal a reform, a következőkbe vetett hit intenzitásán, mondhatnám vallásos komolyságán áll vagy bukik a nevelés. A nevelő például az esetek igen nagy percentjében az értelmiség tagjaként szerepel, pedig életkorára való tekintet nélkül az ifjúság tagja kell hogy legyen, különben eredménytelen marad nevelő munkája. A kórházi főorvost sohasem szabad összetéveszteni a klinika igazgatójával. A kórházban a fennálló rend érvénye erején gyógyulnak a betegek, a klinikán a probléma erején.

Ha egy közösség funkcionál, a jelen felváltja a jövő, maga a jelen pedig multtá válik. A nevelés következtében új világrendben hisz az új értelmiség. Megreformálja potenciája színvonalát, a problémák új érvényekké érnek, a forradalom új sikereket arat a művészetben, a politika mint új kormányzás tudatosul a közösség életérzésének új kultúrája gyanánt. A régi értelmiség kultúrájából gesunkenes Kulturgut lesz, elemei népi javakká, érzelmi elemekké ösztönösödnek.

De csak azokból az elemekből válik közvélemény, forma, folklór, hagyomány és nemzet, amelyek annak idején közvéleményből, formából, folklórból, hagyományból és nemzetből, népből sarjadtak értelmiséggé, azaz kormányzássá, sikerre, érvénnyé, potens színvonallá, világrenddé. A többi megsemmisül, nyomtalanul elmúlik, sárrá lesz, mert sárból vétetett.

A nevelés közvetett hatása a közvéleményre éppen ebből a helyzeti energiából következik. Az ifjúság részben érintetlen lelkű még, részben kiábrándult a jelen érvényeinek mindenhatóságába vetett hitéből. Akár ezért, akár azért, előítéletmentesebben viselkedik tehát. Ez a magyarázata annak az egyébként titokzatos ténynek is, amely napjainkban, harmadik tanulságképpen éppen nálunk megfigyelhető, hogy a néphez positione messzebb eső ifjúság natura közelebb érzi magát mindenhez, ami népi, mint értelmiségünk. Az ifjúság vagy ösztönösen érzi, vagy tudatos kiábrándultságában látja, hogy az ő problémái csak akkor válhatnak olyan érvényekké, melyekből későbben folklorisztikus gesunkenes Kulturgut válhatik, ha már most népi az érzelmi beágyazottságuk. Ezzel aztán, a számukra egyedül lehetséges módon, irányítják a közvéleményt. Nem a mostanit, — annak az iránya és tartalma réges-régen eldőlt, még az úgynevezett előidőkben — hanem egy távolabbi holnap közvéleményét, amelybe így minden bizonnyal beleépül és szerves elemmé válik, tehát közvéleményalkotó elem lesz az is, ami ma még csak politika, holnap azonban óhatatlanul kor-

mányzás s ha mindvégig megmarad nemzetinek, holnapután közvélemény érik belőle.

Ertelmiségünk jól teszi tehát, ha irányítás közben a népre és az ifjúságra egyaránt figyel. Mert ami a kettőben közös, amiben közvélemény és politika megegyeznek, csak az igazán a közösség életérzése szerinti vezetés, s közvélemény és politika egyaránt csak ilyen irányítással befolyásolhatók.

A nemzet eszméje március 15-én.

Négy esztendő múlva centenáriumát ünnepelhetik ennek a napnak azok, akik érik. Régi történet tehát már március 15-e, méltán féltjük időnként emlékét a megfakulástól. Pedig sohasem mehet ki a divatból, míg magyarok élnek a világon, mert jelképes ereje van a magyarságának. A magyar úgy magyar, azért magyar és akként magyar, milyennek 96 esztendővel ezelőtt ezen a napon megmutatkozott.

Ezt emlegetjük hát ma: március tizenötödikének a magyarságát. Mert magyar ez a nap motívumaiban, módusában és teloszában egyaránt. Indító oka, motorja mindvégig: a magyar ifjúság. Az ifjúság világszerte a látások népe, vagyis a holnapé. A magyar ifjúság is az. Azt akarom ezzel hangsúlyozni, hogy nálunk az ifjúság holnapos és látásos magatartása már társas életérzésében kifejezetten ifjúsági és ez a magatartás nem szűnik meg ilyenül hatni társadalmi vonatkozásaiban, hanem vallásos régióig ilyennek marad, tehát a mi ifjúságunk áhítatos és hatékonyan politizál és a maga ifjúságában áhítatos, megragadott megnyilvánulású. Politizált már a Thököly idejében az éren-nádon bujdokoló pataki főiskola ifjúsága, politizáltak a jurátusok, mikor előbb Széchenyi mellé álltak, aztán meg otthagyták Széchenyit és Kossuthhoz pártoltak. A márciusi ifjúság is politizált és politizálása motiválja előestéjétől másnap reggeléig az egész nagy napot. Magyarul politika és ifjúság egyet jelent, mégpedig patétikus zengéssel, tehát fel egészen a vallásosságig jelent egyet és ez a tény március tizenötödike esetében teljesedett ki legvilágosabb értelemmel. Ezért emlegetjük az ifjúság napjaként, holott — látni fogjuk, részleteiben nem is egészen az övé. De az övé, mint politikum, motívumaiban egészen, tehát a közfelfogásnak mégis igaza van, mikor az ifjúság napjának jegyzi fel és tartja nyilván.

Teloszában, célkitűzésében, vagy mondjuk így, helyesebben: eredményeiben, gyümölcseiben viszont úgy ismerjük, mint a szabadság napját. Ez is igaz, de ez meg szűkmarkú meghatározás. Március tizenötödike a szabadság napja is, de több, mint

csak a szabadság napja. Minden magyar eszménynek napja, nem csupán és egyesegyedül a szabadságé. Minden társasviszonyulás magyar értelmezésű egyetlen lehetőségének is a napja egyúttal. Jogilag a függetlenség, társasérzelmileg az őszinteség, társasértelmileg a világosság, társasakaratilag, azaz társadalmilag a szabadság és vallásos magasságokban a tanúbizonyosság, azt hiszem, mondhatom így is, a vértanúság ünnepe. (Hiszen akik végigcsinálták, nem tudhatták még akkor, nem fognak-e akasztófára kerülni miatta, s Petőfi például nyugodt öregkort érhetett volna meg, ha nem kellett volna a segesvári csatatéren elesnie, ha nem csinál március tizenötödikét.) Nem, világért sem túlozunk, ha telosza szerint ezt a napot a magyar értelmezésű függetlenség, őszinteség, világosság, szabadság és vértanúbizonyosság ünnepének hirdetjük és üljük.

De magyar ez a nap módusában, végbemenetelének lefolyása szerint is. Ha azokat a törvényszerűségeket tekintjük ugyanis, amelyeknek érvénye alatt reggeltől estvélig eltelt, az időben megkezdődött, megtörtént és befejeződött, kiderül, hogy teljestökéletesen szakaszott olyan, akár maga a magyar lélek. Logizmája transzcendens, tétele parataxisos, mellérendeléses, szillogizmusának filozófiai a priorijai a határtalan tér, az időtlen idő és a megfoghatatlan oki viszony. Objektív-primitív tehát március tizenötödike, mint minden az ég alatt, ami magyar.

Március tizenöt jelentésében az a transzcendens, hogy jeyeiből hiányoznak a valósággyökerek. Voltaképpen „csíny“, államesínyféle, nem forradalom, de ezt a szereplők nem tudják s mindvégig rendkívül konzekvensen viselkednek. Az ifjúság egyenrangú félként tárgyalt, de a fennálló rend is egyenrangú félként fogadja és tárgyalt vele. Államesínynél az egyik fél tisztában van a helyzettel, de mindent kockára tesz, így jut a sikerig. Március tizenötödikén egy szakasz katonasággal rendet lehetett volna teremteni, de ez a gondolat meg sem fordul az agyában egyetlen felelős tényezőnek sem. Másoldalról a párizsi és bécsi forradalom után nem bizonyos, van-e Pesten és Budán akár a városházának, akár a helytartótanácsnak annyi ereje, amennyi egy század katonaság szuverén mozgatásához szükséges. Ezt a körülményt viszont az ifjúság nem veszi tekintetbe. Az ifjúság is úgy tárgyalt a városházával meg a helytartótanáccsal, mint komolyan veendő egyenrangú féllel. Mind a két félnek igaza van, de csak transzcendens igaza. Petőfi is irracionális erő (ki tudja azt ezekben a nyugtalan napokban, mi történnék, ha baja esik, talán az egész ország lángba borul tőle), de a királyi hatalom is irracionális erő, ha 1848 tavaszán a dolgok szövedékében tudjuk tekinteni. Ennek a nyelvi jelnek, március tizenötödike, legigazibb jelentését csak az tudja, aki transzcendens gyökerűnek fejt meg.

Március tizenötödike a magyar szabadság napja. Ennek

a nyelvi tételnek a szerkezete minden ízében mellérendeléses. Politikum, tehát ifjúsági érték, de nem az ifjúságé önmagában, hanem ifjúsági érték az öregebb generáció értékrendszeréhez képest. Forradalmi tett, de a legalitáshoz képest. Irreális látás gyümölcse, de a realitásokhoz képest. Kimondott szavak csak, de az elkoptatott frázisokhoz képest. Bizonyos, hogy Petőfi, Vasvári, Irinyi, Jókai, Bulyovszky, tehát az ifjúság jelenti március tizenötödikét, de Klauzál, Fényes Elek, Nyáry Pál nem az ifjúság, és március tizenötödike valójában Klauzál, Fényes és Nyáry Pálhoz képest Petőfi, Vasvári, Irinyi, Jókai, Bulyovszky meg a többi fiatalok. Ha a tételt nem mellérendelésesen állítjuk fel, nem érthetjük meg azt az érési folyamatot, amelyen a párizsi forradalom hírevételétől megtörténte napjaink keresztülment. Ha az ifjúságé magáé marad, az öregek másirányú tendenciájának feszítő ereje nélkül, ha tehát nem „viszony“, nem reláció, hanem önálló érték-„állítás“, marad, ami kezdetben volt: ökörsütés a Rákos mezején bizonytalan követelések dadogó megfogalmazási kísérlete mellett. Így a pozsonyi diéta hírei nyomán és az Ellenzéki kör nyomása következtében már szerencsésebb, tömörebb formát ölt, népgyűléssé lesz, az Ellenzéki kör helyiségében, előre megfogalmazott 12 ponttal, melyekből azonban egyelőre még hiányzanak a nemzeti bank és a politikai foglyok szabadonbocsátása. A bécsi forradalom híre már csökkenté Klauzálék nyomásának hatását. Délután, a hír vétele előtt még belemegy az ifjúság, hogy a követelések formája petíció legyen és az országgyűlés elé terjesztessék, este a Pilvaxban már tüntetést határoznak el s a petíciót egyenesen a király elé akarják eljuttatni. Milyen világosan látható relációk ezek, hogy bennök az „egyik a másikhoz képest“ alakító elve: az ifjúság kijár a hajóállomásra diétai hírekért s voltaképpen azt fogalmazza 12 ponttá, ami a levegőben van, amit Kossuth március 3-i beszéde tartalmazott és mégsem azt, hanem valamit ezekhez képest, amelyet azonban mindvégig az öregebb generáció ellenállása kalapál végleges formájúvá: Klauzálék és az Ellenzéki kör. Még maga a nap is formálja a programot, mely így válik kívánalomból a valósághoz képest érvénnyé, már meg is valósult realitássá. Táncsics kocsiját kísérő fáklyákat azonban még így is csak az a véletlennek látszó epizód gyújtat velük, hogy történetből mézeskalácsos boltja előtt vonulnak el. A díszelőadás ötlete is hirtelen támad, a Nemzeti dal és a 12 pont kinyomatásának gondolata nemkülönben. De egyik sem „ötlet“, hanem relációk minduntalan újrafogalmazási kötelezettségének engedelmes végrehajtásai. Hiszen nem minden ötleten kapnak. Milyen csábító „ötlet“ például a papi birtokok igénybevétele, mégsem fogadják el, mert relációhoz szükséges másik realitása, a papság beleegyezése még így, lázban égő agyuk szerint sem vehető realitás-számba. Akkor pe-

dig a követelés nem reális, magyar észnek legalább is nem az.

Ez a legalitás, ez a mi márciusi forradalmunknak legmellérendelőbb, legrelatívabb jellegzetessége. Ez a forradalom nem érzi addig jól magát, míg ha másképp nem, utólagos szankciót nem szerez eddigi ténykedéseinek. Elfogadtatja hát a 12 pontot a városházával és a helytartótanáccsal is. Így aztán az ifjúság napja Kaeskovics főjegyzőhöz, Rottenbiller alpolgármesterhez, Szepessy Ferenc polgármesterhez, sőt még egy ellenzéki hanghoz, a Holovics tanácsnokéhoz képest tétel, más oldalról gróf Zichy Ferenchez, a helytartótanács elnökéhez képest állítódik fel. És minden frázis jellegétől megtisztul azáltal, hogy a nemzetiszín szűrbe öltözött Mohácsit (akkor még nem Mohácsi *báczit*) nem tűri a maga soraiban. Érzi, hogy a trikolorszűr nem jelent lényegyet, a ma esett szavak pedig, valamennyi: tettekkel aequivalens.

Mindez határtalan térben és időben bomlik ki szillogizmusokká. Míg tüzetesebben nem tanulmányoztam március tizenötödikét, azt hittem, a XIX. századnak helyrehozhatatlanul súlyos gesztióval maradtunk adósai, mi magyarok, amit talán sohasem érünk rá jóvátenni többé: nálunk nem ment végbe az osztályharc. Pedig végbement, csak irracionális mértékben zsúfolt térben és valószínűtlenül rövid idő, szinte pillanatok alatt: március 15-én, Táncsics Mihály kiszabadulásakor, a börtönajtótól a kocsi felhágójáig. Március tizenötödike úgy találta: nem börtönözhető be valaki azért, mert szocialista, tehát osztályharcos. Igen, de ezt nemcsak a könnyen hevülő ifjúság találta jónak. Nyáry Pál személyében ott a magyar köznemesség, az alispán, tehát a vármegye nevezi a szocialista íróat a tavasz első virágának. De ott van a főnemesség is, a nemrég még rabot két arisztokrata fogja karon és vezeti kocsijáig, Török Bálint gróf és Almássy Móríc gróf.

Azt vethetni ennek ellenébe: azután sok minden megváltozott és azóta sincs az ügy elintézve valóság szerint. Ezt azonban egész március 15-ére és a tizenkét pont mindegyikére szintígy megállapíthatnók. És nem lenne igazunk, mint ahogy ennek az egy állításnak sincsen igaza. A határtalan térben és az időtlen időben az októrvény megfoghatatlanná fogalmazódik át. Az osztályharc ebben a megfoghatatlanságban éppúgy végbement, mint ahogy a 12 pont érvénybe lépett. Egyiknek is, másiknak is realitásfölötti az érvénye. Nem kell mind a 12 pontot megvizsgálnunk, néhány példa is elég. Ha az az első pont, amely a sajtószabadságról szól, akkor a sajtószabadság kritériuma az volna, van-e cenzúra vagy nincs. Akkor Magyarországon a cenzúranélküli korokban mindig szabad lett volna a sajtó, olyan években, mikor cenzúra működött, sohasem lett volna szabad. A valóság pedig az, persze csak a realitásfölötti, a megfoghatatlan valóság az, hogy bár 1848. március 15-ike óta sohasem

volt még szabad sajtónk, mert a lelkekben sohasem volt még meg ennek az előfeltétele, másrészt ugyanennek a napnak eltelte óta senki nálunk nem meri azt mondani, hogy a sajtószabadság valami rossz dolog, amelyet mentül előbb mennél alaposabban ki kell irtani. Ugyanígy vagyunk a második ponttal, a felelős kormányzat kérdésével is. A felelősség előfeltételei is a lelkekből hiányoznak, vagy a lelkekben vannak meg, nem azokról a törvényes intézkedésekről olvashatók, vagy mérhetőek le, amelyek büntető szankciójaképpen egyik államban több, másikban kevesebb minisztert vagy más felelős személyt súlyosabb vagy enyhébb mértékben szoktak időnkint felelősségre vonni. A 12 pont érvényét nálunk az az igény mutatja, mely a nemzet közlelkében 1848. március 15-e óta változatlanul léve és érzékeny velünk szemben. Inkább ott is valóságot látunk, ahol az hiányzik, vagy nagyon szerény mértékben van jelen, de éppúgy a szabadság, tehát az élet kritériumának hirdetjük és érvényesnek tartjuk a sajtószabadságot vagy a kormányzati felelősséget, vagy a parlamentárizmust és így tovább az erdélyi unióig, mint ahogy senki sem merné embertársait a tízparancsolattal ellentétes életelvekre nyilvánosan buzdítani, mondván vagy írván: ölj, paráználkodj, lopj, rágalmazz és kívánd a másét. Megfoghatatlan a mi márciusi forradalmunk okhálózata, mert a hártatlan tér relációja az időtlen időhöz képest. Forradalom, amely hazamegy ebédelni, tehát a lázas időbeli egymásutánon, ha kimért az idő, gyógyíthatatlan sebet ejt. Forradalom, amelynek terében ostromló és ostromolt egy testben van jelen, megcsúfolván a testek áthatlanságának törvényét, ott a Landerer és Heckenast nyomdájában, ahol maga Landerer Lajos súgja meg a pillanatnyilag habozó és tehetetlen Petőfinek, mitévők legyenek. Foglaljanak le egy sajtógépet a nép nevében — súgja az, aki öregebb, polgár és éppen tiltakozik az erőszaktevel ellen — és súgja annak, aki ifjú, rendbontó elem és éppen nem tudja törvénytiszteletének teljes loyálisában, mi a következő forradalmi gesztus. Két ember áll itt szemben, mind a kettőben egyazon térben forradalom és legalitás, egymáshoz képesti relációjuk terében is azonosság viszonyában él és hat a kettő: forradalom és törvénytisztelet.

A Landerer-nyomdában is, de mindig és mindenütt ezen a napon az objektív-primitív lélek él és hat reggeltől-estig. Az objektív természetű társas-lélek minden mozzanata előfeltételezi és szolgálja a másik embert azáltal, hogy minduntalan viszonyul hozzá. De előfeltételezi és szolgálja mindazt, aminek fölötté nyilvánul, tehát a realitásokat is. Megint csak a mágnás ifjú ajánlatára gondolok, a papi birtokok elkobzására, amely nem kerül be a 12 pontba, mert nem reális, de gondolok egyidejűleg a nemzetiszín szűrre, amely mint népi irrealitás éppúgy visszautasítódik, mint a nemzeti kaszinó mágnás irreali-

tása. Maguk a résztvevők is objektívek itt: az ifjúság 16-tól kezdve, tehát attól a pillanattól kezdve, hogy a politikum érvényre jut, vagyis kormányzati érvény válik belőle, megszűnik hatóerő lenni. Nyáry Pál és Rottenbiller, felelős tényezők váltják fel a húszaligegynehány esztendőket, a képviselőválasztásokon még a legnépszerűbb 25 éves, Petőfi is megbukik.

Nemcsak objektív március 15-e, primitív is. Azzá teszi az a szent magátólértődöttség, amellyel megcsinálják. Csak alvajárók mozognak olyan biztonsággal, csöppet sem tétovázva, lehetetlen időben, helyen és gesztusokkal, ahogy az ifjúság jön-megy és intézkedik ezen a napon. A program nem azért sikerül megtévezve és reményen felül, mert nagyon meggondolt és ügyesen ökonomikus, hanem azért, mert eljött számára az idő teljessége és nem is történhetnék egyéb, mint ami történik. Nem tudom pontosabban analizálni ezt a magátólértődötést: primitív, mert egyszerre lesz a közvélemény és a politika feszültségéből érvény. Ez a legesudálatosabb vonása a nagy napnak: teljes és tökéletes az egység nép, vezetőség és ifjúság között, egyet akarnak az utcai járókelők, az alispán és az egyetemi hallgató, közvélemény, érvényes fennállórend és az ifjúság reformvágya együtt építik és valósítják meg a tegnap álmaiból és a holnap látásaiból a ma realitását. Március tizenötödike: élő, ható, teremtő *igény*.

Ez is az örök vonás benne. Ezt ünnepeljük mi is, itt is. Az élő, ható és teremtő igényt. Közvélemény, kormányzás és politika ma is talán csak ebben az egyben harmonikusan egyek, mikor március tizenötödikét kívánják, elrendelik és megrendezik. A 12 pont születésnapja mindig igény, ma sem valóság és a második ezeresztendőre vonatkoztatva is változatlanul: program. Ahogy az Írás mondja: Véneitek álmokat álmodnak, visszaálmodják megemlékezéseikben az első, az 1848-i március tizenötödikét. Ifjaitok látásokat látnak: a második ezeresztendőt látják már meg is valósultan, mikor a program, az igény realitássá valósul meg. Március tizenötödike csak egy volt, de Magyarország nem volt, hanem lesz s abban, ami volt, ezt a leendő ünnepeljük mi ezen a jelenvaló napon. Legyen a sugár mégis a napé s vidámítóbb más március hitében bocsássuk el a mosti márciust.

Fény és árnyék.

I.

Az előzmények kétfélék (legalább is ahogy az én ítélőképességemnek megtetszettek.) Az egyikfajta előzményt úgy appercipiáltuk, hogy *vajúdik* valami nálunk, Magyarországon a filmszakma illetékességének a keretein belül. Vannak már magyar filmek és nincsen még magyar film. Tehát. Vannak már elfogadható kivitelű Magyarországon készült filmek, úgy, mint ahogy voltak elfogadható kivitelű Magyarországon készült zeneművek Bartókig és Kodályig, de nem talált még magára a magyar lélek ezen a területen úgy, mint ahogy Bartók és Kodály óta van már magyar muzsika. Ez az egyikfajta előzmény.

A másikkfajta előzmény meg az, hogy keresi közöttünk önmagát egy egyéni és egyben magyar lélek már jóideje. Ady Endre szavaival élve: szeretné magát megmutatni, hogy látva lássák. Jelmezeket álmodik hol a színpadnak, hol a magyar úri társadalom hölgytagjai számára. Járja a Székelyföldet és embereket mutogat be egymásnak: új igényű városiakat és városi új igényeket, ősi gyökerű adottságokkal kielégíteni tudó falusiakat. Négy-öt magyart, csupa esett, szép, szomorú fejűket összehajoltat, hátha valami csodálatosan víg, de azért változatlanul szép és változatlanul nyomós valóság sarjadhatnék ki belőle. Születendő holnap körül bábáskodik, négyféle értékből ráz össze koktélt: ifjúságból, faluból, műveltségéből és emberségből. Látszólag visszakanyarodik oda, ahonnan elindult: megint színháznál leli magát, darabot rendez, előbb csak egyet, de úgy, hogy mindenki a folytatását várja, ő maga is azt hiszi, pihen valamicskét, aztán ismét dologra indul. Nem úgy történik s az aggodalmaskodóbbak váltig esóválnak is a fejüket ennyi irányú kezdeményezés és kísérletezés láttán. A legoptimistábbak sem sejtik, mi készül, legfeljebb azt remélik, hogy akármi, de sikerülnie kell, hiszen eddig minden sikerült, nem is engedhet Isten zátonyra futni ennyi jószándékot és ennyi hozzáértést. Igen, mert most igazán terra incognita, amelyen hősünk mozog. Filmtémát dolgoz ki és rendez meg. Mindenki, aki ismeri és tiszteli, aggódik érte, reszket miatta és — mikor már szalad is a kép a vásznon — „drukkol“ neki.

De senki sincs tudatában annak, ami valóságban történt.

II.

Először magam is azt gondoltam, kísérlet történt s az, ami eddig mindig végbement, valahányszor Tüdös Klára már megint hozzányult valamihez: artisztikusabban oldotta meg a

problémát, mint addig volt szokás, de ez nem is valami nagy csoda, hiszen az ő egész valója artisztikum. Rajtam is majdnem betelt a mi sajátos magyar betegségünk kritikaszerte: be akartam valakit skatulyázni. Szerencsére nem jól választottam az iskátulyát. Pedig szerfölött kényelmes az ilyesmi. Kimondani megfellebbezhetetlen érvénnyel, hogy artisztikum ő s egy ilyen „érvénybe“ olyan pontosan belefér egy-egy szellemi jelenség, akárcsak testi megfelelője annak idején majd a koporsójába. Feltünhetett volna, ha nem akarna az ember — úgy nevelték — erőnek erejével rögtön kategorizálni, feltünhetett volna, mondom, hogy az eddig felsorolt artisztikumok is csak egyik felükben azok, másik felükben viszont egytől-egyig valami egyebek is. Mikor igény emelődik és elégitődik ki, hiába artisztikum a kereslet és a kínálat, mindkét fél voltaképpen a jussát kapta meg. A szépségeket termelő falunak is jussa, hogy eladhassa és ne kótyavetyélje el, vagy ne zsugorgassa otthon a sublótba a kincseit, de Budapestnek, Magyarország fővárosának is elemi jussa, hogy „szebblelkű hölgyeit“ ne maskurának öltöztesse, hanem székelyektől, kiktől vásárolt kincseterő, drága holmikba. A kiművelt ifjú emberfőkkel sincs különben. Jussa az országnak, hogy arravaló fiataljai pallérozódjanak, de a felsőrendnek is jussa, hogy a legarravalóbbakból rekrutálódjék a jövőben. Rokolya, összehajló magyarok, apáinál potensebb ifjúság, igazi komédiajátszás, minden, amit eddig úgy könyveltünk el, hogy artisztikum, valójában csupa félig: artisztikum, félig pedig: juss. Jussolt forma és formált juss. Milyen nevet adjunk néki? Nevezzük el illúzióknak, hiszen minden illúzió valamiféle juszt formáz egyfelől és más oldalról nem test- és vérszerinti juszt szolgáltat, csupán valamelyes formáját annak, ami dukálna voltaképpen.

Nagyon jó példa rá a Paulini-Kodály Hány Jánosa, tehát az a magyar film, ami előzményként *majdnem* sikerült. (Szinte hallom a dühös felszisszenést, dehogy sikerült, dehogy: igen ám, a dühös felszisszenés is ennek a majdnem-nek szól: kötelessége lett volna, ennek az egy filmnek aztán igazán kötelessége lett volna egészen tökéletessé sikerednie. Miért? — azonnal elmesélem.)

Hány János ugyanis hibátlan filmtéma. Van benne juss is, forma is egyidejűleg. Illúzió a tárgya, semmi más. Idegen elem nem zavarja. Jussa volna a magyar huszárnak Ferenc császár fejéhez választatnia, ahol utoljára mint Toldi Miklós állott Nagy Lajos idejében. Ez a jussa azonban csak formálisan adatik meg néki: utólag, otthon, obsitos-lódításai közben. Nem hazugságok a Hányádák, hanem csupádon-csupa, merő illúzió. Idáig jutott el a magyar filmtéma tagnapig. Pontosan odáig tehát, ameddig a ma film-írója és rendezője. Felfedezte, de a maga legtisztább alakjában addig még meg nem valósít

hatta egyik a másiktól izoláltan a juss és a forma nászát, az illúziót. Találkozniok kellett, hogy teljesen sikerülhessen a kísérlet.

Így született meg, nem véletlenül tehát, hanem a dolgok rendje szerint az első magyar film, a Fény és Árnyék.

III.

A Fény és Árnyék film, amely magyarnak első. Érzem, hogy ezt a tételt meg sem kísérelhetem bebizonyítani addig, míg arról nem ejtünk közösbbe egynehány szót: film. Igen bizony. Dolgozunk vele, emlegetjük, törvények érvénye alá próbáljuk kényszeríteni, igazában meg azt se tudjuk jószerint, micsoda.

Én ahogy itt a Fény és Árnyék problémáját oldozgatom, amondó volnék, hogy a film a harmadik olyan valami a Hánytéma meg az új magyar film-szerző-rendező mellett (vagy közöttük), ami jussból és formából van összetéve, tehát illúzió. Nem mai keletű ez a gondolatom, de ma lett számomra bizonyossággá. Eszembe még a néma film korában ötlött, körülbelül akkor, midőn Chaplin a felhőkarcoló párkányán dülöngélt és minden pillanatban úgy volt, hogy leesik, de aztán nem esett le mégsem. Úgy van, ujjongtam, a teremtés koronájának, a Föld urának, a nagyképeségű és hatalmas tehetségű Embernek jussa van ahhoz, hogy szédülés nélkül letesse a lehetetlent és még ilyen körülmények között se zuhanjon a mélybe. Való szent igaz azonban az is, hogy én lezuhannék. (Sanda gyanúm azt is mondatja velem, hogy én lezuhannék. (Sanda gyanúm azt is mondatja velem, hogy én lezuhannék.) Ennek a jussomnak bizony csak a formája él bennem igazán, a valósága csupán olthatatlan igényem, semmi más. Áldott filmtekercs, aki a kettőnek az ötvözetét, az illúziót adod. Ezért vannak minden délután és este tömve a mozik. És ilyenkor vannak tömve, mint most, mikor ez a Chaplin oly igen illúziókeltőn esetlik-botlik s marad mégis a magasban mindvégiglen.

Felépült és megizmosodott ez a gondolatom később. A nagy E-vel írandó Embernek szuverének a jussai, Tér és Idő törvényei felett állón azok. Jussa van meglesni a tigrisek nászéjtszakáit, egészségügyi sétára indulni a Gaurizankár legtetetjén, satöbbi, satöbbi. De nagyon megjárnam én, a kis e-vel írandó ember, ha merészelnék egyikből is, másiból is többet és valószínűsabbat a formánál. Ismételten rászorultam hát a film jótékonyására, mely illúzióvá egyesíti megint a kettőt, a valóság igényét és árnyékát, a jusst meg a formát és én két óra hosszat újfent nagy E-vel írandó Embernek érezhettem magam.

A Hány-mese meg az éppen színházasdit játszó filmszerző-

rendező, az illúzió kétképpen egyforma inkarnációi ennél fogva nem is találkozhattak egyebütt, mint ott, ahol az illúzió az adottságok legesleglényege. A vásznon, akarom mondani a filmen, akarom mondani az atelierben.

IV.

Sokat próbált valami a film-téma. Internacionális vonatkozásban azt mondhatnám róla, hogy meglepetés többé talán nem is igen érheti már. A magyar szerzők is megpróbáltak — ha kicsire nem nézünk, bizvást megfogalmazhatjuk hasonlóképpen így — igazán mindent, amit másoktól elleshettek. Téma és ember csak egyet nem próbáltak eddig, azt, ami másutt nem eshetett még meg témával, amit tehát az itthoni mesterkedőknek ellesniök sem volt lehetséges: magyarnak lenni. (Ez még Zilahy Lajosnak sem sikerült, pedig ujjával érte, igazán.)

Ismételjük csak, mint egy nemrég hallott, imént tanult és bizony még meglehetősen bizonytalanul menő leckét: az illúzió úgy jön létre, hogy egyik lábával a jussban, másikkal a formában lépdegél a teljesítmény. Jól van, ezt már lassankint értjük-formán, de hogyan lehetséges ez? A kivitelben ki vagy mi mozog így, vagy amúgy?

Az európai film-produkcióknak az a bajuk, hogy ahányan, annyifélék. Más a híradó, más a kultúrfilm, más a „darab“ és más a Walt Disney-fajta fantasztikum. Bennem, egyszerű és igénytelen film-néző-közönségben az a magyar és — nagyon mélyről érzem — pontosan annyi a magyar, hogy nem hiszek ezekben a kategóriákban. Bennem csak egyféle film él, de szertenézek s nem lelem ezt az egyféle filmet a négy (valóságban még több-)féle film egyikében sem „maradék nélkül.“

Mi lehet ez az egyféle film? Az imént egyik kitételben a „valóság igényé“-ről esett szó. Nem mondok újat (közfelfogás szerint sem egyébként), ha most, elhagyva az „igényt“, csak a „valóságot“ ismétlem magát. A valóság kell nekem, egyféleképpen, nem a pót-valóság, amit négyféleképpen adagolnak. Kielégítetlen maradok a pót-valóságok bőségében.

Szorgalmas és művelt mozi-teoretikusok most hajlandók azzal megvádolni engem, hogy az esernyőt találtam fel mégegy-szer, hiszen ezt eddig is mindenki így tudta. Én meg makacson és konokul ismétlem, hogy de én nem azt a valóságot értem valóság alatt, amit eddig is mindenki jól tudott és minduntalan ismételt. Én valóság alatt — a valóságot értem.

Még mindig nem tudjuk a leckénket elég jól, ismételjük tehát. Jussban és formában kell mozognunk egyidejűleg. Hogyan lehetséges ez? Csak egyféleképpen. A „mese“, tehát az

író formában mozogjon, a „kép“, tehát a rendező meg jussban. A forma: művészet, a juss: valóság. Mindig az illúzió rovására történik, ha engedményeket tesznek egymásnak. A téma kibicsaklik, ha csak meg is képzik az író fejében olyas: jaj, ezt nem bírja a valóság, a kép giccsé aljasodik, valahányszor a rendező artisztikumot szeretne imitálni. Ez az, amit az európai film idáig nem mert, tehát a magyar sem utánozhatott, azon egyszerű oknál fogva, hiszen ez mindenestül földönjáró, józan magyar elképzelés, a művészi művészet és a valóságos valóság szimultaneitása a vásznon: a tökéletes illúzió.

Tovább kérdezek. Mi az a művészi művészet és valóságos valóság? Az európai filmek kategóriáiban az a baj, hogy a híradók igazán a valóságban születnek, Walt Disney rajzai is tréfán kívül az illúzióban; a „darabok“ komolyan művészet-számba mennek, a kultúrfilmek meg túlon túl erotikusak (azt értem alatta, hogy testszagúak, érzi az ember, hogy a vállalat megfizette például azt a veszélyt is, amellyel a párzó tigrisek filmezése jár s az éppen futó szalag árába a rosszsikerült produkiók felfalt fotografusainak az életbiztosítási díjai is bele vannak kalkulálva.) Az ilyen valóság, az ilyen technika, az ilyen művészet és az ilyen hús és vérrre menő erosz pedig — sajnos — nem kelti a vásznon az előre eltervelt és szándékolt hatást. Először is az illúzióhoz nem szükséges belőlük, mindössze kettő: valóság és művészet. A kép valósága és a téma művészete. A téma művészetét azonban nem az kelti, ha az író művészetben mozog. A kép valóságát sem az kelti, ha a rendező mindvégig a valóságban dolgozik. Ennek a felfedezése — úgy érzem — megint csak magyar emberre várt — világviszonylatban is, mert megoldásához szükséges a „másik ember“ becsületesen odaképzelt szerepe. (Becsületesen, azt jelenti, hogy szórul-szóra, igazán, nemcsak feltételezetten odaképzelt.) Ez a másik ember itt is, mint annyi sok más esetben: én vagyok, a sötét nézőtérén lapuló közönség köréből egy, kis kezdőbetűvel írandó ember.

Ha azt akarja az író, hogy művészetnek appercipiáljam a „témát“, se maga ne mozogjon művészetben, se engem ne kényszerítsen arra, hogy abban mozogjak. Ő maga eroszban mozogjon, engem meg hagyjon csak, hadd appercipiáljam technikának, tehát illúzióknak mindazt, ami nála „élmény“, húsból, vérből, idegből álló, élő, vonagló és csörgedező erosz. A kettő szimultaneitásából születik az artisztikum. Ha meg azt akarja, hogy a „képet“ appercipiáljam valóságnak, ő mozogjon technikában, tehát illúzióban, engem meg hagyjon csak nyugodtan, hadd éljek idegfeszültségben, libabőrös háttal, vagy kéjesen elnyújtózkodva valamiben, aminek „tudatalatti“ a nagyképűbbik neve. A kettő szimultaneitásából születik a valóság. Közvetlen születése után angyalibb a gyermek, közvetlen születése

után filmebb volt még a film és talkie--bb a talkie is. A film szerette a groteszken mozgalmast, a talkie a lármát, mind a kettőt „tudatalatti“ énünk appercipálta valóságnak, csak a rendező technikájának kellett elég illúziókeltőnek lenni.

A magyar film abban a pillanatban születik meg, mihelyt képeinek a valósága és témáinak a művészete ilyen mer lenni: erosztól fogantatott és technikától született művészetből, technikától fogantatott és tudatalattitól született valóságból kelt illúzió. Ma azért merjük hinni, hogy megszületett a magyar film, mert az az érzésünk, hogy a Fény és Árnyék ilyen.

V.

De vajjon ilyen-e hát igazán?

Születésekor az első személy feltétlenül az író volt, a rendező csak azután következett. Vajjon igazán és mindvégig eroszban mozog-e az író?

Az erosz, akárhogy csűrjük-csavarjuk, szublimáljuk a dolgot, mindig szerelem. Az első és a második személy szerelmek egymásba. Az író ebben a vonatkozásban mindig első személy. A költészet eroszában a második személy mindig a közönsége. Ne feledjük azonban, hogy itt a művészet nem végeél, mert a végeél az illúzió.

A Fény és Árnyék írója szereti a közönségét s ezt onnan tudhatni, mert meséjében soha egy pillanatig sem tartja „artisztikummal“, hanem önnön vérével táplálja, mint a pelikán a gyermekeit. A Fény és Árnyék „meséje“ első jelenetétől az utolsóig élmény, csak nem a film, hanem a film témája számára. Magyarazattal tartozom. A Werther meséje is élmény, Goethe úgy szabadult meg Friderika-gátlásától, hogy megírta ezt az élményét regénynek. A Wertherben közvetlenül kapjuk a Goethe-élményt, így tehát nyugodtan kérdezhetjük: ez vagy az a motívum hogy volt Goethe valóságos életében. Itt nem eről van szó. Nem egy megcsalt asszony élménye keres és talál formát egy megcsalt asszonyról szóló mesében. Írója nem olyan, mint Goethe; olyan, mint Arany János. Arany János úgy adja önmagát a Toldi mesében, hogy a szalontai másodjegyző bújabaja teszi a Toldi témát hússal-vérrel életszerűbbé. Nem történt meg Arany Jánossal Toldi Miklós esete. Ellenben megtörtént az, hogy Toldi Ferenc és Bajza József Az Elveszett Alkotmány nyelvét és verselését olyannak ítélték, mintha irodalmunk vaskorszakát élnők. A maga értékét önérzetesen érző Arany aztán életszerűen adhatta Toldi szájába a keserű szavakat: Hm, paraszt én? — emígy füstölög magában. Hát ki volna úr más széles e határban, Toldi György talán, a róka-lelkű bátya? Az író „valósága“, ez az erosz. Az európai film

eddig mindig artisztikumot adott helyette a „darabok“-ban. Ezért is szerette módfelett a világirodalmi klasszikus alkotásokat (drámát, regényt vegyesen) filmre alkalmazni, mert ilyenkor adva volt az erosz-pótló artisztikum. A Fény és Árnyék élménytárában minden adva van az író eddigi életében. A Fény asszonya felöltözteti az Árnyék-ot, akárcsak egy kosztümtervezet. Összehajol esett, bús, szomorú fejjel vezetése alatt a kis társaság: az orvos, a főtisztelendő plébános úr, meg a tiyhányi jólelkű nénék. Megjelenik a filmen a székely nép a gyönyörű népballadában. Megalakul a jövő ifjúsága számára a nevelő intézet. Még színházi rendező-művészetben is gyönyörködhetünk a Piroskáról és a farkasról szóló bábjáték képében. Ha meg magát a főproblémát akarjuk élmény-formájában látni viszont: kérdezzük meg az író művész-lelkétől, vajjon nem úgy esett-e minden egyes alkalommal, hogy az Árnyék győzött, mert könnyebb volt „bóvli“-val elhódítani a közönséget a tisztességes művészi törekvés elől, úgy, hogy az szegény minduntalan a jövőhöz kénytelenült appellálni. Nem, nem „lírai“ a Fény és Árnyék témája, hanem húsnak, vérnek, idegnek és velőnek az erosa. A közönség persze nem ezt az eroszt appercipiálja, hanem azt az illúziót, amelyet benne ez a kendőzés nélkül való tiszta életszerűség kelt s ezért születik a darab nézése közben olyan artisztikum, amely magának a filmnek az illúziójához elsősorban szükséges követelmény.

Milyen a kép? Olyan, hogy a néző azonnal megérti, miért kellett ezt a filmet ugyanannak rendezni, aki írta. Az illúzió nem születhetik meg, csak ugyanannak a képnek a valóságából, amely kép témaként az író lelkében él. Csak a kettőnek tökéletes egy volta adhat igazi szimultaneitást.

Adhat — gondolhatjuk, de adott-e hát valójában is. Adott, hiszen nem kellett egyebet cselekednie, mint ugyanabban a technikában mozognia rendezés közben, amelyben a közönsége mozgott, miközben ketten az artisztikumot megteremtették együtt. Ha igazán eroszban mozgott, mikor a mesét elmesélte, nem tévedhet el a technikában sem, mert szimultán ez a kettő s az igazi író fele lelkével egy kicsit a közönsége is, alkotás közben mindenestre.

Nem is téved el. Az ember, mint nézőközönség úgy éli át tudat alatt a rendezés technikáját, ahogy csak görög emberek hallgathatták végig Oidipos királyt vagy az Oresteiat ünnepet ülön, szent borzadály félisteni kéjében. Idegjáték volt, húsmarcangoló, vérkeringés-befolyásoló, velőtrázó produktum, azért adta ki egészében a teljes valóságot, amely megint csak a film illúziójához volt elengedhetetlen kellék. Nem az életünkben harcol az önzés a szolgálattal, hanem az idegrendszerünkben. Még annál is lejjebb, az idegbajunkban. Még annál is lejjebb, a bűnünkben, amelyben születünk. A bűnben, melyet a teológia

keresztelt el legigazábban így: peccatum originis. Nagykovácsy Ilona, Bulla Elma és Ajtay Andor a rendező rendelkezései szerint úgy mozogtak a Brázay-villa és a Balaton, meg a budapesti éjjeli élet technikájában, hogy a nézőkben ez a peccatum originis érezte magát személyében sértve, s segített a szereplői és a valóság-kulisszák technikájának sértetlenül kiadni a teljes valóságot.

Néhány példa itt sem fog ártani. Nagyon érdekes technikai megoldás többek között, hogy feltűnően keveset beszélnek a film emberszereplői. Olyan a film, mint egy ballada. De minden szava tettpótló szó s szópótló tett annál több van aztán a történés során. Emberpótló vagy történéspótló kép is sok sorjázik elé. Mind a három fajta rekvizituma fínoman, alig észrevehetően jelentkeznek. Az *anya* nem mehet fürödni, mert játszani kell a gyerekekkel. Pedig a *feleség* úgy érzi, hogy ezúttal jobb lett volna velemenni az urával. Ezt csak egy röpke utánanézés érzékíti technikailag. Azt, hogy a *szülei* ösztön meg akarja csókolni a gyermekét búcsúzóul (mikor utoljára látják egymást a földi életben), de a *házasársi* idegesség elkésik ettől és nincs türelme a következő pillanatot felidézni és kívárni, csak egy elharapott gesztus jeleníti meg. Egy családi fészek feldúlását egy viharsodorta madárfészek értelmetlen himbálózása a habok közt. A lelkekben dúló és a Balatonon háborgó vihar szimultaneitása különösen azért hat idegeken innenre, mert utal arra, hogy a kétféle vihar megint csak egyszerre gyermekgyilkos s erre az ember hirtelen csak most mered rá, mint illúzió és bűn feszültségéből születő valóságra. Az inas tudálékos stílusa rég ismert, sőt bevált technikai rekvizitum, de láttára libabőrös idegességgel vágódik az ember tudatába. Adynak ez az appozíciós kitétele: a Gondolat, az ember büszke *legénye*, ki ime senki, béna volt. (Igazán, mekkora nagyképűséggel és milyen dadogva regisztrálja értelmünk az idegekben vágató világtörténelmet, különösen olyan mélységekből, ahol a „bűn“ lakozik.) Még a magyar filmekből unalomig ismert parvenüétkezés motívuma is átlelkесedik, mikor a maga helyére kerül és lélektanilag indokolt. A lélektani indokolásból az is kiderül, hogy a Fény voltaképpen kerítője az Árnyéknak és ez viszont az ő bűne. Ez a magyarázata annak is, hogy a happy end olyan igénytelen. Az Árnyék büntetése százszázalékos, hiszen az Árnyék bűne is százszázalékos. A Fény jutalma későn érkezik, igen ám, de a Fénynek temérdek is a bűne, kemény törvény érvénye alatt amit kap is, kegyelemből kapja. Az egész kép (egyik a premieren jelenlévő néző kritikáját idézem), valószínűtlen. Persze, hogy az, ha nem a tudatalattiban mozgunk s ha nem érzékeljük az író művészetfeletti őszinte ereszát. És persze hogy az, sohasem láttunk még *ilyen* filmet. Úgy vagyunk vele, mint zenei anyanyelvünkkel egy-egy parasztdal hallatára: elszok-

tunk tőle, nehezünkre esik, hát a dalra azt mondjuk, oláhos, a filmre, hogy valószínűtlen.

Ezt olyankor érezte az ember igazán, ha egyszer-kétszer valami kizökkentette az illúzióból. Az elején tökéletlen volt a talkie emberi hangja. A végén fájt az ápolatlan kertet pótló díszlet. Tízszeres kinnal szíszent fel a néző — annak jeléül, hogy egyebütt az illúziója tökéletes. Ha nem az lett volna, nem szenvedett volna a másodpercig se tartó intermezzókban olyan kegyetlenül.

Summa-summárum: az első magyar film komolyan: megszületett.

Klasszikus grimászok.

I.

Petőfi 1844-ben ajándékozott meg bennünket *János Vitézzel*, Arany 1847-ben *Toldival*. De nem lettek volna magyar költők, ha a mellérendelés elvéhez nem maradnak hívek. Magyar észjárás szerint nemcsak az ökör iszik magában, hanem minden az ég alatt „valamihez képest valami“. Két költőóriásunk is úgy mutatta meg reprezentáns alkotásaiban, kicsoda-micsoda, hogy egyben mindenikük arról is bizonytságot tett: melyikőjük mihez képest kicsoda, voltaképpen tehát a felől gyón, kicsoda ő és micsoda *nem?* 1844 őszén furcsa négyénekes hősköltemény jelenik meg Petőfitől *A helység kalapácsa* címen. Toldiját megelőzően Arany János szalontai másodjegyző uram is egy szatirikus kéténekes eposszal nyer 25 aranyat a Kisfaludy Társaság egyik pályázatán 1846. február 4. napján, amely később szerzője akaratából *Az elveszett alkotmány* címet kapja. Nos tehát, *A helység kalapácsa* és *Az elveszett alkotmány* a címben ígért „Klasszikus grimászok“.

Az egyik akart, a másik szándéktalan. Karakterükben eltérőek, akárcsak alkotóik. Petőfi, az impulzív természetű ifjú zseni, mérgében és jókedvében számárfület mutat az egykori magyar irodalomnak, közben utolérhetetlen fintorokat vagdos felé és ebből áll egybe *A helység kalapácsa*. Arany Jánosból, vármegyéje egyik igen-igen szerény tisztviselőjéből bizonyos kitörölhetetlen emlékü élmények hatására kibuggyan a keserűség esúfolódás formájában s ennyi és nem egyéb *Az elveszett alkotmány*.

Az irodalomtörténészek megállapították már, hogy Petőfi Vahot Imre ösztönzésére írta „furesa vitézi versezet“-ét (ahogy Csokonai elkeresztelte a komikus eposzt). Bár az sem biztos, van-e jogunk így nevezni ezt a művet, mert ugyancsak megállapítottatott róla, hogy nem a komoly eposz, hanem általában

a dagály paródiája. Toldy Ferenc óta tudott igazság róla, miszerint főérdeke az affektált páthosznak a hősszerű tárgyjal való kontrasztjában van. Nem is annyira az eposzsal van póre, hamarabb az egykori lírával, leginkább pedig a novellaírással. Horváth János szerint stíltréfa, vagy stílparódia. Azt is kiderítették apródonkint, hogy a Boros Mihály tollából eredő humoros elbeszélés, Potyondi Márton legátus viszontagságai, mely a Regélő Pesti Divatlap azévi márciusi számaiban jelent meg, nagy mértékben hatott Petőfire, valamint, hogy Gondol Dániel Twist Oliver-fordításában is olvasható az ötvenöt éves szemérmes Erzsók holdkerek arcának pírjára tett célzáshoz hasonló kitétel, mégpedig a II. kötet 81. lapján, így: az asszonyság szemérmes orra. Az ötvenöt esztendő bájak elődje is ott van Potyondiban, ahol Klári kora legszebb virágában díszlik a 20 és 40 közt, ez utóbbihoz valamivel közelebb. Nehéz, nagyon nehéz az irodalomtörténészek helyzete, megérthetjük Farkas Gyulát, aki immár nem is veheti lelkére, hogy mindezt stílparódiának fogadja el. A bordalok epikai párja *A helység kalapácsa* — töpreng — és nem stílparódia.

Nem szeretném, ha valaki háládatlansággal vádolna meg, ideírom tehát önként, magamtól, aminthogy igaz is: nagyon le vagyok kötelezve az irodalomtörténetírók adataiért. Megtudtam belőle bizonyosan, amint egyébként azelőtt is sejtettem-formán, hogy Petőfi szorgalmas olvasója volt hazánk egykorú irodalmának. Olvasta a Külföldi Regénytárban 1843-ban megjelent Dickens-fordítást és a Regélő Pesti Divatlap azévi március 10., 11. és 17. számait is látta. Ha nem tette volna, esetleg más szavakat ír e kettő helyébe: *ötvenötéves* és *szemérmes*. Olyan igaz ez, mint egy másik nyomban idekívánczó feltevésünk: ha nem kiskun vidéken gyermekeskedik, talán másképp születik meg képzeletében ez a verssor: mondjátok, hogy könnyeit ne *öntse*, hiszen csak kiskun fülnek jó (mert kéttagú) a rákövetkező rím: mert fiának kedvez a, leírva: szerencse, de hallva: *szöröncse*. Jó, ha az ember mennél több adatból következtethet visszafelé.

De magát *A helység kalapácsát* nem fejtik meg az adatok mozaikdarabjai. Azt csak a költő-Petőfi és egyidejűleg az olvasóközönség-Petőfi fejtheti meg, egyik a másikhoz képest.

A költő-Petőfiben ott erjedt már akkor a János Vitéz bűbajos meséje, minden bizonnyal szívügye annak a zseninek, akit mi benne megismertünk. Minden, minden kész nála arra, hogy a szép tündérhistoria kikerekedhessék, csak az olvasó-Petőfi tudja eddigi olvasmányaiból, hogy hiába történik minden. A mű csak fogantatik a költőtől, az olvasóközönségtől születik ellenben. Az olvasóközönség pedig — meddő a János Vitéz szépségei felől. Neki a dagály frazeológiája és fogásai kellenek. Míg ez a helyzet meg nem változik, akár meg se szülessen János

Vitéz, annak viszont nagyon itt van már az ideje. Annak meg kell születnie, török-szakad.

És győz az apa szerelme, a költőé, mert végső ostromra szánja el magát. Akárcsak az alsóbbrendű élőlények világában a győztes hím — előbb elgyalázza vetélytársait. Felébred Petőfiben, az örökifjúság világirodalmi reprezentáns poétájában az örök ifjú: a bolondos és csúfondáros adolescens s mielőtt teljes formájában megmutatkoznék, mint az egyszerűség és nagyvonalúság művésze, saját fegyvereivel öli meg az affektált bombasztokat. (Nemrégén azt olvasta egyik bombasztikus írásban, hogy *szemérmetes*, egy másikban, hogy *negyvenév körüli*, azonnal készen nála a bombaszt-paródia: a *szemérmetes* Erzsók *ötvenöt-éves* bájaival.) A nevetség öl, a nagyhangú ellenfél örökre lehetetlenült, immár megfoghatnak az egyszerűség és nagyvonalúság poézise, a János Vitéz, amelyről kölcsönzi 1847-ben bókjait Arany János Toldijához: Dalod, mint a puszták harangja, egyszerű, De oly tiszta is, mint a puszták harangja, Melynék csendge a rónákon keresztül Vándorol, s a világ zaja nem zavarja. A végén már igazán olyan *A helység kalapácsa*, mint diadal-tánc az ellenfél holttetemén. Az utolsó négy sort akár komolyan is vehetni. „S ha sötét zsákjába dugand A feledés: Fölhasogatja sötét zsákját A halhatatlanságnak fényes borotvája“. De az egész csillag utáni utolsó részben mindössze *a macska szeme* és *Zöld Marci* képviselik a groteszk elemet, minden egyéb csak petőfies, de nem okvetlen parodisztikus is. „Borzas“ feje különben is Pákh Albertnek egy gúnyos megjegyzése óta élményszerű kitétel gyanánt folyhatott ki tollából.

Igaz, hogy egy kicsit adolescens az egész vélt győzelem. Nem ölte bizony meg jó Petőfi Sándor a páthoszt, akarom mondani, az ál-páthoszt, mai napig él az, különösen a magyar retorikában. Áldott azért mégis ez a diadal, mert őt magát neki-bátorította, hogy János Vitéz megfogandjon benne és megszülethessen legalább az igazán literátus magyar olvasóközönségtől. Lehet, hogy tovább él az álpáthosz, sőt az irodalom berkeiben is tovább tengődik, de nem irodalmi tényező többé. Vörösmartyt még megronthatta eposzaiban (a Csongor és Tündében nem rontotta meg, sem legszebb lírai darabjaiban), azóta azonban nem születhetett többé klasszikus magyar alkotás, hanemha János Vitéz szellemében. És ezt nem kizárólagosan János Vitéznek köszönhetjük, hanem János Vitéznek *A helység kalapácsa*-hoz képest.

II.

Az adolescens eo ipso stílparódiában fogalmaz, hiszen most tanul fogalmazni. A pubertáló utánoz, az adolescens kigúnolja a mások stílusát, hogy egészen a magáévá tehesse, sőt

felülkerekedhessék rajta. Petőfi 1842-ben, sőt 1844-ben is adolezskált még valósággal is, igazán nem volt szüksége sem forrásokra, sem mintákra, hogy a tökéletlenségeken, különösen ha azok irodalmi, sőt nyelvi természetűek, a maga módján kihaszontalankodja magát Isten igazában. Hát mi más, mint stílparódia a *Disznótorban* „Nyelvek és fülek... csend, Figyelem! Szóm fontos beszédre Emelem. Halljátok, mit ajkim Zengenek; Egyszersmind az ég is Hallja meg. Hosszan nyúljon, mint e Hurkaszál, Életünk rokkáján A fonál. Valamint a sültre A mi szánk: Mosolyogjon a sors szája ránk; S pályánk áldásával Öntse le, Mint e kását a zsír Özöne. S életünk fölé ha A halál Romboló torát meg- Ülni száll: Egy gömböc legyen a magas ég És mi a gömböcben Töltelek“. Ez már A helység kalapácsának a modora, pedig hol voltak még 1842-ben Potyondi Márton, vagy a Gosztonyi-fordítás. Nem is jól mondom, nem A helység kalapácsának a modora ez, hanem magáé Petőfié, aki hála Istennek, rövid élete végéig megmaradt lélekben adolezscensnek s ennek köszönheti világirodalmi pozícióját. Az ifjúság költője. Egyetlen a maga nemében.

Az álpáthosz hangja is haláláig kedvenc jelképes kifejezési módja maradt. A helység kalapácsával egyazon évből valók a *Színbírálat*, még inkább a *Hozzá*. Az elsőnek a zordon hangját, a másodiknak szerelmes ömlengését egyformán a két utolsó sor hűti le és váltja ellenkező hangulatba. „Hogy játszottak? Ne is kérdezzétek. Vétek volt ma őket nézni, vétek... Semmi tűz egyben sem, semmi lélek! Mint fajankók, úgy álltak s beszéltek... (Hol maradhatott az a kis lány? hol? Üres volt, amelybe jár, a páholy.) A másik: Szent borzalommal nyujtom ím feléd Nem földi kéjtől reszkető kezem, S enyém vagy-e? valóban az enyém? Nem álmodom-e? félve kérdezem. ... Engedd, hogy még egyszer nézzek reád, S szorítsanak szívemhez e kezek! És most... és most... jer a zsebembe pénz, S menjünk, először is csizmát veszek.“ Ebben is megvan a Toldi Ferenc felfedezte kontraszt az affektált páthosz és a kisszerű tárgy között. De ugyanez a kontraszt mennydörög változatlanul az 1849-ben írt *Nyakravaló* hexamétereiben, vagy az *Egy goromba tábornokhoz* soraiban is. Egészen a régi hang páthosza pld. ez a néhány sor: „ez a toll, istenemre, Hegyesb a tórnél s lelkiismeretnél, S akit megszürok véle, fáj neki Még akkor is, ha a sír férgei Círógatják ott lenn a föld alatt... Csak azt ajánlom, hogyha még leszen Szerencsétlenségünk egymáshoz, akkor Beszéljen velem emberségesen, Mert én ugyan nem tartom magamat Nagy embernek, de akkorácska csak Vagyok, hogy oly parányok, aminő ön Levett kalappal szóljanak velem“. Vagy gondoljunk csak a *Készülj hazám!* pathétikus szózuhatagára. „Az ilyen vakmerőt, Az ilyen szemtelent, Az ilyen háládatlant Honáruólónak deklaráljuk És nyársra húzzuk!“

De Petőfié ez a páthosz olyankor is, ha komolyan énekel. A *Végszó* ***hoz igazán nem komédiázik, nagyon is véres-komolyan veszi mondanivalóját, mégis így kezdődik: „Isten veled te elpártolt barát, Veszett ebként ki szívem megmarád, Isten veled; Fogadd a vett sebért emlékül, Mely fölszívárog belsejébül, Lelkemnek vérét, könnyemet.“ Hiszen legutolsó nekünk dalolt strófájában is maradt valami ebből a páthoszból. „S ha elbeszéli úgy, amint Megértük ezeket mi mind: Akad-e majd, ki ennyi bajt Higgyen, hogy ez történet? És e beszédet nem veszi Egy örült, rémulésteli, Zavart ész meséjének?“ Ne feledjük, hogy neki magának is ki kellett elébb bontakoznia korának bombasztjaiból s *A helység kalapácsa* nem utolsó rendben ez is: saját multjának felszámolása, megvallása, megbánása és megútálása. Ha már legutolsó strófáját felidéztük, emlegessük el legelső strófáját is, amellyel már azonosította magát, nem sorolván azt a zsengek közé, az 1842-ben írt *Hazámban* kezdő sorait. „Arany kalással ékes rónaság, Melynek fölötte lenge délibáb Enyelgve űz tündér játékokat...“ Akármilyen szép ez a passzus, egy bizonyos: ettől a János Vitézig igazán csak *A helység kalapácsán* keresztül vezethet járható és célhoz is vezető ösvény.

III.

És megkezdődik a szerelmes szarvasbika életre-halálra menő küzdelme riválisával. A Kukorica Janesi és Iluska harmatos meséje nem születhetik meg addig, míg a szarvasgím a nagy hangba háborodhatik, mert akkor hiába vetné papírra szegény költő lelkétől lelkedzett legszebb strófáit, hiszen azok szépsége halk, egyszerű és úgy nagyvonalú, hogy az olvasónak meg se képzenék. Beszöhetné a pók a könyvespolcok rejtett zugában szegény, újfajta magyar éneket. Rajta hát, hadd haljon meg a nagy hang.

És meghal a nagy hang, mert nevetségessé válik. Az *epitheton ornans*, a díszítő jelző, mindjárt a legelső sorokban. „Lón az égi hatalmak irántami hajlandóságából A széles tenyerű Fejenagy, A helységi kovács, Vagy mint őt a dús képzetű nép költőileg elnevezé: A helység kalapácsa“. A szemérmes Erzsókot már említettük. De ott a többi. „A helybeli lágy-szívű kántor“, felesége: „Az amazontermészetű Márta“, „Harangláb, A fondorlelkületű egyházfi“, „A béke barátja, Bagarja“, „a csizmacsinálás érdemkoszorúza művésze“, „a vitéz Csepü Palkó, a tiszteletes két pej csikájának jókedvű abrakolója“, „A hangászkarnak tagjai hárman: A kancsal hegedűs, a fél szemű cimbalmos S a böggő sánta húzója“, „a kevésszavú bíró, a bölcs aggastyán“, végül „a hivatalában pontos kisbíró“.

Nyomban az első *epitheton ornans* után az a nagyon el-

harapózott szokás jár rosszul, hogy a költő minduntalan kifelé beszél a meséből s meg-megszólítgatja olvasóközönségét. „Ti, kik erős lélekkel bírván Meg nem szeppentek a harc morajtól, Halljátok szavamat! De ti, akiknek szíve keményebb dolgoknál A test alsó részébe hanyatlik, Óh ti kerüljétek szavamat!“ Mindez azért, mert egy kocsmai verekedés leírása következik. Ez is több ízben ismétlődik. „Megvan, ahá, megvan!“ rikkanta... S a kíváncsi világ azt kérdi: mi van meg? Hegyezd füledet, Kíváncsi világ! Lantom neked elzengendi: mi van meg. S ha ekkorig aggodalommal Néztél hősünk sorsának elébe, S ne talántán arcodat Érette a bának könnye füröszte: Most már szemeid pilláin Az öröm könnyének Gyöngye ragyoghat, Mint fekete átiladalmányon A csinos ezüst gomb“ — mert a kovácsmester, akit az egyházi akarattal a templomba csukott, kitálalta, hogy jusson onnét mennél hamarább ki. Egy másik helyen: „Óh nagyon is jó szívé közönség, Különösen ti Szép lyánkái hazámnak: Úgy-e nem fogtok haragudni reám, Hogy a helybéli lágyszívű kántornak Szerelem vallásától S a tánc kellő közepéből Drága figyelmeteket A templom tájékára csigázom?“

Néha hőseit, vagy rekvizitumait szólogatja a hős, vagy monologizál. „Hah, de mi szörnyű zaj, Mi lárma riasztja Egyszerre az egyház Temetői nyugalmát! Mennydörgés? Vagy kásának forrása fazékban? Nem! Ott ember hortyog. Úgy van! ez emberalak.“ Vagy. „Azután, mint férfihoz illik, Téged híva segédül, Lelki jelenlét! S kéré: ne hagyd el őt. S te nem hagytad el őt.“ „Míg a bölcs férfiú tervét, Leleményes eszének Fényes tanúját, Teljesülés koronázza: Pihennénk tán egyet — aztán Új erővel térjünk a tettek más mezejére.“ A második ének elején: „Lantom, kegyes égnek ajándoka! zengd el: Honan az elnevezés.“ T. i. a „szemérmertes“ jelző Erzsók asszony neve mellett. „És... de hová ragadál? Óh fölhevülésnek gyors talyigája! Vissza tehát A szemérmertes Erzsók Ötvenöt éves bájaihoz.“ Néha egész speech keveredik belőle. „Oh te piros nap! Mért vagy te piros? Szégyen-e vagy harag az, Mi arany sugáraidat Megrezesíti, Mint a bor az emberek orrát? Nem szégyen, de nem is harag az, Csak én tudom ennek okát, Én kit földöntúli ízék Földöntúli ízébe avattak. Ez vésznek előjele.“ „Merre, Bagarja uram, Test-épületének Élő-oszlopain, Oh merre szalad kend Gyors szaladással, Mint a kugli-golyóbis? Hát férfihoz illik Megfutamodni a harc veszélytől? Lemondani a csatabajnak Hősi jutalmáról, A dicsőség tölgykoszorújáról? Ne kárhoztassuk a jámbort! A gondviselésnek Választott embere ő, Ki elhárítani termett A végpusztulást falujáról. Avagy ha nem ekképen cselekednék, Mért híná őt a világ A béke barátjának?“ „Oh Hamlet! mi volt ijedésed, Mikoron megláttad atyád lelkét, Ahhoz képest, amint megijedt A helybéli lágyszívű kántor Feleségének látásán?“ A befejezés is hosszabb lélekzetű magán-

beszéd. „Te pedig lantomnak húrja, pihenj! Nagy volt a munka s bevégzéd Emberül e munkát. Én is pihenek Babéraitmon, Miket a hírnek mezején Borzas főmre kaszáltam. Mostan akár ma megássa Gödrömet a sírásó, Bánom is én! Azért én élni fogok, Míg a világnak szappanbuboréka Szét nem pattan. Pislogni fog a hír méese siromnak Koszorús halmán, Mint éjjel a macska szeme. Eljő az irígység Letépni babéraitmat... de hiába! Magasan függendnek azok, Mint Zöld Marci“. A legvégét már ismerjük.

Az ismétlés is nagy erőssége a dagálynak. Kisszerű körülmények között ez is neveltségbe fülad, természetesen. „Ámen!“ szólt az áhitat szent hangján A menny szolgája; s az egyház Négy fala, régi szokása szerint, Komolyan mondotta utána, hogy „Ámen“. „És ezt mondotta: Bezártak. S még egyszer mondotta: Bezártak.“ „De az régen volt. Már az idén A negyvenedikszert Ertem meg a krumlikapálást“ tűnődik Fejenagy s valamivel alább már így aposztrofálja őt a költő: „A böles férfiú, aki Az idén már negyvenedikszert Éré meg a krumlikapálást“. „Megvan... ahá, megvan! rikkanta... oszlott a ború Hősünk komor orra hegyéről, Midőn e szót ejtette ki: Megvan.“ S ez még nem is elég, tovább variálódik: „S a kíváncsi világ azt kérdi: mi van meg? Hegyezd füledet, Kíváncsi világ! Lantom neked elzengeti: mi van meg“. A szemérmes Erzsók *ötvenöt éves bájairól* is addig esik szó, míg egyszeresak a helybeli lágyszívű kántor ott térdepel „a szemérmes Erzsók *Ötvenöt éves lábainál*“. Ezért veszi őt elő Fejenagy: „Példádon okuljanak a késő unokák, Hogy kell csábítani az ártatlanságot, Hogy kell konkolyt hinteni Két szerető szívnek Tiszta búzája közé!“ Ezt is jó kétszer olvasni; néhány sorral alább: „A nép oda csődült, karéjt képezve, holottan A széles tenyerű Fejenagy Példát ada a késő unokáknak, Hogy kell csábítani az ártatlanságot, S hogy kell konkolyt hinteni Két szerető szívnek Tiszta búzája közé“.

Néha cifrázva az ismétlés. „Fölemelte s letette a kancsót; Csakhogy mikoron fölemelte, Csordultig vala az, — És amidőn letévé, Üres vala az.“ „És íme leért, És kutyabaja.“ „Hozzad rohanok, Mint a malacok gazdasszonyaikhoz, Ha kukoricát esörgetnek. S íme rohant a szemérmes Erzsókhoz, Mint a malacok gazdasszonyaikhoz, Ha kukoricát esörgetnek.“ „Jónapot adj'isten Fejenagy koma! Jónapot adj'isten; Hát kelmed is eljött. De a szélestenyerű Fejenagy A jó napot adj'istenre Nem mondta: fogadj Isten. Nem mondott semmit, De nem is hallotta beszédét Bagarja komájának, Dehogy hallotta, dehogy! Ó csak látott — Oh mért kellett látnia ekkor? Mért nem született vakon inkább? És átaljában mért született?“ „Fölemelte a térdepelésből, Hogy talpa sem érte a földet; Aztán meg letévé, Hogy az orra is érte a földet.“

A legkiteljesedettebb ismétlés egyúttal újabb terrénumra

vezet bennünket. Homeros hasonlatai óta klasszikus formája a dagálynak a hasonlat. Mondanunk sem kell, hogy A helység kalapácsában hemzsegek a hasonlatok is. Átmenetül hadd álljon itt legterjedelmesebb hasonlata, mely egyúttal ismétlés is: „rikkanta, S komoly orcájára derű jött: Mint kiderül példának okáért A föld, mikor a nap Letépi magáról A felhők hamuszín ponyváját; Szintén így kiderül A sötétlő konyha is éjjel, Ha kólyika kezdi gyötörni A mopszli-kutyácskát; S a tekintetes asszony Rémülve kiált A cselédi szobába: Panni te! kelj fel Rakj tüzet és melegíts téglát... De szaporán! Panni pediglen Föltápáskodik... egy-két botlásnak utána Kijut a konyhába... kohával, acéllal Meggyújtja a taplót, Taplóval a kéngyertyát, Kéngyertyával a szalmát, Szalmával a fát, Hogy téglát melegítsen Hasacskjára a mopszli-kutyának. Mondom: valamint ilyenkor Kiderül a konyha sötéte, Úgy oszlott a ború Hősünk komor orrahegyéről, Midőn e szót ejtette ki: Megvan.“

Se szeri se száma a hasonlatoknak. „Csend lett, nagyobb csend nincs a mocsárok partjainál sem, Mikor a gém, bíbic s béka elalszik.“ „Valamint a puszkagolyótics Két annyira nem megy, Mint amennyire megy: Szintúgy az emberi hang.“ „S komoran nézett a híg levegőnek Egy pontjára. Miként a gólyamadár néz Fenekére a tónak, Mikor a prédát lesi, mellyel A kémény tetején Várakozásba merült fiait Megvendégelni akarja.“ „Szemeid pilláin Az öröm könnyének Gyöngye ragyoghat, Mint fekete átila-dolmányon A csinos ezüstgomb.“ „Bájos vala ő! Mint a pipacsból Font koszorú, Vagy mint a bakter dárdájába ütődött Éjjeli holdsugár.“ „A csapszék népesedik, Valamint a mezősség, Hol a tehenek csordája legel, Megnépesedik Két szárnyu seregélyekkel A nyári napoknak Forró idejében.“ „Öröműző lángok emészték, Mint a vér rozsdája emészti Ólmos fütyköseinket, amikkel, Tisztújítási csatákban Egymást simogatjuk.“ „Majd akkora volt ő, Mint a bajusz orrának alatta.“ „Oly formán néze szemével, Mint nézni szokott a halandó, Ha nem érti a dolgot.“ „Megnyílt akkőzben az ajtó S lett széles az ő nyílása, Mint szája a helybeli kántornak, Mikor éneket énekel A sok sípú orgona mellett.“ „Kóválygani kezdtek Mindnyájan a tánc gyönyörében, Mint aki nadragulyával Fűszerezte ebédjét. A lábak dobogása pedig Rendes vala, Mint ama zaj, mit Néha a tiszteletes hall, Mikor ül a biblia mellett S olvassa nagy elmerüléssel; És amely zajra imígyen Teszi megjegyzését Jámbor szívvel: Oh az a Palkó Istentelen ember! Megint nyaggatja csikóimat, A szegény párákat, Korbácsa csapásaival.“ „Hangtalan hangon, Mint a sugólyúk Lakói beszélnek a színpadokon, Holott nők s férfiak által Szomorú és vígjátékok adatnak S közbe bohózatok és operák A közönségnek gyönyörére.“ „Az ilyen pillanatokkal Fukaran kell bänni tehát, Valamint fukaran bänik Beszédeivel Bíró uram, A böles aggastyán.“ „Előre tehát, Hogy az

alkalom el ne sikoljék, Mint elsiklik néha a hal A halásznak körmei között, Ha ügyetlen kézzel kap utána az ostoba fickó.“ „Olyan az én lelkem Mint a Duna legközepében A szélvész-hányta dereglye, Vagy mint a dióhéj, Mit a gyerekek Pocsolyába vetének — Hánykodik erre, amarra.“ „Üres vala az, Valamint üresek zsebeim Most, mikor ezt éneklek Nagy lelkesedéssel Költői dühömben.“ „A leleményes eszű fogoly Épen mostan ereszti Magát lefelé a harang kötélén, Valamint leereszkedik a pók Gyakorta szobám tetejéről Saját fonalán.“ „A nap gombóca piroslott, Valamint a paprika, Vagy mint a spanyolviasz.“ „Ez vésznek előjele, Amely még ma lesújt a világra, Miként a mézárós taglója lesújt Az ökörnek szarva közé.“ „Vársz epekedve reám? Valamint én várom a tiszteletestől Kontójának megfizetését, Melyért nála hetenként Kunyerálok hiába.“ „Hozzad rohanok, Mint a malacok gazdasszonyaikhoz, Ha kukoricát csörgetnek.“ „Mint prédájához a macska, Zajtalan léptekkel S szeme égő üszkével Sompolygott a lágyszívű kántor Háta mögé.“ „A helybeli lágyszívű kántort Úgy ütögette földhöz, Mint a gyertyát mártani szokták.“ „Mint megfordul a rézkakas a templom tetején, Ha más tájról kezd fújni a szél, Ugy vett más fordulatot A szélestenyerű Fejenagynak Lelke s irányt, Mikor e szók érinték füle dobját: „Nagyszerű volt ez esés! Így hullnak alá a kövek A romladozó várak tetejéről A völgy mélységébe.“ „A lányok pedig elvonulának A kocsmateremből, Mint elvonul a napnak sugara, Ha zivatar támad.“ „Potyognak az emberek, Mint a legyek őszi időben. A föld a kifutott vértől Olyan, mint a vörös posztó.“ „És reszket minden tagja, Valamint a kocsonya.“ „A kemence bezárva Úgy mered a levegőbe, Mint valami sziklai vár A tatárjárásnak utána.“ „Aztán ott ragadá meg haját, Ahol legjobban fáj, És elhurcolta magával, Mint a zsidó a lóbórt.“ A macskaszem és Zöld Marci hasonlat már ismételten szerepelt egyéb vonatkozása szerint. Befejezésül hagytam a legkiadósabb, igazán homéroszi méretű hasonlatot, mely talán még a mopszli-kutyácskás hasonlatnál is kiadósabb. „Jaj de mi hangok ezek! Ezeknek hallata visszaidézi Tündérhatalommal Emlékezetembe Éltem legszebb idejét, A gyermek-időt. Látom, mint játsztam öcsémmel S kis házi kutyánkkal, Aztán a kutyát elvette öcsém, Én meg nem akartam odaadni. S így hajba kapánk. Mi jött ki belőle? Az jött ki belőle, Hogy a zajra apánk kirohan, Nálunk terem és mindkettőnket Jól megnadrágol. Azalatt a kutyát mi elejtők S ráhúgtunk farkahegyére. Mikor e percben mindhárman Összevisitánk: Ez összevisitás alig lehetett szebb, Mint a Peti és két társa zenéje.“

Nem hibázik az eposzi kellékek közül semmi, tehát a vész közeledtét hirdető baljóslatú előjelei is fel vannak sorolva becsületesen. „Nemcsak a nap hirdette a vést, A már közelállót;

Az egész természet Elhagyta a régi kerékvágást. Két kutya, melyek előbb Őszinte barátságnak Peldái valának hosszú időktől, Most egymást marta dühödvé Egy nyomorú juhbőrdarabért, Mit a mézsárszéknek előtte találtak. S még száz ily példát zengene lantom, Mellyek mind iszonyú pusztulást Jósolának a földnek, De csak a legnevezetesebet Közleni legyen elég: A lágyszívű kántornak felesége Ma nem ivott meg többet Egy meszely pálinkánál.“

* A versengő eposzi hősök szócsatájában szintúgy elgyönyörködhetünk. „Igazolja magát kend, Vagy akkép vágom fültövön, Hogy azonnal megsiketül bele“ — kezdi Fejenagy. Harangláb válasza nem késik: „Igazolni fogom magamat, Nem, mintha remegnék A kend fenyegetéseitől. Jobban felkösse gatyáját, Akitől meg kelljen ijednem.“ Ezekután egymás-pocskondiázás következik csak. „Mert én kendet utálok, Mint a kukorica-gölödint.“ „Ugyan úgy-e?“ „Bíz úgy ám!“ „Hát kend azt gondolja talán, Hogy én kendet szeretem Avval a macskapofájával?“ „Micsodával?“ „Avval a macskapofájával.“ „Macskapofámmal? Hát te süldisznó! Aki kovácsnak tartja magát, Pedig holmi cigánytól Tanulta meg a kalapálást...“ „Hát még mesterségemet is Gyalázní mered? Te hitvány templomegér... No megállj! Majd megkalapállak.“ Kezdődik az ökölcseta.

A hírnök szerepét a béke barátja, Bagarja játssza s a görög tragédiákban sem festvék elevenebben az egyebütt történetek az ő általa előadott iszonyú részleteknél.

Maga az események előadása is igazán epikusán széles. Szinte egy természetes szava sincs a költőnek, a legegyszerűbb dolgokat is úgy körülteremtézi. Nemcsak ő használ, példának okáért, epitheton ornansokat; Fejenagy is így emlegeti szíve hölgyét: Ó szemérmetes Erzsókom, Szívem műhelyének Örök árendása te! Erzsók szeméből viszont ezt olvassa ki menynevei kéjjel: Óh szélestenyérű Fejenagy, Helységünk kalapácsa S esapraütője szívem hordójának! Lépten-nyomon megállít bennünket a bőbeszédűség. „Csend vala hát“... meséli a költő, hogy nyomban letérhessen az útról mellékösvényekre: „Csak két éhes pók harcolt Életre, halálra Egy szilvamagon-hízott légy combja felett; De, oh balsors! a combot elejték. Egy egér fölkapta s iramlott Véle az oltár háta mögé A tiszteletes reverendájába. S lakomáz vala S a pókok szeme koppant.“

Vasárnap délután helyett így mórrikázik a mesélő: vasárnapi délnek utána. A kisbíró szétkergette a kocsmázókat: a vigadozásnak Végéről szó sem volt, Míg a kisbírói tekintély Tudtokra nem adta Szívreható mogyorófabeszéddel, Hogy már hazamenni tanácsos, Vagy: „Jelen volt közepette a vendégek seregének A helybeli lágyszívű kántor. Gúnyosan elmosolyodott: Kiprémzé Szája vidékét Sátáni mosollyal. Többen is vol-

tak még: Vala még több érdemtelen egyén A vendégek koszorújában. Item: S ki volt ki az ajtót kinyitotta imígyen? Ha a hagyomány állításának Hinni szabad: Nem más, mint a vitéz Csepü Palkó.“ Így szólt helyett: Így adta bizonyosságát ékes-szólási tehetségének: „Bort“. A folytatás hasonlatos hozzá: Fölfogta azonnal A szemérmes Erzsók E szónoklat magas értelmét, S eszközlé annak teljesítését. Nem fontolva haladván. S a befejezés: Ilyféle szavakkal Terhelte meg a levegőnek Könnyű szekerét, Hogy szállítná azokat A derék hangászi fülekbe: „Huzd rá, Peti, A fűzfánfütyölődöt is, Aki megáldott!“ Míg ezek történtek helyett: Míg ily események Gazdagítják a világ történeteit A kocsmaterem közepén. Ez is lehetne egyszerűbben, nemde: Mikoron meglátta Harangláb, Hogy a légyszívű kántor Se széna, se szalma: Hozzája vonult, S ily szókat látá helyesnek Intézni a késedezőhöz Bátorításnak okáért. Vagy a válasz: Mondd meg nekem: úgy van-e vagy sem? Akként áldja meg isten Életedet s unokáidat is, Amily őszinte leszen E kérdésemre a válasz, Amelyet adandasz!

Páratlanul részletes kitérés ez is. „A kötél ugyan azt akará, Hogy hála fejében Hagyná ott bőrét tenyerének; Hanem a húséges bőr Konokul így szólt a kötélhez: „Én ugyan itt nem maradok, — Avagy ha maradnom kell, Hát szinte maradjanak itt Hús és csont testrészeim is! A kötél jó szíve megindult E ritka bizonyosságán A szép testvérszeretetnek, S lemondá kívánságáról.“

Gonosz élű megjegyzés az utolsó insurrecciónnak ez a kitétel: Mért engedni helyet kebelében A félelem érzetének? Hiszen részt vett a győri csatában. Úgyszintén kegyetlen célzás a cigánymultra ez: Mind ivadéki A hősi seregnek, Mely hajdan Nagy-Idánál A harci dicsőség Vértfestette babériját Oly nagy-szerűen kanyarítá Nem-szőke fejére s nem-szőke fejének Gön-dör hajára. Harmadik, politikai ízű célzatáról (az ólmos botokra vonatkozólag) esett már szó egyebütt.

Hogy a végén mégse feledjük a szerző adolescens korát, két egészen tökéletlen „vice“ is akadt a négy énekben, olyan, amilyet csak diákcétusokban hallani, de ott aztán sokat egy-rakáson. „De ezek csak pletyka beszédek; Mert Erzsók asszony nem is issza a bort... Csak úgy önti magába.“ „Látogató őt Az egész falu népe... Szorgalmatosan; Elannyira, hogy Be se nézett más kocsmába... Az igaz, más kocma nem is volt A faluban.“

IV.

Az elején azt írtam A helység kalapácsáról, hogy az Az elveszett alkotmány szándéktalan grimászához képest akart grimász. Ne méltóztassanak ezt a mondásomat túlfent szöszereint venni s úgy érteni, ahogy nem szeretném. Petőfi kétségkívül ki akarta komédiázni a kor ízlését, az bizonyos. De *ahogy* kikomédiázta, arról már a tudatossága igazán nem tehet, az már a művész ösztönös munkája, a költés titka, jószerint bele se láthatunk. Semmi szín alatt nem adhatta volna teljes világossággal okát mindannak, ami történt. Feszítette belülről János Vitéz, de nem is sejtette, hogy voltaképpen érte küzd.

Csak mi, az általa e versben oly gúnyosan aposztrofált „késő unokák“ vehetjük tudomásul és szemléljük nagy gyönyörűséggel ezt a gigászi küzdelmet, melynek végső következménye valóban a János Vitéz. Az olvasó-Petőfiben élő és ható romantika birkózott meg előbb a költő-Petőfiben élő és jelentkező realizmussal s az eredmény — mégis csak kompromisszum, de ragyogó és drága. Az irodalomtudomány „népiesség“-nek keresztelte el ezt a ragyogó és drága kincset: Petőfi, Arany, Jókai költői műveit s ha időben helyezzük el, akkor is ugyanaz a foglalata. Vörösmarty korának romantikája egyik felől és a kiegyezés korabeli realizmus a másik oldalon.

V.

Győzött a szerelmes szarvas. A helység kalapácsában leterítette riválisát, a romantikus dagályt. Megszületett, fogantatván a költőtől és születvén a közönségtől az új korszakot kezdő János Vitéz. Hogy mennyire született, mutatja élete későbbi sora. Megnőtt és utódai lettek. Az irodalomtörténet már régen úgy tartja nyilván Arany Toldi-ját, mint Iluska és Jancsi egyenes leszármazottját. És igaza van az irodalomtudománynak.

Toldi is olyan azonban, akárcsak János Vitéz, ez A helység kalapácsához képest, amaz Az elveszett alkotmányhoz képest látott napvilágot s alakult olyanná, amilyen éppen. Könnyen felvethetni a kérdést: *hatott-e* vajjon A helység kalapácsa Az elveszett alkotmányra úgy, mint ahogy János Vitéz kétségkívül „mintája“ a Toldinak. Hiszen maga Arany írja róla 1847. január 9-i kelettel Szilágyi Istvánnak: „Toldi nagyra nőtt, János Vitéznél nagyobb, *megolvastam*.“ A helység kalapácsára vonatkozathatóan viszont azt írta Szemere Miklósnak 1857. nov. 29-én: „Magát Petőfit akkor ismertem meg, mikor már megállapított neve volt. 1846-ban, ha jól emlékszem. Addig, ha láttam tőle egy-két dalt, az rám nézve olyan volt, mint akárkié.“

Már pedig A helység kalapácsa 1844 őszén jelent meg, Arany meg 1845 tavaszán és nyarán dolgozik Az elveszett alkotmányon. Megmondaná Arany, ha másképp volna, hiszen Szilágyinak megint csak maga írja, megköszönvén barátjának a győzelem alkalmából írt üdvözlő levelét: ez nagy részben az ön műve volt. Voinovich Géza, akinek könyvéből ez adatokat tudom, bele is nyugszik, hogy A helység kalapácsának nem sok köze van Az elveszett alkotmányhoz.

Szinte röstellem, hogy mindig más véleményen kell lennem, mint a hivatalos és elfogadottn. Beleakaszodom a költő saját szavaiba: ha jól emlékszem. Háttha nem jól emlékszik mégsem ezúttal? Ha jól emlékszik, különben sem szokta odaírni, hogy „ha jól emlékszem“. Egészen apró kis nyomocskák bátorítanak erre a föltevésre. Előhozakodni is átallok velők. Az elveszett alkotmány első énekének mindjárt az elején van egy különben ismert és használt, de Arany és Petőfi lantján mégis rikító és gyanús szó: *izé*. „Vagy népszínművet írt, amely a nemzeti színen Hasra bukott? vagy a tót újságot *izélte* Pozsonyban?“ Ez A helység kalapácsában két helyt is előfordul. „Csak én tudom ennek okát, Én, kit földöntúli *izék* Földöntúli *izékbe* avattak.“ „Még kétkedel? Ártatlan vagyok én, Mint az *izé*...“

A másik gyanúindokom a cigányok bemutatása körül lapang. „A hangászkarnak tagjai hárman“ ugyanis „Mind ivadéki A hősi seregnek, Mely hajdan *Nagy-Idánál* A harci dicsőség Vértfestette babériját Oly nagyszerűen kanyarítá Nem szöke fejére“. A költői képzelet olyan szeszélyes és kiszámíthatatlan. Ez a kis megjegyzés éppúgy eszébe villanhatott A nagyidai cigányok szerzőjének, mint a geszti cigányok, vagy a szalontai q-nak metszett p, vagy a Remény 1851-ben megjelent cikke a cigánypanaszokról. Mint ahogy Petőfinek is valószínűleg a Garay verse, vagy a Szigligeti darabja juttatta eszébe az esetet. Lehet tehát, hogy Arany, mikor a Budai Polgári lexikonában böngészett és Nagyida ostromának történeti adatára bukant, hirtelen visszaemlékezett Petőfinek e néhány sorára is. Talán éppen azért érzett meg benne témát s talán éppen ezért várt és írta ki az adatokat. Annyi mindenféleképpen történhetett ez, hogy történhetett így is. De akkor meg Arany bizonyára már 1844-ből ismerte A helység kalapácsát, mert csak *akkor* lehetett az őreá részletekre is kiterjeszkedő erős hatással.

A harmadik ilyen gyanús pont a tisztújításra vonatkozó szimile. A kántort „Örömműző lángok emészték, Mint a vér rozsdája emészti *Ólmos fűtyköseinket, amikkel Tisztújítási csatákban Egymást simogatjuk*.“ Növeli gyanúmat az a körülmény is, hogy Arany is eufémizmussal él Az elveszett alkotmány IV. énekében, ugyanerről a tárgyról szólván: „ez éjen zajtalanul üténék rájuk s bortól neki bágyadt Tagjaikat *kennők* ín-nyujtó fűtyköseinkkel.“

Negyedik gyanús pont. Fejenagy kérdőre vonja Erzsókot s választ kér tőle. „Mondd meg nekem azt: A hűtlenségnek fekete posztója Vagy az ártatlanságnak Patyolatlepedője takarja-e lelked? Oh szólj nekem erre!“ Erzsók nem felel, Fejenagy pedig megelégszik a néma válasszal. „A szemérmes Erzsók Nem szóla reá, De tengervízszínű szemének Bájdús kifejezéséből Ezt silabizálta ki mennyei kéjjel A szélestenyereű Fejenagy: ... Még kétkedel? Ártatlan vagyok én, Mint az izé...Érté e néma beszédet A helybeli légyszívű kántornak Dühteljes dögönyözője, S engesztelve sohajtott: Lelkem lelke, bocsáss meg, Hogy kételkedni merék Hűséged acélláncának Állhatatosságában.“ Hasonló jelenet játszódik le Armida és Rák Bende között Az elveszett alkotmány IV. énekében. A varázshölgy is megvádolja Bendét, amiért az elment Ingadyhoz ebédre, ő is kérdőre vonja szerelmesét s ő sem vár választ, megelégszik azzal, amit a némaságból, vagy nyöszörgésből igenlésnek ért. „Hűtelen“ így feddé a hölgy „hálátalan ember... Mostan azért válassz: vagy tégy fogadást soha többé Át nem lépni az Ingady háznak csalfa küszöbjét, Vagy — segedelmem helyt — elvárni fejedre boszúmat.“ Bende aludt folyvást, de az álom karjai között is Hallá e keserű feddést. Tusakodva nyöszörgött, Érthetlen szavakat morgott. Armida pediglen Értvén e feddés jól számította hatását: „Asztalodon hagyok im egy játék francia kártyát, Ezt Hekate, úgymond, maga tette varázserejűvé.“

Néhány hasonló kitétel is nyomatékosabbá teszi a gyanút. A pókok *szeme koppant* (HK I.) ~ *szemeink koppannak* utána (EA IV.). A nap gombóca piroslott Valamint a *paprika* (HK III.) ~ *Csős paprika* módra (EA I.). Ha *meg* nem *koppantod* A vizonszerelem koppantójával: *El fog aludni* (HK III.) ~ Thetis, az istennő *Elkoppantotta világát* (EA V.). Szintén így kiderül A sötétlő konyha is éjjel, Ha kólyika kezdi gyötörni a mopszli-kutyácskát S a tekintetes asszony Rémülve kiált A cselédi szobába: Panni tel! Kelj fel (HK I.) ~ Mint elteszi csupra fedőjét A főzőkanalas, tünnyelvű konyhakirálynő (EA V.)

Egy szó mint száz: Arany János ismerte A helység kalapácsát s annak a példáján éppúgy nekibátorodott Az elveszett alkotmánynak, mint ahogy János Vitéz olvastára hozzá mert fogni Toldi-jához. Annyival is inkább tehette ezt, mert kisebb költők példája váltig mutatta neki az ösvényt. Pesten jártában véletlenül mind a két dráma-napon Nagy Ignác Tisztújítását adták. A Kisfaludy Társaság pályanyertes szatírái 1842-ből hasonló témákkal bajmódtak. Szentmiklóssy Sámuel Az állatok restaurációjáról versel, Tárkányi az indítványok átadását gúnyolja. Személyes barátja, Szilágyi István, Hátrafalvy Bendeguz lett tart Emlékbeszédet (Az elveszett alkotmányban a Bendeguz megrövidül, a Hátrafalvy átalakul s Rák-ká válik.) De rosszul ismerném Arany Jánost, ha tévednék, azt írván róla, hogy

neki itt is kell „epikai hitel“: egy vitathatatlanul nagy költő buzdító példaadása. Ezért ragaszkodom körömszakadtig tételmemhez, hogy ismerte A helység kalapácsát, mintául is vette: *hatott*. Az elveszett alkotmányra Petőfi stílparódiája.

VI.

Azok, akik ismerik gyakori korábbi kirohanásaimat a *hatásvadászó* irodalomtudósok ellen, méltán csudálkozhatnak, hogy most jómagam váltam ilyen hatásvadászóvá. Egyelőre meg kell hagynom őket illúziójukban, később majd kiviláglik, mire jó ez. Figyelmesebb olvasóknak talán már hamarabb is kiviláglik.

Mindjárt tünődéseink elején említés tétetett a kétféle diavatot tartó Aranyról és Petőfiről. Akkor is észrevehető volt, hogy kétféleségük mélyreható, karakterükben gyökerező. Azóta sok mindenféléről értesülvén, láthatjuk, hogy a kétféleség két villája immár erősen eltávolodott egyik a másiktól.

Petőfi művészlélek. Neki csupa művészi természetűek a problémái is. A helység kalapácsának alig vannak élménygyökerei. Nagyon vékony és gyenge kis zsákmány volna azt állapítanunk meg róla, hogy atyjának, a jó öreg koresmárosnak a koresmájában gyűjtötte az anyagot a kocsmai verekedéshez és hogy falun gyerekeskedvén, önkénytelenül gyűltek belső látásának mezejére a falusi képek.

Szó sincs róla. A helység kalapácsa úgy született, hogy a költő formai forradalmat érzett magában. Semmi, de szóról-szóra veendő szigorúsággal semmi épkezláb költészet nem születhetik addig — feszült meg benne nagy bizonyossággal, — míg a magyar múzsák berkeiben a romantika páthosza a módi. Igaz, hogy azért mégsem elmellőzhető mellékes adat az, hogy mindez a feszültség a falusi születésű, volt vidéki kollégista deák és obsitos baka, a természet e vadvirága szívét-lelkét szorította. Az ő egész egyénisége a cseppentett realizmus volt, maga a kétlábon járó természetesség és őszinteség. Annak meg még nem jött el az ideje. Az csak a másik sarok ott, ahol az egyik éppen a romantikus forma. A kettő feszültsége viszi diadalra a forradalmat. János Vitézt. De most már értjük a falusi kocsmát és benne a vasárnapdélutáni verekedést. A homéroszi hasonlatok és egyéb rekvizitum: a romantika. A falusi kép: a realizmus. A megoldás: ahogy ezek egymást megölik, mert helyet akarnak tisztítani és utat szeretnének vágni János Vitéznek. „A szerelem lesz sarkantyúm, Hozzád rohanok, Mint a malacok gazdasszonyaikhoz, Ha kukoricát csörgetnek.“ A folyamat roppant egyszerű és áttekinthető. A romantika bombasztikus hasonlata és a realizmus kérlelhetetlen falusi tartalma a kuko-

ricát esörgető gazdasszonnyal és a szerelmes kovácsmesterrel — megölik egymást. Jöhet János Vitéz, tiszta a vidék, szabad az út. És jön is még abban az évben. „Tüzesen süt le a nyári nap sugára. Az ég tetejéről a juhászbojtárra. Fölösleges dolog sütnie oly nagyon, A juhásznak úgy is nagy melege nagyon.“

Amint látjuk azonban — ez mindenestül forma kérdése. Másként áll a dolog Arany Jánosnál és Az elveszett alkotmánnyal.

VII.

Petőfi számára a költészet volt az élet. Arany János élt, úgy, ahogy őt életében ismerjük. Magát az életét élte, a préceptori, nótáriusi, instruktori, professzori, szekretáriusi, redaktori és öregemberi életét. Élni, azt jelentette a szótárában, hogy kínlódni, szenvedni. Kínlódott hát és szenvedett, úgy izzadta ki költészetének formáját a maga kínja árán, akárcsak az elkoptatott, de igaz hasonlat szerint a kagyló az igazgyöngyöt.

Petőfi összeveszett valakivel, vagy valakikkel. Mérgében azonnal írt egy verset (sokszor, legtöbbször klasszikusan gyönyörű szép verset költött ilyenkor). Az a vers aztán vagy még jobban összeveszejtette, vagy kibékítette a világgal, ennek következtében újabb versek születtek. Oeuvrejét egyetlen címbe lehetne úgy foglalni, hogy nem maradna ki a cím alól egy fél sor sem: A költő és a költészet.

Aranynál fordítva szokott történni mindez. Szenved és vigasztalódní akar. A kínok mintegy levezetéseül, vagy legalább is zsongítása végett elővesz valamit és babrál rajta. Hol tréfás sóhajtasokat vet hányódó papírszeletekre, hol költői technikáját próbálgatja valami értelmetlenül nehéz feladaton, hol Aristophanest fordítja görögből, hol a képeskönyvbe írt Öszikéket a Margitszigeten, hol az angol kiejtés szabályait szorítja emlékeztetőnek hexameterekbe, nehogy valamelyik tévedőbe mehessen. Mikor aztán a kín és szenvedés ilyenformán megtalálja a maga formáját, a szenvedés is meglegelte a maga értelmét: abbahagyja a költő a piszmozást és abbahagyja — néha félbeszerbe — az éppen készülő alkotást. Lehet, hogy egyszer valamikor, esetleg csak húsz-harminc év múlva, újra előveszi, babrál rajta jó egy sort megint, de lehet, hogy nem, a „töredék“ örökre úgy vész, ahogy maradt. Mindegy. A költő oeuvrejében értelme van, mert ha torzó, akkor az az igazi formája is. Megint ide kell iktatnom egy sajátosságosan hangzó tételt: Arany Jánosnak nem maradtak töredékei. Mutathat a látszat, amint jólesik, a valóság ez: nem maradtak, nem is maradhattak, mert neki maga az élete problematikus, formai problémái sohasem voltak, nem is lehettek, hiszen ő minden formai problémáját meg tudta oldani tökéletesen. Csak az élete maradt számára

problémának holtáig. Sajátmagáról írta, amit Tompa sírkövére szánt: „maga egy burkolt, szomorú kép Várva nagy értelmét bús tele titkainak“.

Az elveszett alkotmánnyal¹ sines különben. Ez a műve talán csak tanulságosabb, mint a többi, egyébként szakasztott olyan, mint a többi. Tanulságosabb, mert önkénytelen. Úgy buggyant ki belőle, legfeljebb a vége felé másmilyen egy kissé. Nem akart vele semmit. Maga mulatságára kezdte. Úgy ahogy fentebb írtam: Enyhülésül, vigasztalásul. Ahogy Toldiról emlékezik öreg korában: Ó, ha nem a hírért, nem a dicsőségért, Nem hogy a nevemnek üssek vele cégért, *De hogy a dallásban leltem átíjjodnék*: Ó, ha még egy olyat énekelni tudnék.

Ha tehát az elveszett alkotmány kulcsát keressük, nem azt kell kérdeznünk tőle, amit A helység kalapácsától kérdeztünk: hogy írta meg Petőfi, hanem ezt: mit írt meg Arany? Mije fájt, mikor írta? Mit akart „kiírni“ magából?

Mije fájt? Mindene fájt. Az élete fájt neki, mint mindig, ha írt. Elviselhetetlenül fájt neki az élete, valahányszor írnia kellett. Narkózis volt neki az írás. El is panaszolja: „engem titkos mételey Főlemészt: az örök kétely; *S pályám bére Egető, mint Nessus vére.*“ Egy másik helyen: „Nem palotába, vesszen a fény! Nem oda vágytam s gondolok én; Vontak erővel, Környavalyást, *S díszre nekem Dejanira-palást*“.

Az egész élete fájt AranyJánosnak, mindig az fájt neki, sohasem valami akkor — éppen — aktuális, az éppen aktuális kiválthatta benne talán a gyulladásos állapotot, de mindig egész addig való életével reagált az aktualitásokra. Az elveszett alkotmány írása idején is megvolt talán az aktualitás. Az 1845. június 23-i bihari tisztújítás okozhatott neki fájdalmat. Tisza Lajos adminisztrátor katonákat vezényelt a vármegyeháza udvarára, fehér tollasaival megszállotta az üléstermet, a hivatalokra nem is jelölt ellenzékieket, dec. 15-én aztán ennek retorziójaképpen magukkal hozták az ellenzékiek ólmos botjaikat, azok ellenébe megint csak szuronyok szegeződtek s ezúttal már vér is omlott jócskán. A két gyűlés közt írja Arany barátjának, Szilágyinak: „Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs *e megyében* elvrokonom. Meglehet, nekem különös fogalmaim vannak a szabadelvűségről“. Egy másik helyen valósággal brutálisak a szavai, amilyenek nem szoktak lenni. „Cannibalismus, a kortesség rút szenvedélye, mely a félbarmok között dül.“

A megyei korteskedés fáj tehát neki pillanatnyilag, az fogatja a tollat meg vele, de közben egész addigvaló élete felkavarodik s mindenestül belezsúfolódik a poémába. Amit valaha megélt, elolvasott, vagy tünődései közben felhalmozott: ott nyüzsög, ott nyugtalanodik Az elveszett alkotmányban. És a keserűség zuhogón áradó hullámainak tarajai alkotják, formálják

Az elveszett alkotmányt Arany János addigvaló életének értelmévé.

Meddő kérdés: közben mi hogy hatott Arany Jánosra? Az is záp kíváncsiság: mivel mit akart. Minden hatott rá, amit addig tapasztalt, olvasott és gondolt. És mindennel egyet akart: felhasználni eszközül, hogy megszabaduljon a létezés kínjának szenvedéseitől.

Itt megint tartozó kötelességünk hálásan megköszönni az irodalom tudósainak, hogy hangyaszorgalommal olyan sok adatot egybehalmoztak már. Legalább jobban látszik, mennyire az egész élete lüktet Aranynak e művében is, akárcsak egyéb munkáiban és egész oeuvre-jében.

Azt mondja például életírója, hogy a paródiára Schlegel könyve vezette, az Über dramatische Kunst und Literatur. Valószínű. Abban olvasta, hogy a víg epopoeia nem külön műfaj, csak az eposz paródiája, midőn ünnepélyességét jelentéktelen kicsiségekre alkalmazza. Valószínű, ismétlem. De csak azért, mert olvasta ezt a könyvet. De olvasta A helység kalapácsát, A béka-egér harcot, Dorottyát. Olvasta Tassot, Miltont, Homeroszt, Vergiliust, Horatiust, Vörösmartyt, Shakespearet, Byront. Ismerte Szent László pénzének a legendáját, hallott Debrecenben az ördögös Hatvani professzor furcsa tetteiről. Volt partikulában és kollégiumban diák, volt szalontai, kisújszállási, megint szalontai praeceptor, irnok, majd másodjegyző a városházán, megfordult Pesten, sőt Bécsben, ha csak pár napra is. Allandó olvasója volt kora folyóiratainak, sokat beszélgetett Szilágyi Istvánnal, különösen pedig rengeteget gondolkozhatott. Tudta, mi a védegyelet. Eltűnődözhetett az ősiségen, esküdtszéken, börtönügyön, örökválságon, kormányfelelősségen, vízszabályozáson, háziadón, iskolaügyön, vasútkérdésen, képviselői rendszer problémáin, hisz azok akkor a levegőben szálldosó témák voltak. Joggal, mérnöki kérdésekkel, a megyei élet különféle gyűléseivel hivatalából folyó gyakorlat, sőt kötelesség volt ismerkednie. Nem szerette ugyan emlegetni, de még vándorszínész is volt s úgy járkált egy darabig faluról-falura.

És *mindezzel* írta Az elveszett alkotmányt. Az egész életét beleírta, az egész életével írta. Azért sikeredett paródiának, mert élete kínjainak szenvedése árán írta és kínban, meg szenvedések közt. Itt a paródia másfajta, mint A helység kalapácsában. Lehet, hogy azért van hexameterben tartva, mert Schlegel szerint az ünnepélyességet jelentéktelen kicsiségre alkalmazva víg epopoeiát nyerünk. Nem fontos, mit szándékolta a költő, mert valódi, belső problémája az élet felől nyomja, nem az irodalom felől. A paródiát az oldozza és az kényszeríti formába is, hogy adva van egy formális, szokásos, kötelező, eddig uniformisszerűen jelentkezett élet — és az a költőnek fáj. A költő nem is azonosíthatja tehát vele magát, de ezt nem mondhatja meg

nyiltan. Megmondja tehát titkon, mondatlan is. Szigorúan az élet komolyan kitermelt, komolyan is veendő formáiban mozog (innen a hexameter és az egész eposzi masinéria), de a régi hőstettek helyett csak arról az életről számolhat be, amely az ő eddig való élettapasztalata. Nem az ő személyes élete, hanem a külső élet, amelybe kényszeredett s amely olyan galádul fáj neki. Az ő személyes élete az a kompromisszum, amely Petőfi-nél is megmenekült. Az diadalmasan ott lebeg az egész történet fölött: a költő egyéni magatartása. A méltóságos forma és a méltatlan tartalom itt is megölik egymást s az egészből csak a költő attitűdje marad életben, mely mindvégig azt hirdette: ez nem az élet, ez nem az *enyém*, külön vagyok, nem vagyok azonos. Úgy, ahogy Szilágyinak írta: Különös fogalmaim vannak a szabadelvűségről. Nincs e megyében elvrokonom. Ha néhány évvel idősebb s bír immár a Toldi tanulságaival, bizvást hozzátehetné, a forma felől közelítve a tartalomhoz, ezt is: Különös fogalmaim vannak az elbeszélő költészet felől. Nincs ez irodalomban esztétikai elvrokonom.

Petőfi megöli az epitheton ornansokat és a homerosi szimiléket, hogy eltakarítsa a dagály romjait János Vitéz elől. Arany kiűzi a nemesi kortéziát a hexaméterből, mert méltatlan-nak tartja azt eme nagyszerű formákhoz. A saját formáira utalja őket, ha azok nem olyan pompázatosak is. De legalább nem lehet nagyszerűséget hazudni bennök. Hogy megismerni ebben a tükörben a közeledő Toldit. Az öreg Bence bockorára körömmel írt kereszt, az araszos vállon rengő szörnyű vendégoldal, a szájunk végén édes álmunkban kicsordult nyál, meg a kétsarkú magyar tizenkettős vers — nem élhetnek meg belső tartalom, sőt a belső tartalom deréksége nélkül. A tartalmuk-vesztette régi formák halála elébb új, tartalmas tartalomra utal, annak velejárója majd — másodlagosan — vadonatúj forma is. Harmadlagosan pedig: magyar lesz ez az új forma, mert a régi tartalomnak és régi formának egyaránt az okozta vesztét, hogy nem voltak egyik a másikéi.

E tudva aztán már némi derűvel vesszük tudomásul az irodalomtudomány-gyűjtötte érdekes részleteket. Hiszen csak adatainkat szaporítják a felől: mennyire az életével írta Arany János első nagyobb művét. Mennyire megbízható forrása oeuvre-je életének. Érdekes megtudnunk például, hogy az EA. I. énekének ez a sora: „tejméz foly a kun pocsolyákban A Karajánosban, mit lát a vak is, csak akarja“ — a költő kisújszálási preceptorkodására utal, valamint Rák Bende elemi iskolás emlékei is azévi vezérkönyvének, Benedek Mihály ref. püspök Utasításainak tételeit tartalmazzák: „Tudtam az úri könyört, tudtam az első Száz zsoldár szövegét: a *Bázsán* szörnyű bikáit, a *Hermont*, a *Zóánt* és több efféle tanulmányt.“ Jó tudni, többek közt a Bolond Istók II. énekéből is, hogy költőnk nem na-

gyon lelkesedett Péczy Józsefért, a debreceni kollégium latin-görög-história professzoráért s nevezett 1835-i Csokonai síremlékére indított gyűjtését aposztrofálja e sorokban: „sötét komolyan néz Távolból, csak imént *koldult* emléke Vitéznek.“

Bizonyisten nem ártana még többet tudni sem. Eddig úgy tudjuk, hogy Aranyt nem kapta meg debreceni diák korában az Auróra, pedig ezekben az években jelentek meg köteteiben a *Rom* és *A két szomszédvár* s Aranyra mindez nem ösztönzőn hatott. Hajlandó vagyok azt hinni, hogy ezt rosszul tudjuk. Itt is találtam egy áruló szócskára, mely Az elveszett alkotmányból a Romra is utal, A két szomszédvárra is. Meríték a *Lélekadó* bort — mondja az EA VII. éneke. Ennek megfelelőleg a *Rom*-ban: *Lélekadó* bornak tele volt nedvével az albolt; *A két szomszédvár* I. énekében is: Ment legelőbb is alá s a máskor *lélekadó* bort, Mostan búnevelőt felhozta egy öblös üregből. Más egyezések is vannak. Egészen e két éposz hangulatából született az EA. két helye: ahogy a levegő elkapja a kiáltást, még inkább, ahogy a Rom ifja és Hamarfy kergetik a tündérleányt s ahogy közben reménytelenségükkel egyetemben a vidék is megváltozik.

Másrészt Arany dialektusával is jó lenne megelőzőleg tisztába jönnünk, ha olyat állítunk, hogy maga is sok szót gyártott a komikum fokozására e művében, meg hogy rövid szótagokat meghosszít, részben mert ez is tréfás dolog, részben meg a hexameter mián. Mert például a „*furcsa rövid ember, nagy szájjal, haresa bajusszal*“, az Arany János dialektusában, hétköznapi formájában sem rövid, hanem rövid. „*Gyűlöletes itt a hasonlat*“ olvasom az I. énekben, de ennek olvastára arra a vidékre való boldogult keresztanyám nekünk idegen beszéde vágódik emlékembe, hányszor megmosolyogtuk, mikor édesanyánknak mondta: az a gyűlölet, lelkem komámasszony, hogy az nem múlik el az emberiségtől, az a nagy gyűlölet. Sok szokatlan szó az én fülemnek nem idegen. A *szaladékony*, *gyámnok*, *számadolás*, *szepegés* *gyarlitta* Hamarfy, *benyulámlott*, nagy *gombolylyá* tekerülvén. Asszonyom, így a *jövénny*, képe simára *juháztan*, *hintesd* vissza szemébe és hasonló kitételek a múlt század végén még használatosak voltak mifelénk is, jól lehet a mi vidékünk már nem szakasztott úgy beszél, mint a nagyszalontaiak, csak olyanformán. Talán Simay Ödön is kevesebb Arany-gyártotta szót talál, ha erre külön is vigyáz.

VIII.

Mennyire egész életével írta Arany Az elveszett alkotmányt, abból is megtetszik, mennyire azonosította magát elemeivel azután is. Érdekes, hogy öreg korában jelentkeznek e legkorábbi képek ismételten. „E lepedőszigetet denevérek nagy

sokasága fogta körül, magasan szárnyalván azzal a légben. Rajta zenészcsapat ült. Hegedűsök, szikralövellő Fekete macskából s nyomorék váltott gyerekekből. Vértarajos kakasok kürtöltek“. (EA. V.) A *Tengerihántás* dátuma 1877. júl. 15., utolsó strófája meg így hangzik: Magasan a levegőben Repül egy nagy lepedő fenn: Azon ülve muzsikálnak, *Furulyáknak* eltűnőben.“ 3 versszakkal előbb: Maga Ferkó sem nyughatik az ágyon, Behúnyt szemmel jár-kelel a holdvilágon; Muzsikát hall nagyfenn, messze, Dalos Eszti hangja közte.“ Arany János jegyzete: „Mezőn háló emberek sokszor vélnek magasan a légben felettök áthúzódó kísértetes zenét hallani: a (daemoni) zenészek valami nagy, *kiterült* ponyván repülnek tova.“ (V. ö. még: *Kiterül* bakacsinja az égnek. (EA. V.)

„E felhőparipák sárkánnyá váltak azonnal, Melyek kénlángot lehellenek messze kitágult Torkaikon, s *mételyt* izzadtak a földi mezőkre.“ (EA. V.) Ezt is a *Tengerihántásban* látjuk viszont: Tuba Ferkó juhót őriz a tájon: Juha *mételyt* legel a rossz lapályon. Érdekes különben, hogy a szó az 1877. júl. 6-i keltezésű *Epilogus*-ban is előfordul: „Bárha engem titkos *métely* Fölemészt.“

„Majd mikor a föld rejtekében régóta penészlő Kincsek fölhányják lángnyelveiket, jelül adván A föld népének hol kelljen... kezdeni éjjeli ásást.“ Ez új fogalmazásban előfordul *A bajuszban* is: Ki szeretne gazdagodni, Könnyű módon pénzhez jutni: Ásni onnan hova nem tett, Vagy ha tett is, A letett kincs Időközben elszelentett.“ Ennek elég korai a dátuma: 1854.

De istenem isten Egy percig se legyen, ha kezem meg nem keserüli (EA IV.). Ezt hamarosan viszontlátjuk, már a Toldi VI. énekében, mindössze nagy I-vel írva: De ne legyen nekem az Isten Istenem, Ha bosszút nem állok érettök a csehen.

Elment a fogadós-úr kölesönzötte — *sokunnan-gyült* — ezer is. Ehhez hasonló a *Nagyidai cigányokból*: Mind olyan *rongyon-gyült*, mint annak előtte.

Mind az, mi előbb Hábor vala, most egy Barna *bitang* felhő (EA. VI.). Ez is jó későn, 1873-ban jelentkezik újra, a Bolond Istók II. énekében: Laktársi egy *bitang* pallót oroztak. Milyen régóta ott rejtőzött pedig agya tekervényei között ez a szó: még debreceni kollégiumi diák kora óta. 1835 telén a „sedes“ aktái szerint (Arany másodéves filozófus volt akkor) egy Tóth Mihály nevű diákra rábizonyul, hogy deszkát lopott, de aztán kiderül, hogy „bitang palló“ volt, egy házhoz támasztva, melynek gazdája nem vállalta magáénak.

„Felocsúdtak néminemükép Mámoros álomból krapulás *émetteniségre*“ (EA. VI.). A Toldi Szerelme XII. énekének 31. szakaszában „Felriadt Lajos, de a kép nem enyészett *Imette* is rá még jó darabig nézett.“ Arany János megjegyzi ez utóbbi

alakról, hogy inkább *émedte*, vagy *émedten*, ébren, miután valaki felémedt.

Ezek (*engedelemmel*) Arnyékszék közelén, a könyöklőn, messze fehérlő Bögréket lették (EA. VI.). A *Jóka ördögében* úgy idézi a hajdú Jóka fogadkozását, mint illetlenséget, hozzá is teszi rögtön: „Azért *engedelmet instálok a felől*.”

Vagy nagyon *óvást* lop (EA. IV.): mennek *óvást*, mennek árnyon (Buda halála VI.).

Hogy *nem a gólyamadár költötte*... őket (EA. VI.), magagáról az *Arkádia-félé*-ben mondja Arany, hogy „*Engem sem a gólya költött*.”

Külön felelmegetik Az elveszett alkotmány „hibás” hexameterait, amelyekben az ötödik láb dactylus helyett spondaeus. „A keserű próbára jutott magyar alkotmánynak (II.)” „És az üres téren kopaszon maradott — egy hordó” (VII.) „Olesó elveitek, szavatok nyila mind eltompult.” Nyilvánvaló, hogy Arany valamennyit pótolhatta volna „jóval”, ha ez lett volna szándékában. Igen ám, de ő később is, komoly verseiben is „sántít”, ha valamilyen okból így találja jónak. *Az egri leány* „lengyeles” menetű középső részében is „megdöccen”, mert kényes füle nem tűri, hogy a nagy tűzvész képe láttán meg ne álljon a vers folyása, ha csak egy rövid időre is. „Hej ti vitézek koszorúsi táncban! Vér foly az utcán, foly a vér a házban! *Ég a város!*... tüze messze lángol, Négy szögeletjén ide is világol.” Ezeknél a soroknál is megvan a szerzőnek a hol komoly, hol tréfás oka a döccenésre, a hordónál még külön érzékelteti ezt egy hiányjellel a tetejébe.

Minek szaporítani a példákat. Mint ahogy torzói nincsenek Aranynak, ifjúkori zsengei sincsenek. Az elveszett alkotmány sem első műve egy tehetséges kezdőnek. Egy szövésű az egész Arany oeuvre s a Kisfaludy Társaság 1846. évi győzelemkoszorúza víg éposza sem nem értékesebb, sem nem alábbvaló darab a többinél.

IX.

Az előző fejezet utolsó mondatát azért kellett odairnom főntebbi mondanivalóim végére, mert szegény Az elveszett alkotmány hol az egyik-, hol a másikkajta megítélésben szokott részesülni. A hivatalos kritika, talán egy kicsit magától Aranytól indítatva félvállról kezelte s igazán nem helyezte a nagy költő java alkotásaival egyazon rangsorba. Aztán elkövetkezett 1917, a centenáriumi éve s Móricz Zsigmond megkezdte a poéma rehabilitálását. Azóta minduntalan támad hol itt, hol amott egy-egy kritikus, aki aztán a másik túlzásba esik s jelenleg úgy áll a helyzet, hogy némelyek ezt a munkáját tartják a nagy epikus egyetlen igazán jól sikerült alkotásának. Mondanom

sem kell, hogy mindez a víg-éposz tartalma miatt lendült ennyire a másik oldal felé. E kritikusok a későbbi Aranyt holmi megszeppent és önnön nagyságának kemény rabságába ejtett s abban tartott elvetélt zseninek mutatják be, aki életében egyetlenegyszer merészelt forradalmi gondolkozású és radikális felfogású, szókimondó, őszinte valaki lenni, fiatalkori első alkotásának hexaméterei közt, azután letört, lapított, megnémult és irodalmi értékskálán számítva is lezüllött. De akkor az egyszer jól odamondogatott a fennálló rend nagyképű és nagyszájú farizeusainak. Mintha nem is ő írta volna elől a Nagydai cigányokat, középül A walesi bárdokat, Szondi két apródját és Ráchel siralmát, befejezésül meg Bolond Istókot, ha már épenséggel odamondogatósról esik emlegetés.

Ez a kétféle lapszín is mutatja, mennyire elszoktunk irodalmi művek irodalmi elemzésétől. Az elveszett alkotmány jelentőségét sem pro, sem contra nem mérhetjük fel mondani-valójának tartalmi matériájával. Petőfi formai forradalmát Arany tartalmi forradalma fejezte be és egészítette ki. Ez igaz. De az Arany-féle „tartalom“ nem azonos az elveszett alkotmány „tartalmi-kivonatával“. A „tartalom“, mely a két költő-óriás forradalmát a végső diadalig küzdötte végig, az élet joga, a reális élet-fölötti életé, mely leleplezte a tartalom és forma antagonizmusában rejlő ürességet és hazugságot, lehetetlenítvén formát, tartalmat egyaránt.

Azóta a magyar irodalomban csak teljes őszinteség árán lehet időálló műveket alkotni. Ennek a teljes őszinteségnek tartalmi eleme a költő kínosan-fájdalmas élete, egész élete, az élete, formai eleme pedig: a magyar vers és a magyar próza. Az elveszett alkotmány inkább egy kintől eltorzult arc halotti maszka, mint fintor, de azért A helység kalapácsával együtt és ahhoz képest hadd legyen a neve mégis klasszikus grimász, mert mióta meghuszonötölték 1846. február 4-én, nevetséges magyar nyelven minden mórlikázás a véres és nyers, őszinte és igaz élet pótlásául, pláne valamilyen idegen köntösben.

X.

Az eddigiek leöblítése végett hadd örvendezzünk egy kicsit az elveszett alkotmány magyar szabású szépségei láttán és hallatára. Nekem különösen két költői elem tetszik benne fölöttébb. Tartalma: a magyar transcendens világ és formája: a magyar nyelv.

Mennye és pokla egyaránt magyar ennek az ittenvaló létnek. A magyar haladók génusza: a garaboncás diák, a maradiak varázslója: a gellérthegyi boszorkány. A pokol bejárata, a föld köldöke: Kóly, a világközepe, ha a hegyet elhengeríti

felőle egy titokzatos erő, akárcsak a fedőt a csuporról a konyhán szokás. Nemesak geográfiailag magyar a pokol, berendezésében is az: ugorkafa nőtt benne.

A transcendens világban a transcendens élet is magyarfajta: a babona világa. A legnagyobb magyar írók szeretik a babonát Arany óta. Mikszáth Fekete fogata, Fekete kakasa, s még egy csomó más műve jó példa erre. Az elveszett alkotmány legkezdetén már ilyet olvashatni: „Asszonyom“ és e szót, meg a többit, végire jártam, Egy csak imént besuhant nagy fekete macska beszél Csillogván szeme... „Még szaporán“ úgymond „öltözd fel nappali bőrd: Vén banya képében hívd őket ez éji tanyára.“ Valamivel alább, de még mindig az I. énekben: Nem te valál-e ki szétküldéd láthatlan alakban Bőjti boszorkányid, hogy rángassák a beretvát Elvrokonaim kezében; vagdaltassák be azokkal Arcaikat. Aztán olyanformán tágul az éji tanya fényes palotává, mint a Hatvani professzor lakása annak idején. Az asztal is hasonlóképpen terül meg olyan gazdagon.

A kincskeresést már említettük, de a teljes kép még titokzatosabb: Majd mikor a föld rejtekében régóta penészlő Kincsek fölhányják lángnyelveiket, jelül adván A föld népének, hol kelljen fekete macskát Ölni le áldozatul, hol kezdeni éjjeli ásást.

Egy másik helyen: Éjszaka van, s hetedik gyermek sem látja, hol a kincs.

A ponyván repülő zenészcsoporttal föntebb volt találkozásunk. Nem kevésbé félelmes ez a másik sereg: Kívülök még harcjel-adásra Voltak lepedős kísértetek, akik Emberi csontokkal kürtöltek az éjjeli hadnak. Ez a harmadik nemkülönben: Géczi boszorkányok mentek lovagolva először Bükkfa lapátjainkon, s forgatván baljok erősen szikrázó szemétét. Azután szép ünnepiséggel jött a Gyalogsátán ezred. Macskákon ülének.

Ez a kép már a Hábor hadából való: Soknak szájából hat sor kapafog vigyorog ki.

Mindez pedig a legszebb, legtisztább, legtermészetesebb, leggyökeresebb magyar nyelven van elmesélve. Az irodalomtudósok megjegyzik hexamétereiről, hogy azok inkább a Fazekaséihoz hasonlítanak, semmint a Vörösmartyéhoz, de ezt úgy mondják, mintha e miatt rosszabbak volnának. Pedig nagyon sok Vörösmartyas sort fedeztek fel ökmaguk is a masszében. Arany tehát meg tudta volna írni mind a hét énekét meremerevül ilyen hexaméterekben is — nem ezen mult a dolog. De a forradalom ebben a vonatkozásában is győzött. Legyőzte a hexamétert megint csak mind a két irodalmi vonatkozásában. Formailag: a vers a magyar nyelv törvényei szerint mutatja az időt (Vörösmarty hexaméterei nem egészen ilyenek, elég bajuk az nekik.) Tartalmilag: Arany János szalontai nyelve dübörög és folydogál a hexaméter eszterengái közt. Kóstolgas-

suk egy kicsinyég és befejezésül valamit ezt a csudálatos nyelvet is.

I. ének. Irni didascalíát még a szépapja sem értett; segédkül-e vagy egyébért, *hallgat az írás*; A szárnyára-kapott szél bűgván *bősenyes* öblén; kétes, *ha repül-e, ha jár-e?* Nézd *darulábait* a fövényúton *mártogatódni*; A közel erdőben pedig *isten verte* vityilló. Bent a vityillóban; *beteges* mécs *pisla* sugári *Oszlatják a homályt s növelik*. Hajdanta köcsög volt... s eltörve *pokolra hajítá* Asszonya; *lessünk rá*, majd *kiviláglik*; A fél arc közepén egy szem *sandalgat* a mécsre; Sőt mi több — *Ki ne adj ám rajtam* — még a királyi Városok irati közt is *meghajtottam a hérót*, *Kit lelkemre kötél de nyomába sehogysé jöhettem*; Hát *ördögszekeret* korbácsol a *szíken az alszél*; A háromnegyed arc *ecetesbbé* lön e szavaknál; no... ha most nem... Három a tánc... *psztt! csitt!*; *Fölszedi* mind *fele-más* tagait; gondolatot *felfüz csős paprika* módra; Nyílik azonban az ajtót képviselő *hara-pokróc*; *beapadt* has; Hosszú *póklábak*, még *hosszabbakra telendők* Hogyha, csak egyszer bár, sikerülne *ki nyujtnia* térdben; tenyerét *teregetve* szünetlen *Öblögető* hangon folytatta beszédit; hogy *mutatott* haragod megijeszt; Lábam alatt te nem ássz vermet, hogy *orozva megejthess*; Összetalálkozunk egyikünknek *vesztire szolgál*; — az erő, mely képes volna *egyíteni*, Nem fogan e *kimerült* természet anyátlan ölben; épen *ujjnyi hibázott*; *Darabig* várni, ha repül-e *Őt felölelni* a férj; *kitanultam* minden eféle Női fogásaidat; Orsola gazdasszony pedig ottbenn újra felölti Tisztes macskamezét és a kunyhó tetejére *Felmászván* elkezd *kormányzni fogat csikaróan*; Azzal a tündérnő veszi mécsét a *szenelőről*; Mint majd mindeket *lebeszél* a krónika később; *Őt-hat* alak, kiket a zivatar *gerebel* szigorúan; Örömejobb *üstöközvén* Háromezer haragos kortessel; Neki *szóig* hallani kellett; szétnéze az éjben: *Egyszínű* ez, nincs benne *kesely* folt; Végre *birokra, türökre, marokra, ököltre kerültek*; És miután egymást egy *szék* szamukába teríték; *Locs-pocs* lába alatt; ezek bezzeg *megadóztak*; Szembe, ha ördög is! így *biztatkoznak*; *Ellenutat* vesznek; *fölheverül* egy *Föllegnek* ruganyos pamlaghátára. — II. ének. ott sikerült az egész *rakodást megtenniök egy helyt*; *paczuhán* jelenünk meg előtted; köpenyem félig csupa *kastos*; *pityusok* mind *Társaim* is; de beszéde sem a már untig *abárlott* Tárgyra vonúla; *Kiéli* a zsarnokot ön falujából; tíz *jókori* bárányt; *Nyers-nyakas* embereket, kik apámat nem *süvegelték*; *Rospontos* lovakon szülő falumat tovahagytuk; folyvást *gyühügetve* háladtunk; S több ily *kapa-unta* parasztok; Mi tehát *feljártuk* hadnagyainkat; A zabevők közé csapkodtuk a *jaj-hegyes* ostort. — III. ének. Már a *pirók* hajnal diadalzászlója kifeslett; *Szurdikos* utcából; Itt-ott *utcaszögön serkennek* a városi örök; *Fürge* leányek... ki s be *sorolnak*; bundának *csáva-cserezni*; Nem fog-

ják-e utóbb *fenekestül felborogatni*; azt *bizonyozván*, Hogy feledékenység legjobb ír e panaszokra; — Mintha darázs-fészket pajkos süheder faderékban *Megbizgat*; S hosszú beszédének farkául így teve kérdést; de nagyon *más szórú* beszéddel; és *átkozom egy liberális*; kétszer *vámolnak*: először *Míg zöld még a vetés*, megye-meglimitálta vizökkel, Aztán majd *szemül* is molnár-szentelte *fukákkal*; és nem *hímhámozni* körötte; Mind ezt tudni nekem, kérdem, *bőrömbe nem áll-e?* — IV. ének. Tarka csöcsöskorsót a kristályhabba merítve; varangyok tábora *tesped* Lába elé; mit *szomorogsz*, pajtás?; égre *csigázdó* Forgós-zél *kadarul*; *Utat adék* és pénzt az egész vad *cimboraságnak*; És *elvékonyodott* maga is mint *megszívosult* vas; majd dél volt már, hogy először *Felserkent*, de *nehéz volt a szeme*; *otthonosak* lőnek, *megszoktak* azonnal Mint a házi legyek; *Bende* azonban nem vala *tegnapi csirke* az ilyes *Dolgokban*, se *tehén*, hogy *jégen táncra vihessék*; *Fogdosták* a nemes *lelket*, mint *Péter apostol*; *Furesa rövid* ember, nagy szájjal, *harcsa* bajuszszal; *Elsőbb* hadnagy uram nem akarta *elérteni*: mért kell Most a nemességnek gyűlésbe bemenni; ha *Résre nem áll* az egész... nemesség; *Éljent* hangzék itt az egész *eresz-alja* nemesség; *Úgy van*: aranybundánk *vargát ránt*, nonusainkat A liberalisták *ebharmincadra kerítik*; Délben hús, bor elég; ugyanaz *vasorára dulásig*; így szónokla tovább, *rekedezvén*; Az, ki a *hámfából kirug* és *küllő felezéssel* *Megszakadást okoz* itt; *Mához két hétre* gyűlés lesz; *bemegyünk egy szál*ig a gyűlött Házi adó ellen harcolni *körömszakadásig*; *Boldogulának*, ahol *megfordulánk*, *megye-szerte*; *fene rothadság eszi őket*; *verik a nyomot elnehezülő* Sarkok után; hova futnak az *ilyen amolyan* *Szedte* helyén? *lépünk kiszakad* már a szaladásban; *Atallván keveset*, hogy *megesúfoltak*, utánuk indultunk *nehányan*, hogy kérjük vissza *közénkbe*; *Kain* emberölésért *Úti betyárrá lőn*; *Nyelvök is elbelgult*; igényelhette a földből *Osztályrészének* *kihatását nyilasonként*; Van-e kelmednek, *Füle Péter*, több *két vékásnál*; *Földesurak* lesztek: *mérhettek birkaczimert* is; *Sőt a királyság is sort jár*, mint jár a *biróság*. — V. ének. Nagy *fülü tátos*; *Három perc* mielőtt *kezdetlen* *voltba* merülne; és mondjad *néki nevémmel*; Majd mikor a föld rejtékiben régóta *penészlő* *Kincsek fölhányják* lángnyelveiket; *Forgós-zél tekerül*; *Megszöppent* a legény, mert nagy *felelet* vala rajta; — *Másik fő feketés* volt, *megtarkázva* halotti sárgával; gyakran *belefalva* dühében A *láncoltba*, gyakorta *fülét csipdesve fogával*; *ugatott*, az igaz, de ama *kettő leugatta*; Nagy *patvar* vala itt; haragudt rá, hogy *megvette a vámot*; Minden *kádra hajolt* egy *ugorkafa* és e *nővénynek* Mindenik *ágcáján* *esküttség*, *szolgabíró*ság S *más ilyes* *fityegett*; Mert ha *bal arcáról lekaparta* *goromba* *jövését*. Addig a *jobb arcon két ujnyira* *úött* a *kemény tors*, És míg a *jobb*nak *veti kését*, addig a *bal* rész *Meggyomosult*; bő köpe-

nyét szél ellen vetni törekvék; Mindig evett valamit, de fölöt-
 tébb foghegyen ette; Mostoha gyermekeit mindig jobban sze-
 reté ön-Magzatánál s imé ránőttek azok; E vért nászrakomád
 közepén fecscentetted a Hábor Arcához; Innen a széles öröm
 bódító gőze fejében. — VI. ének. Mint egykor a monda cigánya
 Nagy fakanáljával hörpölve vizét a Dunának; Míg nem haj-
 nallik; A malom egyhangú rop-rop-ját, mely soha meg nem
 Szűnik az éltes idő hosszát kijegyezni egyenlő Péczékkal; Nagy
 baj az írónak, de kivált annak, kire bölcső Lepleiben fülökig
 ránták a múzsa leányok Ajkaikat, kit jó mamikája zuzával az
 apró-Marhának tartott, és lécz-fürteit addig Meg nem szűnt
 fodorítani, tüzes vassal sütögetvén, Míg született költő nem vált
 nápész gyerekéből; Velök egy hajlékba szorulván; 3, mondá
 három egyénből Áll az egész sokaság; Hogy miután e nadály
 vastagra hízott a legény hő Véréből, a menyasszony e vért pi-
 ciny ólomedénybe Fogta föl; Kortesi gégékkal tütükélvén mé-
 nesí nektárt; Hirtelenül, mint szok terjedni tavak sima tükrén
 A potyogásig elért záporsem ezüst karikája; Hah, már a szö-
 ges orr, a nyakböttyök, a busa homlok Ismerhetlenek ott; nines
 a két mártogató láb; Most egy dögletes bűz támad; tekeres füs-
 tét kigyódnai az égig; az alak pedig állti helyében Összerogyott;
 Oktalan, a jót sem tűró, vesztegmaradásé; a fölleg rojtjai szin-
 tén Kezdenek összevonulni; Nézte miként márták magokat
 keleten a kiáradt Hajnali tűztenger hullámiba; Míg ezek így
 esnek légben, földszint s a pokolban; Udvaron állongó szekerek-
 nek alatta, fölötte; felocsúdtak néminemükép Mámoros álom-
 ból krapulás émetteniségre; Vármegye ház telkén foga helyt;
 Aki mit ett, illő, hogy igyék rá és a kutyának Érdem után szok-
 tak nadrágot varrni, nem úgy van?; bortól neki bágyadt Tag-
 jaikat kennők in-nyujtó fütyköseinkkel; Ó feljárta magánosan
 a pártok vezetői- És fő embereinek vígságteljes éji tanyáit;
 leskődött nagy figyelemmel Szedve bögyébe, ha mit... észre-
 vehetne; Számát megjegyzé, amint hozzá tudna vetni. —
 VII. ének. egy dobogás szelid álmát Elvaditá s kiveré tilosából
 szürke szemének; Látogatói szemet szájt tátva lesik: mi lesz
 ebből?; gonosz ördög játsza meg engem; talpon van a vármegye
 telkén, S nem gözü álomban; tőnek pedig oly ügyesen, oly Vá-
 rakozást haladó, szándékon túli sükerrel; Koloczintos, hogy fel-
 jőzanodott; Verjük agyon, ha magát nem védi a nyulga terem-
 mény; És nekibőszülvén... ágasfáról leverék a Várnagyné kö-
 csögít; Jól tarták magokat darabig, sőt fogytig elállnak Minden
 megrohanást; ezek (engedelemmel) Árnyékszék közelén, a kö-
 nyöklőn, messze fehérlő Bögréket leltek szájjal lefelé borogatva;
 mig Pörgedi horgas inának Gáncsot vetve le nem türkölte vi-
 téz Koloczintos; háromarasznai Távolságban tát pokolörvényt
 áldozatára; a hős Tagadó végig húz Pörgedy horpász Bordáin
 tetemes botjával; és „nem nézve kicsinyre“ Eltűrik nemesen, ha

Szakállok köldökig ér is; Ám ezek is *tudtak hozzá s kezdék mutogatni, Hogy nem gólyamadár költötte, hogy őket is olyan Bordában szótték, amelynek vászna ha nem jobb, Nem cudarabb legalább a Deákné-szótte hetesnél; Hogy meg akarta taval puskázni a kertben az apját; A terem eltágul; Tin tanítástoknak legesúfösb nem-követői; mint ősötök, akire büszkén Puffad májátok; Ember, önösség Nélkül, nem lehet el; Ember rakta tüzet lelvén egy rengeteg erdőn Nála pirítkóztak kényökre; oh mi ez a haza? nemde Tinmagatok, nőtok s az olajvesszőre hasonló Gyermekekitek?, v. ö. Meglátod gyermekidet Te asztalod körül, Renddel, mint olajvesszőt, Kikben szíved örül. (Szenci Molnár Albert: CXXVIII. zs. 2. v.); Melyet a föllengő szél elmos a szemek előle; Idegen képek, kiket a megye népe Még ki nem ismert sem hangjokról, mint a harist, sem pávai tollukról. — Ráadás. Ott, a halottas nép közepett, valamely zsebelésért Csíptek el egy rongyvázat: és az (lehető-e?) Hamarfy.*

Arany János „Toldi“-ja.

I.

A szájhagyomány szerint Arany János elfakadt ríva, mikor megpendítették fülehallatára a tervet, hogy Toldit bevezetik a magyar középiskolába tantárgynak, kötelező olvasmánnyul. Nem hiszem én ezt, nem olyan könnyen áll takaros embernél a rivás, nem is a költőt magát jellemzi az anekdóta, hanem az iskolát, helyesebben az iskolahagyott nadrágosokat, ahogy a gimnáziumban tanultakra visszaemlékeznek. Különben sincs a csúfondároskodásnak érdemben igaza. Sokáig magam sem láttam világosan ebben az ügyben. Mostanság azonban annál nyilvánvalóbb nékem, mennél többet fáj a fejem tőle régebben. Igenis minden másfajta vélekedéssel szemben ez a tiszta, a cáfolhatatlan igazság: Arany János mindenekfelett a Toldi költője, mi magyarok pedig azért beszélhetünk magyar irodalomról olyan minden kétséget kizáró módon, mert adatott nekünk ez a Toldi, Arany János Toldija. Nem a Toldi-trilógia, az más lapra tartozik, hanem csak Toldi. Egyetemes, magyar tény ez, de többek között azért is megfellebbezhetetlen, mert a középiskolában el kell olvasniok, sőt egyes részleteiben könyvnélkül kell tudniok a diákoknak a nagyerejű gyermek történetét. Mindegy, milyen körülmények között olvassák. Mindegy tehát, függetlenül magától a verstől, meg kell-e állapítaniok, milyen a mű szerkezete, kik s milyenek benne a hősök, milyen volt Miklós lelkiállapota a farkaskaland után, nem tesz semmit, kell-e dolgozatot írniok az öreg Bence jelleméről, leírást a nádasról,

ismertetést a középkori párviadalról, egyremegy, milyen a körítés. Magát a kézzelfogható valóságot, hogy a leendő magyar olvasóközönség mindenkori legfogékonyabb éveiben immár évtizedek óta elejétől végig elolvasta Toldit, nem teheti meg nem törtéنتté semmiféle kísérő jelenség. Segíthet neki, hátráltathatja, módosíthatja, befolyásolhatja, de nem hatálytalaníthatja. Mert maga Toldi is hat, nemcsak az iskola, nemcsak a kor szeleme, nemcsak az ezerféle más egyéb hatás.

Nem egyoldalúság, túlzás vagy elfogultság íratja ezt le vélem a papírra. Hiszen nekem magamnak például nem is a Toldi a kedvenc olvasmányom. Világért sem akarok vele olyasvalamit állítani, mintha a magyar irodalomban nem akadna klasszikusabb műremek Toldinál, nem is egy, nem is kettő. Még csak azt sem vitatom, így szólván, hogy Arany Jánosnak magának legnagyobb alkotása Toldi, írt ő ennél különbet akárhányat később, lírai verset is, elbeszélő költeményt is. Azt akarom ezzel mondani csupán, hogy Toldi *háromszögelési pontja* Arany János költészetének is, a magyar irodalomnak is, minmagunk hátunk mögé olvasott könyvkazlának is, az enyimnek, még a tiednek, kedves olvasóm. Arany János azért írta későbbi műveit, úgy, ahogy épen megírta, sőt a korábban szerzett Elveszett Alkotmányra is az derít világot, mert a Toldi tizenkét éneke kifolyt a tolla alól. Az osztatlan egész magyar irodalomban könnyebb eligazodni Toldin innen és Toldin túl. Jómagam is Toldihoz viszonyulván viszonyulok a Buda halálához vagy a Tamburás öregúrhoz, de az Ember Tragédiájához, a Zord időhöz, sőt Nickleby Miklóshoz, a Karamazov testvérekhez, Oidipus királyhoz, III. Richárdhoz, bizony még Rainer Mária Rilkehez, Eminescuhoz és Eino Leino-hoz is. Fordítva ezt nem merném állítani másról. Az ember tragédiája, igenis, tehet arról, ha Peer Gyntöt, vagy Manfrédot, vagy Faust második részét másképpen érzéklek, mint tenném, ha Madách sohasem élt vagy semmit sem írt volna. De nem tehet a Tragédia róla, ha a Zöld Henriktől, vagy Ady lírájából így vagy úgy fogom fel és verem vissza a hatások sugarait. Nem tehet róla mérhető erővel. Ady lírája sem segít rajtam (imponderabile csak, hogyha mégis és sohasem tudhatom meg, hogyan és mennyiben) — mondjuk — azokban a pillanatokban, mikor a színpadon monsieur Pourceaugnac-kal kötődik az olasz kalandor. Toldi hatása ellenben olyan intenzív, hogy semmiféle irodalmi élményem nem lehet tőle mentes, vele elegyítetlen, hozzá nem viszonyult. Most, hogy — Isten tudja hányadszor — végigpörgetem Arany remekének lapjait ujjaim között, ismételten kínoz a titok megfelfejthetlensége: hogy lehet azért mégis vajjon? Miért ilyen különleges olvasmányunk a Toldi nekünk, magyaroknak? A középiskolai tanterv nem kibékítő, mert nem teljes magyarázat. János vitézt, Az új földesurat, Az ember tragédiáját, Bánk

bánt, A falu jegyzőjét is olvastatja az iskola. Önmagamát áltatnám, ha belenyugodnék az olsó magyarázatba. Mélyebben rejlik a titok megfejtése. Magában Toldiban rejtezik valahol, nem a sajátos körülményekben. Toldinak a magyarázata nem lehet más, csak maga Toldi.

II.

Egy kicsi ideig kénytelen vagyok másról beszélni, hogy megérttessem magam. Diákéveim Borsszem Jankó-ja nagyon elkényeztetett és szerfölött igényessé tett mint képrejtvényfejtőt. Már azért is haragudtam, hogy egy földön csücsülő karonülő gyermek elé *g* betűt kellett írnia az ötletes fejtörő-szerzőnek, mert csak így lehetett a megfejtés Gül Baba. Csak akkor volt az örömem zavartalan, ha a kép változatlanul jelentette a helyes megfejtését: a Mokány Berciékkel tarokkozó Halley üstökös — földiekkel játszó égi tünemény; Rossini — mert csak egy kurta szivar; az ötkoronás „fej“-oldala — őfelsége a király nevében; partitúra — állapítja meg az ember nagysokára diadalmasan, nem látva mást a képen egy folyópartján erőlködve pedálozó árva biciklistánál.

Akkor ösztönösen éreztem fanyalgást, vagy gyönyörűséget, ma már tudom, hogy a jelképrendszer alapproblémája foglalkoztatott, a jelkép mint az ősjelentés és a jelentésváltozás küzdelmének az eredménye. Az a szép — így éreztem és jól éreztem — ha egészen természetesen és nem valami mesterkedés következtében utalnak egymásra ők ketten: az ősjelentés azt mondja, az én igazi jelentésem ez a soha eddig nem hallott új, az új jelentés pedig hevesen tiltakozik ellene, mintha ő valami újat akarna mondani. A kottalapok — biciklizés és megfordítva — természetesen csak tréfából.

De a tréfa azért sikerült, mert igazán is ezt sejtjük a jelentések mélyén. A hatás annál teljesebb, mennél brutálisabb, mennyél természetesebb az egymásrautalás. Az új jelentésből kiérzik, hogy ereje nem önmagában, hanem abban a tényben van: mennyire erre az egy pillanatra várt a szimbólum mélyén rejtőző ősjelentés, vágyván kifejeződésre, melyet az új jelentés hozott magával.

Toldi azért hatásos és erős szimbólum, mert önmagában véve ismert régi mese, de most, Arany János új megfogalmazásában természetesen, minden mesterkedés nélkül, tehát brutálisan jelenti önmagát, Arany Jánost, téged, engem, még pedig nem is egyfajta vonatkozásunkban. Igazán az, ami egyesegyedül lehet szép a jelképrendszerben: az egyetemes lét örök aktuális emberi formája. Ha százszor másképp próbál alakulni e földi élet, százegyedíkszer is csak azért lehet élni, mert kiviláglik az a végén mégis: ki a külön, egyébként nyomorultul kellene

elpusztulnunk s jobb lett volna meg se születnünk. Ez az emberi, a különbnek egyszer végrevalahára felülkerekedni, mindenkor máskor vergődésnek érezzük a sorsunkat, rabszolga kínlódásnak, vagy lebzselésnek, állati, sőt növényi tengődésnek. Egy nagy váróterem a mindennapunk, amelyben sóvárogva várunk ennek a pillanatnak a megérkezéére, epizód minden más, átmeneti állapot, vagy vakeset, az események rosszindulatú csoportosulása, elemek játéka, amelyek lezajlását végig kell várnunk, egyébként azonban mindig csak ez az egy érdekel minket, ez az örök aktualitás: hogy győz a derekabbik a hitványabbak szerezte akadályokon, miképen derül ki az igaza. És produkálja bár a valóság az ellenkező megoldásokat, ha úgy tesszük neki, tucatjával, számunkra hatlábú borjak azok egytől-egyig, mert a létnek csak ez az egyetlen szemünkben elfogadható és egyedül lehetséges formája, hogy a kezdetben alulszorult különb, a hitványabb eselvetésein diadalmasan győzve, befejezésül mégis felülkerül. Olyankor *szép* ez, olyankor sikerül, ha összes vonatkozásainkat magába zárja, még pedig minden praktika, fifika, erőltetés nélkül, magátólértődően.

III.

Az alulraszorult különb felülkerül mégis, akárhogy mesterkedik és akármeddig bitorolja helyét az ütődöttebbik — ez a Toldi Miklós története. De ez a lét szimfóniájának vezető szólama is. A létezés ritmusa ez, különben nem lehetne érzékelt, vagy nem volna értelme. A feszültség a két fókusz között, a lebirkózkodó feladat hozza létre az áramkört, tartja keringésben a mozgást, de éppen ezért magának az életnek az a mindenkori megjelenési formája, hogy a különb alul van, felül akar kerekedni, az ütődöttebbik ezt a felülkerekedést meg akarja akadályozni, ez egy darabig sikerül neki, de aztán a különb győz mégis. Az annak a rendje-módja, hogy aktuáliter éppen az ütődöttebbik ül fent a magas lovon, de a teljes példányok jelképezik jóreménységeinkben mindenkor máris a véget: végigképzelve a dolgot már most is az a rendje-módja, hogy a különb győz, akárhogy is áll az ügy jelenlegi stádiumában. Nem hajánál fogva előráncigált egyik eshetőség ez, hanem az egyedül érvényes forma, hiszen mesterkedés nélkül, természetesen folyva önmagából, íme, csak ez „jön ki“ maradéktalanul. És csak ez illik minden hasonló esetre kivétel nélkül rá.

Ez az egyetemes élet elve, a fizikai, a biológiai, az emberi lét alapelve. Ezt tanítja a struggle for life, az energia megmaradásának a törvénye, a történelemfilozófia, a pogány hitregevilág, a kategórikus imperativus és Jézus Krisztus feltámadása. Az ember, az egyén is, a társadalmi osztály egyik tagja is, az ifjú is, a magyar is, a költő is, a mesehős is és az olvasó

is pillanatnyilag éppen kisémmizve, meggyalázva, erőszakkal bűnbe hajszolva, éren-nádon lappangva, farkasokkal viaskodva, loppal hazasettenkedve, az adottságok ellen lázadón abból kitörve, hasztalan próbálkozva, csudamódon megsegítve, széles kedvvel nekiduhajodva, a tisztességes emberek figyelmét valami derék dologgal magára vonva — küzd, harcol, szenved, elesik, meg felkél, újra nekidurálja magát; szívében és világszemléletében azonban töretlenül látja és érzi magát a király fejéhez választott vitéznek. Azért gyönyörű szép ez a mese, mert nem tételszerű hangoztatása egy érvényes törvénynek, hanem az élet formája, a maga életszerűségében. Toldi Miklós áll a napsütésben vendégoldallal a vállán, más mezőre vágyik a határrul. Az adolescens ifjú egyesegyedül capax a más életkorúak között, felkészülten vár és szeretne valami nagy dolgot véghezvinni. A falusi nép friss energiái feszülnek a többi társadalmi osztályok békés hortyogása közben s új stílust ígérnek az elrontott élet folyásául. A magyar nép Európa nemzetei között hátraszorítottnak érzi magát s szeretné igazi életét élni végrevalahára. Arany János szalontai jegyző érzi költői képességét és többnek tartja azt Bajza—Toldiék szobaköltészeténél. Én, jámbor olvasó, magamra ismerem ebben a kánikulai kép közepén álló vágyakozó ifjúban, jobb részem nekem is más mezőre vágyik adottságaim szűk kis határából. Nem tétel ez, nem törvény, hanem a valóság, sőt még annál is több, nem a valóság éppen most telő kis törmeléke, részlete, szelete, esetlegessége, hanem a teljes, kész, kerek, egész, értelmes formája a valóságnak. Nem jelenti, de jelképezi a valóságot. Továbbra is maradok járásbírói irnok, vagy középiskolai tanár, vagy negyedik gimnazista tanuló, nem leszek én Toldi Miklós attól, hogy elolvastam Toldit, de kiegészül, kikerekedik, megértelmesedik, felépül, nekiteljesedik irnokvoltom, tanársorsom, deákéletem azzal, hogy jelképesen máris, még mindig kínlódva és vergődve, a király fejéhez választattam.

IV.

Nagyon erős ennek a szimbólumnak a hatása nemcsak azért, mert nagyon alapvető tényeiben ragadta meg és foglalta egybe a létezés örök aktuális emberi formáját, hanem azért is, mert nagyon szerencsés pillanatban cselekedte ezt. Gondoljuk meg csak. Toldi története egy adoleszkáló ifjúé, egy falunfelejtett többretermett emberé, egy Anjou-korban vitézkedő magyaré, egy nehéz próba alá vetett homo sapiensé. És ki mesél róla, kiknek? Arany János mesél róla minden idők magyarul olvasó közönségének, de esetünkben nekünk és nem utolsósorban nekem. Arany János meséli. Méltóztatnak tudni, mit jelent ez?

A fészekfentő mesél az adoleszkálóról. A félbemaradt falusi jegyző mesél a falunfelejtettről. A népies költő mesél a szobaköltészet korában Anjou Lajos udvaráról, az ott lebzselő Gyögyről és az odatörekvő Miklósról. A neuraszténiás küszködő magyar költő a jobbágyfelszabadítás lázas, keserű évtizedeiben a király fejéhez választásról. És kinek meséli mindezt? Az adoleszkálóról negyedik gimnázistáknak mesél. A falunfelejtettről a XIX. század demokratáinak. Az Anjou-udvar Gyögyéről és Miklósáról az örök kétarcú kuruc és labanc, keleti és nyugati magyaroknak 1848 előestéjén. A próba alá vettetésről minden kor, minden korosztály, minden társadalmi rend és minden nemzet próba alá vettetettjeinek. De nekünk is mesél, mai, mostani olvasóinak. Az adoleszkálóról a generációs problémával harcolóknak, elsősorban a mai magyar ifjúságnak. A falunfelejtettről — a falukutatóknak, a szociális kérdés, a tehetségkutatás, a népfőiskolák, a telepítők emberöltőjének. Anjou Lajosról, Gyögyről és Miklósról Bartók—Kodály közösségének, azoknak a lelkükben tusakodóknak, akik látni szeretnék és tudni vélik, mi a magyar évezredek óta és milyen a magyar feladat az elkövetkezendő új évezredekben. A próba alá vettetésről — a vergődőknek, betegeknek, halódóknak, de szenvedéseik közben és azok által egyre jobb reménységben levőknek. És nekem is mesél, aki azért tudom, merem és szorongattatom őt magyarázni, mert magam is magamra ismerek benne, lévén jómagam is próba alá vetett, alulkerült, lélek szerint örök adolescens „kis-magyar“ (vagy „mélymagyar“), a király fejéhez választandóság igényével, jó reménységben lévén annak bizonyossága felől. Önmagában is erős és hatékony jelkép Toldi. De hát még így, mikor annyi vonatkozásban felerősödve és megerősödötte zeng felénk Arany János ajkáról — a mi fülünkbe. Hiszen mind az elébb emlegetett vonatkozásokon túl Arany János nemcsak tizenkilencedik századeleji falunmaradt, fészekfentő, próbára tett ember volt, hanem a legnagyobb magyar költő és mi is, azonkívül, hogy generációs, szociális, faji és nemzetpolitikai problémák hányt-vetettjei vagyunk, egészen bizonyosan oda is érkeztünk immár, hogy válhassunk a Toldinak teljesjogú és kapacitású olvasótáborává.

V.

Am egyszeriben megszűnnék a varázs, odalenne a hatás, ha a jelképen csak egy kicsike kis csináltság nyoma megéreződne. Igen bizony, mert a jelkép — jelkép, nem pedig jelmezbe öltöztetett, kétlábon járó tudományos vagy erkölcsi tétel. A forma csak abban az esetben érvényes, ha csakugyan élő forma, nem én esztergályoztam kívánt formájúra erőnek erejével. Az erkölcsi tanítások éppen azért múlnak el oly semmi hasznára és

nyomtalanul fejünk felett, mert nincs, ami hitelüket garantálná: az elmélet produkálja őket, nem az élet. A költő meséljen csak az élet megtörtént teljes, kerek, tehát tanulságos és reményfakasztó eseteiről, ha lényeges formákat ragadott meg, majd kihámozom belőlük a jelképest én, az olvasó. Ez az én dolgom, mert én vagyok az élet perében a vizsgálóbíró, ő, a költő csak egyszerű tanú. Akkor szavahihető, ha mennél szorosabban ragaszkodik a tárgyhöz s mennél kevesebbet vegyít bele a meséjébe önmagából. Különösen meg irányzatos ne merészljen lenni s önkényesen ne alakítsa és szabdalja a mondanivalóját, mert akkor aztán éppenséggel nem jár a szava.

Toldi azért is igen erős és hatásos szimbólum, mert természetes, mesterkéletlen. „Ird meg, amiket láttál“ — parancsolja az angyal János apostolnak az Apokalüpszis elején, igazán minden pennaforogató ember szót kellene, hogy fogadjon neki. Arany János meg is cselekszi és nem ír meg egyebet, csak amit látott. Azt, amit látott, úgy, ahogy — hallotta. Nincs is Toldiban semminémű csináltság. Sem a meséjében, sem a hangjában. Még valahogy versnek is úgy vers, hogy az ember hajlandó azt hinni, a hétköznapi prózája megy benne versül templomba vasárnap. Még az ünneplő fekete vagy kék ruhának az a jellegzetes illata is ott terjeng a rigmusok felett, amiről mai napig sem tudhatom, voltaképpen micsodás illat hát, vajjon a komótból kivett ruha templomszagú, vagy a templomban olyan, amilyen a komótból kivett ruháktól az ájer. Nincs ebben az összehasonlításban sem semmi erőltettség, szóról-szóra értendő. A Toldi kétsarkú magyar tizenkettőse azért olyan síma, zökkenő nélkül való, természetesen folyó és nagy erővel zuhanó vers, mert nem csinált muzsika, hanem a magyar dikió maga — csak egy nagyon kicsit ünnepélyesebb, feszesebb — vasárnaplább megkötöttségében, mint egyébkor, ha szóval él az ember. Még hozzá ez a természetesség sem kiagyalt, akart, szándékolt, vagy megcsinált. Ellenkezőleg, ha volt a költőnek e tekintetben valami eltervelt programja, éppenséggel nem ez volt, hanem a fordítottja. Az Előhang még megpróbál az illendőség határain belül időmértékes lenni egy kissé. De hálistennek nem sikerült a költőnek, amit határozott. Erőt vett rajta és legyűrte a magyar beszéd belső ritmusa.

A nyelv is az a nyelv, amelyet Arany János Szalontán, Debrecenben, Kisújszálláson születése óta Toldi születéséig halott és beszélt. Mennyivel szebb nyelv ez, mint a korabeli magyar költőké. Itt van mutatóba egyetmás az V. ének elejéről.

Elfeküdt már a nap; az éj erőt vett; bakacsinba vonta; ki-verte szépen; holdat előkerítette; fejtül odatette; szokatlan út; magát jobban-jobban a nádasba fúrta; mintha kötéllel vonták volna hátul; nem bírt elszakadni; egy teremtés sincs ott; egy helyütt a zombék csak lesüpped véle; farkas fészke; két kis

kölyke rítt az isten-adta; árva kis jószág; kapatja a komondor kölyköt; vesztére tette; méri éles körmét Toldi orcájára; magát serényen forgatja, öklének csapásait sűrűn osztogatja; nagy meredt szemei szörnyen kidagadnak; nyelve a szájában meg nem tudna fénni; összevérzi; a kötődést unni kezdé; lábát sem restelli hinni segítségre; a bika dolgozik szarvával; fölveti a farkast egy erős rugással; az avasba esik; nagy darab helyütt; puffanó esés; hangos nyekkenés; mintha ördög volna belé bújva, egyet hengeredik; elordítja magát keserves haraggal; méggyen új csatára köszörült fogakkal.

VI.

A költő mint tanú csak akkor igazi, ha őszinte és engedelmesen azt írja le, amit látott s úgy, ahogy hallotta. (Azt a képet — azon a nyelven.) Ez igaz, de csupán úgy lehetséges, hogy a költő nemcsak kívülről-befelé őszinte, hanem belülről-kifelé is az. Nincs külön véleménye a dolgról, objektíve számol be róla. Aforizmaként hat, pedig tiszta szín való igazság, csak akkor áradhat lírai erővel, szubjektíve is, ha objektív.

A Toldi azért olyan szép szimbólum, mert Arany semmi egyebet nem írt bele, Toldi Miklós történetén kívül. Nem moralizál, nem filozofál, hanem mesél. Még lírai kitérései sincsenek, akarom mondani, igen-igen módjával akadnak itt-ott, ha vannak is. Inkább Toldi lírizálásai, nem az Aranyéi. Ennek a nagy tárgyilagosságnak köszönhetjük aztán, hogy Toldi a magyar irodalom egyik legőszintébb lírai költeménye, amelynek úgyszólván minden egyes során átüt szerzőjének forró, belső, visszatartóztat-hatatlan szubjektív vallomása. Miközben Toldi Miklós történetét meséli Arany János, kiönti elénk egész lelkét, közli velünk legtitkoltabb Énjét, sajátmagát adja jelképesen, hogy mi is saját magunk gyanánt fogadhassuk el.

Ebből a kincs-garmadából is csak egy néhány értékes darabot hadd csillogtatok meg mutatóba. Ne feledjük, hogy az alulkerült s végén az ütődöttebbel diadalmasan megmérkőzött különbiknek a király fejéhez választottságáról mesél a fészekfentő, félbemaradt, népies, nehéz próbára tett Arany János s úgy olvassunk bele taláalomra itt is, ott is a Toldiba. Milyen rejtett, milyen mély, milyen tüzes s éppen ezért milyen erős, milyen szép alanyiség esap meg bennünket nyomban. *Egy, csak egy legény áll talpon a vidéken. Szép öcsém, miért állsz ott a nap tűzében, Ládd a többi horkol, Mintha más mezőkre vágyyna e határral. Hm, paraszt, én? emígy füstölög magában. Hát ki volna úr más széles e határban? Toldi György talán, a róka-lelkű bátya, Ki Lajos királynál fenn a tányért váltja? Hm, paraszt, én — s amit még e szókhöz gondolt, Toldi Györgyre szörnyű nagy káromkodás volt. Egy parasztfiúval mégsem áll*

ki senki! De ki vina bajt az égi háborúval, szélvész, zimankós, viharos borúval És ki vina Isten tüzes haragjával, Hosszú, kacskaringós, sistergő nyilával? Mert csak az kössön ki Toldival, ha drága s nem megúnt előtte Isten szép világa. Jaj keserves annak, aki jut kezébe, Meghalt anyjának is visszari ölébe. Györgyöt e csapással hűs verembe tennék, Isten szép egéből, hol többé nem ennék, Hol mint egy repedt csont deszka közé kötve Itéletnapig sem forradozna össze. Most gonosz szándékát, melynek útja görbe *Eltakarja törvény és igazság örve* És hogy öccsét bíró hirivel megrontsa El kell fogni nyomban, ez kemény parancsa. *De hát mért akarja bátyja őt megenni*, Mért akar hóhéra, nem testvére lenni. Vagy mikor volt öccse néki ártalmára, Mért feni a fogát jó atyjafiára? ... *a kivert kan elzüllik a nyájától*, Ki egyet agyarral halálosan sértte, Úgy aztán *kimarta őt a többi érte. Tente, tente szépen*. A testvérbátyátok fekszik itt épen. *Rólam is hall még hírt*, hogy midőn meghallja, *Még a csecsszopó is álmélkodik rajta*. Vagy jóval későbbben a mézároslegények „mája“, vagy nyájás búcsúvétele: „*menjen innen — mondák — anyja keservébe*“, másfelől a kissé gúnyoros észrevétel: *bíztatták erősen a döglött kutyákat* — milyen alanyivá forrósitják a dühös bika körül lejátszódott jelenetet. Ha minden mást kikapcsolunk Arany életéből, csak Az elveszett alkotmány körülményei vágódnak eszünkbe, már új színnel, új szimbolikus erővel gazdagszik minden, amit ide felsorjáltattunk. 25 aranyat és egy szigorú bírálatot hozott a félbemaradt jegyzőnek ez a pályázat, aki közben érzi magában már Toldit minden nagyszerűségében. Milyen döglött kutyákat bíztatnak az ő szubjektív világában ezek a pesti mézároslegények. Milyen nagy darab máj az a 25 arany, hogy lökik elé s hogy mondják hozzá, milyen a nyelve és verselése Az elveszett alkotmánynak. Menjen ezzel az irodalmi vaskorszakba illő verssel — anyja keservébe! ... Hm, vaskorszakba való, én? — imígy füstölög magában. De hát mért akarják ezek az öregebb költők őt megenni? Még ez a parasztos, népies Toldi is olyan kamaszos tréfa. Vörösmarty pompás hexaméterei mellé fektetve: *Tente, tente szépen*. A végkifejlet azonban kétségenkívüli: *rólam is hall még hírt*, még a csecsszopó is álmélkodik rajta. Az elveszett alkotmányon csak Szilágyi álmélkodott, akárcsak a molnárlegények a Toldi karjára öltött malomkövön és a párjával emelt zsákon. A nagy tervei között otthon maradék kedvével is virtuskodón dolgozó Toldi alakjában szubjektíve ott rejtőzik kiábrázolva az iskolábamenet előttről fogékonyan olvasó, a kedve elienére jódiák, a coetusban ezmesterkedő, a Kisújszálláson Török Pál megbecsülését kiérdemelt, a mintául körözött aktákat szerkesztő, pályadíjnyertes, lakodalmi rigmusokat gyártó, a ripacsok közt irodalmi tekintélyre vergődő és bizonyítványa kitűnő volta miatt szabaduló országúti csavargó — bravúroskodó, maga kis körében mégis legkülönb Arany János.

VII.

De jó volna most lenni negyedik gimnázistának. Faluról jöttek, városi iskolában diákoskodónak, tehetségesnek, mégis lemaradozónak. Telepítési akcióban fáradozónak, regős cserkésznek, Bartók—Kodály parasztdal-dúdolóknak. Internistának, aki besettenkedik egy-egy népfőiskolai órára, mint hivatlan vendég. Kerekre nyitott szemmel báméskodónak a rohanó életre. Lelkesnek, szenvedőnek, lekókadtnak, mégis bizonykodónak. Ó, ha még egyszer negyedik gimnázista lehetnék ezekben a napokban. Életemben legeslegelőször olvashatnám Toldit. Napjainkban. O utinam, possem.

VIII.

Bizony ez lehetetlen. Hadd ajánljam hát — kárpoztulásul — ezzel a bevezető tanulmánnyal, szívem vérével, elolvasásra Toldit azoknak, akik éppen most, éppen ilyen negyedik gimnázisták. És mindazoknak, akiknek *a lelke egy ilyen negyedik gimnázistának a lelkéhez hasonlatos.*

Cseresnyés.

Németh László színműve a Nemzeti Színházban.

I.

Post festa jelentkezünk, könnyebb is, nehezebb is a dolgunk másokénál. Könnyebb, mert nemcsak az író, a színdarabja, a színház és az előadás a matériánk, hanem az azon melegiben feltálat kritikák és az azóta az esethez fűzött egyéb hírlapi meg folyóiratbéli reflexiók is, másfelől nehezebb, hiszen mármár nemcsak a sok fától nem látni az erdőt, hanem a sok fa közé varázsolt holmiegy mástól sem, s emez utóbbiakról nem tudhatni, háború, majális, vagy elemi erők hirtelen jelentkezése ugrasztotta-e ki e sokadalmat motyóستul rendes tartózkodási helyéről ide a fák közé.

Elég az hozzá, majdnem reménytelen a sorsa egy-egy ilyen sereghajtónak, amilyenek jómagunk is vagyunk, sőt bizvást mondhatjuk, egészen reménytelen, ha csak annyiból áll, hogy szaporítsa azt a fajta szót, amely mindezideig nagyban járta. Egyetlenegy mentségünk lehetséges, ha valami egészen másról beszélünk, mint eleink ez ügyben beszéltek. E tudva méréseltünk jelentkezni a Cseresnyés ankéton, nem azért, hogy lezárjuk vagy befolyásoljuk a vitát, csupán csak azért, hogy ki-

szakasszuk belőle azokat, akiket már úgyis untat és hátráltat fontosabb, meg sürgősebb tennivalóikban.

Kezdjük tehát mindjárt azzal: egyremegy, dícsérik-e magyar sajtószerzte Németh László új színművét, vagy gáncsolják, lelkesednek-e érte, vagy haragusznak, esetleg még csak nem is haragusznak, hanem „napirendre térnek fölötte“. Egyremegy, mert nem jó helyről nézik, nem megfelelő mértékkel mérik, tehát nem megbízható az eredményük, ha ilyen, ha amolyan is. Példán szeretném megmutatni, mit gondolok, ezt mondván, mert példán látszik szembetűnően. Való igaz, hogy Arany Toldija ereszkedőn időmértékes verssorokkal kezdődik. Mintha (pásztor)tűz ég (őszi) éjsza(kákon) (Messzi)ről lo(bogva) tenger(puszt)a ságon (Toldi) Miklós (képe) úgy lo(bog) fel (nékem) (Majd ki)lenc-tíz (ember)öltő (régi)ségben. Tagadhatatlan igazság ez, nem is tagadja Lehr Albert óta senki. *Mégsem* lehet Arany Toldiját azzal megróni, hogy később már megromlottak ezek a pompás trocheusok és hogy a Toldi verselése ezért vagy hibás, vagy következtelen. Pedig igen hamar elromlottak, nyomuk sincs már — mondjuk — a második ének vége felé, hiszen például ez a négy sor már majdnem jámbikus, de semmiestre sem időmértékes lejtésű. Azért (hogy sen)kinek (láb a)alatt ne (legyek) (Nem bá)nom én (igen) akár (ma el)megyek Száz mér(föld a) világ (erre) is ar(ra is) Nem bá(nom én) igen (elme)gyek én (ma is). Hiába minden kifogás: a Toldi nem időmértékes vers, tehát nem mérhető időmértékkel. Akár „kijönnek“ a sorai az idegen mértékegységben, akár nem, alapjában elhibázott lépés időmérték szerint mérni őket.

Németh László Cseresnyése sem indogermán dráma még abban az esetben sem, ha nagyjából mindenütt s imitt-amott egészen előírásosan megfelel is az indogermán dráma törvényeinek. Nem mérhető ezzel a mértékkel, mert nem a saját mértéke. A Cseresnyés magyar dráma, másforma mint az indogermán drámák, mások a törvényei. Ha csak azt nem mondjuk ki kategórikusan, hogy a dráma az indogermán drámával egyenlő, nem mérhetjük a Cseresnyést idegen mértékkel. Próbáljuk tehát úgy megérteni, mintha sohasem tanultunk volna irodalomtörténetet és poétikát.

II.

Nagyon szép és nagyon jó dráma a Cseresnyés, mert hibátlan és belőlről kifelé épült a szimboliztikája. Cseresnyés Mihály volt képviselő megunja eddigi életét és Kecskemét határában szigetet hódít egy jobb életforma számára. Egy gyümölcsöst telepít s a kertészsorsot keveri a kultúrember magasrendű stílusával. Magával viszi feleségét, három leányát, maga köré gyűjt parasztleányt, egyetemi hallgatót, kubikust, ké-

sőbb nyomdász. A sziget nem bizonyul ellenállónak, az első komoly támadás tönkreteszi. A gyümölcskörtán egyetemi magántanára megszökteti a feleségét s a legifjabb leányt, meghasonlásba, majd halálba kergeti a szökevényekhez és szigeten maradókhoz egyaránt vonzódó középső leányt, felbőszíti a kubikust, elbátortalanítja magát a hőst, konokká teszi a legidősebb leányt. A telepen már csak az újjászületés segít, Cseresnyés régi keretei között és célkitűzéseivel, de vallásos (ahogy a darab mondja: nazarénus) lélekkel. Ezt a szimbólumot a Szentírásban ilyen alakban leljük: nem a futóé, nem is azé, aki akar, hanem az Úristen irgalmáé-kegyelméé. Ez volt egykor a Rákócziak jelmondata: non est currentis, neque volentis, sed miserentis dei. Még rövidebben: erkölcsi megújodáshoz felsőbb erők kellene, transcendens erők.

A szimbólum hibátlan, mint már fentebb is mondtam, mert az élet összes alaprelációiba behelyettesíthető. A családba, a mai magyar kollektív életbe, az örök magyar sorsba, az egyetemes emberi létbe. Mindenütt az együttélés alaptörvénye ez. A férj és az apa nem parancsolhatja rá saját törvényeit családjára, ha azok nem az Úristen létparancsai is egyben. A költő, ha nem vates, elveszíti közönségét is, költői „iskoláját“ is, akár milyen igaza is van neki, a konzumpoézis is komolyan nem vehető ellenfele. A közéletet nem lehet se megreformálni, se purifikálni, ha nem az „idő teljességében“. A magyar prófétizmus sorsa is determinált: a próféta „neje“, a közvélemény, eleve ellene van. Az első „nyugati“ hatással megszökkik, legkisebb lányostul, mert a „legkisebbik leány“, a magyar holnap legtájékoztatlanabb része mindig „Nyugat“ párti. A holnap legfogékonyabb harmada, a magyar „érzelem“ a magas, európai kultúrát mindig maga szerzi meg és szállítja házhoz, de sohasem a maga számára. Pedig urbanitása inkább önmagát öli meg, hogysen a paraszt durvasághoz menne férjhez. A jövendő harmadik harmada, az egyetlen, aki a prófétán túl utalón tart ki az eszme mellett, koldus érzelmeiben, konok dogmaiban és minden jel arra mutat, hogy meddő is. „Vejei“ sincsenek a prófétának. A paraszt legény a maga életébe menti vagy cseni haza, amit a telepen kapott, az egyetemistának tetszik, de csak mint jó mozi, nem mint életelv, önmagát is karrikatúrának érzi a tablóban, a kubikus megundorodik tőle és elátkozza, hiszen gyávaság ajándékkaképen kapná, nem verekedett meg érte véresen előbb. A nyomdász indítása nem a teleptől való, idegen, nazarénus indítás. Bizony nem lehet kiábrándulásból, sértődöttségből, elvont elvek erejéből potens jövendőt éleszteni. A szimbólum a részletekben is sértetlen és természetes. A magyar alsórend a magyar középosztály várományosainak sorban ezt mondja, a parasztság nyelvén barátkozás helyett: „kezét csókolom“, a proletáriátusán: hallani sem akarok rólad, pedig kívántalak, a szek-

ták nyelvén: nyugodj békében, vagy szüless újjá, ha bírsz. A magyar felsőrend a háromféle várományosnak háromfelét mond. Ha dogmatikusan magyar: nem kívánlak; ha magyar és európa-szeretében kétfelé tépődik: érdekeltél, de csak emlékeztetsz az igazira; s csak attól születnek utódai, aki megtagadta a „szigetet“ s szíve őszinte érzéseivel is kényre-kedvre megadta magát Európának. Értsük meg egymást, Cseresnyésnek ez a harmadik egyetlen, unokákat ígérő veje, nem idegen, hanem olyan magyar, aki az életből nyugaton vesz leckét és hallani sem akar a „szigetről“, gyümölcsösről, farmról. Nem reformellenes, dehogy, sőt ellenkezőleg, csak hogy nyugatról termékenyül meg, nem Cseresnyés környezetében. A szimbólum tökéletes és sértetlen afféle picis részletében is, hogy a megújulás három olyan forrása is elégtelennek mutatkozik, mint a görög klaszicitás, a magyar folklór és a magyar irodalom standard művei. A kubikus egyébként távoztakor visszaadja a nálalévő könyveket. Még azokat sem fogadja el.

A szimbólum nemcsak tökéletes, drámai is. A relációk végzetesek, ez okozza a tragédiát. Az a happy end benne, hogy nincs happy end. Mindenki meghal a végén, maga Cseresnyés is, mert az újjászületett ember régi életében meghal, különben nem lehetne újjászületés. Ezt képtelenség indogermánul megérteni, csak magyarul appercipiálható, mert az indogermán ember nem tud meghalni, mondtam már egyszer egy másik vonatkozásban, ha mégis terítőre kerül, sértődött ábrázattal nyujtózódik rajta.

Ügyszintén a nyelve is gyönyörű ennek a drámának, mert megint magyar drámai nyelv. Hát ugyan mondják: „egyénit“ a Bánk bán, vagy a Tragédia, vagy a Csongor és Tünde nyelve? Hát ahogy Tiborc beszél, vagy Lucifer a boszorkánnyal a Tankréd jelenetben, vagy Balga, az nem a jobbágy, ördög és kelekótya paraszt felé Katonából, Madáchból, Vörösmartyból ágáló érzés nyelve, amellyel az elnyomotthoz, a tagadáshoz és a kézzelfoghatósághoz, meg a földhözragadottsághoz viseltetnek? Arra, hogy „a düh gatyamadzagával hogy nyakonkötötted a bút s a düh meztelen maradt...“ replikázik-e paraszt valaha is így: „és a madzag elszakadt“? S csalánra, gyomra gondolva kelhetnek-e benne ilyen képek: „Tátosróka hál alatta, mérges gyíkot fojtogat; sárkányfészken kan lidére ül?...“ Hát nem a Vörösmarty képviselője ez? Nos a „Cseresnyés“ nyelve meg: a Németh László képviselője. És így van jól.

Inkább azt vegyük észre ezen a nyelven, amit én még modern magyar drámában, Móricz Zsigmond darabjait nem számítva, sehol sem észleltem: tettepótló nyelv. Ismét magyar drámai sajátosság: a színpadon tilos a sok jövés-menés, ágálás, gesztio, általában: tilos a felesleges történet. A színpadon csak beszélni szabad, jószerint egyes-egyedül csupán csak beszélni.

Legfeljebb az kérdéses: mit és hogyan. A Cseresnyés adott megint ízelítőt a magyar drámai nyelvből. Az indogermán darabokban „cselekesznek“ és „beszélnek“ s a kettő kapcsolata „történi“. A magyar drámában a drámai dialógusban megy végbe a dráma. Gesztió, mimika, mozdulat, tabló csak annyi van megengedve, amennyi kielemezhetően maga is: *nyelv*.

Ezt a darabot ma még nem adhatták jól a Nemzeti Színházban. Mennél jobb színház a Nemzeti, annál kevésbé sikerülhetett benne a Cseresnyés. Nem az ő stílusa. Se nem indogermán, se nem indogermán-utánezat a Cseresnyés, hanem magyar. A Nemzetiben meg ma még — igazán nem vádképpen írom ide — indogermánul játszanak. A Cseresnyést falura kellene kiadni, parasztoknak, használják fel műkedvelő előadásokon és komédiázzanak benne úgy, ahogy nekik éppen jól esik. Önképzőköröknek kellene felajánlani, faluszemináriumok befejező ünnepélyein végső aktusul. Ami a sokféle ilyen próbálkozásból kikristályosodnék, az lehetne később a darab játékstílusa s talán a születendő magyar drámáé is.

Móricz Zsigmond.

I.

Nemrég eresztettük le koporsóját a sírba, már emlékeztet is rendeztünk neki. Még ki sem hült tenyerünkben utolsó kézfogásának melege, felvetődik a szigorú kérdés vele kapcsolatban elháríthatatlanul: van-e rajta és mi megemlegetni való. Koránlom, de nem halaszthatom a feleletet, mindössze az nyugtat meg, hogy úgysem őt, úgyis magunkat mérem meg vele. Rövid válaszom: az, amiről Móricz Zsigmondot késő századok is emlegetni fogják, vitánfelüli *magyarsága*.

Nem úgy magyar, ahogy a Halotti Beszéd, vagy az Ómagyar Mária Siralom óta minden költő és író magyar volt, aki magyarul írt vagy költött, hiszen akkor ez a kijelentés nem mondana újságot. Móricz Zsigmond tudatosult, aktuális, *magyar* magyar volt.

Magának is nehéz megmagyaráznom, mit értek ezen. Goethe megírta az *Erlköniget*, benne az apja ölében, tehát a legbiztosabb helyen elpusztult gyermek tragédiáját, aki abba halt bele, mert nem értette meg az öregebbik ember korrekt, de nem az ő nyelvén megfogalmazott világmagyarázatát, aztán, jóval később a neveléstudomány kifejtette a gyermekeszerűség elvét. Azt akarom ezzel illusztrálni, hogy a költészet mindig előttejár a tudománynak, s intuitive előre megérzi, amit amaz időtelvén egyszer csak megért.

Szakasztott így történt MórícZ Zsigmonddal is. A tudomány mostanában kezdi kibogozni azt a probléma-csomót, amely ebbe a talányba van belerejtve: mi a magyar. Attól kezdve, mikor ez a megfejtés már adott, nem lehet cigányfültre magyarságot sem műkedvelősködni, sem mímelni. Ady Endre és MórícZ Zsigmond azonban, ha nem is egyéni életükben, de oeuvre-jökben már az első világháborút megelőző években is így voltak magyarok, intuitíve: tudatosultan, aktualiter, magyarul.

Műveikben, hangsúlyozom. Mert két Ady Endre és két MórícZ Zsigmond adatott nekünk: egy-egy író és költő, meg egy-egy húsból és vérből, testből és lélekből épített, velünk egy időben élő, léleklő és emésztő kortárs. A kortársak emberek voltak, mint mi, éltek és újságíróskodtak, véleményük volt a világról s véleményükből igazán nem csináltak, nem is csinálhattak titkot, hiszen a holnapi számnak idejében meg kellett jelenni s ki írta volna tele, ha nem ők — a véleményeikkel.

Ez a két kortárs megöregedett, elbetegesedett és hazament a minden élőknek útján. Az író és költő azonban nem csak élt és nyilatkozott: tanú is volt egyetemben és látott. Az Írás parancsa szerint meg is írta, amit látott és ezek a tanúvalomások belőlük az, ami örökkéig tartó, soha el nem múlik. És ez Adyban is, MórícZban is, ami tudatosultan, aktualiter, magyarul magyar.

Ady magyarsága kodifikálva immár, a MórícZé még meghatározva sincs. Nemzeti adósságunkból törlesztünk valamit, ha definiáljuk.

Művészetben, költészetben, irodalomban a jelkép, a szimbólum magyarsága vagy más milyensége döntő. A Nyugatig, tehát MórícZ Zsigmondéig a magyar jelkép is az egyetemes európai jelképhez hasonlít: az első és a második személy, a műalkotó és a műélvező az *eszmény* csillagképében adnak egymásnak találkoztót általa. Én megmutatom magamat a jelképben s te, lévén a jelkép jelentése egyetemes, bennem magadra ismersz: a mű tehát sikerült. Minden szimbólum minden időben és minden népnél érvényes értelme ez, de nálunk MórícZ Zsigmond óta egészen más az érvény indoklása, mint addig és Európában azóta is, változatlanul. A szokásos indoklás ugyanis az. Én én vagyok, te te vagy, te bennem, így ahogy vagyok, magadra nem ismerhetsz, hiszen nem ismerhetsz igazán. Magamat nem adhatom tehát, de nem adhatlak téged sem. Ha téged magadat adlak, akkor sem ismerhetsz magadra, hiszen téged meg én nem ismerhetlek igazán. Az *eszmény* az, ahol egymásra lelhetünk, nem én meg te, emberek, hanem *az* ember. Nem a való, hanem a kellő.

II.

Móricz Zsigmond az első magyar író, aki merőben más indoklással mutatja meg magát a szimbólumban, hogy látván lássák. Az ő indoklása az őszinteség s ma már a tudomány is kezdi felfedezni, hogy jelképrendszerben, tehát művészetben az őszinteség jelenti azt, hogy magyar vagyok. Az őszinteségem az előfeltétele annak, hogy a szimbólumban a másik ember önmagára ismerhet, nem az eszmény. Ha őszintén magamat mutatom meg a szimbólumban, lehámlik rólam és világomról minden idegen elem s az marad meg és fejeződik ki, amit Isten teremtett belőle. Ennek van aztán egyetemes jelentése, mert ez a másik emberből és annak a világából is azt mutatja meg, amit belőle az Isten teremtett. A *való* az Istenteremtette világ, hiszen a Sátánt és a bűnt is Isten teremtette belé, nem a *kellő*. A kellőt az ember agyalta ki. Az eszmény nem művészi elem. Csak az őszinteség az.

Nem mindjárt legelső művében vált Móricz Zsigmond őszintévé, legutolsó műveiben abszolút az őszintesége csupán. De már legelső művében is ez az őszinteség az új, a meglepő, a magával ragadó. Írói pályája aztán nem is egyéb, alapjában véve, mint folytonos emelkedés és tisztulás az őszinteség gyötrő vágyától az őszinteségre törekvésen át az őszinteség kristálytiszta kifejezéséig. Eleinte úgy írt, ahogy másoktól elleste, vagy ahogy mások megtanították. A végén már csak magára hallgatott, annak a titokzatos valaminek a muszáj-ára, ami kikíváncozott belőle s amit meg kellett írnia, hogy szörnyű feszítő erejének elviselhetlenségétől megmenekedjék. A Hét krajcár és a Sárarany még forsriftoz alkotáások, Eletem regénye, Árvácska és Rózsa Sándor már *csak* őszinték s őszinteségükben művészi hitelűek.

Miben áll voltaképpen ez az őszinteség? Az ember az eddig elmondottakból könnyen úgy vélhetné, hogy valami exhibíciós, lélekvetkőztető magamutogatást kell rajta értenünk, pedig valami egészen másról van szó. Magáról a valóságról van szó, amelyet eddig szemérmesen tagadni illett. Arról van szó, hogy az ember sajátmagán keresztül érzékli, érzi, értelmezi és formálja a világot, jelképesen tehát igaz ez a jelentés, hogy mindenki és minden, nekem az írónak legalább: én, Móricz Zsigmond. Én, Móricz Zsigmond, ez a mi írónk jelképrendszerének az egyetlen olyan logizmája, melynek jelentését egyetemessé tudja tenni. Én, Móricz Zsigmond, egész oeuvre-jében, annak minden sorában ez a szimbólum. Rendkívül egyszerű, roppant primitív és éppen azért monumentális írói mesterség ez: mindenki én vagyok, Móricz Zsigmond és az egész világ, voltak és leendők, még a következők is: az én világom. Turi Dani is Móricz Zsigmond, a Sári bíró minden szereplője az, még a nők

is (az én anyám, feleségem, menyasszonyom, szeretóm, testvérem), a Nagy fejedelem is Móricz Zsigmond, a Betyár is ő, a Boldog ember is, Nyilas Misi természetesen, hogy ő, Rózsa Sándor nemkülönben. Nagy és tisztító forradalom ez. Jókai még csak Kárpáthy Zoltánnal *azonos*, Maszlaczkzy urral csak *egyívé tartozik*. Abellinoval *pedig* ellentétes. Démonai etikai velejárók. A rajta nevedezett magyar olvasóközönség ezért érezte eleinte és mindvégiglen Móriczot trágárnak, érzékinek, szennyesnek és ki tudná elsorolni a sok gyalázkodó jelzöt, minek még, minek nem.

III.

Mindegy, hogy ennek a logizmának: én, Móricz Zsigmond, Sári bíró a tétele, vagy Életem regénye, vagy Rózsa Sándor, vagy a diákregevények, esetleg Erdély. A szimbólum dinamizmusát mindig az az alapfeszültség adja, mely változatlanul egyképpen mindig egyesegyedül vágyik újabb, reinkarnálódásra, soha nem lankadó szenvedéllyel s mely ott vibrál már a logizma mélyén is. Ki vagyok én, ki ez a Móricz Zsigmond? Életem regénye felelni próbál erre a kérdésre. Móricz Bálint és Pallagi Erzsi gyümölcse vagyok én, Móricz Zsigmond. A jobbágyi és paraszti sorból felfele törekvő ács és a bárókisasszony, özvegy papné sorsán át lefelé züllő árva papkisasszony sarja vagyok én, Móricz Zsigmond. Az a feszültség vagyok, mely a magyar alsó néposztály, a parasztlak és a magyar középosztály, az urak között pattog minduntalan villamos kisülésként s mely az életnek egyetlen formáját alakíthatja csak: a tragédiakét. Én, Móricz Zsigmond az élet tragikus formája vagyok. Helyesebben: az élet formája, mert az élet csak akkor szép és annyiban igaz, amikor és amennyiben tragédia. Legalább is csak akkor és annyiban: magyar.

A vége felé már tudatosult is Móriczban ez a magyarság, amely az elején még tiszta intuíció. Ennek a tudatosulásnak a nyomát az a fentemlített másik Móricz Zsigmond felejté benne az írásaiban, mikor értekező prózát vegyít a költői próza sorai közé. Ez a Móricz programmosan és akarva is magyar, sőt tudós, sőt filozófus, ez azonban műveit csak formailag teszi még tragikusabbá, ártani nem árt nekik. Mutatja megint csak azt a feszültséget, mely a móricz bálinti aktívum és a pallagi erzsi-i passzívum között Móricz Zsigmondot magát minduntalan nemzi és szüli. Az, amit az olvasott és tapasztalt ember akar és ami a transzcendensből lesz. A diákregevényekben még mindig és holtáig haragszik a felnőtt ember szomorú ifjúsága miatt és ezt akarja megörökíteni. De hiába ártánkodik a felnőtt, a diáksor az egykori diák hiteles tanúbizonysága: Debrecen a második, Patak az ötödikes, Kisújszállás a nyolcadikos Móricz Zsigmond iskolája és világa. Tragikus világ, őszinte szimbólum.

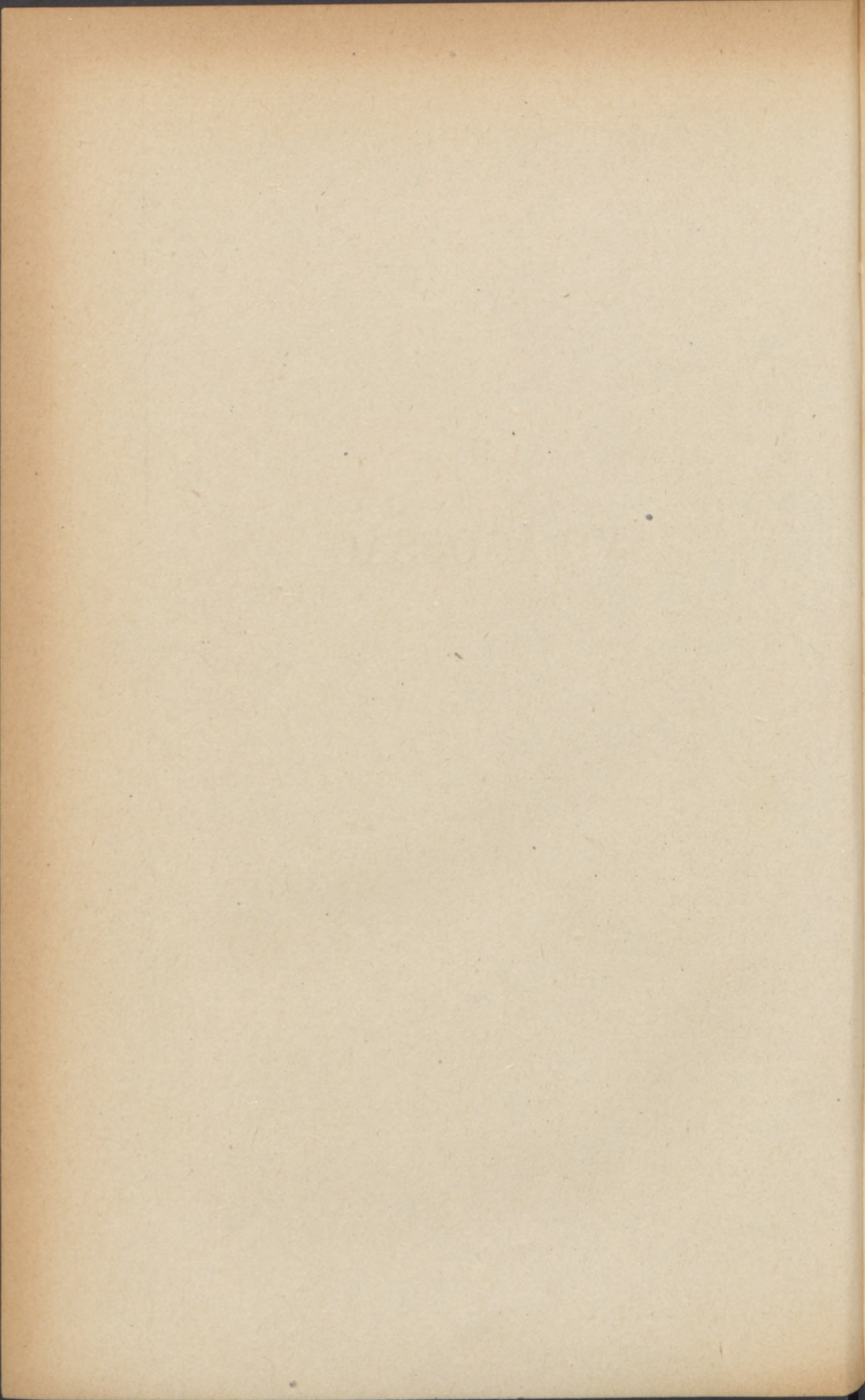
IV.

Es hogy áll össze ez a sok tétel oeuvre-ré? Megint csak úgy, hogy egységes logizmája, én, Móricz Zsigmond, minduntalan tragikus dinamizmusban feszül a magyar aktívum és passzívum sarkai között. A logizma: én, a tétel: az élet tragikus feszültsége, a szillogizmus: az örök magyar sors. Én, Móricz Zsigmond az egyetemes jelentés szerint az örök magyar sors vagyok, mely mindenütt, mindig, mindenben tragikus életforma, de úgy szép, úgy igaz, úgy magyar. Ennek az örök magyar sorsnak végső értelme szimbólumban: Rózsa Sándor. A magyar aktívumban, az úri magyar történelemben van a magyarnak Attilája, Árpádja, Szent Istvánja, Nagy Lajos, Mátyása, Bocskaija, Bethlenje, Rákóczi, Kossuthja. A magyar passzívum, a nép, annak az emlékezete, a folklorisztikus történelem elhagyottnak, árvának érzi a magyart, akinek időtlen idők óta egy ember, ha fogta pártját, a gavallér betyár, aki nem engedte, hogy a fajtáját bántsák. Ez tragikus látásmód, de szimbólikus ereje teljes. Az egész Móricz-életmű az élet értelmét a tragikus feszültségben érzi s ez azt jelenti, hogy a passzívum csak a múlt, az aktívum csak a jövő. Maga az élet: a múlt és jövő feszültségéből minduntalan újraszülető jelen. Én, Móricz Zsigmond végső értelme ez: az élet tragikus, mert sem motívuma, sem teleológiája szerint nem valóság. Valóság csak a pillanat, az pedig irracionális és transcendens.

Ma ezért az ifjúság költője Móricz Zsigmond, mert életműve a feszültségben jövőt *ígérő* program. De boldogok vagyunk, hogy költő, mert költészete e jövőt annyira-amennyire *biztosító* hangulata az örök magyar multnak. Mindig kockán forgott, beretvaélen járt, sohasem volt bizonyos a magyar élet. Ezután sem lesz az. De Móricz Zsigmond életműve hangulatban zálog a felől, hogy lehetséges életforma a magyaroké, lehetséges úgylis, ahogy programban hitünk és reménységünk számára látásokban máris fel-feltetszik.

II.

VILÁGOSSÁG

e
k
t
l
n
i
t
v

b
a
s
n
a
s
h
A
f
f

l
f
e

l
i
n
l
a
l
a
e
s
v
r

Magyar lélek — magyar építészet.

I.

Jó egynehány éve már, hogy a *Magyarország* c. estilap egy, a korszerű magyar építőstílusról indult ankéten tőlem is kért nyilatkozatot. Akkori nyilatkozatom hadd szolgáljon mostani mondanivalóim alapjául. Nemcsak azért, mert a napilapok szenzációi kérészetűek s valószínű, hogy szavaimra immár alig emlékezhetnek egyenkettén. Azért is, hiszen ma sem igen mondhatnék egyebet alapvetésül, mint amit akkor mondtam, tehát legokosabbnak vélem azt a gondolatsort fűznöm tovább ezúttali eszmeváltásunkban.

1. A tömeglakások lakóinak alsóbbrendűségi érzése az emberi lélek legmélyebb rétegéből fakad. Ha tömegbe kényszerítik az embereket, falanszterben érzik magukat. Már pedig a XX. században, a „másik ember“ századában, az alsó néposztály számára is olyan körülményeket kell teremtenünk, amelyek között az egyik ember életérzése a másik emberhez képest egyenjogúságban nyugodhatik meg. Ha ez hiányzik, nincs, de nem is lehet természetes öröme, vidám, derűs világszemlélete. A tömeglakások lakói igyekeznek is állandóan megszabadulni fogyatékos érzésüktől, sajnos, bár érthető, nem mindig megfelelő módon, mértékben és formák között.

2. Nemcsak a jogi szférában abszurdum a tömeglakás. Esztétikailag is az. Mert nem az emeleti lakás váltja ki az esztétikai hatást, hanem ellenkezőleg, az esztétikum igényli a napfényes, világos, szemnek is szebb magas-földszinti vagy első-emeleti lakásokat.

3. Szociális szempontból is lehetetlen képződmény a tömeglakás. Passzíve: a tömegekben olthatatlan a vágy az élni akarás iránt. Ahogy ez a vágy egyre fokozódik, eljön az idő, mikor már nem emberbarátság emel ezrivel olesó, egészséges, tetszetős házakat az alsó néposztálybeliek számára is, hanem maga ez a tízezrekben felébredt igény kezd el majd építkezni szomjas kedvvel és ellenállhatatlanul. (Látjuk ezt az építkező vágyat a lassankint megtollasodott falusi gazdáknál. Nagy kőházat emelnek, a rangjuk meg a módjuk követeli tőlük ezt, maguk személyében talán életük végéig ott laknak hátul, a kisházban, változatlanul.) Aktíve: Elkövetkezhetik a szociális felelősségnek olyan magas foka, hogy az egyik ember nem képes többé

napsugárban fürdő, izléseesen berendezett tágas hajlékban lakni, tudva, hogy sokan mások, sokkal többen, mint nem, pinceodukban, tömeglakásokban húzódnak meg. Az aktív és passzív társadalmi magatartás relációjaképpen rájön lassan az emberiség arra, amire az angol felsőosztály csak nemrégiben döbönt rá, hogy bizonyos népbetegségeket az alsóbbrendű nyomortanyákon élő és lakó mosónők a fehérruhával igen könnyen behurcolhatnak a felsőrend önmagukban véve egészséges palotáiba, vagyis a szociális reláció ezerféleképpen ugyanaz s a viszonyosság csak bizonyos határig küszöbölhető ki.

4. Az eddigi szempontok többé-kevésbé az építető álláspontjáról tekintették a problémát. Technikai szempontból a táj, az anyag és az emberek szükségletei is igen érdekes előfeltételeket diktálhatnak. Hátulról haladva visszafelé: nem az anyag parancsol ugyan, de okos ember mégis anyagszerűen gondolkodik építetés és építés közben. Nem kívánja az üvegtől a vas tulajdonságait, a hajlékony nádtól sem igényli, hogy a lehetségesnél vagy a szokottnál nagyobb legyen az ellenálló képessége. Arra sem szabad rákényszerítenünk az anyagot, hogy hazudozzék, a vályog például téglának szélhámoskodja magát, vagy egy épületrész oszlopnak, ha nem tart a valóságban semmit.

5. A táj is ad tanácsot, mondhatnám, parancsol is, ha jól odafigyelünk az útmutatásaira. Felesleges széles, alföldi téreken az égbemerészkedő, sokemeletes palotakolosszus. De épp olyan felesleges a gótikus építkezés meredek csúcsokkal döflődöző sziluettjeit rajzolni az égbe ott, ahol nem esik túlsok eső s nem szükséges, hogy a víztömeg gyorsan aláömljön a háztetőről.

6. Az emberi szükségletek is módosítják az építési technikát. Másképp építkezik a szepességi és másképp az alföldi ember. Másképp kell falut és másképp kell várost építeni fel. Koppenhágát például a dán vaj építette. Az csinált belőle milliós metropolist, olyannak és a tenger partjára. A dán tanyának kellett ez az élénk, kulturális, iparúzó, kereskedő és hajózó életet folytató emporium. Nem úgy született hát, mint a mi Budapestünk, amely a mi tanyáinknak kissé vízfejű szellemi központja! Ma is inkább a falvakból és a tanyákból, mint azoknak él.

7. Utoljára, de nem utolsósorban művészeti kérdések következnek. Itt, Magyarországon, magyaroknak épülnek az épületek. Ami a multat illeti, igazi magyar építőhagyomány nincs, nem beszélhetünk tehát magyar stílusról. Nem lehet régi századokból, de még tegnapelőttről sem rámutatni egyetlenegy építményre sem, hogy: nézd, ez magyar, ha újat építesz, valami ilyen hadd sikeredhessen valahogy belőle.

8. Ellenben van valami a jelenben, ami bizonyos tekintetben magában foglalja a multat is: az éppen most élő és valahogyan mégis csak lakó magyar ember. Az, ha nem is nyilván-

nítja, gyakorlatával, életstílusával elárulja mégis, mit akar, hogy szeretné, mikor hajlék kérdése forog éppen szőnyegen. Ha magyar parasztnak csökönnyösen egy bizonyos módon barkácsolják össze épületeiket, azt hiszem, ezzel már egy kicsit arra való nézvést is leadták szavazatukat, milyenféle módon óhajtanák középületeiket is kisikeríteni, ha nem változatosan dönténe a nadrágos emberek mai napig mindig róluk-nélkülük. De vannak mélyebbről érkező feleletek is, fel sem tett kérdésekre. Bajos beleépíteni az angol cottage-rendszert kertvárosainkba, ha komolyan vesszük például azt a módot, ahogy vonatainkon harmadosztályú népünk utazni szeret és szokott. Az idegent öt percen belül felveszik ad hoc kupé-közösségükbe (ha megérdemli). Megkínálják, szíves szóval tartják, együttlétük hosszabb-rövidebb idejére családtagnak tekintik. De mégsem olyan ez a nagy nyíltság és kitárulkozás, mint a délolaszországi városok utcánéló népéé. Az ázsiai sztyep jurtáinak jogi és társadalmi formája ez. Vagy vegyünk egy másik példát. A magyar falusi kurtanemes építkezése lehet primitív, de van egy megszívlelendő nagy érdekessége. Magának, cselédeinek egyformát szán. „Félkemencére szegődni“ csak uradalmakban divat.

9. A jövőre vonatkozólag: nemesak nincs magyar építőstílus, de nem is lehet. Építkezni költséges dolog, drágább, mint furulyázni, vagy verset írni. Költészet és zene előkészítettek az öncélú Magyarországot. A képzőművészetek már csak a valóban fel is szabadult, ténylegesen öncélú Magyarországon válhatnak magyarrá. Ma még olyanformán kísérleteznek a magyar építészeti stílus kialakítása körül, egy-két felületesen odatett ciráda, majolika dísz, tulipán-motívum, sátorimitáló menyegyzet alkalmazásával, mint ahogy a kiegyezés után az 1868/XXXVIII. t.-c.-ben megpróbálták az alapjában véve idegennek hagyott Thun-féle iskolarendszert magyarrá áttingálni.

10. Éppen ezért nem lehet egyetlen, vagy akárhány, de mégis csak szórványosan előforduló és így egzotikumként ható épületben hajlékot teremteni új Magyarországnak. Az a radikális fantáziájú építészársunk, aki egyik kijelentése szerint legszívesebben lerombolna hazánkban minden eddig épült objektumot, lényegében nem, legfeljebb csak forma szerint és kifejezéseiben mondott vadat. Képzületében először csakugyan egész Magyarországot kell magyarul (tehát sok helyen: még egyszer) felépítenünk. Abban kell azután városokat emelnünk, a városokban utcásortokat és csak végezetre következhetnek az egyes épületek stílus-problémái.

II.

Ha az eljövendő magyar építészet idáig megfigyelt társaspszichológiai előfeltételeiben bizonyos rendet teremtünk, azonnal kiviláglik, hogy nagyjában háromfélék. Az építető álláspontjából származók jogi, az építésszt jellemzők művészeti, az építést megelőzők technikai természetűek. Ez természetes is. Hiszen minden építkezés sorsa kétféle ember között, egy valamilyen módon dől el. Az építető jogi szférában mozog, az építész művészi, ők ketten mozgatják a közbül szorult elemeket, azok viszont egyig technikai jellegűek. Nem azt akarom ezzel hangsúlyozni, mintha az építetőben nem élhetnének művészi igények, vagy az építésben nem hathatna egész sereg jogi velleitás. De az bizonyos, hogy az építető esztétikai vágyai közepette is, in ultima analysi, hajlékot akar, magának, eszményeinek, eszméinek, Istenének, mindegy, melyet, de mindig: hajlékot. Az építész meg, hogy Nietzsche szavaival éljek, a művét akarja. Mennél inkább a maguk részét akarják ők ketten, tehát mennél nagyobb a feszültség a jogi és művészi pólusokon, annál tisztábban, annál potensebbül, annál sikerültebben teremti meg magát a hajlékot a technika. Az annyira így igaz, hogy p. o. az építető pénze nagyon sokszor emeltet igazi hajlék helyett kőből épült közhelyeket, az építész jogi túltengése, vulgo: anyagiassága is éppen olyan gyakran vetél el a technikai kivitelben giccsé. Majd később, mikor a magyar építészet társaslogikai és filozófiai előfeltételeiről esik szó, még nyilvánvalóbbá válik ez, de most már szögezzük le: nem lehet az építészet magyar, csak akkor, ha társaspszichológiai előfeltétele ilyen abszolút reláció. Két emberi attitűdnek, építetőnek és építésznek egymásra vonatkozása a technikában. A magyar építészetben nem képzelhető el terror sem az egyik, sem a másik sarkon. A hajlék egyszerűen nem sikerül, akár az építető érvényesíti kizárólag a maga jogait, akár az építész a maga ellentmondást nem ismerő művészi szempontját.

III.

1. A magyar építető magatartása jogi természetű, mondanom sem szükséges talán, hogy sajátos jogi magatartása formájában is magyar. Minden nemzetbeli egyik ember jogi magatartása a másik emberhez képest függetlenségre, autonómiára tör. A különbség csak az, hogy ennek az autonómiára törésnek nem minden nemzet közlelkében egyforma az indokolása. A magyar ember akkor látja biztosítottnak a maga autonómiáját, ha a másik emberét már biztosította. Magyar észjárás szerint tehát sohasem magamnak építek hajlékot, hanem mindig nekünk. A magyar élettérben mindig és mindenütt mi vagyunk,

nem én vagyok, vagy te vagy, s az élettér sem az enyém, nem is a tied, hanem a mienk. Ez nem kommunizmus, hanem annak a homlokegyenest ellenkezője. Nem közös birtokról van szó, amely megfosztana mind a kettőnket tulajdonjogunktól, hanem mindkettőnk egyformán szuverén és egymástól független abszolút birtokjogáról. A magyar élettér-problémának ez a népszerű megfogalmazása: sok jó ember megfér kevés helyen. Megoldása pedig csak a magyar filozófia tér-a-priori-jában lehetséges, a határtalanban, azaz a határtalanul nagyban és a határtalanul kicsinyben. A tömeglakás e szerint a szemlélet szerint lehetetlenség, hiszen mindenki a magáéban lakik ott, ahol a mienk nem azt jelenti, hogy „közös“.

A szociális problémát a magyar térben az autonómiának olyatén átértelmezése oldja meg, hogy az építető parancsa szerint minden hajlékot úgy építsenek meg az építésszek, mintha maguk lakták aztán később benne.

Az építető felőli esztétikai szempont szerint egy így épült hajlék bajosan lehet pincelakás, megvan tehát a garancia arra is, hogy szépre sikeredik. „Megfoghatatlan“, hogy sikerülhet ez a valóságban is, de a magyar tér-a-priori-ban megvalósítható mégis.

Ha nincs sem pince-, sem tömeglakás, nagyon sok ember számára megszámlálhatatlanul sok kubatura szükséges, s ez csak úgy képzelhető el, hogy egy-egy ember férőhelye a határtalanul kicsiben, minden magyar férőhelye pedig a határtalanul nagyban foglaltatik.

A magyar építészeti technikájának az építető igénye tehát hármassal imperatívuszt fesszít neki. Elvként az egyik és a másik ember egyenjogúságát, szabályként a szépségkövetelést (mindenkinek a magad hajlékát építsd), konstitúcióként a határtalanul kis és határtalanul nagy tér beépítését. Nem állapít meg apró paragrafusokkákat a részletekre vonatkozólag. De könnyű belátni, mennyire más lesz az a hajlék, amelyeket a fenti három követelmény logikája kényszerít beleépülni a térbe, mint lenne egy másik, vagy harmadik, melyeket más követelmények emeltek.

2. A magyar építőművész a dolog természete szerint nem az autonómia jegyében épít. Mint minden művész, a maga álmait akarja adni, azt a hajlékot, mely a lelkében él, voltaképpen tehát önmagát. „Szeretném magam megmutatni, hogy látva lássanak“, benne ellenállhatatlan parancsként élnek és hatnak Adynak eme sorai. Minden vágya az, hogy ez a törekvése sikerüljön. Az építetővel alapjában véve édeskeveset törődik, illetve keveset törödnék, ha volna más lehetősége, meggyőződnie arról, hogy sikerült-e hát a valóságban is, amire tört, önmagának megmutatása és odaadása. Sajnos, ezt csak abban az egy esetben élheti meg, ha a másik ember, az építető valamelyes szoli-

darítását árulja el, ez meg viszont csak akkor, ha az illető vállalja az építőművész álmát, azaz a magáénak ismeri el. Magyar észjárás szerint mindez csak abban az egy esetben történhetik meg, ha a művész művének alkotása közben őszinte volt. Csak ha őszintén adta önmagát, adhatta „az“ embert és csak „az“ emberben ismerhetett önmagára a másik ember. Az őszinteség követelménye is indokolásában magyar, nem pedig önmagában. Nem-magyar indokolás szerint nem adhatom önmagamot őszinteség fejében, hiszen engem a másik ember nem ismer, bennem tehát magára sem ismerhet. De nem adhatom a másik embert sem, hiszen őt meg én nem ismerem. Csak „az“ embert adhatom, az ember, minden ember eszményét, mert csak abban ismerhet a másik ember önmagára. Magyar észjárás szerint, Arany János megfogalmazásában, „midőn szerelmet a leánynak esdék, nem oly szagú volt, mint a nyomdafesték“, vagyis az eszmény nem formális elem, nem a művészet eleme tehát. Ellenben mennél őszintébben mutatom meg magamat, annál valószínűbben lehámlott rólam minden esetleges, egyéni vonás, annál inkább istenteremtette Én-em vált nyilvánvalóvá, az az Én-em tehát, amely a másik istenteremtette emberrel egyesegyedül lehet azonos. Csak ebben az Én-emben döbbenhet a másik ember arc önnönmagára.

A magyar módon őszinte művész egyben engedelmes és alázatos is. Nem akar mindenáron műalkotást hozni létre, egyszerűen csak hajlékot akar építeni az építettő számára. Hogy valami több jön létre majd, mint hajlék, nem szándékainak, hanem művész-voltának lesz a következménye. Mint ilyen, nem egyszerűen „én“, hanem jelképesen is „Én“, telítetten és kontinuitásban, egyetemes érvényű „Én“. Azokkal a hajlékokkal, melyeket ilyen építész épít, a tér minden pontján és az idő minden percében szolidáris az építettő, hiszen ő is ember, s az egyetemes érvény rája is érvényes. A jelképes hajlékban mindenütt és minduntalan ráismer a maga hajlékára. Így aztán meg is valósulhat a magyar álmom: ország épül először, benne városok, a városokban házsorok és végül az egyes házak. Nem úgy, hogy minden egyes eddig épült hajlékot lerontottam, nem is úgy, hogy uniformizálom az épületeket, még csak nem is úgy, hogy minden ház az én egységes tervem szerint készül el az országban. Az őszinteség jelképrendszere egységes, a millióféle és sokezerfajta hajléknak ez az egységes szimbólumrendszere biztosítja és határozza meg a stílusát. Magyar lesz ez a stílus megint csak egyetlenegy okból azért, mert a művészet indokolásának illetén indokolása magyar.

Magyar észjárás szerint ugyanis az a művészet, mely az őszinteség indokolásában az eszményt próbálja megvalósítani, nem a forma jegyében teremt, hanem az eroszéban s miután a művészen nem túri önmagának őszinte odaadását, egész mun-

káját manerrá, vagy rutinná aljasítja. Az építető viszont a művet csak akkor vállalhatja, ha maga személyében is kimozdul eredeti vonatkozásából s a hajlékban jobbik esetben azt appericipiálja, ami divat, rosszabbik esetben, ami sablon.

3. Pedig technikailag az építető és építőművész kettősségének a feszültségéből a hajlék illúziójának kell megteremtődnie. A hajlékot az építetők közvéleménye igényli és az építőművészek őszintesége folytán egységessé vált szimbolumrendszer, vagyis a művészi forma ajándékozza, legalább is az építőművész lelke felől nézve, mondjuk talán így: lelkéből lelkedzve. Az építető a maga jogi álláspontja felől úgyszólván azért fordult hozzá, mert ösztönösen érezte, hogy a hajlék építéséhez legfőképpen szív kell, s a művész a szív embere. A szívé, amelyben a társasérzelmek, a formák lakoznak. (Különben egy dolgozót pallér is megtenné.) A művészen a közvélemény és a formák feszültsége bizonyos konvenciót eredményezett, az építetőben a művésszel vonatkozásban a társ- és társasérzelmek feszültsége az otthon igényét ébresztették. Nem azt az otthont értjük persze ezen a fogalmon, melyet talán egyenesen és könnyen be is helyettesíthetnénk a hajlék fogalmába, hiszen az is meglehet, hogy az éppen szóbanforgó hajlék középület vagy templom. Hanem igenis azt értjük rajta, hogy az építető társául fogadván az építőművészt, és feltételezvéen szívében ugyanazokat a társasérzelmeket, melyek népének formavilágát adják, (népének, melynek ő is, a művész is egyformán tagjai) a kettejük lelkében keletkező feszültség erejénél fogva olyan jól érzi majd magát a felépült hajlékban, mint otthon. Mint otthon, hangsúlyozom, ahol az egyik ember a másik emberhez képest jogi szférában egyedül vonatkozhatik technikailag, azaz magától értődően. (Otthon nem szükséges az autonómiát két ember közt minduntalan újraszabályozni.)

Egy eljövendő magyar építészetben tehát a technikai feszültség sarkítása így áll majd elő: az építető jogi igényének, az otthonnak az építőművész alázatos engedménye (érzelmi-jogi közvélemény és érzelmi-művészi forma feszültségéből eredően), a konvenció feszül. Ebből fakad mindkét fél számára a hajlék illúziója.

A magyar építészetnek éppen ez a technikája a legmegéjtőbb és a legesudálatosabb. Mintha még mindig a régi nomád sábornak a nyelvén hirdetné a magyar hajlék örök törvényét, az ideigvalóságot, a nem-maradandó várost, úgy indokolja az illúziót megint csak magyarul. Az építető autonómiája és az építőművész őszinteségéből a barátság jegyében valósul meg a technikai társasvontkozás. A hajlék, mely magyarul építetett, ideiglenes jellegű. Nem gazda a bennelakó, aki megfizetvéen érte a művészen, örökidőkre mint magáiban érezheti magát, hanem jövevény. Történetesen éppen bennetartózkodó vendégba-

rát, a jurta vendéglátásának törvényei alapján. Igaz, hogy nagyon komolyan megfogalmazott paragrafus alapján: tekintsd hajlékomat hajlékodnak. Szerződés ez, sajátosan magyar módra kötött szerződés, tehát megint csak technika: az igénylő ajándékba kapta azt, amit igényelt. Nem tudom, sikerült-e érzékeltetnem, milyen szolidak és milyen biztosan tartók a magyar hajlék pillérei ebben a megfogalmazásukban. Az építető jogelvének (egyenjogúság) és az építőművész jelképének (országépítés) feszültségéből technikailag építőerő lett. A jogszabályból és stílusból (magadnak építsd, magamnak építem) valóban is építő funkció. Végül a határtalanul nagy és határtalanul kis teret beépítettő konstitúciónak s az idő minden percében s a tér minden pontján felépülő műnek a feszültségéből kézzelfogható konstrukció az illúziót tökéletessé teszi. Tagadni sem lehetne többé, hogy „hajléka“ született „az“ embernek. Mennél tökéletesebb az illúzió, annál tökéletesebben realitás a magyar hajlék.

Aki még mindig nem látná elég tisztán, milyen masszív ez a múlandó voltában olyan lengének látszó illúzió, próbálja visszafelé elgondolni mindazt, amiről eddig a technikai kivített illetően szó esett. A művész ajándékba adta, mint vendégbarátjának a hajlékot. (Aki ezt nem érti, természetszerűleg abban sem lát semmiféle magyar észjárást, és hajlandó az egészet pusztá handabandázásnak, vagy összeférhetetlenségnek tartani: miért veszett eddig még minden kiadójával össze Szabó Dezső.) De ha a művész így viszonylik művéhez, akkor a hajlék voltaképpen az övé, tehát ő nemcsak építő, hanem építettő is. Magának pedig az ember szolidabban épít, mint másnak, valljuk be, hisz emberek vagyunk. A másik fél, az építettő, élvén a felszólítás érvényével, a hajlékot valóban a magáénak tekinti, még pedig már az első kapavágás, vagy a legelső ceruzavonítás óta és mindvégig. Keleten a vendég igen nagy úr, ízlése törvény. Tehát az építettő, mindenható ízlése erején és jogán, építő is. Ha még mindezekhez a konvenció, otthon, társ, nép, közvélemény és forma is eleven tényezők, könnyű belátunk, hogy az így épült hajlék masszivitása és magyar volta sokszorososan meghatározott.

IV.

A magyar társaslélek (mely csupádon-csupa dialektikus feszültség sok sarokpár között), a magyar észjárás (tehát a magyar társaslogikumok rendszere) és a magyar filozófia (a határtalan térből, időtlen időből és viszonyukból, a megfoghatatlanból folyó konzekvenciák) ébredőben vannak. Megnyilvánulásaik könnyebb közegekben már érezhetőek is. Irodalomra, zenére gondolok. A képzőművészetek közege nehezebb, nem azért, mert költségesebb, hanem mert illanóbb a magyar anyaguk s így multi hagyományuk alig maradt. De azért nem két-

séges, hogy a magyar építészet is valósággá bátorodik belátható időn belül.

Hogy milyen lesz? Nem tudom. Nem is találgatom. Nem feladatom az ilyen találgatás. Reám a magyar tudományos munkaközösségben — úgy vélem — az előfeltételek kutatása van és marad bízva egydarabig még.

De mintha elárulnának valamit a már felkutatott előfeltételek is magából a lényegből, mondhatná valaki. Azt hiszem, ez a vélekedés is csak illúzió, mint minden technika. Ismétlem tehát: semmit előre meg nem sejtethünk, legalább is nem mondhatjuk sejtelmekre azt, hogy azok valóban is tudományos hipotézisek érvényével bírnak. Az azonban valószínű, hogy a magyar lélek, a magyar észjárás és a magyar filozófia a magyar építészet technikájában is felismerhetőek lesznek majd, akármilyenek valósul meg ez a magyar építészet, ha már egyszer igazán magyarnak születik. Miután ez valószínű, valószínű az is, hogy az építészet ősi magyar és még ősibb ázsiai módjai a dolog természete szerint erősebben funkcionálván, konstrukcióban is észrevehetőbben megmutatkoznak majd, mint az ember a XX. században, itt Középeurópában eleven fantáziával álmodni, vagy vizionárius erővel elképzelni is merészelné. Meglehet például, hogy a „sok jó ember megfér kevés helyen“ elve utólag igazolni fogja Lechner Ödön belső térkiképzésének a zsúfoltságát. Meglehet, hogy néhány monumentális templom helyett számtalan sok kisebbméretű kultikus hely épül egy-egy városban. Az is lehetséges, hogy nem is lesznek a magyar módra épült alföldi nagyvárosokban emeletes házak. Talán zárt utcasorok sem lesznek bennük, hanem sűrűn összeépült tanyarendszerhez fog inkább hasonlítani maga a főváros is. Esetleg egész egyetemi fakultások, vagy legalább is katedrák pusztára, vagy erdőségekbe helyeződnek, mégpedig egyéb feltehető logikák mellett építészeti logikából is. Az sem kizárt dolog, hogy a mennyországot jelképező kupola divatba jön megint, vagy hogy köralakúaknak épülnek a házak, akárcsak a nemrég letűnt szalmalmok hajdanában. Nagyban-kicsinyben monumentális kúpok váltakoznak miniatűr kockákkal talán, à la boglyakemence padkával, vagy pecsenyésütővel az oldalán a mai magyar paraszt pitarokban. Esetleg az új betonépítkezés hatalmas síkfelületei új magyar ornamentikára ihletik a közeljövő magyar építőművészeit, ugyan ki láthat a jövőbe.

Az a legvalószínűbb, hogy az európai tartalom nem változik már meg túlságosan a lelkünkben s ezzel a tartalommal felocsúdott formáinknak kompromisszumra kell lépnie, szakasztott úgy, mint ez az irodalom és zene esetén is történt. Kitágulnak az ősi magyar formák, s ezáltal európai értelemben is magas művészetre válnak képesekké.

Igaz, hogy ez nem képzelhető el pusztán magyar ébredés

formájában. Európai újjászületésre is szükségünk volna hozzá. Új szintézisbe egyesülhetnének így az európai és ázsiai filozófia à priorijai. A felmért tér és a határtalan a komolyan vett végtelenben, a kipurciózott és az időtlen idő a tudományosan is elismert örökkévalóban, az októrvény és a megfoghatatlan az értelem számára is létező csodában.

Ha ez a szintézis elmarad, vagy késik, a magyar ébredés nem marad el vele, sőt még késedelmet se fog szenvedni miatta. De akkor féltő, hogy egyoldalúan ázsiai irányba fejlődik. Mi ezt nem akarjuk, őszintén szólva nem is szeretnők, még őszintebben szólva, borsózzik a hátunk tőle. Magyarok lenni azonban szeretnénk és akarunk. Irodalomban, művészetben, társadalomban, minden társaslelki vonatkozásban egyaránt. Vagy így, vagy úgy, de minden áron és mennél hamarabb. Nem kis mértékben Európán áll, úgy-e, ahogy magunk is jobban szeretnők, vagy úgy, ahogy az adott körülmények között éppen lehet.

Az örök magyar szellem.

Az örök magyar szellem minden lényeges sajátosságát nevében viseli, mert szellem, mert magyar és mert örök.

Szellem, tehát nem anyag és nem is test. Anyagon és testben nyilvánul meg, de meg nem határozható testből és anyagból.

Nem mondhatjuk tehát, akármilyen tetszetősen hangzanék is, hogy az örök magyar szellem a magyar földdel, vagy a magyar sorssal, vagy a magyar emberrel, vagy ennek a három tényezőnek egymáshoz való viszonyával egyenlő. Nem mintha mindezek nem volnának a valóságban is, a tapasztalat számára is. De elhamarkodott következtetés azt állapítanunk meg róluk, hogy: *vannak*. Mert magyar föld, magyar sors és magyar ember egyenkint és összesen: *lettek*. Lettek pedig egytől-egyig az örök magyar szellem szuverén, erős, alakító hatására. Magyar föld, magyar sors és magyar ember lettek az örök magyar szellemből, nem pedig emez őbelőlük.

A magyar föld, mióta csak a magyarok útját Ázsiából a Dunamedencéig ismerjük, mindenütt és mindig egyforma volt és minden egyéb leírható ismertető jegye mellett, sőt azokon túl is legeslegfőképpen felfoghatatlan, dinamikus természetű, problematikus, peres föld volt. Hiába próbálta más szabású szellem tartósan birtokába venni ezt a földet, nem sikerült neki. Egyiknek sem sikerült, nem is sikerülhetett, mert az ilyen természetű földnek csak az örök magyar szellem válhatott igazán urává. Nem úgy kell tehát az ok és okozati viszonyt felállítani, hogy — mondjuk — a téres, határa-nincs, szabadságot lehelő és függetlenség illúzióját keltő földön megterem a Beöthy Zsolt turáni lovasa, hanem éppen fordítva: a téres, határtalan,

szabad és független földet, csak az a szellem birtokolhatja, amelyben a priori-ként nem a „tér“ kategóriája él, hanem a „határtalanságé“. Azért is természetesebb magyarázat ez, mint a fordítottja, mert „a határtalan“ tér ott is, továbbra is érvényes, ahol a kézzel fogható téreesség már elmaradt. Hiszen nemcsak az Alföld csikósa és gulyása magyar, hanem az erdélyi hegyek székelyei is azok, sőt a városokba szakadt intellektuális pályán működő magyar ember is az, némelyik már évszázadok óta, sokadik generációjában éppen. Régesrégén elmaradt tőlük a füves és téres „föld“, lelkük pedig mind mai napig változatlanul magyar. Igen ám, mert elmaradt a materiális „puszta“, de épen és sértetlenül funkcionál a magyar a priori, a szellem magyarsága, a „határtalan“. Ez a határtalan viszont nemcsak az egykori határanincs pusztát bírta felölelni, átfogni, hatalmába venni és birtokolni, hanem újabb feladatokat is sikerrel old meg ezer esztendeje immár. Ázsia füves térségei beláthatatlanul szélesek és téresek voltak, a Dunamedencére pedig Arany János szavai illenek rá kísérteties pontossággal: „Sokféle nép itt összegyűlt, sok zagyva nyelv egybevegyült, sokféle arc, sokféle mez“... Nem férték egymástól, nem értették meg egymást, nem volt aki parancsoljon, nem is igen volt kinek. Maga az „élettér“ is peres. Volt tagja a Római birodalomnak, a Német-Római szent birodalomnak és Bizancenak is. Ezek az igények mai napig élők, Bizanc jogutódai, az iszlám és Oroszország soha sem csináltak ebből titkot, senki igazságos osztályt tenni itt soha sem tudott. Egyedül az örök magyar szellem tartott itt rendet, annak tér a priori-ja, a „határtalan“. A „határtalan“ anyagi vetülete, a magyar lovagiasság, a magyar gavalléria tudta a módját minden időben, tudni fogja ezután is, hogy fér el sok jó ember kis helyen, s hogy tud az olyan ember ura lenni a másik embernek, aki képes és kész szolgálni másoknak, mint szíves házigazda. A magyar föld azért olyan varázslatos, olyan minden más pontjától a földkerekségnek annyira elütően más, mert az örök magyar szellem tér a priori-jának, a határtalannak, a magyar lovagiasságnak és gavallériának a földje. Csak a határtalanban fér el két ember egymástól, árulhat meg két ember egy gyékényen, tehát magához hasonló emberszámba is csak a határtalanban veheti egyik ember a másik embert. Ez a titka annak, hogy a magyar földön csak a magyar ember lehet úr. Csak a magyar ember tarthatja magával egyenrangú félnek az itt lakó másfajta embereket mind, a német embert, a tót embert, a rutén embert, az oláh embert, a rác embert és a horvát embert. A többi ittlakó éppen mostanában próbálgatta ezt a leckét, nem sikerült. Vissza kellett adniok ezt a földet nekünk, mert az ő nemzeti géniuszuk egyen-egyen határolt térben él, nem határtalanban. Ez nem értékítélet, hiszen így is nagy-szerű feladatokat kaphat és oldhat meg egy-egy nép. De tény-

megállapítás: ennek a földnek, a mi földünknek ekszisztenciális előfeltétele az örök magyar szellem tér à priori-ja, a határtalan.

A magyar sors, a magyar történelem tanúsága sem lehet materiális, anyagszerű, sem negatív, sem pozitív irányban. Nem mondhatjuk azt sem, hogy vak véletlenek játéka volt az egész ezer esztendő, ami elvihartzott felettünk, de azt sem, hogy mint valami lelketlen, mechanikus természettörvény telt be rajtunk, a kikövetkeztethető okok megfellebbezhetetlen okozata gyanánt. Sem históriai anarchiát, sem történelmi önkényt nem ismerhetünk el, mert akkor bármelyik ránk következő korszakban, tehát a jelenben is megfélemlíthetne, elzibbaszthatna, vagy fordítva megmámorosíthatna, és fejje a falnak ugraszthatna bennünket egyrészt a dolgok kényszerítő logikája, másrészt az úgysis mindig minden mindegy életelv-pótló nihilizmusa. Az időnek az a törvénye, melyet mi nemzeti hangulatunk formájában őrzünk évszázadaink folyása felől s melynek az a neve, hogy magyar sors, magyar história, éppúgy az örök magyar szellem létnyilvánulása bennünk, mint amilyen a magyar föld titkának magyar elvű megfejtése volt. Ennek a magyar sorsnak a tapasztalat számára is felfogható legsajátságosabb jellegzetessége az volt, hogy belefért és benne volt minden, ami Európában, Amerikában és Ázsiában ezer esztendő alatt történt. Apró kis jelek is mutatják ezt. Olaszország városképein katolikus, Norvégiáén protestáns, Oroszországén pravoszláv templom a jellemző sajátosság, nálunk mind a háromféle templom látható. Debrecenben a XVII. század folyamán egyidejűleg élt és hatott török orientáció a városházán, nyugateurópai francia teológia a Nagytemplomban, német pedagógia a Kollégiumban, magyar ipar a eszmadia színben és keleteurópai kereskedelem a kalmárok társaságában. Ezt a sorsot itt csak az örök magyar szellem élhette meg úgy, hogy nem semmisült meg minden oldalról jövő roppant nyomásától; az örök magyar szellem, amelynek idő à priori-ja az „időtlenység“, mert csak az időtlenységben lehet elviselni a végevárhatatlan szenvedést és cselekedni is csak az időtlenységben lehet úgy, ahogy a mindig kiszámíthatatlan fordulatok között egyedül lehetséges: huszár módra, bravúrosan, virtuskodva. Már régen nem volnánk, elnyeltek volna a zivataros századok, ha mint Európa védbástyája és sokszor mint Európa mostohái nem értettünk volna a szenvedéshez, és nem menekülhattunk volna időnként passzív rezisztenciába; keresztülgördült volna az idő szekerének mind a négy kereke rajtunk, ha huszárosan, virtuskodva nem pótolhattuk volna évtizedes, sőt évszázados mulasztásainkat: egyiket a valószínűtlenül hosszú, másikat a valószínűtlenül rövid időtlen-időben.

A magyar embert sem testi mivolta, vagy a vére, vagy a faja teszi elsőlegesen magyarrá, hanem az örök magyar szel-

lem. Ha ez a szellem elnémul, vagy megnyomorodik, vagy kiköltözik, akár Ond vezér kései leszármazottjaiból, koros magyarrá züllik a nagy elődök méltatlan utóda. Másrészt Hruz Mária tót eselédlny és Petrovics István rác mészáros fiában talán egy uncia vér sem folydogált magyar és mégis Petőfi Sándor lett belőle. A határtalannak és az időtlennek a relációja ez: csodálatos és megfoghatatlan, titokszerű és mégis valóság. Az ész számára csak annyi megfogalmazható belőle, hogy az örök magyar szellem az örök magyar ember számára nem a fajta és a vér anyagi, örökölhető és kiszámítható java, hanem a magyar feladat szakadatlan feszültségében manifesztálódó erő és minduntalan újra fogalmazandó játéka a munka és energia relációjának. Mindenki lehet magyar, aki vállalja a magyar feladatot, de csak akkor igazán az, ha elvégzi azt, amit vállalt, úgy, ahogy ráosztották, mégpedig magyarul végzi el, nem akárhogy.

Mindenütt, mindenütt, ahol magyar élet megnyilvánul, nem testben és nem anyagon mutatkozik vagy megy végbe, hanem az örök magyar szellem szellemiségében: határtalanban, időtlen időben, megfoghatatlan, csodálatos titokszerűségben és mégis valóságosan.

II.

Nemcsak szellem szerint vagyunk határtalanságban, és időtlen időben megfoghatatlanok, hanem igazán és megkülönböztetetően *magyarok* is vagyunk. Nem tartalmatlan szólam, és nem is ad hoc egycsomóba összehordott alkalmi melléknévi jelzők halmaza az, hogy magyarok vagyunk, hanem logikai törvényszerűségek gyűjtő fogalma. Magyarnak lenni életstílust jelent, az egyik embernek egy bizonyosfajta vonatkozásmódját a másik emberhez, tehát mindannak a lehetőségnek egyik jellegzetes variációját jelenti, ahogy két-két ember az élet ezerféle rezdülése közben, mint egymáshoz képest létező emberek, ketten tesznek egyet. A nyelvnek, ennek a jelrendszernek, mint tudománynak, szónak, hangnak, színnek és formáknak, anyagoknak és térviszonyoknak, tehát a jelképrendszernek, mint művészetnek, egymás életébe beavatkozó gesztusoknak, tehát a tettrendszernek, mint társadalmi szokásnak törvényes érvénye más és jellegzetes akkor, ha az egymásra vonatkozó két ember magyar és megint esetenként más, ha nem magyar, hanem német, olasz, horvát, vagy ki tudná itt felsorolni, hogy a földkerekségen lakó népek közül éppen melyik másik. Az örök magyar szellemnek tartalma: szellem, a formája: magyar. Ezt a formát a tartalom, vagyis a határtalan, időtlen, megfoghatatlan szellem alakította magyarrá, mindenben, mindenütt és mindenkor ez

a szellem jelentkezik tehát benne. A magyar jel, a magyar jelkép és a magyar tett, a magyar vonatkozások *logizmai* egytől-egyig mind megfoghatatlanok, titokzatosak, csudálatosképpen valók. Nem tudjuk, de nem is keressük, hogy miért jelenti a jel azt, amit jelent, hogyan jelképezi a jelkép azt, aminek szimbóluma, hogy merete megtenni társas vonatkozás közben a cselekvő személy azt, amivel a szenvedő személy életébe beleavatkozott és miképpen szenvedheti el ezt a cselekedetet az a másik ember. Nem leírunk névadás közben, csak jelölünk, ezért jelölünk például könnyű szívvel akár idegen szó kölcsönvétele árán is, de mindig az összemléletből merítve és sohasem absztrakció vagy logikai skatulyázás vagy spekuláció útján. Azért halálosan idegen a „géperejű jármű“ vagy akárcsak a „gépkocsi“ is az „ótó“ jelölésére, vagy a „repülőgép“, mert gép mind a kettő, s az egyik kocsi, a másik repül, de csak az eszünkben. Az összemléletnek elég az ótó, az eroplán, mert ez a két jel egyszerre született a szemlélettel, de ha nem elég, akkor meg „zsidószekér“ az egyik, a másiktól meg azt kiáltja a kis parasztyerek a társának, „gyere mán, mer mán feleresztették a bécsi sárkányt“. De ugyanilyen összemléletből fakadók a jelképeink is. Az Ady fekete zongorája: valóságos fekete zongora az éjjeli mulatóban s az, hogy fusson, akinek nincs bora, az is szóról-szóra igaz, mert józan ember ilyen helyen, bizony Isten, ki nem állja. Éppen abban rejlik a jelkép gyönyörű hatalma és ellenállhatatlan ereje, hogy ez a csöppet sem elvont, vagy idealizált, szőröstől-bőröstől, azonmód élt életdarabja a költőnek mindnyájunk egyetemes életét is szimbolizálja s az őszintén ideadott Ömagában önmagunkra ismerünk. Mert az egyetemes lét is ilyen: fusson, akinek nincs bora, mert életmámor nélkül élni nem lehet. Érezzük, amit a Szentírás is bizonyít, hogy az emberi élet, a szellem élete: mámor, a szentlélek-megszállotta pünkösdi népről is az volt a kívülálló benyomása, hogy „édes bortól részegedtek meg ezek“. Fusson, akinek nincs bora: ez a fekete zongora. Magyar fajta szépségű ez a forma, magyar szimbólum ez, fut is tőle mindenki, akinek magyar mámor, magyar bora, magyar lelke nincsen hozzá. De megfoghatatlanul magyar a harmadik magyar vonatkozás, a magyar tett is. Nem módszeresen jár el a cselekvő magyar és nem azért köteles tettét elviselni a szenvedő fél, mert egymás fölé- és alárendeltjei. A cselekvő azért cselekszik, mert hosszú halogatás után, nagynehezen, de elkerülhetetlenül tette kényszerült, s mert tenni kénytelen, tehát túl akar esni rajta; a szenvedő fél pedig családi alapon viseli el a beavatkozást, hiszen a másik ember — érzése szerint — mellé van rendelve nekie, apja, fia, vagy testvére neki. Nem volna semmi értelme különben, hogy egy másik élőlénynek azt mondom, hogy te kis piszok, közben megcsókolom, vagy hátha vágok valakit s az visszamosolyog rám, esetleg meg is ölel.

Napokon keresztül sorolhatnánk fel a példákat, mind ugyanezzel a tanulással szolgálva. Magyaroknak lenni változatlanul ugyanazt a magyar örök szellemet mutatja, mint formát. A határtalan, időtlen, megfoghatatlan jelt, jelképet és tettet, tehát az abszolút *világos* jelt, az abszolút *őszinte* jelképet és abszolút *családiás* tettet nyelvben, stílusban, szokásban egyaránt. E tekintetben aztán egyidejűleg lehetünk nagylelkűek és szigorúak, mondván: nem teszünk különbséget magyar és magyar közt. Mindenki lehet magyar, nem csak azok, akik Ázsiából, velünk együtt származtak ide. De nem mindegy, hogy: hogy magyar valaki. Mindenki lehet magyar, de csak az magyar, aki így az, a határtalanság, időtlenség és megfoghatatlanság *szellemében*, a jelek összeglétekből eredő világosságának, a jelképek magunk odaadásából fakadó őszinteségének és a tettek, szolgálat, áldozat és szeretet jegyével egymás mellé rendelt családiasságának a *formáiban* magyar. Öngyilkosság volna azt is magyaroknak fogadnunk el, aki a mi jeleink világosságára azt mondja, fejletlenség és kezdetleges naivitás, aki a mi őszinte jelképeinket gyermekeseknek és érthetetleneknek hirdeti, mellérendelő családiasságunkat pedig önkéntes meghódolásnak fogja fel s magát fölének rendelve, le akar igazni bennünket. Ezeket sokszor és sokáig tűrjük, elviseljük, de magyaroknak nem tarthatjuk, mert nincsen bennük semmi virtus, sem lélek, sem élet szerint nem magyarok. Nem azért nem, mert ősapáik szerint nem születtek magyaroknak, hanem azért, mert mind a mai napig nem lettek azokká.

III.

Egyidejűleg szabad nekünk nagylelkűnek és szigorúnak lennünk, mert ez a magyar szellem tartalmában szellem, formájában magyar, a tartalom és forma együtt megjelenésében azonban és így mindenekelőtt és mindenekfölött: *örök* magyar szellem. Mi nem incidentaliter vagyunk szellemi emberek és éppen hát most életstílusunkban magyarok, hanem sub specie aeternitatis, az örökkévalóság jegyében. A magyar szellem tehát halhatatlan, el nem pusztítható, meg nem semmisíthető és szerte sem zülleszthető. A történelem viharai sokszor eltérítették a magyar közélet hajóját eredeti rendeltetésének irányától, a magyar szellem a delejtű konokságával mutatott az esetlegességek tétovái között mindig az Istenteremtette ósvonatkozásokra, és az Istenrendelte őscélok felé. Amikor ma ez a delejtű ilyeneket mutat, hogy: nép, XVI—XVII. század, nemzeti megújulás, akkor voltaképpen a magyar szellem *örök*voltáról tesz a ma nyelvén tanúbizonyságot. A nép felé mutat, mert minden Magyarországon élő ember lehet szellemében magyar, hogyne

lehetne és reméljük is, hogy az, de a *nép* aztán egészen bizonyosan és vitánfelüli érvennyel, természetszerűleg az, nem is lehet egyéb. És az is lehet, hogyne, valószínű is, remélhető, hogy mai kultúránk nem kevésbé, formáiban is: magyar, de a XVI. és XVII. század fordulójának a kultúrája, Pázmány Péter és Bornemisza Péter magyar nyelve és magyar világa aztán egészen bizonyosan és vitán felüli érvennyel magyar. Végül, hogyne élhetnénk így is, ahogy most vagyunk, újabb ezerszázadot, valószínű és remélhető, hogy élhetünk, hiszen nemrég mondtuk mi magunk, hogy a magyar szellem megölhetetlenül és elcsavarhatalanul örök, de megújnodva a népi erőktől és potens régi századaink nemes hagyományaitól, megbánva történelmi vétkeinket és hittel remélve céljaink valós voltát, tudatosan törve már a jelenben feléje, tehát nemzeti megújulásunkban aztán egészen bizonyosan, vitán felüli érvennyel, természetszerűleg élhetjük és vihetjük jó végre ezt a második ezer évet, a harmadiknak, negyediknek, ikszediknek boldog bizonyosságában.

Mert az örök magyar szellem határtalan, időtlen, megfoghatatlan *szellem*, világos jelnek, őszinte jelképnek, családban egymásmellé rendelt cselekvésnek és szenvedésnek formája szerint *magyar* és népnek, sorsnak, megújulásnak lehetőségeivel *örök*.

Széchenyi.

I.

Az évfordulók klasszikus időpontjai az átértékelésnek, ilyenkor legalkalmasabb és egyúttal legalkalmatlanabb ezt a folyamatot „lefolytatni“. A Széchenyi ünnepségen sem történhetett ez egyébképen. A közvélemény kapható volt reá, inkább, mint azelőtt, de ugyanekkor képtelen is volt ilyesmire, valószínűleg megint csak inkább, mint akármikor máskor. Soha ennyi frázis nem puffant, mint 1941 őszén, soha ennyi tévedés és irányzatosság le nem rögzítődött és érvényesülni meg nem próbált, mint e tanulságos visszatekintgetések meghatódott vagy meghatódni erőnek-erejével próbáló alkalmából. És talán sohasem érezte úgy a magunkfajta egyesember sem a kínos szorongást és szünni nem akaró feszengést, mint ezúttal, hogy hagyján a másik ember, embercsoport, lélekközösség, de jaj, jómagam sem tudom igazán, mi a szívből jövő őszinte érzésem, sem azt, milyen az igazi vonatkozásom az ünnepelt személyiségéhez. Hiszen jó szerint nem is látom már a sok mellékes egyének a hátamögött, milyen ez a személyiség a maga valóságában.

Nem, semmi esetre se szálljon addig le a nagy ünnep estéje, nekem magamnak is tisztáznom kell a kérdést. Nem szabad, hogy valaha is lehanyagolhassék Isten napja az én haragommal. De meg az alkalmatosságot áron is meg kell vásárolnunk.

II.

Tárgyilagos választ arra a kérdésre, kicsodánk Széchenyi nekünk, már csak azért is nehéz adnunk, mert tárgyiában látni kívánó szemünket sok mindenféle művészi, tudományos, társadalmi, politikai és vallásos járulékos-elem ködösíti el kívülről-befelé, és könnyesíti meg belülről-kifelé hatón. Először ezeket a köd- és könnyfátyolokat kellene valamilyen úton-módon szétfoszlatnunk, különben óhatatlan, hogy alanyi és bonyolult képet ne kapjunk. Kilénevenkilenc hasonló eljárással támadt kép mellé egy századikat. Dunába vizet.

Van-e azonban, lehet-e reménységünk, hogy egy ilyen ködoszlató eljárás elképzelhető? Ha van, vagy lehet, miféle reménység és mifajta eljárás egyik is, másik is vajjon?

Reménységünk abból a valóságból táplálkozik, hogy túl a feltevéseken, a torzításokon is túl egy sánta arasszal, valóban élt és hatott egy húsból-vérből gyúrt, könyveket és naplójegyzeteket író, közéletben forgoló, tényleges alkotásokat létrehozó Széchenyi István, akit nem bizonyos, hogy holta után megragadunk és rekonstruálunk, de meg lehet, mégis megragadhatunk és rekonstruálhatunk. Eljárásunk pedig ennek a porzemnyi valóságnak megfelelőleg sem több nem lehet, sem kevesebb nem kell, hogy legyen egy könyörtelenül brutális, de annál irgalmasabb jócselekedetnél. Erről a valóságról le kell szedni minden ráarakódott réteget, akár patina az, akár pedig csak közönséges piszok, amit művészet, tudomány, szokások, politika és vallás szitáltak oda. Önmagunkból is ki kell irtanunk mindent, ami több és más, mint maga a valóság, érzelmeket, gondolatokat, szándékokat, ösztönösségeket és hiedelmeket.

III.

Magammal hadd végezzek előbb, az hamarabb kezemre esik és jóval könnyebb. Nem tudom Széchenyit a maga kézzelfoghatóságában értékelni, mert *meg vagyok hatva*, valahányszor eszembe jut. Sokat szenvedett, tragikus véget ért, közben egyszerre volt velemegy esendő és gyarló, nyavalyás ember, de Isten sikeres eszköze is, olyan vegyületben, amelyet közelebb érzek magamhoz, mintha csak hős és elvont sikerek vagy bukások képleteként viselném a szívemben. *Eszmevilágomat* is

végzetesen lenyűgözi, hiszen mint gondolat is hasonlít az én gondolataimhoz, valahányszor egyetlen gondolat bánt s ebben az egyben minden gondolatom benne lappang, vagy benne kergetőzik. Az Úr Isten magyar gondolata ő, amely fekete és fehér szálakból van összeszöve, nevezem akárhogy a fehéret meg a feketét: kézzelfoghatóságnak vagy ábrádnak, földönjárónak vagy röghöztapadtnak, bizakodónak vagy kétségbeesettnek, józanokosnak vagy gyerekesennaívnak, jövőtígérőnek vagy jóalkalmat véglegesen elszalajtottnak, szentnek vagy örültnek. Életérzésemet úgy zsibbasztja, mint az óriáskígyó delejes szeme a hatáskörében vergődő apró állatot, de úgy is ostromozza, mint a hipnotizőr a médiumát többre, mintsem képes lehetne. Hidat építék, palotát emelek, országot háborítok, meglehet, de az is könnyen megeshetik, hogy megkeményítem magam, beháborodom vagy esetleg el is pusztulok, szántsándékkal, természetes úton, mindegy, hogy hogyan. *Terveimet, szándékaimat, vágyaimat* befolyásolja, hol megrettenek tőle és menekülök előle, hol csak a társaságában, munkatársaként képelek el egyedül lehetségesnek holmi emberi munkaközösséget. *Hiedelmeim, vagy hiszékenységem* azért nem emelkedhetnek, vagy azért nem mélyülhetnek valóságos *hitté*, mert példájából is kénytelenültem megtanulni, hányszor káromkodik valójában az ember egy a kebel mélyéből fakadni látszó imádság szavaival s milyen közel kerülhet Istenhez viszont olyankor, mikor forma szerint fejét öklözve, könnyeit hullatva átkozódó szavak árját ontja magából.

Mindezt tudnom kell, különben önmagamát látom meg benne, mint tükrömben saját maga helyett s az igazi Széchenyi képében egy magam képére és hasonlatosságára teremtett, gusz-tusom szerint sikeredett, kényem-kedvem szerint formált, idomított, kasztrált, absztrahált, esetleg csak otrombán hamisított Széchenyi portrét készítek, helyezek piederasztálra és tisztelek bálvány gyanánt. Megtörtént ez már nem eggyel közülünk s előkelő, fínom, nagy lelkekkel még tán hamarább és alaposabban, mint tizenkettő belőlük egy tucat embertestvérünkkel. Lévén maga Széchenyi is előkelő, fínom, nagy lélek, nem pedig tucatember.

IV.

Ügyelnünk kell azokra a vonatkozásainkra is, melyek vele kapcsolatban, társaslelki természetűek lévén, művészi, tudományos, társadalmi, jogi és vallásos tekintetben okvetlenül támadhatnak, mert hiszen szoktak is támadni. Elvégre ő nemcsak ember, hanem író, gondolkodó, alkotó és építő zseni, politikus és bizonyágtévő lélek is. Amit ünneplünk benne, éppen mi le-

hetne egyéb, mint hozzánkvaló viszonyulásainak másokétól minőségben és mennyiségben eltérő új és roppant volta, hogy ne mondjam potenciális ereje.

Mint művész, könyveit, naplójegyzeteit, levelezését, hírlapi cikkeit, szónoklatait testálta ránk, nem utolsó sorban azonban rendkívüli feszültségben villódzó egyéniségének és életstílusának arányait, erejét és szépségét. A legtöbb ünneplő meg is elégszik ennyivel és úgy élvezi Széchenyi életét, mint valami görög tragédiát, amelyben az ananké szigorúan zárt formájával emel fel. Szét kell tépnünk ezt a csodálatos szövetű hálót, gyanúsán artistikus, nem lehet valóság.

A gondolkodó (kissé nietzsche-i ugyan, de mégis) filozófiával ajándékozott meg bennünket, hiszen rendszere Állammá állott egybe, akárcsak a Platoné. Valahányszor ünneplő magatartással közelítettek ehhez az alkotáshoz jószándékú magyarok, mindannyiszor megképzett nekik ez a rendszer. Arany János a lét és nemlét közti határon egekbe nyúló hármasszögű piramidot, a Hitelt, Világot és Stádiumot három nem kézzel írt könyvnek ünnepli, mely *bölcsel, tanít*. A Franklin Társulat Kultúra és Tudomány elnevezésű könyvsorozata Széchenyi eszmevilágával indul s háromkötetes essay-gyűjteménnyé dagad a világháborút közvetlenül megelőző korban. Szekfű Gyula Széchenyi Igéi (sokan talán nem egyeznek velem e meggyőződésemben) nem célzatosan kiválogatott gondolat-töredék gyűjtemény, ellenkezőleg, híven és élesen mutatják az eredeti szerző Államának kontúrait. Csak éppen hogy ezt a rendszert sem szabad engednünk, hogy fejünkre nőjön. Görög Politeia ez is, utópia egy mindenkor valóságos római impérium meglévőségei közepette, soha meg nem valósuló, mert soha meg nem valósulható eszme. Érvényes igazság, megvalósulófélben lévő, teremtő gondolat helyett elvont, szisztematikus, ideális eszme.

A reformer talán a leglennyűgözőbb jelenség, ma is élő alkotásai kézzelfogható tények. Az írásművek becsét, a gondolatok forrását és buzgóságát s később is politikus magatartását és a bizonyoságtévő hitelét még csak lehetne kritizálni, esetleg elmarasztalni is lehetne különféle nézőpontok sajátlatosságai szerint, de az alkotások mai napig fennmaradtak s élve bizonyítják életképességüket. S az ember az iskolában lexikálisan magában szedett felsorolásokat mint varázsigt mormolja, meg-részegül belé, tudni véli, ki az a Széchenyi: Lánchíd, Akadémia, lóversenyek, kaszinó, vízszabályozás, Vaskapu és gőzhajók, hengermalom, vasút és vonat meg a többi, amelyek kissé bizonytalanabban ködlenek szerte, de azért mint lappangó képzetek ott élnek és hatnak a lelkek mélyén. Megint csak a mondó vagyok azonban, még ez a patinának vélt réteg is lehámozandó a valóságról, különben ez is odavész, ha magát a valóságot nem tudnók megtalálni. A szkepszis egyetlen józan és hívős

kérdése áldott világosságot teremthet itt, csak merjük ellenébe szegezni a varázsmondókának: valóban megélt ez a sok alkotás-csecsemő, voltak és vannak ezek Széchenyi szellemében: Akadémia, lóverseny, kaszinó, vízszabályozás, forgalom, meg a többi?

A politikus valóságpolitikus voltaképen, mert a meglévőségekhez szeretne igazodni. Független Magyarország? Jó volna talán, de pozitíve gyöngék vagyunk a megvalósítására, negatívpedig Ausztriának legújában még meg is növekedett erejével áll ellentétben. Ne erőltessük hát azt, ami nincs, alkalmazkodjunk hozzája és illeszkedjünk beléje annak, ami van. Az ünneplő lélek hajlamos ennek a fölöttébb egyszerű igazságnak elfogadására, különösen ha azóta eltelt idők ezt a magatartást igazolni látszó tanulságaival érzi magát gazdagabbnak. Széchenyi hivatalvállalása, a Széchenyi-Kossuth pör, a szabadságharc kereskedelmi miniszterének vívódásai ilyenformán önmagukban egy nagy szellem magyarázatául szolgálnak. Olyanok is akadnak közöttünk fölös számban, akiknek ünneplésében a súlypont éppen erre helyeződik át, a politikumra, a többi minden is erre van vonatkoztatva s csak a jelentőségét színezi vagy segíti lebillenni, de nem okozza. Nekünk szabadulnunk kell ilyesfajta megkötözéstől is, megkérdésvén esőndesen magunkban: lehet-e ünnepelni Széchenyit magát, kiszakítva őt a tizenkilencedik századközépi nagy együttes harmóniájából, másfelől igazán veszítene nagyságából ő, az ünnepelt, ha más nagyok is osztozkodhatnának vele az utódok részéről számukra kidukáló hálás emlékezés babérlevelein.

A hitvalló Széchenyi az által vált az egész nemzet tulajdonává, hogy jelenünk jelszavául választotta és hangoztatja a krisztianizmust, hol mint keresztény-, hol pedig mint kereszténységet. Nekünk sohasem szabad elfelednünk két egymásnak véggel álló krisztianus és antikrisztianus vaskos valóságot élete rendjén. Imádkozó életet élt, papirosra vetett imái is maradtak reánk. Ez az egyik. Megőrült, öngyilkos lett. Ez a másik. Hitvallás és istentagadás egybegyúrva: kívánja és lerúgja azt a finom zománcozást, amellyel megpróbálkozhatnánk egyéniségén az ünnep pompájának emelése és korszerűsítése érdekében.

V.

Nemcsak spontán személyiségének társasvonatkozásai tdkarják el és módosítják őt igazi mivoltához képest, hanem az ő viszonyulásaira időnkint érkezett válaszok is a nemzet köréből, amelyek hagyományossá merevítettek valami szoborszerű absztrakciót hús-vér-velő-lélek-valósága pótlásául vagy félreértése következtében. A Széchenyi-absztraktum fogalmi jegyei-

től is meg kell előbb szabadulnunk, hogy megpillanthassuk őt magát.

Mindazt, ami Széchenyiben művészi probléma, valahogy Arany János ódájának a színes ködén keresztül szoktuk és szeretjük látni. Ő az, ki által lettünk és vagyunk. Klió, te készítsd legdicsőbb lapod! A nemzet él, a nemzet összeretlen. A lóversenyről lehet egyébként akármilyen más véleményünk, a kaszinóról is, vele kapcsolatban hajlandók vagyunk az egyiket így látni: ha büszke méned edzi habzó pálya, a másikat így: ha eszmeváltó díszes körbe gyűlsz. Mire méltóságteljesen végső soráig gördül a jámbikus óda, már változhatatlanná merevedik a két attitűd, a hőse: Nem hal meg az, ki milliókra költi dús élte kincsét, ámbár napja múl, hanem lerázván, ami benne földi, egy éltető eszmévé finomul és a nemzeté: Egy nemzet gyásza nemcsak leverő: nép, mely dicsót, magasztost így magasztal, van élni abban hit, jog és erő!

A filozófus Politeiá-ja sem tűri a módosítást. Ezzel a változattal a történetíró Szekfű Gyula ajándékozott meg bennünket, de ő már csak fixálta azt a képet, melyet a XIX. század vége és a XX. századeleje hívott elő bennünk. A történetíró Szekfű műve ez, ismétlem, amelyre azonban a politikus Szekfű Gyulának volt sürgősen szüksége, mint később látni fogjuk. Tendenciózusan hat ez a kép, pedig lényegében nem az, csak szerepében válhatott azzá. Lényegében a kép más politikai pártállású tudósok régebbi fogalmazványa, vázлата magától Kossuth Lajostól ered. Megvesztegető szuggesztíójú épen ezért ez a Politeia. Benne a „kiművelt emberfő“ „egy nemzettel ajándékozta meg az emberiséget“ s (már maga a kitétel sem eredeti, hanem stilizált formájú) „Magyarország nem volt, hanem lesz“, ha szótfogad és „fontolva halad“. Különben „vér, vér, mindenfelé“...

A reformer alkotásai élnek. A „kisdéd makk“ merész sűrű darba szökkent. Még saját egyéni kényességem is elnémul s beolvad az egyetemes köztudatba: nem idegenek importálták ezeket az alkotásokat, hanem Széchenyi megemésztette a külföldön gyűjtött kincseket, hazahozta s itthon, a kaptárban mézül hányta ki. Azért is életképesek ezek az alkotások. Így vesszük tudomásul, így leltározzuk, így tartjuk nyilván őket. Széchenyi programja jövőt épített, reformjai az érvényes igazságok erejével hatnak.

A politikus Széchenyit a tizennégyes világháborúig a hatvanhetes kurucság és a kormányképességet szorgalmazó negyvennyolcasság éltette, tizenkilenc után a Habsburg-restauráció. A kívül-támogatás politikai gyakorlatának ellenképe ez, a belül-támadásé, mely a hivatalvállaló, de a rendszerrel elégedetlen s azt mindenáron nemzetibbé tenni akaró Széchenyi alakjából formált magának új ideált, mintegy Kossuth és Deák el-

gondolásait integrálón. Ebben a Széchenyi-műben válik mélyen magyarrá Szekfű Gyula „labancsága“, amely a Száműzött Rákóczi idején még az egész magyar intelligenciát felháborította. De ez a Széchenyi kép nem retusált, nem hamisított, nem torz és nem hazug, csak irányzatosnak látszik, holott valóban ez Széchenyi: a csak-politikus Széchenyi ilyen, sőt a csak-filozófus Széchenyiben még ideológiai megalapozáshoz is jutott. Ezt azért hangsúlyozzuk külön, mert a csak-politikus Széchenyi nem egészen a csak-filozófus Széchenyinek a tanítványa, Habsburg-Ausztria (Magyarországot is beleértve) még elméleti elképzelésében sem azonos a magyar Politeiával. De azért ez a Politeia adhat és adott is kölesön a politizáláshoz eszmetöredékeket. Arra jó volt, hogy a természettől egy kicsit mégis ellenzékieskedő magyarok lehetségesnek találják nemszeretem élelsrukat, ne mindig csak kilátástalannak vagy gyűlöletesnek egy térdnadrágot öltött, csattoscipőt rántott és spádét kötött udvarone alakjában, akinek a szíve azonban váloztatlanul magyarul, sőt egyre magyarabbul ver s aki voltaképpen mindvégig Brutus, Tarquinius Superbus szolgálatában, sohasem felejtkezvén meg esókjáról, melyet a jóslat mély és igazi értelmezésében adott az anyaföldnek.

A bizonyágtevő Széchenyi „igéit“ a nemzetnevelés gondolata helyezte a spirituálisabb szellemű magyarok íróasztalára, könyvespolcára vagy éjjeliszekrényére, közvetlen közelébe a Szentírásnak. Imre Sándor megfogalmazásában őrizzük ezt a képet háborúelőtről, ám tizenkilenc óta ez is a *Szekfű* Gyulaféle változattá módosult a *Három nemzedék*, de különösen a *Magyar Szemle* olvasói szemében. Fordított-értelmű katonajózsefi kijelentés avathatná jelmondattá egy ilyen Széchenyi szemlélet őszinte tartalmát: ha „Isten nem segít felkent királyok ellen“ — akkor úgy lesz valahogy: a Széchenyi-szabású magyarság meg egyenesen Istentől való. Egyszerre lennünk vallásosnak és magyarnak, onnéfelülről várunk újabb ezeresztendőre szóló nemzeti eligazításunkat: mintha ezt jelentené Széchenyi szerint élnünk ezentúl. Egy különös investitura harc eredményeképpen új feladatot nyer s egyben XX. századbeli szerves-képletté válik személyében a megtisztult és vezetői szerephez jutott magyar arisztokrácia is: gróf Széchenyi István, Isten kegyelméből a magyar gondolat élharcosa. Magyar hatásmezőben még a papi, prédikátori és prófétaí jelvényeket is ő adományozza bizonyos értelemben.

VI.

Elég nehéz feladat lesz bizony mindezekről az esztétikai, intellektuális és voluntarisztikus, etikai, sőt transcendens elemektől megtisztítottan, a maga valóságában megpillanthatnunk

öt, de még inkább úgy végeznünk a tisztítási munkálatokat, hogy meg ne sértsük az alapmatériát s megmaradhasson annak, aki valójában, tehát — amennyiben nem szervetlen túlzás ez a kitétel — a legnagyobb magyarnak.

A művész műve — kezdjük ezzel, ez a legnehezebb — csak jelképes értelemben azonos az Arany János-féle ódaformájú Széchenyi-szoborral. Valójában gigászi torzó, emberfeletti méretű zavaros kiáltozás, hétországgraszoló amorf massa. Nem szabad a szavakkal és fogalmakkal ilyen önfeláldozó játszanunk, Széchenyi már csak azért sem lehet magyar klasszikus író, mert nem tud magyarul. Sem kívülről-befelé nem tud, tehát a nyelvet sem bírja jól, és szelleme szerint, belülről-kifelé sem tud: nem élte bölcsőjétől koporsójáig a mi életünket. Felülről és kívülről nézi, bírálja, szenved a magyar életet, de nem érti és nem érzi ösztönösen. Jézus Krisztus nem hiába és nem henye frázisként született istállóban s feküdt bepólyálva jászokban. Gróf Széchenyi István nagy ölelésű szeretetben egy a nemzetével, de megváltó érzést az ő művészete éppúgy nem jelent számunkra, mint megváltó gondolatot a filozófiája, megváltó gesztust reform-tettei. Az ő nagyságának nem megfejtése „nem kézzel írt könyveinek egekbe nyúló pyramidja“. Valami egyéb kell, hogy legyen az igazi kulcsa.

A filozófus gondolatrendszere sem valósult meg érvényes igazságképpen Politeiából magyar nemzetté mai napig sem. A kiművelt emberfő, a magyar kultúra még mindig kettős szerepben él kettős életet. Ha európai, akkor másodlagos jellegű, becsületes, de nem különösebb értéket képviselő utánczata első sorban az osztrák, másodsorban a középeurópai, harmadsorban az európai kultúrformáknak — s mindig egy nagyon kicsit divatból kiment változatában mindegyiknek. Ha eredeti, akkor elszigetelt, mindig harcra attitűdűben, mindig egy kicsit sértődött, idehaza is közönybe fulladtan dokumentálja, herdálja, árulja el és emészti fel magát. Hatalmon mindig egy kicsit impotens, potensül állandóan ellenzéki, falakon kívüli szerepre kárhoztatott. Mindaddig még sohasem bírt igazán önmaga lenni, most már bajosan is valósulhat meg így: Széchenyi megfogalmazásában. Meg fogja, hitünk szerint nem is sokáig várva magára, önmagával ajándékozni az emberiséget, de visszamenőleg, nem úgy, hogy: lesz, hanem úgy, hogy: volt és maradt, hát nem is ajándékképpen adatik, hanem a mult örökségeként. Valami egészen más Politeiát várunk, mint a Széchenyié: nem a kiművelt, hanem a felocsúdott emberfőt.

A reformer alkotásai rendre elfonnyadtak. Megvan a híd, de áthidalhatatlan ma is a szakadék, hogy csak egyet említek példaképpen, a XVII. századelejét élő magyar néptudomány és a XX. századot gyökértelenül erőltető magyar szofokrácia kultúrája között. Megvan az Akadémia, de tagjai még ma sem

tudtak, pedig vaskos könyvben próbáltak feleletet adni arra a kínzón-kíváncsi s sürgős választ esengő kérdésre: mi a magyar? Meg vannak a közlekedési eszközök, de máig szelídítetlen vadállapotban problémánk a forgalom. Megvan a vízszabályozás, de „bár fölül a gálya s alul a víznek árja, azért a víz az úr“ s ezt a közelmúltban tapasztaltuk igen fájdalmasan. Lóverseny, kaszinó, meg a többi: az ember alig tud ellenállni a nagy kísértésnek, hogy úgy ne lássa az egész tettrendszert, mintha a nagy Tevékeny egy Európa-, főleg Anglia-hipnózis roppant tranceában kényszereselekedeteket vitt volna végbe, amelyeknek folytatásuk nem következett s értelmes okuk saját koruk magyar körülményeiben sem volt, legalább is nem volt kényszerítő.

A politikus pöre is eldőlt — Kossuth Lajos javára. Ma már csak a vak vagy a bekötött szemű ember nem látja nálunk Magyarországon, hogy nem lehet *előbb* gazdaságilag, *azután* közjogilag „felszabadulni“ — élettani, primitív okból. Azért nem lehet, mert szolgától képtelenség többtermelést várni. A szolga idegeiben érzi, hogy nem érdemes, úgyis csak tengő élete továbbfolytatására hagynak nála valamit, ha sok, ha kevés. A rabtartónak sincs hozzá elég ereje, hogy a szolga szabadulására valónak is hagyjon hátra valamieskét. Csak független emberekkel érdemes életközösségben élni és csak független embereknek. Ezért a folklorisztikus jogi alaptételért él ma is a legmélyebb népi rétegekig leérzetten a magyar nemzet lelkében Kossuth Lajos. Széchenyi viszont legfeljebb a középosztályig jutott — iskolás megfogalmazásban s csupán szofokráciánk politikai gondolkozásában hat eleven erőképpen olyan fordulatok idején, amelyek a konzervatívizmusnak kiváltképpen kedveznek egyideig.

A bizonyoságtévő Széchenyi alakja is mesterséges ködfelhőbe borultán homályosul és vész el apródonkint tekintetünk elől. Még hozzá elégsokadmagával Magyarhistoriaszerte. Az öngyilkos nemzeti hősök: amúgy is szomorú, lehangelő galéria. De Széchenyinéél külön elhomályosító plusz az isteni elhívottság és vallásos küldetés nagy ellenmondása. Az egyház bűnnek hirdeti az öngyilkosságot. Széchenyinek jellemén kínzó kérdőjelek ágálnak s nehéz a krisztianizmussal közös jel alá hozni magánéletének mardosó önvádjait, hazafias pesszimizmusát, örültségét, öngyilkosságát s mindazt, amit ezek a negatívumok bekerepeznek: életművének villódzó, vonagló, ellentétektől szertezilált, nagyszerűségében is ijesztő feketefehérjét. Isten közelében nincs lelkiismeretfurdalás — bűnbánat van helyette, nincs örültség — a lázadó emberi gondolatok önkéntes meghódolása van helyette, s nincs öngyilkosság sem, hanem — teológiai műszavakkal hadd élék — megtérés van helyette és újjászületés.

VII.

Most már úgy áll előttünk Széchenyi, mint ítélet napján Teremtője előtt — hitünk és reménységeink szerint legalább. És megoldódnak rejtélyei, mégis megmarad, ha nem is a legnagyobb, de mindenesetre egyik legnagyobb magyarnak s — ami szemünkben nagyon fontos körülmény — élőnek, máig és még elkövetkezendő időkben is sokáig hatónak.

A keserves, de még mindig nem elégséges magyar bűnbánat örök jelképe ő. Mellétverőn, férfisírással, meggyötörtén érzi ő a maga egyéni bűneit, sokakkal köz magyar nemzeti vétkeinkkel egyetemben. Helyettünk is szenved, így cselekedvén. De nem tudja ezeket a bűnöket *egészen* megútálni, *mindenestül* elvetni, lelke legfenekéig megtagadni velök a szolidaritást. Nem érzi meg, a maga tragikus végletességében legalább is nem érzi, hogy ezek a bűnök legparányibb adagolásban is halált jelentenek. Mikor aztán a százszor megsiratott riasztó bűnök százegyedszerre még riasztóbb formában jelentkeznek, a sokat szenvedett szellem összeroppan. Irtózáttal bár — de a halálra szavaz.

Ebben a tükörben megoldódik és értelmet nyer a *teljes* Széchenyi-életmű. Részleteiben megfejtést kap s egységes egészszé állván össze, nyugalmi helyzetbe kerül. Megtetszik minden művészi szépsége, filozófiai igazsága, erkölcsi értéke, politikai életszerűsége és világnézeti örökelvűsége. Nemzeti jelképpé finomul, ezúttal nem ódai túlzásképpen.

Megértjük a művész formáinak ziláltságát a feszültségből, melyet a meg nem bánt matéria és a megbánás következtében feltetszett ideálok poláris ellentéte okozott. A filozófiai rendszer belső következetlenségét is bizvást írhatjuk ugyanezen számlára: a való és a kellő, az ontológia és axiológia nem különülhetnek el, mert a gondolkodó e kézzelfoghatóságok világát nem tartván még mindenestül elvetendőnek, mert halálosan gonosznak, e realitások hajóroncsáról mindenáron át akarja menteni az ideák, a szebb jövő Robinson-szigetére az egész hajórakományt. A reformer lázas sietsége is sok mindent homokra épít, abban a hiszemben, hogy az idők parancsszavának engedelmeskedik, holott csak a részleges-penitencia maradék-bűneinek tuberkulotikus láza ostromozta, legerősebb iramra éppen a legutolsó napokban, ahogy szokta: az elmúlás előhírnökeként. A politikus is az életben hagyott bűnökkel viaskodva fáradott meg annyira, hogy mindenáron meg akart békülni és félt a bizonytalanság számkivetésébe menni, rettegett a holnaptól, akárcsak az időelőtt megöregedettek. Isten embere, sok áhítatos imája ellenére, két ízben is megtagadja az engedelmességet, mikor Döbling töklevele alá szökik Ninivéből, Jónás próféta módján és mikor Júdásként kárt tesz magában. Nem szabad

őt megvédenünk sem úgy, hogy nem volt ura önmagának, sem úgy, hogy bizonyos körülmények között, mondjuk hazafias kétségbeesésből elképzelhetjük, megérthetjük és megengedhetjük az öngyilkosságot.

Ne növeljük hamis eszközökkel az ő nagyságát. Nagyobb ő emígy: az Isten irgalmából és az Isten nagyobb dicsőségére. A legdrágább kincsek garmadája sem fizethet meg bűneiért és bűneinkért. A legnemesebb kebel sem válthatja meg sem önmagát, sem nemzetét önjerején. A bűnöket fel kell ismerni, meg kell utálni és maradéktalanul meg kell bánni. Ez a Széchenyi István gróf örök magyar *titka* és — megfejtve — örök magyar *üzenete*.

VIII.

Mai napig adósok vagyunk egy egyetemes magyar bűnbánattal. Ezt juttatja eszünkbe a Széchenyi-emlékév, ha életre és nem halálra akarunk emlékezni. Pedig ezt az egyetemes magyar, az egész népet átható, nemzeti bűnbánatot nem gazdálkodhatjuk meg, akármennyit próbálunk megváltása fejében fizetni, meg áldozni. Széchenyi életműve jelképi erővel ezt *példázza*.

Várjuk hát: munkáljuk és éljük a nagy magyar, népi ébredést, nemzeti újjászületésünk bizionnyal rövidesen eljövendő, mert sürgősen esedékes idejét. Széchenyi — életének tanulságán keresztül, emlékezetének esztendejében — ezt *üzeni*.

Ocsúdó magyarság.

A magyarok ocsúdásáról fogok beszélni.

Mi az ocsúdás?

Aki már volt eszméletén kívül — egy nagy betegség következtében — az nagyon jól tudja, hogy amikor kezdte elveszíteni és kezdte visszanyerni az eszméletét, egy furcsa lelkiállapotban leledzett: összefolyt előtte minden. Ilyen állapotban van az ember, amikor nem ocsúdó. Amikor kezd ocsúdni, az érzelmi, értelmi és akarati kategóriák kezdenek elválasztódni egymástól. Nem téveszti össze az érzelmeit a gondolataival stb. Pontosan tudja, mit cselekszik és mit cselekedhet. Így az egyén.

Vajjon a közösség lehet-e delíriumos állapotban s azután ocsúdhat-e? A példák azt mondják, hogy lehet. Elképzelhető az, hogy a közösség valami egészen furcsa félálomba merült s a pusztá fizikai létét kivéve semmi sem mutatja, hogy él. A legkiáltóbb ilyen időszak az irodalomtörténetben a nemzeti-

etlen kor, vagy ahogy újabban mondjuk, a pihenés kora. Ekkor a nemzet elvesztette eszméletét. Akik itthon írtak, latinul írtak, akik magyarul írtak, azok sem voltak benne a nemzet életében, Mikesre és Faludira gondolok. Az értelmiség leszokott arról, hogy magyarul beszéljen, mikor mint értelmiség nyilvánul meg.

A mi számunkra azonban az a döntő kérdés, hogy a közvetlenül megelőző korban beszélhetünk-e arról, hogy a nemzet eszméletét veszítette? Erről is lehet beszélni, mert ez a korszak nem volt tudatában annak, hogy magyar. Az első világháború előtti korszak meg éppen azt mondotta, hogy nincs is magyar, csak humánus, általános emberi van. Ahol a közösség a maga magyar nemzeti mivoltáról tett volna tanúbizonyságot, oda az emberek nem is mentek el. Vége van-e ennek a korszaknak és beszélhetünk-e a magyarság ocsúdásáról?

Igenis, beszélhetünk a magyarság ocsúdásáról!

Természetesen ne tessenek valami nagy dologra gondolni. Hadd idézzem azt a sebeszt, aki mutatott nekem egy sebet. Én majd rosszul lettem, ő pedig lelkesedett. Ilyen azonban egy úgynevezett közvizsga is lehet. Ami a tanárnak öröm, az a közvizsgán nem lenne öröm a jelenlévőknek.

Az ocsúdás jelei is ilyenek. Laikus ember számára észrevehetetlenek. Alig látszó jelenségek mutatják, hogy nálunk ocsúdás van.

Ilyen az, hogy a kategóriák kezdenek elkülönülni. Az érzelmi, értelmi és akarati kategória lassankint kezdi visszanyerni a maga eredeti alakját és kezdik e hármat nem összevetészen egymással.

A közösség érzelmi megnyilatkozásának őrizője a mindenkori nép. Ez alatt nem szabad csak az alsóbb néposztálybelieket érteni, mindenki nép, amikor az érzelem van túlsúlyban benne. A néphez tartoznak a művészek, az írók, a költők is. Miért a nép a közösség érzelmi megnyilatkozásainak a leg-hűbb őrzője? Azért, mert a múlt emlékei a népbe vannak ágyazva, a nép emlékszik legjobban, az ő emlékezése az autentikus. Az értelmiség emlékezése nemcsak az én emlékezéséből, hanem történeti studiumokból áll.

Az értelmi kategória egy közösségnél az értelmiség. Ehhez nagy percentben az iskolázott emberek tartoznak, de itt se lehet szigorú határokat vonni, mert az ország kormányzásába hat elemit végzett ember is beleszólhat, mint ahogy már szólt is bele.

Az akarati kategóriába az ifjúság tartozik, természetesen itt sem lehet szigorú határt vonni. Ebbe a kategóriába az utánunk következő generáción kívül mindenki beletartozik, aki még csak ezután jön sorra.

A nép, az értelmiség, az ifjúság felett a legnagyobb ka-

tegória az, amelyiknek ezt a nevet adjuk: szofokrácia. A Platon államának öregeiről, a böles emberekről van itt szó. Az, hogy valaki böles, nincs műveltséghez kötve és egy magasabbrendű közösségi életet onnan lehet megismerni, hogy a bölcsesket előszedik, kezdenek hallgatni a szavukra. Ez nálunk akkor vált nyilvánvalóvá, amikor egy vérbeli professzort tettek meg miniszterelnökké. Teleki Pált mint grófot megtették már egyszer a huszas évek elején is miniszterelnöknek. De mint böles embert csak most utóbb tették meg ugyanennek. Amíg egy közösség deliriumos állapotban van, addig hivatalból van esze az értelmiségének. Amikor azonban ocsúdni kezd, akkor ez az állapot megszűnik és ez a mondatlanul legmagasabb rend lassankint kialakul nála.

Így vagyunk ezekkel az egészen furcsán goromba kategóriákkal. — Ha azonban e nagy kategóriákat most már apróra vesszük a népnél, az értelmiségnél és az ifjúságnál, akkor láthatjuk igazán, hogy az ocsúdás jelei valóban mutatkoznak. Vegyük először a jogot.

Az értelmiségnél a jog a kormányzás, a közösség életérzése. Az értelmiség akkor érzi egészségesnek magát, közösségi életérzésében, ha a kormányzást biztos kezekben tudja.

Mi már most a népnél az, ami az értelmiségnél a kormányzás? Ez a népnél a közvélemény. Ezt a közvéleményt akarják ellensúlyozni, a jelenlegi közvéleményt azonban nem lehet befolyásolni, ez a multi emlékekből alakul ki. Az elmúlt ötven esztendőben az értelmiség mindent elkövetett arra, hogy ezt a közvéleményt befolyásolja, az iskolától kezdve mindig mindent megtett ennek az érdekében. A közvéleményt nem lehet elérni agitációval és propagandával. Ezzel csak a tömegeket lehet elérni, a tömeglelket meg lehet félemlíteni akár suttogó propagandával is, de a közvéleményt ilyen eszközökkel nem lehet megváltoztatni.

Az ifjúságnál a kormányzásnak és a közvéleménynek a megfelelője a politika. Sokszor összetévesztik a kormányzást és a politikát, pedig a kettő különbözik egymástól. Egy kormánypárti lapnak soha nem hiszik el, hogy politizál. Politizálni az ellenzék szokott, míg nem kerül uralomra, mert ha uralomra kerül, akkor már a kormányzás a feladata és nem a politizálás.

Miért lehet a magyarság ocsúdásáról beszélni? Azért, mert ezekről a kategóriákról már beszélni lehet.

Így van azonban a többi kategóriánál is.

Mi a nép érzelmi kategóriája? A formák. Mik ezek? A zenében például, hogy milyen hangnemben van tartva egy mű. Az irodalomban, hogy jambikus menete van-e egy versnek, vagy sem. A nép érzelmi élete ezekben a formákban nyilvánul meg.

Hát az értelmiség? Ezeknek a formáknak a sikere. Az a kérdés, hogy ezek közül a formák közül mi sikerül.

És az ifjúságé, akik ezután következnek? Az érzelmi elem itt a mindenkori forradalom. Ez a forradalom mindig stílusforradalom. Ha delíriumos állapotban van egy közösség, akkor ez a forradalom politikába csap át.

Ezek a kategóriák határozottan elválnak egymástól. Például a formák közül lassankint sikerülni kezdenek a népi formák. Ez nagyon szerencsés dolog, mert ez azt mutatja, hogy az értelmiség kezd a népből kisarjadni. Ez persze nem azt jelenti, hogy csak a paraszt ember lehet valaki, hanem azt, hogy amit a nép emlékeiben formának tart, azok a formák válnak a magas művészet formáivá. Az ifjúság forradalma és a nép emlékei lassankint az értelmiséget rábírnák olyan sikerekre, amelyeket eddig nem állhattunk. Ez is az ocsúdás egyik jele.

Ugyanígy vagyunk a nép, az értelmiség és az ifjúság társadalmi kategóriáival is. A nép társadalmi kategóriája a folklór, az értelmiségé a potens színvonal, az ifjúságé pedig a reform.

A potens színvonal lassankint a hagyományokban kezd gyökerezni. Érti értelmiségünk, hogy kötelessége hagyományosnak mutatkoznia. Az emberek a hagyományokat kezdik keresni. Sőt a reformerek is ráocsúdnak arra, hogy mit jelent reformálni. **Re-** azt jelenti, hogy: vissza, reformálni tehát nem azt jelenti, vadonatújat előhozni, hanem visszamenni odáig, ahol a kezdet van.

A szofokrácia ocsúdásáról szeretnék még beszélni. Van érzelmi, értelmi és akaratú vallás. Az értelem vallása a világrend. Az értelmiség egyéb vallást nem ismer el. Azt ismeri el csak, hogy a világnak rendje van.

Mi az értelem vallása? A nemzet. Amikor a magyar nemzet meggyengült, hiába volt politikai hatása az ország határain túl.

Az akaratú vallása pedig a nevelés. Amikor nálunk delírumban volt a nevelés, akkor a nevelő csak hivatalnok volt. Hiányzott az áhítat a munkájából.

E három fogalom áhítatosabbá vált és ez is az ocsúdás jele. Éppen ezért lehet ocsúdó magyarságról is beszélni. Ez ezekben a nehéz időkben végtelenül nagy vigasztalás.

Ébredés és irodalom.

I.

Az irodalom művészet. A művészet a társaslélek érzelmi funkciója, mert két ember kell hozzá, művész és műélvező. Irodalom esetén költő, vagy író és olvasó. A művész abban különbözik a többi embertől, hogy egész lelki élete érzelmileg hangolt. Hiába végzett magasabb iskolákat, mikor alkotni kezd, verset ír, vagy zenét szerez, vagy szobrot farag, szakasztott úgy viselkedik, mint falun vagy tanyán a nótafa, a rigmusesináló dalosszívű parasztleány, parasztleány, meg az ostornyelét bicskájával cifrázó bojtár, a párnája huzatára magaalmodta ékeségeket himző eladólány. Hiába „nadrágos ember“ a műalkotó, mégis a „nép“ sorába tartozik. A „nép“ sorába ugyanis csak legszámosabban tartoznak alsó néposztálybeliek, valójában nem azonos a kétféle ember: alsó néposztálybeli és a „nép“ egyik tagja. Mindenki a „nép“ sorába tartozik, aki nem „tudatosan“ él. Tehát mindenki „nép“, akinek az élete érzelmileg hangolt. A nadrágos emberek közül is ide tartozhatik akárki, a művészek pedig ide tartoznak mind, ha ugyan művészek igazán. Általában véve azonban a nadrágos emberek azért nem tartoznak mégsem a „nép“ sorába, mert lelki életük éppen iskolázottságuknál fogva értelmileg hangolt. Számukra és szemükben az élet tudatosult. Ők a művészetet is tudatosan élik, poétikát, zeneelméletet, művészettörténetet, esztétikát tanulnak a felsőbb iskolákban. Sokszor egyenesen azért nem bírják élvezni az igazán „szépet“, ami egyszerű embereknek, a „népnek“ is szívbéli gyönyörűséget okoz, mert túlon túl sokat tanultak és tudnak. Ez a magyarázata annak a különben megmagyarázhatatlan furcsaságnak, hogy nagyon sok falusi és tanyasi ember értékes, szép népdalok közt éli életét s ugyanakkor nagyon sok nadrágos ember értéktelen kuplék, sanzonok, slágerek sivár börtönébe zárva tengődik halála napjáig. A nadrágos embereknek (a művészt és a műélvezőt kiveszem közülük, ezek amúgy is mindig igen-igen kevesen vannak) a művészete nem sokat ér, csak a tudománya értékes. Ezzel szemben a „nép“-nek a lelki életében az érzélemvilág az igazán gazdag, valóban értékes. Egy nemzet életében, ha értékes életet él az a nemzet, azok a gondolatok érvényesek, amelyeket az értelmisége gondol és azok a formák, amelyeket a népe kialakít. A nagy német nemzet igazi művészei, Goethe és Beethoven remekműveikben azokból a gyökerekből táplálkoznak és azokat varázsolják pompás virágborult fává, amelyekből a legegyszerűbb német népdal szövege és dallama egybetevődik és összeolvad.

Mit tartozik mindez a magyar lelki ébredés ügyére — kérdezhetné valaki. Hiszen ezek a kétségkívül érdekes kérdések

azokat a tudósokat érdeklik elsősorban, akikről az imént esett szó. A verstannal, poétikával, zeneelmélettel, művészettörténettel, esztétikával bibelődő nadrágos embereket. Az értelmiségnek művészetelméleti szempontból töprengő, kutató, gondolkozó tagjait.

Nos, hát nem így áll a dolog, nagyot téved, aki így vélekedik. Ellenkezőleg. Hiába dalolnak a pusztán és faluban kristálytisza szépségű, sokezeréves ősi népdalokat, hiába mesél az öregbojtár a taligásoknak a pásztortűz mellett olyan meséket, amiket már Ázsia pusztáin is meséltek ősapáink a gyermekeknek. Hiába tanítják az egyetemen, a Zeneművészeti és Képzőművészeti Főiskolán a művészetek elméletét is. Nem sarjad e kétfelől egy szárba kívánczó gyökérből egészséges nemzeti kultúrának igazi nagy művészete addig, míg a lelki ébredés az áhítat fokára nem hevíti a „nép“ életében azt, ami érzelmi és az értelmiség lelkében azt, ami értelmi: a formát és az érvényt. Lelki ébredés nélkül a lelki élet törvényei nem funkcionálnak. Idegen formák és idegen gondolatok érvénye alatt rabságban nyög, kínlódva él, alig-alig van el a nemzet örlelke.

Kérdezzük meg hát napjaink magyar irodalmától: virrad-e már?

II.

Hogy a jelent megérthessük, vegyünk róla mértéket a multon. A magyar irodalom multja különösen ott érdekes, ahol első vitán felüli klasszikusai jelentkeznek, Vörösmarty, Petőfi, Arany.

Vörösmarty kezdi a nagy kort. Megírja a Zalán futását, úgy, ahogy ilyenfajta költeményeket írni szoktak Homérosz és Vergiliusz óta: gyönyörűen zengő hexameterekben, a honfoglalás nagyszerűen ünnepélyes tárgyáról. A nemzet lelkesedik, tiszteli is Vörösmartyt, a könyvét azonban nagyon kevesen olvassák el elejétől végig és még kevesebben idéznek belőle könyv nélkül megtanult részleteket. Ez utóbbi észrevételünk azt fedezi fel, hogy még aki elolvasta is a szép hősi époszt egyszer, másodszer, többször, sokszor már nem kelt vágya elolvasnia.

Azután Petőfi következik. Megszületik a János Vitéz, Kukoricza Jancsi és Iluskájának búbájosan mesés sorsa. Van ugyan benne sok-sok fény, pompa és cifraság, óriások, nyalka huszárok, francia királyi udvar és Tündérország váltakoznak benne, de mégis csak a szegény juhászbojtár és az árva kislány története az, mégpedig magyar tizenkettős versekben eldalolva. Ezt a szép mesét már többen elolvasták, de azért a legeslegfőbb érdeme mégsem ez, hanem az, hogy példáján bátorodott fel a

harmadik költőóriás, Arany János és így írta meg a Toldit, nem a Vörösmarty módján, a Zalán futása mintájára. Toldit azután mindenki elolvasta, olvassa máig, szebb részeit pedig könyv nélkül idézi minden versszerető, irodalomkedvelő magyar ember.

Érdekes, hogy Petőfi is, Arany is egy-egy másik vers kíséretében írták meg nevezetes nagy műveiket. Ezekkel a verseikkel mintegy arról tettek tanúbizonyságot, hogy a János Vitéz, meg a Toldi nemcsak úgy egyszerűen olyan, amilyen, hanem kifejezetten és akarva nem olyan, mint Zalán futása, vagy az Éneisz, vagy az Iliász. Petőfi például nemcsak a magyar tizenkettős mesélő hangján duruzsolja el Jancsi és Iluska megható történetét a János Vitézben, hanem ráadásul még alaposan ki is csúfolja a magyarul másképpen mesélőket a Helység Kalapácsában. Szép az, azt mondja ezzel, mikor a görög Homérosz görögösen mindig rózsaujjúnak emlegeti a hajnalt, leleményesnek Odisszeuszt és hosszú meséket mond el, mikor két dolgot, vagy történetet egymáshoz hasonlítgat. De milyen nevetséges mindez magyarul. Pap kocsisa, e helyett azt mondani: A tiszteletes két pej csikájának jókedvű abrakolója. Kiderült hősünk orcája, mint... s akkor így magyarázni meg: hogy derült ki, „mint kiderül a konyha sötétje, ha kólika kezdi gyötörni a mopszli kutyácskát“, és így tovább egy végtelen éj-jeli jelenet során, hogy az ember nem győz eleget nevetni rajta. Arany János meg az Elveszett Alkotmányról beszél ünnepélyes hexameterekben, de éppen nem ünnepélyes dolgokat. „Férfiat énekelek“ — kezdi, akárcsak Homérosz vagy Vergiliusz, de folytatni már így folytatja — „Ki sokat s nagy messze rikoltott, sőt tett is valamit. (Kártyára kivált)...“

Talán nem is tudta tudatosan, csak ösztönösen érezte ez a két nagy költőnk, mit cselekszik, így cselekedvén. De mi már tudjuk, hogy mit jelent a János vitéz és a Toldi mellett A Helység Kalapácsa és az Elveszett Alkotmány. Azt jelenti, hogy Petőfi és Arany óta nem szabad görög, latin, vagy egyéb idegen módon magyarul verselni. Az ő nagy műveik okozta gyönyörűségünk hevületében megszületett a magyarul magyar vers és nevetségessé vált a nem-magyarul magyar forma, irodalomban legalább és egyelőre. Jó hetven esztendőbe telt, hogy a zenében is megszületett. 1917-ben jelent meg a Zenei Szemlében Kodály Zoltán értekezése a magyar parasztdalok ötfokú hangsoráról. Azóta azután a nem-magyarul magyar dalforma is nevetségessé s a magyarul magyar parasztnóta is szinte kötelezővé és egyedül lehetségessé vált nálunk. Aki ezt nem hiszi, vagy túlzott állításnak véli, gondoljon arra, hogy a keresztyénység is Krisztus születésétől keltezi a maga idejét, tehát attól fogvást tartja kötelező és egyedül lehetséges életformának az Idvezítő követését, pedig hát még Krisztus mennybemenetelé-

nek a pillanatában is csak tizenegy földi élő ember hiszi és vallja ezt igazán.

Ha Petőfinek és Aranynak ezt a nagy igazát, a magyarul magyar versformát visszavetítjük a még régebbi időbe, azt látjuk, hogy elődeik, Balassi, Szenci Molnár és Csokonai is azért klasszikus, halhatatlan költők, mert az ő verseik is magyarul magyar versek. Ha pedig előre vetítjük nagy igazukat a mi századunk irodalmára, ugyanez világosodik meg fényénél. Tegnap és ma és minden időben csak az lehet klasszikus magyar költő, akinek a versei magyarul magyarok.

Arra kérjük e sorok olvasóit, formán ne csak a versek külső formáját értsék. János Vitéz és Toldi nemesak azért magyarul magyarok, mert „kétsarkú“ magyar tizenkettős verssorokban hömpölyögnek bennük Petőfi és Arany mondanivalói. Magyarul magyar ennek a két versnek a belső formája is. Nem magyarul magyar versben pl. meg kellene vívnia Toldi Miklósnek a cseh vitézzel annak rendje-módja szerint. Toldiban Miklós csak kezét fog vele és jól megrázza, későbbben a csónakban is csak gyorsabb nála. Hogy tud-e jól vívni, seholsem derül ki — most még. Ereszkedő ütemű különben is az egész történet: legnagyobb veszélyben Miklós az elején forog, mikor a farkasokkal viaskodik, a bika megfékezése már bágyadtabb jelenet, legkevésbé izgalmas a „párbaja“.

Aranyt és Petőfit „népies“ íróknak nevezi az irodalomtörténet. Nincs igaza, ha a származásukra gondol, de igaza van, ha a költészetükre érti a népies jelzőt. Népiesek ők, hiszen költészetük formája magyarul magyar. Irodalmunk multja tehát ezzel a mértékkel szolgál. A magyar irodalomnak minden időben az volt a feltétele és minden időkre érvényes erővel az is marad, hogy „népies“ legyen, azaz formája magyarul legyen magyar forma.

Megüti-e mai magyar irodalmunk ezt a magas mértéket vajjon?

III.

Vörösmartytól, Petőfitől és Aranytól Ady keresztül juthatunk a mai magyar irodalomig. Ady is magyarul magyar kétségtelenül, mert külső-belső formája egyaránt magyar. Petőfi és Arany még csak a hexamétereket, meg a homéroszi jelzőket és hasonlatokat csúfolták ki, jómaguk iparkodtak jambikusan verselni, szóképekkel és hasonlatokkal élni, genreképeket, dalokat, ódákat, idilleket, szatírákat, epigrammákat írni, úgy, ahogy az abban az időben egész Európaszerte szokás volt. Ady már mindezt nevelésnek tartotta, jól tudta, hogy mindez éppúgy nem-magyarul magyar, akárcsak a Vörösmarty-féle hexaméteres hősi éposz.

Tudta, hogy a magyar nyelvben nemesak ilyen szók nincsenek, mint Régidi, Csósé, Günkhol, Késelaz, Éjiho, Mályban, hanem ilyenek se, mint Hejpe, Digü, Ressen, Vagyfé, Ligra, Kottan. Örökre megtagadta tehát az időmértékes verset, csak tanulságai látszanak meg költeményei külső formáján. Az ő versei ugyanis nemesak nem időmértékesek, hanem nem is hangsúlyosak. Olyanok, mint legrégibb verseink, tagoltak. Az Ady-vers csak annyiban különbözik az egészen ősi magyar versektől, hogy egy-egy szaporázó tagján megérezni: valaha, átmenetileg azt is nyilvántartotta a magyar lélek, melyik szótag hosszú, melyik rövid. A rímeken is meglátszik, hogy a XIX. században azt álmodtuk magunkról, vagyunk olyan rímelő náción, mint a nyugateurópaiak, mert szép, tiszta rímek mindahány. Csak az a feltűnő, hogy ritkák, mint a bölény. Magyar rímek, tudniillik. A végtelenből érkeztek, s öröktől fogva jönnek, keresvén egymást s éppen itt és éppen most bukkantak egymásra. Összecsengésük öröme szinte kínzó és gyötrő gyönyörűség. Belső formája szerint pedig Adynál a költői fogalmazásnak a szókép és az alakzat nem végső állomása, nála jelkép minden. Ezt a végtelenen magyar lelki ruháját tévesztik össze kritikusai minduntalan a nyugateurópai líra egyik nemrég divatos „iskolájával“ vagy „irányával“, amelynek csakugyan is szimbolizmus a neve. Igen ám, de ő nem „-ista“, tehát nem is szimbolista, hanem magyar, aki lelkének művészi hangoltságában, miközben nem „beszél“, hanem „önmagát adja“, nem nyelvvel él, nem jelrendszerben mozog, hanem jelképrendszerben, tehát „nyelveken szól“, csak éppen hogy nem „vall“, mint a Pál apostol nyelvekenszólói, mert sajátmagáról énekel, nem Róla. Ez a sajátmagáról éneklés is magyarul magyar nála. Az ő lelkében nem élnek eszmények, amelyeket mint belső modelleket, ki kellene ábrázolnia, mint ahogy ezt a nyugateurópaiak cselekszik. Ezért törnek össze költészetében a „műformák“ egytől-egyig. Nem születhetnek az ő világában genreképek, balladák, verses regények, mert ő nem „hasonlít“ senkihez, mindenki ő. Minden, ami eddig volt: az ő élete. Nem is költő tulajdonképpen, csak úgy él, azáltal él, hogy éppen versfiai születnek százszámra, ezernél is több. És ereszkedő ütemű, tehát magyarul magyar az egész életműve, egyenkint és összesen. Ebben valamennyi verse egyforma: egyiknek sincs a végén point-je, hanem az elején textusa, s életművének is textusa az Új Versek, amelynek az Utolsó Hajók nem a végén erősen kihangzó happy vagy unhappy end-je, hanem a pusztában lassan elhangzó quod erat demonstrandum-a, „elvégeztetett“-je. Ady óta nevetséges és semmiresejő erőlködés nem-magyarul költeni magyaroknak, nevetséges az időmértékes meg a hangsúlyos vers kétfélesége, a csengőbongó vagy a süket rím, meg a szabad vers egymás mellett, a szóképek és alakzatok a szim-

bolum pótlására és a műfajok, a helyett, hogy őszintén önmaga tárulkozzék ki a költő s eszmények helyett saját Énjében mutassa meg a másik embernek — ötet, önmagát.

Ady nemrégén élt, nem is olyan régen halt meg, azt azonban nem mondhatjuk róla, hogy a ma költője. Azt kell tehát kérdeznünk versei olvastára: mi lett mindebből a ma magyar irodalmában?

Mai magyar irodalmunk kétfelé hasadt. Úgy viszonylik Ady hatalmas és dicsőséges költészetéhez, mint Roboám és Jeroboám országa Salamonéhoz. Az egyik ország az urbánusoké, a másik a népieké. Az urbánusok a nyugateurópai műveltséget féltik a népiektől, a népiek azzal vádolják az urbánusokat, hogy idegen szellem járma alatt nyögetik, senyvesztik, sőt emésztik elfele a magyar Géniusz. A magyarul magyar formákat a népi írók túzték jelszóul sőt programmul, mintegy kokárdaképpen szívük fölé, táborukban különben is sok az igazán népi származású, kevésiskolájú, úgynevezett östehetség. De mintahogy mindebben nagyon sokszor nagyon sok az akartság, az urbánusok formái közül sem hiányoznak a magyar formák a nyugateurópaiak mellett, sőt gyakran azok rovására sem, azon egyszerű oknál fogva, mert az urbánusok is — magyarok, a forma pedig igazi tehetségeknél belülről kifelé alakul. Az sem tagadható, hogy közben a népiek is bizonyítani szeretnék nyugateurópai mérték alatt is arravalóságukat, ilyenkor meg ők tesznek engedményeket a másik oldal felé, hol akarva, hol akaratlanul ismét csak egy igen egyszerű oknál fogva — hiszen ők is Európában élnek és költenek.

Mind a két tábor éhezi és szomjúhozza a megoldást, mert mind a két tábor elégtelen a meglévő helyzettel. Mind a két tábor irodalompolitikai életet él irodalmi helyett, harcos formák közt hirdeti a maga igazát egyedül helyesnek és csalhatatlannak, minden egyén elsőnek, legnagyobbnak, sőt egyedülinek véli és kiáltja ki önmagát. Mindezt nem tenné, ha nem kételkednék ebben is, abban is. Költői életműveik viszont határozottan visszaesést mutatnak Ady színvonalához mérten és elnémulása óta. Milyen szép verseik vannak pedig.

Szépek és — mozdulatlanok. Olyanok, mint a százesztendő óta alvó királykisasszony, amíg csak urak, úrfiak, válogatott cigánylegények erőlködtek nagyhiába, hogy bejuthassanak hozzá. Olyan, akárcsak Csipkerózsika, mielőtt a krisztustövis eleven-sövény kétfelé nyílt volna a királyfi előtt, hogy behatolhasson rajtok és életrecsókolkossa a szépséges hétalvót.

Szépek a mai versek és mozdulatlanok. Várják az ébredést.

IV.

Sokat emlegettük s még többet fogjuk emlegetni ezentúl a formát. Eddig azt mondtuk róla: az irodalom (akárcsak a többi művészetek) forma. Még az is, amit tartalomnak szoktunk emlegetni vele való kapcsolatban, csak mint forma jöhet tekintetbe. Mi lehet hát akkor az a sokat emlegetett forma voltaképpen?

Legelőször is azzal jöjjünk tisztába, hogy forma magában nincs. Minden forma valamiféle tartalomnak a formája. Az uraságoktól levetett formák azért hatnak olyan kínosan az emberre, mert szétválasztottak valamilyen szétválaszthatatlant és most erőltetik a lehetetlent, mintha a tartalom meg a forma nem egyszerre születnének s tartalom úgy bújhatna bele egy már meglévő formába, mint üresen hagyott csigahéjba a csiga. Mondanom sem kell, hogy az üres csigahéjakba sem szoktak csigák belebújni. Csigá és háza egyszerre születnek.

Ezzel a megállapítással azonban még messzebbre vetődünk a céltől, még kevésbé értjük a formát. Ha forma nincs tartalom nélkül, kétszeresen érthetetlen egy olyan kijelentés, mint a föntebbi, hogy t. i. az irodalom (s általában a művészet) *csak* forma. A kétféleképpen felállított tétel egymásnak szalad.

Látszólagos ez a kétféleség. Művészet általában és irodalom a mi különleges esetünkben egyaránt a szívnek szólnak, a tartalom pedig elsősorban az értelemnek szól, hiszen a tartalmat értjük, nem érezzük. A forma az, melyet a műalkotásokban, tehát az irodalmi alkotásban érzünk, tehát a forma az, amely a szívnek szól. A tudományt értjük, a művészetet érezzük; a tartalmat értjük, a formát érezzük. Az irodalomban csak az a művészet, vagyis igazán irodalom, ami érezhető, tehát a forma.

Úgy kell azt tudomásul vennünk, amit föntebb úgy fejeztünk ki, hogy a tartalomban is csak az igazán irodalom, ami valaminek valahogy formája. A Toldi tartalmi kivonata például vitán felül olybá tűnhetik, mint ami „tartalom“. Igen ám, de ez a tartalmi kivonat Toldi sorsát meséli el, az pedig Toldi alakját varázsolja elénk teljes gazdagságában, Toldi alakja meg tökéletes megjelenési formája annak a másik tartalomnak, hogy: az alulkerült különb ember fölékerekedik az aljasabbik öregebbnek. Viszont még ez az egészen ösztövr tartalom is forma, hiszen még népmeséink is ismerik ezt a motívumot: a legkisebbik királyfi a végén mégis diadalmaskodik minden elenségen, akadályon és veszedelmen.

Ez a legkisebbik királyúrfi olyan a formák közt, mint a számtanban az egység fogalma. Végső forma, magával a tartalommal egyenlő. Érzi az ember, hogy ha nem ez volna az élettartalom igazi formája, akkor megállana az élet, nem volna

érdemes élni. Azért érdemes élni, mert még a legkétségbeejtőbb helyzetben is vigaszt és reménységet talál az ember abban a tényben, hogy az életnek ez a most éppen aktuális darabja csak részszerint való. Az egyetemes létben az emberi életnek az az igazi formája, hogy a legkisebbik királyfi a végén mégis csak diadalmaskodik. Érzelemvilágomban ez a tény vált ki őszinte örömet. A dolgok egyetemes jelentése. Ebben az egyetemes jelentésben megtalálom a magam életének a jelentését, vagyis az értelmét is. Megtalálom és örülök neki. Ezért állítottuk azt, hogy a forma szívünk osztályrésze; a tartalom az eszünké.

Mindez talán azt a másik imént megkockáztatott állításunkat is nyilvánvalóvá tette, hogy a forma csak akkor igazi és csak akkor vált ki belőlünk örömrészt, ha valamiféle igazi tartalomnak a formája, tehát nem üres forma. Nem azért örülök a legkisebbik királyfi győzelmének, mert a mesélő azt meséli róla, hogy győzött. A mesélő meséjét ugyanis vagy elhiszem, vagy sem. Nem a mesélőnek hiszem el a győzelmet, hanem a formának. A végső forma ugyanis, mint éppen az imént is láttuk, magának a valóságos életnek a formája. Ez azt jelenti, hogy a valóságos élet, miközben telik-múlik, formát ölt és csupán az az igazi forma, ami a valóságos életnek a valóságos formája. Ilyen forma meg csak egy van, ha millió ember életében nyilvánul is meg — nem millióképpen, hanem milliószor.

Honnan tudhatom én azt, hogy a mesélő mesélte forma igazi forma-e, avagy hazug forma? Onnan, hogy ha igazi, akkor az én életem formája is. A magam életének a formájára ismerek rá az igazi formában. Az imént már voltformán szó erről: életem legkétségbeesettebb pillanatában is érzem, hogy mindez esetlegesség. Az igazi életnek csak az az egyféle formája lehet, hogy a legkisebbik királyfi győz a végén.

Még egy bökkenőn kell túljutnunk valamiképpen. Mi biztosít engem arról, hogy nem ítélt meg a dolgot túlságosan is szubjektív módra? Vajjon nem azért tetszik-e a mese s kelt bennem örömrészt, mert csakugyan a magam életére ismerek benne, akár igaz, akár hazug bírāja vagyok a magam életének? Hiszen akkor a hazug mesélő is igazi formát mesél nekem, az írógépkisasszonynak, azt mesélvén, hogy minden írógépkisasszony legkisebbik királykisasszony, Hamupipőke, akiért a végén érte jön a királyfi, értsd: feleségül veszi a bank vezérigazgatója.

Igen, ez fogas kérdés. De nem is olyan túlon túl nehéz felelni rá. Ennek a problémának a dolog természetében rejlik a megoldása. Hiszen a mesélő nem rólam mesél, hanem magamagáról. Másfelől meg nem úgy mesél magáról, mint a nyugós beteg az orvosnak, hanem önkénytelenül. Ő a legkisebbik királyfiról akar mesélni s ezt csak akkor teheti, ha a legkisebb királyfi sorsában a maga sorsát meséli el, mert csak így érez-

heti, hogy a legkisebbik királyfi sorsa — az élet maga. Az élet egyetemes formája. Hiszen ebben az egyetemes formában az ő életének a jelentése, az ő létének az értelme is bennerejlik.

Jelkép tehát a forma, amelyben a három pont minden-
esetre egybeesik, a legkisebbik királyfi élete, a mesélő élete és az én életem, aki a mesét meghallgatom és elhiszem. Még egyszer ismétlem. Nem a mesélőnek hiszem el a mesét, hanem annak a tapasztalatomnak, amely az örömrésztet kiváltotta belőlem: hogy a legkisebbik királyúrfi életének, meg a mesélő életének, meg a meséthallgató életének egyforma tanulsága szerint a nagy Életben az alulkerült különb, a végén mindig felülkerekedik. Ez most már bizonyosan az Élet igazi formája, mert hárman egybehangzóan bizonyítják, holott nem beszélhetek össze megelőzően, de meg már nagyon régi idő óta nagyon sokan egyforma szívdobbanással bizonyították, hogy igazuk van, jól tudják azt, amiről azt állítják, hogy tudják igazán.

A Toldiban aztán még meggazdagodnak és meg is sokasodnak az örömszerző források. Külön öröm az embernek, mikor felfedezi, hogy nemcsak a meséből nagyon jól ismert legkisebbik királyfi kerekedik felül a végén minden bizonnyal, hanem, ímé, ez a nagyerejű drága gyermek is. Az is öröm, hogy a külső formák is ismétlődnek. A legkisebbik királyfi 3 próbája például: a farkassal, a bikával és a cseh vitézzel vívott párhaj formájában. A vers abban ringatja el az olvasót, hogy ilyen zökkenő nélkül halad az élet a végkifejletig, holott magában a történetben mennyi a zökkenő. A rímek azt a jóérzést ébresztik bennem, hogy milyen fölségesen megy ki és cseng össze egy magasabb harmóniában minden. A szóképek és a hasonlatok annak az örömmennek a forrásai, amellyel az élet, az egyetlen, nagy Ével írandó Élet egységét szemlélem. A nap elfekszik, akárcsak az állatok, akárcsak mi is emberek, nagy vörös palástja van neki, mint a mi királyainknak: az éj beront, akárcsak az ellenség, stb, stb.

Ha igazán az élet valaminek a tartalma, olyan formában jelenik meg, mely neked, nekem, neki, minden igazán embernek, míg a világ meg két nap... örömünkre szolgál.

V.

Még mindig nem tudunk valamit igazán. Hogy lehet az, hogy a mesélő rábukkant a formára. Nagy dolog volt, szó sincs róla, nem mindenki ért hozzá, de ő megtette, hogy kertelés nélkül őszintén magáról mesélt, miközben a legkisebbik királyfi sorsát mondogatta. De hogy jutott eszébe a legkisebbik királyfi? Hiszen néha nem is ilyen mesékről van szó. Petőfi például, mikor felkiált: Mi kék az ég! Mi zöld a föld!, legfeljebb a maga éle-

tének kék egét és zöld földjét emlegeti olyan meggyőzően, hogy eszembe jut a magam életének ege és földje s jókedvűen bizonyodom, hogy az is akkurát olyan kék meg zöld, akárcsak az övé. De hol van itt a legkisebbik királyfi életének kék ege és zöld földje?

A nagy kételkedésben észre sem vettük talán, de máris feleltünk önnön kérdésünkre minmagunk. *Mi kék az ég! Mi zöld a föld!* — kiált fel a költő s ez a mostani, fölséges, sohanem látott, egyetlenegy ég az ő eddigi életének minden többi egéhez képest olyan kék és a föld is eddigi tapasztalatainak és élményeinek földjeihez képest olyan zöld, hogy fel kell kiáltania. milyen kék az egyik és milyen zöld a másik. Ez a felkiáltás az én figyelmemet is ráirányította az ég és föld éppen mostani kékségére és zöld voltára és én is egy véleményen vagyok vele: milyen szép kék az egyik, milyen szép zöld a másik. Nem azt mondjuk — mondhatnók, persze, bátran, de hát még sem azt mondjuk, hogy talán sohasem volt az ég ilyen szép kék és a föld ilyen szép zöld, mint éppen ma, vagy éppen most, csak annyi lett örömforrássá a számunkra, hogy most vált nyilvánvalóvá az egyetemes élet egy egyetemes ténye szemünkben, az nevezetesen, hogy az ég kék, a föld meg zöld. Az életnek ez megint örömszerző formája: a kék ég és a zöld föld. A kék meg az ég, továbbá a zöld meg a föld ki is mennek, össze is csengnek gyönyörűen. *Mi kék az ég! Mi zöld a föld!* pedig zökkenő nélkül haladnak a végkifejlet felé, mint az élet két alapformája, az ellentét meg a folyamat, tartalom, a változatosság meg a szabályosság, forma szerint.

Jól van, megmentettük a formát, de még nem feleltünk arra a kérdésre, hogy bukkant rá a mesélő a formára? Akár igazi mesemondó volt a mesélő, akár Petőfi Sándor.

Életének valamennyi eddigi egéről és földjéről beszéltünk az imént. A mesemondó és a mesehallgató életének egeiről és földjeiről. A mosti kék és zöld láttára a szempillantás egy milliomodrésze alatt meg kellett képződnie minden égnek és minden földnek, amit egyik is, másik is eddig látott. Nem lehet ezt a szempillantás-töredéket egyébképpen jellemezni, mint ezzel a kitéttel: *intenzív élet árán, egész élet árán, egyetemes élet árán, az Élet árán* adatott meg nekik az élmény, hogy az ég kék és a föld zöld, legalább is, mint a valóságos élet formája, kék, illetve zöld. Ez az intenzív, egész, egyetemes, a Pillanat legigazibb lényege szerint *áhitatos* pillanat volt. Ha a mesélő és mesehallgató ebben a pillanatban egész életükkel lettek volna áhitatosak, nem csak szívökben, tehát érzelmeik hőfokát illetően, azt mondanám róluk, vallásosak voltak ebben a pillanatban. Nem, nem vallásosak voltak, nem Istenre irányult egész valójuk, csak a szívök dobbant meg, tehát érzelmviláguk irányult a formára. Költők voltak. Művész az aktív és közönség a passzív költő.

Nem az egyetemes élet tárulkozott ki előttük, de igenis övék lett az egyetemes élet formája. A formára tehát azok az emberek bukkanhatnak rá, akiknek a szívök áhítatos hőfokon telített érzelemmel.

Mondanunk sem kell, hogy nem minden költő műve ilyen. Vannak fűzfapóéták is. Ezek hazudják azt, hogy áhítattal teli a szívök. És nem is minden tagja a közönségnek áhítatos. Vannak műértetlen műélvezők, akik szintúgy csak mímelik az áhítatot, voltaképpen nagyon is józan, száraz, szikkadt szívűek. Vannak siketek és vakok mindkét félen. Vannak aztán másod-, harmadrendű, Istentudja hányadrendű költők s ugyanolyan értékű közönség. Ezek mind egymásnak vannak rendelve. A hazug a hazugnak örül, a siket a siket kegyeit hajhássza, a másodrendű költő közönsége csupa másodrendű műélvező. Könnyű őket rajtakapni mind.

Honnan ismerszik meg az áhítatos és hazugszívű művészet?

Minden hazugság — botlik. A hazug művész irodalmi remeke, a hazug vers is botlik minden formai elemében. Már megjelenésének formájában, az idő múlásában is botladozik. Nem megy ki, nem cseng össze egyfelől, nem folyik természetesen a végkifejlet felé. Van úgy, hogy a hazug tudatosan hazudik, ilyenkor az a baj, hogy gyanúsan kinyalt az eleganciája a vers megjelenési formájának: nagyon is cseng-bong, szerfölött mechanikusan lejt. Érti az ember, hogy külön szalad a jambus és külön haladnak a szavak, külön cseng össze a rím és külön felejtettek el a végtelenből jövő és ismét csak a végtelenbe haladó szavak egy pillanatra összetalálkozni az egybecsendülő hangok aktualitásából. A szóképek és hasonlatok egymást ütik. A mesének nem hisz az ember, megérzi rajta, hogy a mesélő önkényéből gérálja formának magát, az életnek az igazi formája nem ilyen, nem is ez. A hazugságban mindenütt ott vigyorg és ott esetlenkedik a csináltság, a kiszámítottság, a tudatosság, sokszor egyenesen a rosszindulat. A áhítat hiányzik belőle s áhítat nélkül nem jelentkezhettek a legmagasabbrendű ajánlékok, az érzelem számára tehát a forma sem jelentkezhetik.

Legárulkodóbb módon magában a vallásosságban jelentkezik az áhítat hiánya. Még a művészetben sem olyan könnyű rajtakapni a forma álsága miatt a hazug alkotót, mint amilyen egyszerre lelepleződik a vallásos áhítat hiánya miatt a farizeus lélek. Azért van ez így, mert a vallás formában is a legmagasabb hőfokú, áhítatos forma.

Aki Isten közelébe kerül, annak egész magatartásában a forma változik meg leghamarabb. Más lesz a hangja. Gyermeteg, reszkető, szinte éneklő, a köznapi használatból ismert színe a felismerhetetlenségig módosul. Más a ruhája. Még protestáns papok sem mernek, nem szoktak világos utcai ruhában oltár

elé állni, szószékre felmenni. Mások a gesztusai, mimikája. Lehajtja a fejét, lecsukja a szemét az ember, imára kulcsolódik a keze, térdre hull, áldást oszt egész kiterjesztett karjával, teste meggörnyed, dereka alázatosan megszegik. Mások a kifejezései az áhítatos embernek, egy-egy „világibb“, pláne drasztikusabb, vagy éppenséggel „jasszos“ kitétel fizikai kint okoz egyházi beszéd, elő- vagy utóimádság közben. Bizonyos megkövesedett kitételt nem is lehetne neki másképpen mondania, legyen az maga az Úri imádság, vagy egyéb bibliai idézet, vagy évtizedek óta meggyökeresedett szólam, mindegy micsoda.

Vallásos emberek társaságában ezek a formák annyira lényegesek, hogy használatuk kötelező. De éppen azért, mert a vallásos ember érzelmileg is, de egész lelkéből is az áhitat legfelsőbb hőfokában él, azonnal felfedezi, ha a másik ember — nem vallásos, csupán imitálja a vallásosságot. Nem képes rezonálni a hamis hangra, lelkének hangvillája nem rezeg, ha a megütött hang áhítatossági rezgésszáma nem annyi, amennyinek hazudja magát.

De éppen azért, mert a vallásos életnek az érzelmi oldala kultikusan formákban jelentkezik, talán az élet egyetlen más vonatkozásában sincs úgy elburjánozva a hamis formák tenyészetete, mint éppen a tempomok körül. Hát még ha a vallásosságnak történetesen éppen konjunktúrája támad. A vallásos élet folytonosan „üzemben“ van, olyan korokban is, amelyek nem nevezhetők különösen áhítatosaknak. Ilyenkor nagy tömegben, szinte futószalagon gyártják a vallásos művészeti termékeket, már csak azért is, mert a hazug formák kérész-életűek, hamar megúnják őket, hamar kimennek a divatból, hamar új anyagra van sürgős szükség.

Kérdezzük hát meg közösségi életünk vallásos adottságaitól is: vajjon igaza van-e az irodalomnak, mikor eseng az ébredésért?

VI.

A magyar vallásos ébredés a XVI. század végén és a XVII. század elején játszódott le, a finn vallásos ébredés a XIX. század elején. Nagyon érdekesek szempontunkból a tanulásaik. A felébredt magyart és a felébredt finnt egyformán az jellemezte, hogy mind a kettő egyszersmind kora nemzeti kultúrájának legmagasabb színvonalára került. Lönnrot Illés egyszerre volt körorvos, szociális felelősséget érző közösségi tényező, falujának prédikátora és a Kalevala összegyűjtője. Szenci Molnár Albert is bibliafordító, teológiai író, nyelvész és költő egyszemélyben. Pázmány Péter is államférfi, teológus, iskolaszervező és generációjának legnagyobb magyar írója. A lelki ébredés az egyetemes magyar és egyetemes finn életben

mélyreható változásokat okozott, művészeti, tudományos és társadalmi átalakulással járt. Nem véletlen az, hogy Luther fellépése, a parasztlázadások és az újfelnémet egységes német irodalmi nyelv egy időről keltezték. Az sem véletlen, hogy önálló finn nemzeti élet: nyelv, irodalom, társadalmi berendezkedés és Paavo Ruotsalainen lelki ébredési mozgalma szintén közös gyökereik. De az sem véletlen, hogy a magyar magas kultúra és népi kultúra a XVII. század elején még egységes, azóta tart kétféle divatot. Nyugodtan hozzátehetjük: a XVII. századeleji lelki ébredés lassú és fokozatos elhalványulásával egyenes arányban fokozódik a kétféleség elválasztó ereje. Még azt is állítani merem, hogy a magas kultúra birtokosainál is csak annyi kultúrájukból igazi és hatékony, ameddig a XVII. század elejéig a nemzeti lélek már eljutott.

Hadd bizonyítsam ezt egy nagyon eleven erejű és illusztratív hatású példán. Irodalomtudósról, egyben előkelő, mindenkitől elismert, méltóságos rangú közéleti tényezőről van szó. Ízlése, hozzáértése vitathatatlan. Bevallja, hogy este, elalvás előtt, mondhatni elalvásról ponyvát szokott olvasni, jelesül detektívregényeket vagy olcsó szerelmi históriát. (Pengős regényeknek nevezték nemrégén még ezt az irodalmi műfajt.) Azzal indokolja ezt a furcsa szokását, hogy napközben kifárad az igazi irodalom tanulmányozásában s esténként pihenésül, lelki kikapcsolódásként olvas könnyű, vagy semmilyen fajsúlyú fércelményeket.

Nézetem szerint az illető nem helyesen fejtette meg önmagát. A hasonlat, amit használni fogok, kegyetlen, groteszk, de egyedül igaz ebben az esetben. Olyanformán vagyunk mi itt a XX. századdal, mint az idomított állatok a cirkusz porondján a kétlábon járással. Csinálják, csinálják, sokszor egészen a megtevéstésig ügyesen, de ha elfáradnak, vagy ösztönös cselekvésre nyílik alkalom és mód, négylábra ereszkednek mindig, mert csak az megy magátólértődően, kényelmesen és igazi természetességgel. Vagy mint Mikszáth felvidéki magyar urai: ha kigombolják a mellényüket, igazán jól akarják érezni magukat, maguk között: mindig tótul kezdenek beszélni. Tudjuk mi is, hogy a pszichológiai és egyéb ravasz kiállítású regények korát éljük, de ha jól akarjuk magunkat érezni, vagy igazi, hamisítatlan, kalandos szerelmi regényt veszünk a kezünkbe, vagy pedig a modern fifikával megszerkesztett és raffinált stílusban megírt mai keletű regényekből is csak a kalandos szerelmi regényt olvassuk ki. Azt a fajta regényt tehát, amit alsónőposztálybeli regényolvasó osztályostársaink nálunknál kevesebb nagyképűséggel és több őszinteséggel a XVII. század eleje óta változatlanul még mindig olvasni szeretnek és szoktak. NB. Jókai regényei, melyeken középosztályunk a múlt század végén és a mostani elején oly mély ragaszkodással csüg-

gött, mind ilyenek. A mult századeleji irodalom ösztönösen ment vissza a XVII. századig, érezvén, hogy csak onnantól kezdve adatik nekünk megújulás — és ott folytatta. Ezen a fokon csak azok jutottak túl nálunk, akik teljes szívvel résztvettek Ady Endre irodalmi forradalmában. Az illető úr, lélekben távol ettől az irodalmi forradalomtól, személyében szintén csak tudhatta, de nem érezhette a modern irodalmat, elfáradván a kétlábon járásban, díszmagyarban feszítésben és magyarul beszélésben — négykézlábra ereszkedett, kigombolta mel-lényét és tótul beszélt, szimbolikusan szólván, valahányszor de-ktívregényt vagy limonádés szerelmi históriát készített az éjjeliszekrényre álomporpótló olvasnivalónak. A mi magas kul-túránkban a kalandos szerelmi regénynél magasabb fejlődési fokot jelentő regény éppúgy csak papiroson van meg és nem gyökeresen, tehát igazán, mint sok minden egyéb az európai kultúrközösség azótai (a XVII. század második felétől a mai napig termett) kultúrteljesítménye. Szívünk-ből-lelkünk-ből csak azt élvezzük, amit már a XVII. század első felében elfogadtunk és megszerettünk.

Legyünk igazságosak. Vannak közöttünk nagy számmal olyanok is, akik lélekben személy szerint, igenis, XX. század-beliek kulturális szempontból. Ez nem kétséges. De ezek két-félék. Vagy nem-magyar kultúrájúak, hanem becsületesen valamelyik másik, vagy akár két-három másik valamelyik euró-pai kultúra gyermekei, esetleg közülünk származott adoptált-jai. Vagy „szakműveltek“, irodalomhoz mondjuk, értenek, de akkor meg lelkük egyetemes potenciája megzavart. Egészséges lelkű ember csak Ady irodalmi forradalma árán válthat be-lépő jegyet a XX. század irodalmába akkor is, ha nem alkotó művész, hanem az olvasóközönség egyik tagja.

Mi ennek a magyarázata? Az, hogy Ady művészete a maga egészében már bizonyosfokú lelki ébredés gyümölcse. A magyar penitenciatartásé, a magyar büntudaté, sőt részbeni bűnbánaté is. Ady Endre sok minden közösségi bűnünket be-ismerte, egyiket-másikat meg is bánta, bűneinket, melyek el-választottak addig bennünket a felébredt lelkű XVI. és XVII. századtól. Mint egy nagytöltésű villanyszikra győzte le és ha-totta át a két idősarok közt az ellenállást az ő költészete. Ha-lálosan meg is sértődött az életnek mind a két esküdt ellensége az ő fellépése miatt: a nem-magyar forma is, meg a hazug forma is, amely irodalomban mint tényező egyáltalában szóba jöhet.

Büntudat és bűnbánat egyaránt vallásos természetű ma-gunktartása. Illő tehát megkérdeznünk, hogy viselkedett a maga területén egyedül illetékes, tehát az egyetemes élet szerint is vallásos magatartás Ady Endre irodalmilag büntudatos és bűnbánatos magatartásával szemben?

Nem értette meg és nem ismerte fel. Ne csudálkozzunk azonban fölöttébb rajta, hogy nem másféleképpen történt. Nagyon elhalványodott már akkorára hazánkban a XVII. század-eleji ébredés emléke s alig volt érezhető a hatása, különösen azokban a körökben, ahol irodalomról általában szó eshetik, a közép és felső néposztály tagjai között. A vallásos élet is hült, hült kifelé, hófoka grádusokkal lejjebb szállván, formáiban már régen nem egyetemesen vallásos élet volt, hanem csak társadalmi szokásrendszer. A szokás pedig alázatos szolgáját mondat a csöppet sem alázatos uralkodni vágyókkal is, sőt ha tehetős az illető, tanácsos így fogalmaznia: alázatos *szegény* szolgája. Hogy fogadta volna szívesen a büntudatos őszinteséget ő, az öntelt és humanitására büszke farizeus. Különben is olyan jól beváltak már az irodalom technikai vívmányai, hogy a szokásrendszerben megszokottan mozgó világért sem óhajtottak változtatni rajta. Nincs annál szebb, mikor a tiszteletes úr jambusokban vagy rímtelen magyar tizenkettősökben imádkozik és emelkedett stílusban fejtegeti, hogy a tudomány nem ellensége a vallásnak.

Tagadhatatlanul vannak azonban ennek a kornak már felébredt egyedei is, az ú. n. belmissziósok. Hát ők hogy viszonyultak Ady irodalmához?

Vigyázzunk a válasszal, mert itt talán az eddigi pontokhoz képest is könnyebben követhetünk el súlyos igazságtalanságot. Mindenekelőtt válasszunk el egynehány csoportot a nagy egészből, mint nem-odatartozókat. Itt is vannak szakműveltek, idegen kultúrájúak és új-farizeusok is.

A szakműveltek — vallásos téren mozgunk — jobbára teológiai képzettségük még akkor is, ha történetből auto-didakták. Ezek, ha irodalomról, jelesül versekről, elsősorban énekversekről van szó, nagyon természetesen azt hangoztatják, hogy fő a tartalom, nem fontos az, hogyan, de fontos, hogy Istent dicsőítse az ének. Szakműveltségük nem engedi meg belátniok azt, hogy irodalomban, tehát versben is, tehát énekversben is Istent csak a forma dicsőítheti vagy káromolhatja, mert csak egészséges forma mutathat egészséges tartalomra, nem lévén elválasztható ez a kettő egymásól. „Világi“ irodalomban a teológiailag szakművelt indifferens, hogy mennyire vitte. Ha résztvett volna Ady irodalmi formájú bűnbánatában, semmiesetre sem beszélhetne így.

Sok köztük az idegen műveltségű is, hiszen a magyar belmisszió angol-német-francia gyökerű. Ezek először is legkönnyebben meg sem érzik, szép-e az, amit az említett nyelveken énekelnek. Azután meg az általuk megismert külföldi énekek közt csakugyan is sok minden nagyon szép. Idegen eredetű műveltségüknek a nem-magyarul magyar versek közül is sok minden nagyon tetszhetik, szó sincs róla. Ízlésük különben is

inkább romlik, mint javul, mert az idegen kincseket rendszeresen maguk vagy „testvéreik“ fordítgatják magyarra.

Az új-farizeusok a belmissziót is hamarosan lehűtik valóságos áhítatból társadalmi szokásrendszerré. A szokásrendszerben pedig — láttuk már — a megszokottság technikája él az irodalmi törvény helyett.

De mit csinálnak azok a belmissziósok, akik egyik csoportba sem sorozhatók?

VII.

A belmisszió tömegeiből alakítottunk néhány csoportot s e csoportokat különválasztottuk az egésztől. E csoportok közül természetesen csak az új-farizeusokat nem tartjuk igazán megtért lelkeknek. A szakműveltek és idegen műveltségűek között is akadhat meg nem tört ember, de maguktól a tényektől függetlenül. Csak a farizeizmus olyan tény, mely eleve kizárja a megtérés őszinteségének lehetőségét.

Még kevésbé szándékozunk a nagy tömegek megtérésének őszinteségében kételkedni. Elhisszük és ezt nyíltan hangoztatjuk is, hogy a belmissziós mozgalmak nagyon sok lelket visszavittek a keresztyénségbe. Ezt az egyébként köztudomású és magátólértődő tény azert kellett nekünk ezúttal külön is hangsúlyoznunk, mert a belmisszió tömegei sem értették meg és ismerték fel Ady Endre irodalmi, formai természetű bűntudatát és bűnbánatát.

A belmissziósok szerint ugyanis egyáltalán nincs jelentőségük a világi mulatozásoknak, tehát a művészi játéknak sincs. A megtért és újjászületett ember szemétnak ítéli minden eddigvaló gyönyörűségét s újjászületésének pillanatától kezdve csupán Istennek él, Isten nagyobb dicsőségének szolgálatára szenteli egész életét. Rá sem ér hívságos örömökre, de meg nem is leli gyönyörűségét másban, egyesegyedül azokban a tiszta szórakozásokban, melyekhez új élete során jut. Eljátszogat a barakkok gyerekeivel, akikkel eddig senki sem törődött és azoknak az ezüstcsengésű kacagása felér a világ minden színházi előadásával, stb. stb. . . . A szent énekekkel szemben semmiféle irodalmi igénye nincs. Nem törődve a formákkal, formaérzéke elsorvad s azután aztán hogyne volna szép az az ének, mikor egy-egy versszak során néha kétszer is előfordul az Úr Jézus Krisztus áldott szent neve.

No de a belmisszió nem tiltja kifejezetten az irodalom ismeretét és szeretetét, legalább is vannak olyan árnyalatok, amelyek nem tiltják. Sőt. Irodalmi szeminárium is létesülhet belmissziós keretben.

Akárhogy is vesszük a dolgot, mégsem térhetünk ki egy

ilyen meglehetősen negatív megállapítás elől: a belmisszió, mint belmisszió nem vett részt az irodalmi ébredésben. Legfeljebb azt tehetjük hozzá, nyomban a megállapítás elhangzása után: talán nem is volt ilyesmi a feladata.

Nagyon nehézé vált ezáltal a mi feladatunk. Mert mit válaszolhatunk egy ilyen megállapítás hallatára? Mondjuk azt például, hogy egyfelől a lelki ébredés nem okvetlen hoz ébredést a szellemi élet minden vonalán, más oldalról nem fontos, hogy a lelkileg felébredt embernek milyenek a vonatkozásai művészethez, tudományhoz, társadalomhoz? Vagy mondjuk az ellenkezőjét, hogy nem hiszünk a megtérések őszinteségében, ha annak nyilvánvaló jelei nem mutatkoznak irodalmi téren is és addig nincs igazi lelki ébredés nálunk, míg a felébredés után művészeti, tudományos és társadalmi megújulás nem következik?

Ne mondjuk egyiket sem. E helyett vegyünk tudomásul valami egészen mást.

Művészet, tudomány, társadalom nem az egyéni lélek vonatkozásai, jóllehet az egyén lelkében nyilvánulnak. Sem művészetet, sem tudományt, sem társadalmat nem alkothat egy ember: legalább is még egy ember kell mind a három lelki tevékenységhez. Másodmagával aztán már élhet akárki művészi, tudományos vagy társadalmi életet. Ha ketten vannak és az egyik műalkotó, a másik műélvező, (vagy az egyik legalább is interpretátor), akkor művészet az a keret, amelyben egyik a másikhoz viszonyul, ha pedig egyik cselekszik, a másik meg elszenvedi ezt a cselekvést, abban az esetben társadalom. Erről, amit eddig megállapítottunk, felejtkezzünk el egy kevés időre s beszéljünk megint valami egészen másról.

Mikor az ember megtér, megszületik lelkében a Krisztus, akáresak ahogy az első karácsonykor megszületett közénk erre a földre. Mikor az ember újjászületik, tulajdonképpen az válik életében nyilvánvaló tényé, hogy a Krisztus meghalt érte a keresztfán, bűneiért váltságul. Mindez az egyéni lélekben is végbemehet. Még ahhoz sem igen szükséges partner, hogy az ember álljon és nézzen a mennybe, bámulván egy fényes felhőre, mely eltakarta tekintete elől a dicsőségbe visszatérő Üdvözítőt.

Pünkösöd az első olyan keresztyén élettapasztalat, ahova már legalább még egy másik ember is elmellőzhetetlen előfeltétel. Pünkösöd a Szentlélek kitöltetésének, a keresztyén egyház megalakulásának az ünnepe. Az egyház aztán már igazán társaslelki vonatkozás, mert szenteknek egyessége, közösségi tény.

Az egyháznak nem lehet hamarabb tagja valaki, csak mikor már társaslelki vonatkozásaiban is megtért és újjászületett. Az, aki az egyháznak valóságosan is tagja, felismerte, bűnök-

nek tudja és bűnökül bánja minden eddigi társaslelki vonatkozását és megtisztul művészetében, tudományában, társadalmában egyaránt. Addig nem beszélhetünk egyetemes, népi ébredésről, míg ez a megtisztulás végbe nem ment. Magyar ébredés, ez azt jelenti, hogy a magyar népnek nemcsak karácsonya, húsvétja volt, hanem pünkösdje is eljött immár. Érzékelnünk meg úgy lehet ezt a pünkösödöt, hogy megbánván multi közösségi bűneit, megújul művészetében, irodalmában és társadalmában is a vallásában megújult magyarság.

Ha most már összegezzük a fönti két észrevételt, végeredményképpen milyen képet nyerünk? Röviden és egyszerűen válaszolva — a következőt. A magyar belmissziós törekvések emberek százait és ezreit eljuttatták az egyéni büntudatig és bűnbánatig. Ennek következtében sok száz és ezer magyar megtért. Ez volt a magyar lélek Karácsonya. A bűnbánat őszinteségének következtében sok száz és ezer magyar lélek megtört s elfogadta Krisztust személyes megváltójának. Tehát sok száz, sőt ezer magyar lélek újjászületett. Ez volt a magyar lélek Húsvétja. Mindez nem hozta még magával közösségi büntudatunkat és bűnbánatunkat. Társaslelki vonatkozásainkban tehát eddig még sem meg nem tértünk, sem újjá nem születünk. Közösségi életünk nem szentült meg még, nem lett egyházzá. Nem volt eddig még magyar Pünkösöd.

A magyar irodalom mai állásából legalább is ez a kép tárul elénk. Ha történelmi fejlődésében nézzük a magyar életet, összes vonatkozásai szerint ugyanezt szemlélhetjük. Kr. u. 1000 körül, I. István királyunk korában Istenhez fordult a magyar lélek, büntudatot és bűnbánatot érzett. A keresztyénség felvétele jelenti a magyar Karácsonyt. A XVII. század első felében megtört bűneinek súlya alatt, elfogadta Krisztust, újjászületett. A reformáció adta ajándékba a magyar Húsvétot. (Nemcsak protestánsoknak, hiszen Pázmány alakja a záróköve a XVII. század gyönyörű épületének.) A belmissziós mozgalom olyan közösségi történetünkben, mint valami utánabámulás a mennybeszállott Krisztust földi szemeink elől eltakaró fényes felhőnek. (Azért nincsenek is lemérhető és kialakult formájú földi „eredményei“. És megint nemcsak protestáns bevett felekezetre gondolok. A „szekták“ is ideértendők, a katolikus Prohászka-Majláth-féle ébredési mozgalom nemkülönben.) Reményeinkben ott reszket, vibrál és nyugtalankodik a magyar Pünkösöd előképe.

Ady Endrében és az ő nevével fémjelzett irodalmi forradalomban megjelent már a közösségi élet egyik vonatkozásának, a formáknak büntudata és részbeni bűnbánata. Az aktív költő, a művész már megtagadta a nem-magyarul magyar formákat, a passzív költő, a közönség (persze, csak az Ady Endre közönsége) a hazug formákat tagadta meg. A büntudat tehát

teljes. Részleges még a bűnbánat. Az aktív költő a maga magyarul magyar formáit minden Salamon-i dicsősége mellett csak Júda országában tudta általános érvényre emelni s még Roboámék (a mai magyar „népi“ írók) is minduntalan a paráznaság bűnébe esnek. Izráel országa, a nagyobbik ország, a tíz törzsé, Jeroboámé (az urbánusoké és a se ilyen se olyan „nagy közönségé“) éli nem-tudott, meg se bánhatott régi bűneiben változatlanul a tegnapi, sőt tegnapelőtti életét.

A bűnbánatra nincs még elég erő. Igen, mert igazi erőt csak a Lélek adhat. Az meg csak Pünkösdkor töltetik ki a lélekre, a magyar lélekre, az meg a belmisszióban csak Áldozócsüörtökre kapott kegyelmi ajándékokat. Az is mozdulatlan, akárcsak a magyar irodalom. De legalább nem maga körül vizslat, hanem megbűvölten néz az ég felé, a fényes felhő után.

VIII.

Magyar ébredés. E sorok írója nem úgy képzei el ezt, hogy egy szép napon kivonul a nemzet a Vérmezőre, ott térdreborul és nyilvánosan vallást téve bűneiről, mellét veri bánatában s úgy könyörög Isten bocsánatáért.

Még csak nem is úgy képzei az író a nemzeti penitenciát, hogy legjobbaink előtt egyszer csak megtetszenek legrútabb bűneink, mégpedig bűnökül tetszenek meg: az átkos visszavonás, az indokolatlan derülátás, a rest passzivitás és a kitarásra képtelenség. Ezek adottságaink nekünk, nem bűneink.

A magyar ébredés akkor kezdődik majd, mikor nem minden magyar egyén ugyan (ez csak utópia), de elegendő magyar egyén, mondjuk így kovász-nyi, vagy só-nyi magyar egyén megcsömölik és megundorodik közösségi bűneitől s újjászületik egész közösségi életére nézve, tehát jogban, művészetben, tudományban, társadalomban és vallásban is. Magyarul lesznek magyarok a mű, a nyelv, a tett, tehát a művészet, tudomány és társadalom formái. Őszinte lesz a művész, világos a tudós és kibírják egymást a cselekvő meg a szenvedő fél. (Szabadoknak érzik magukat egymáshoz képest.) Elnémul a hazugság és önmaga merészel lenni a szellemi gyarmat népe.

Mi mindentől csömölik és undorodik az meg, aki közösségi bűneiben utálta meg magát?

Mindentől, ami sátáni benne, tehát álság és hazugság. Közösségi érzelmvilágában álság és hazugság minden olyan forma, amely nem magyarul magyar, vagyis nem őszinte.

Melyek azok? Azok a formák, amelyek nem a magyar nép formáiban gyökereznek. Amelyek elütnek a XVII. század első felének formanyelvétől. Amelyek lényegükben mások, mint klasszikusaink formái. Ezért fontos, hogy ismerjük és szeres-

sük a magyar parasztdalokat, népballadákat, népmeséket, közmondásokat, a népi művészetet, a népi építkezést, általában a nép egész formavilágát. Az is fontos, hogy apróra megismerkedjünk a XVII. század első felének magyar szellemi életével. S végül az is fontos, hogy ismerjük Balassit, Zrínyit, Bornemiszt, Pázmányt, Szenci Molnár Albertet, Csokonait, Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt, Jókait, Mikszáthot, Móra Ferencet, Komáromi Jánost, Adyt, Madáchot, Katonát, Bartókot, Kodályt, Lechner Ödönt, Szinyei Merse Pált, Izsó Miklóst. Nem szabad azt mondanunk, hogy a hívő embernek mindezek nem fontosak, mert igenis fontos, hogy formáinkat, melyek elszibadtak közösségi ébredésünket megelőző évtizedeink, sőt évszázadaink meddőségében, újra visszakapjuk. És vissza kell kapnunk anyanyelvünket és közösségi értelmi életünk alapformáit. Azért nincs mai napig magyar filozófia, mert nem az anyanyelvünkön gondolkozunk. Közösségi szempontból az a halálos bűnünk, hogy tankönyveink nyelve fordításnyelv, a magyar rádió idegen hangsúlyozással sugározza szét a magyar beszédet a relatíve még romlatlan faluk- és tanyákszerte, a magyar fogalomrendszer nem a magyar nép tudásának világképét adja vissza és még a legegyszerűbb magyar tudatforma, a magyar helyesírás sem a magyar szellemből sarjadt. (Ezért perog le nyomtalanul a csak elemi iskolát végzett magyar alsó néposztálybeliekről az utolsó iskola elvégzése után azonnal.) Vissza kell nyernünk közösségi akarati életünk, társadalmi érintkezésünk bázisát, szokásrendszerünket is. Addig nem érzi egyik magyar a másik magyarhoz képest magát igazán szabadnak, míg nem nemzeti lelküinktől lelkedzett a szabadságunk, tehát míg nem saját eredeti indokolásunk szerint cselekszik az aktív fél elviselhetően s nem ugyanabból kifolyólag viseli is el a passzív fél cselekedetének reáirányuló hatását. Közösségi bűn alárendelni és alárendelésben életni olyan embereket, akiknek egész valója mellérendeléses és mesebeszéd, hogy valamikor is át lehet képezni, mert csak így jó és így helyes. Ha én, a nadrágos magyar ember közösségi bűneimből is megtértem és ilyen életem szerint is újjászülettem, az onnan ismerszik meg, hogy többek között társadalmi érintkezési formáim is megváltoznak és városi ember létemre nem a falu vezetőjeképpen gérálok magamat, hanem szolgálatjára állok a falunak, mint mellérendelt fél, lévén egyikünk a másikunkra utalva. Ma a tanító például végrehajtja a felülről jött utasításokat a falun. Felülről lefele parancsokat oszt, alulról felfele jelenti a parancsok végrehajtását. A megtért magyar tanító alulról felfele is jelenteni fog. Becsületesen jelenteni fogja, ha valamelyik felülről jött parancs végrehajthatatlannak, tehát életképtelennek bizonyult. A magyar helyesírás például már évtizedek óta más-milyen volna, ha tanítóink egyrésze közösségi bűneinkből is

megtérve nagy erkölcsi bátorsággal jelentette volna hűségesen, évről-évre, hogy nem vállalja a felelősséget a szörnyűséges következményekért. Képzeljék el, milyen erkölcsi hatása lenne sokezer nyugodt, alázatos, tiszteletteljes, de rendíthetetlen és következetes hangnak, mely változatlanul ugyanazt jelenti: ez nem tanítás, csak teljesen haszontalan, meddő gyötrés. Tessék rajta változtatni, ha lehet. Ha nem lehet, akkor minket méltóztassék felmenteni az obligóból.

*

A mi saját külön Hozsánna-Halleluja (bízvást hozzátehetném harmadikul: dicséret) pörünk is véget érne közösségi bűntudat és bűnbánat esetén.

Először is meginogna nagyon sokónkban saját illetékeségünkbe vetett rendületlen hitünk. Nincs jogunk hozzászólni a kérdéshez, mert közösségi életünkben, értem alatta művészeti és tudományos vonatkozásainkat: parázna életet éltünk. Félre neveltek bennünket, nem is tudjuk, mi a szép és mi az igaz valójában. Azért, mert én szépnek tartom, még nem biztos, hogy az.

Azután meginogna közösségi életberendezésünkbe vetett rendíthetetlen hitünk. Azért, mert ilyen, vagy olyan énekeket *szoktunk* énekelni, még nem bizonyos, hogy azok jók és szépek. Nemcsak *engem* neveltek félre, *minket* valamennyiünket félre neveltek. Nemcsak én paráználkodtam közösségi életem valamennyi viszonylatában, valamennyien paráználkodtunk.

Először is így kell megtörnünk, a sárga földig megalázkodva senkinek és semminek, sőt senkiknek és semmiknek éreznünk magunkat. Mikor aztán sem én, sem mi nem vagyunk többé senkik és semmik, sőt elvesztettük minden bizodal munkat külső, világi segítségben is, jöhetnek a tények maguk.

Hogy versel és hogy énekel népünk? Általában hogy és istenesen hogy?

Hogy verselt és hogy énekelt a XVII. század első fele? Általában hogy és istenesen hogy?

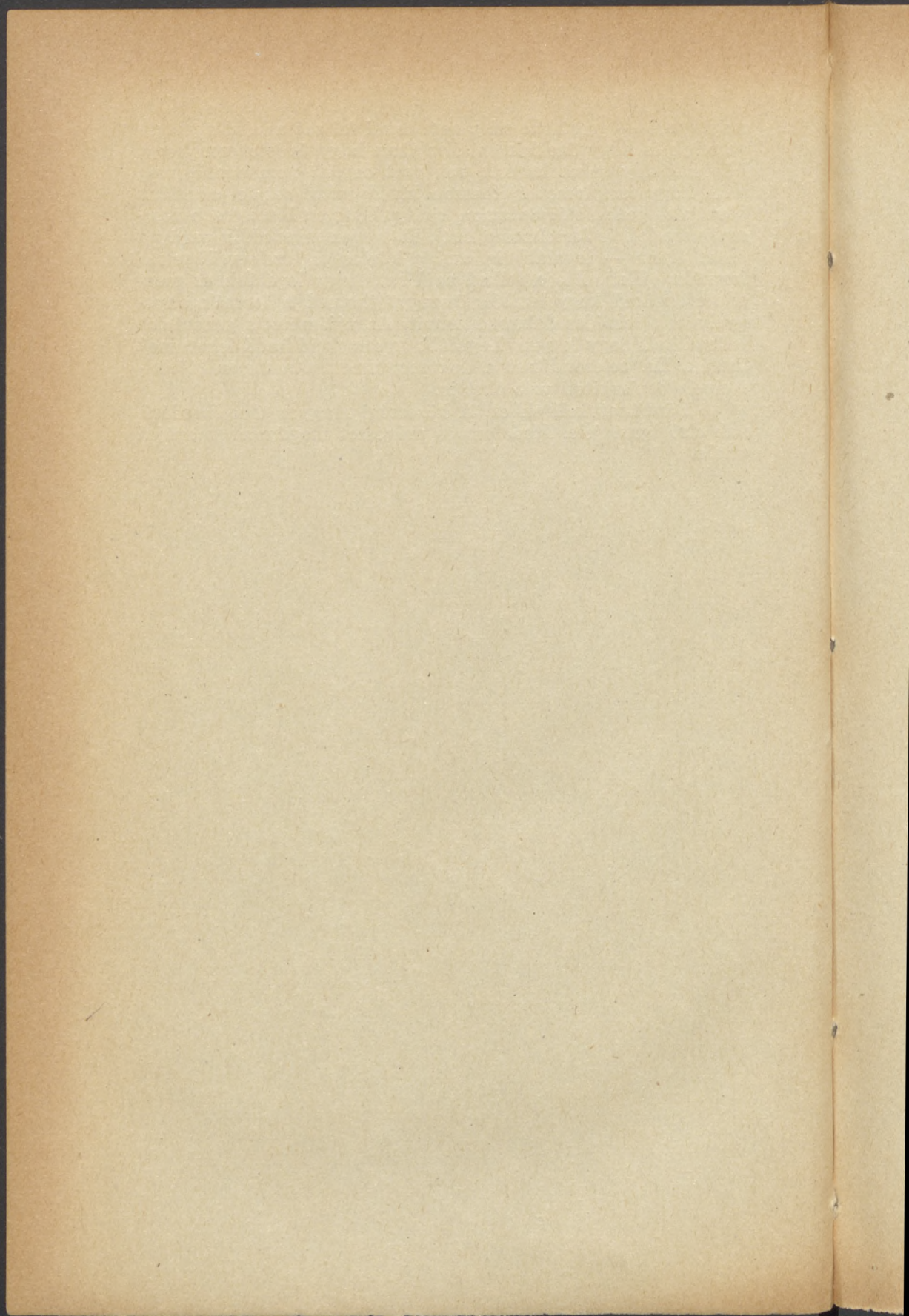
Hogy verselnek és hogy énekelnek klasszikusaink? Általában hogy és istenesen hogy?

Ehhez még két, de már sokkal szerényebb és csak megszorításokkal érvényesíthető kérdést fel lehetne tennünk. Az egyik így szólhatna: hogy verselt és hogy énekelt istenesen néhány istenes atyánkfia a XVII. század első fele óta a XIX. század első feléig? Ez lehetne az első kérdés. A második: hogy verselnek és hogy énekelnek Ady óta azok a legjobb alkotó művészeink, akiknek művészete a föntebb összegyűjtött adatokhoz leginkább hasonlít.

Még egyet. A penitenciát tartó generációnak lehetne még egy alázatos és engedelmes — saját illetékeségét becsületesen

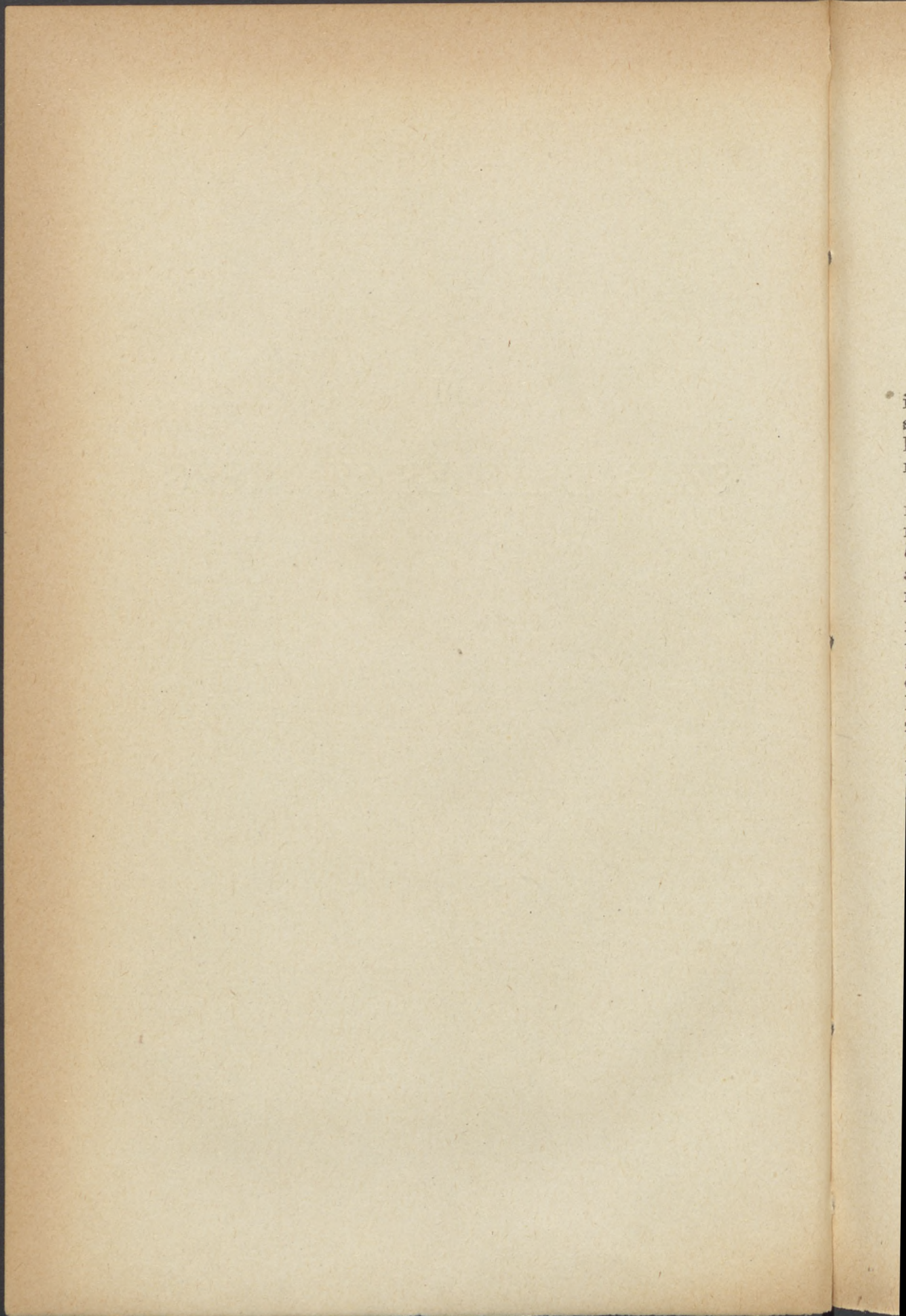
megtágadó — gesztusa: soha nem tenni fel azt a kérdést, hogy verselek és hogy éneklek én, általában hogy és istenesen hogy. Dávid király sokat harcolt, sok vért ontott: nem adatik meg neki, hogy templomot építhessen. Hadd építse azt fel az utána következő generáció: Salamon király. Egészen bizonyosan rosszul verselek és fertelmesen éneklek, hiszen mindeddig parázna életet éltem — legalább is, ami a közösségi érzélemlátot, a formákat illeti. Áldja lelked az Urat, hogy legalább ez megadatott néked kegyelemből, összegyűjthetned a formák anyanyelvének beszédes dokumentumait. Az újjászületés generációs jellegű kell hogy legyen. Legalább gyermekeid hadd lehessenek tiszták. Ha belerondítasz a dokumentumokba a magad förtelmeivel: bepizkítod vele őket is.

Bűnbánat kell ehhez. A közösségi magyar élet ébredésének első igazi jele. Irodalom és művészet megtisztul, megújul általa.

III.

SZABADSÁG ÉS SZENTSÉG

Székfoglaló.

I.

Történelmi lény vagyok, előzményei vannak annak, hogy itt állok a katedrán és első órám alkalmából legeslegelőször szóra nyitom a számat. Magyar ember létemre minden, ami história bennem és körülöttem, nem eszme, nem gondolatsor, hanem érzés, hangulat. A kérdés csak az, milyen szövedékű.

Időben legalulról feltörő hangulati elem, mely professzori működésemet halálom órájáig, vagy nyugalombavonulásom napjáig színezní fogja, debreceni diákvoltom. A *debreceni kollégium* neveltje vagyok, azé a debreceni kollégiumé, melynek a debreceni egyetem a jogutóda, legalább is legfelsőbb tagozatának, az egykori teológiai, jogi és bölcsészeti akadémiának. A tanszék, amelyre kerültem, mindenestre régi eredetű, a kollégiumtól átkerült, nem újonnan felállított tanszék. Nemesak gimnázista koromból érzem magam debreceni diáknak. A földesi elemi iskola is a debreceni kollégium pártikulája volt egykor s az én elemista koromban a partikula hagyományai bizonyos vonatkozásban még eleven erejűek voltak. Tanítványaim feladata élénk kritikával örködni: vajjon objektív tudományos hang szól-e belőlem esetről-esetre, vagy az öreg kollégium szubjektíve színeződött hagyományainak érzelmileg túlon túl átfűtött hangja.

Vagyonának abból a feléből, mely nem a maga szerzeménye, hanem örökség, nem tagadhatja ki egy apa sem a gyermekét. Még a jog is külön elbírálásban részesíti tehát az ősi örökséget. Nekem szintén tartozó kötelességem ennél fogva, hogy szigorúan elkülönítve származtassam át Önöknek, szellemi örököseimnek azokat a gondolatokat a nevelés körül, amelyeket jómagam is elődömtől, egykori professzoromtól örökségül nyertem. Annyival is inkább ezt kell cselekednem, mert hiszen az ő tanításán alapul ma úgyszólván az egész magyar pedagógiai közgondolkozás (nagyon kicsi részben a Schneller István gondolkozásán s az is rokon bizonyos vonatkozásban az övével). De meg így örizzük meg leghűségesebben a magyar nevelői gondolkozás hiánytalan folytonosságának a vonalát, saját gondolataink is így nyernek szolid alapot. Különben az a veszed-

lem fenyegetne bennünket, hogy levegőben lóg egész rendszerünk s az, ami eredetiség benne, ötletszerűségnek tűnhetnék fel.

Pedagógiai professzorom, egyben mesterem is, *Fináczy Ernő* volt. Aldott emlékezetem nemhogy meghalványodnék bennem az évek multával, hanem ellenkezőleg, napról-napra nő és egyre fényesebben ragyog. Ideális tanári és tanítványi viszonyt teremtetett közénk az a tény, hogy világnézeti szempontból két ellenkező pólusra helyezett kettőnket az ő katolikussága és az én kálvinistaságom. Egyetlen tételét sem tehettem magamévá küzdelem nélkül, nincs szava, melyet megemésztetlenül fogadtam volna el. Még ma sem fogadom el állításait, bennem a pedagógia világa merőben más megfogalmazású, mint ahogy az ő lelkében egységes képpé kialakult. Mégis egész bensőm hangulatában benne él *Fináczy Ernő*, mert egész ember volt, komoly tudós és ellentmondást magában nem tűrő, következetes, erős karakter. Megint csak hallgatóimra vár a feladat, alkalomadtán megállapítani, önálló szemléletű tudományra tanítom-e őket, vagy éjjéli párbajt vívok egy fantommal, miközben még mindig, akárcsak diákkoromban, időközben elhunyt volt professzorommal vitatkozom.

Harmadik komponenséül a mult hangulatának időben legfiatalabb élményem jelentkezik. Doktorátust hivatali elődömnél tettem, magántanárrá is ő habilitált. Nem kezdhetek addig a tanításhoz, míg tiszteletemet le nem róttam annak a férfiúnak, aki megelőzőleg évtizedekig, több mint félszáz szemeszteren át tanított erről a katedráról, amelyre most engem helyezt a legfelsőbb elhatározás megtisztelő és elkötelező bizalma. Kérem hallgatóimat, egy rövid pillanatra álljanak fel, addig legalább, míg elhangzik ajkamról *Mitrovics Gyula* tisztelt, becsült és szeretett neve. Nehéz helyzetben vagyok, hiszen ő az én szeretetemet, becsülésemet és tiszteletemet talán nem is tapasztalta elegendő mértékben, meglehet el sem hitte, úgy is történhetett, hogy nem fogadta el, elég az hozzá, hogy nem viszonzta s így önmagam előtt is könnyen abba a gyanúba keveredhetem, hogy szellemi habitusának ezen a katedrán elfogult szemű és kezű megrajzolója leszek. És mégsem tehetem meg, hogy ezt a tartozó kötelességemet obligát dicséretnek vagy hideg közöny, vagy farizeus álhevület frázistengerébe fulasszam. Mint mindig és mindenütt, elsősorban ezen a helyen és ebben a pillanatban az igazságot kell szolgálnom és jelentenem, akármilyen különleges feladatot jelent is ez. Elődöm jelentőségének feltüntetésekor az a tény teszi helyzetemet nehezzé, hogy az ő pályája ennek a katedrának a szemszögéből tekintve tragikus ívelésű. Ahol a ti kincsetek van, ott van a ti szívetek, mondja a Szentírás és ennek a férfiúnak másutt volt a szíve, mint ahol az a kincs, amelynek őrizetével, sőt forgatásával és gyarapításával megbízott. Tartozó kötelessége szerint pedagógiával kel-

lett foglalkoznia s ő egész lélekkel szerette az esztétikát. Azt kérdezhethé valaki, minek vállalta tehát mégis a neveléstudomány katedráját, de illet csak az kérdezhethé, aki az ő par excellence tanítóegyeniségét nem ismerte közelebbről. Kultúrpolitikus volt, akinek belső indításból szakadatlanul hirdetnie kellett igazságait, agitálnia azok érvényeért, politizálnia, hogy a gondolatokból és tervekből valóságok legyenek. Nem lehetett el, nem élhetett katedra nélkül, tanítania, hatnia kellett alkalmas és alkalmatlan időben. Egy eljövendő kor ökonomikusabb kultúrpolitikája bizonynyal esztétikai tanszékét szervezne számára, nem pedig megszervezett katedrát láttatna el helyettesítéssel, miközben a megfelelő embert meg nem felelő helyen dolgoztatja látszólag, gyötri valójában. Meglehet, megfulladt volna Mitrovics Gyula, ha az amblistoma mexicana művészetével át nem alakítja esztétikai eredetű energiáit pedagógiai természetű tudományos munka végzésére is alkalmas *pszichológiai* érdeklődéssé. A pedagógiai pszichológia területén aztán nemesak derekas munkát végzett maga is, hanem utódot is nevelt, a debreceni ref. tanítóképző pedagógiai tanárának, Zombor Zoltánnak a személyében. Tisztán tudományos jelentőségét az ő személyiségének ebben látom. Van azonban életének egy enél talán még nagyobb és hatékonyabb jelentősége is, amely legszerényebb mértékkel mérve is, legalábbis példaadó erejű. Ez az ő köteleességteljesítésének könyörtelen tiszta módja és foka. Ha már vállalta s láttuk, hogy belső indításra vállalnia kellett katedrájának tudományos terheit, igyekezett is ezeket a terheket hordozni, hajlamainak és adottságainak árja ellen úszva is. Még vaskos kézikönyvet is írt, csakhogy tanítványainak szolgálhasson. Megtanulta, ami kívülről ebben a tudomány-szakban elsajátítható, még rendszert is épített összegyűjtött anyagából. Arról már nem tehet, ha ez a rendszer nem kristályosodott belső törvények alkotta tengelyrendszerek irányában egészzé s arról sem, ha az így szerzett tudománynak szuggesztív ereje és elindító kezdősebessége nem volt elegendő mértékben életteljes és ellenállhatatlan. Azt azonban őszintén be kell vallanom s ez a tény kölcsönzi számomra nemes egyeniségének a legidőállóbb értéket, hogy jómagam egy nemszeretem helyzetben nem volnék képes ilyen becsületesen, ilyen intenzíven és ilyen kitartóan dolgozni, bizvást hozzátehetem, hogy — relatíve — ilyen sikeresen sem. Ismételten hallgatóimra vár a feladat, hogy észrevévé az én egészen más természetű tudományos érdeklődésem elkerülhetetlen irányváltozását, közben minduntalan figyelmeztessenek az elődömtől örökölt értékek felhasználására, nehogy az utód kísértő antagonizmusával beléjök gázoljak, vagy egyébképpen gazdálkodjam őket el, ami már tékozlás lenne, nem nagyvonalúság. Akármennyire más vagyok folytatásnak, pedagógiai pszichológiáról, művészi ne-

velésről és a példaadásnak meg a kötelességteljesítésnek feltétlen imperativusáról a nevelés etikai vonatkozásai közben szólván — mindig eszembe kell, hogy jusson, ki volt az elődöm s ezt sohase is engedjék meg nekem, hogy elhanyagoljam.

De hogy tovább menjek egy lépéssel, nemcsak a mult színezi jövőmbeli tanításaimat történelmi hangulattal, a jelen is ellenállást jelent ellenében a tudomány éppen érvényben lévő rendszerével, fogalmainak, tételeinek, következtetéseinek törvényszerű volta szerint. Ha nehézségeket jelentek tanítványaimnak mint történelmi lény érzelemvilággal, kétszeres ez a nehézség, mert nem vethetem le mint a felsőkabátomat, lényemnek ezt a letagadhatatlanul nagy percentjét, hogy értem a mesterségemet, szaktudós vagyok. Gyakorló tanár koromból tanulságos esetek, módszerek és kultúrkincesek tárháza vagyok, elméleti szempontból meg pedagógiai olvasmányok, viták és kialakult egyéni látásmód letéteményese. Könnyen azt gondolhatnák, ez nem nehézség, ellenkezőleg, csupa pozitívum, hogy megérthessenek, még egy lépéssel tovább kell haladnunk.

A szaktudós ellenkezője mindannak, ami a professzort a szó legigazibb értelmében jelenti. A szaktudós mindent tud a szakjában, mindent a legjobban tud, a szaktudós a jelent jelenti, amint éppen érvényben van és funkcionál. A szaktudós olyan, akár a többi szakmunkás, alkalmatlan volna szerelőnek egy olyan valaki, akinek a létra tetején, félig kibontott fal sebhelyei mellett problémái támadnának szerelő létére az elektromosság lényege felől s elkezdené törni a fejét, a helyett, hogy öt perc múlva jól égő csillárt hagyjon itt nekem, a megrendelőjének. Önöket ilyen szakemberekké nem az egyetem neveli majd, hanem a tanárképző intézet, hozzáértésükről sem az egyetem ad doktori fokozatot, hanem a tanárvizsgáló bizottság állít ki oklevelet. Ezeknek az intézeteknek az egyetemhez semmi köze azon kívül, hogy helyiségeik az egyetem épületében vannak s funkcionáriusaik között technikai meg gondolásokból egyetemi tanárok is helyet szoktak foglalni.

Kettő ez a kettő, a professzor és a szaktudós. A **professzor elsősorban és mindenekfelett olyan kíváncsi, mint egy gyermek.** Az is voltaképpen, leglényege szerint olyan gyermek, aki naivitását egész életén keresztül azonmód *spontán és potensül* megőrizte. Mindenre kíváncsi, mégpedig alapvető módon és mértékben az. Micsoda? miből van? hogy működik? mire való? és mindez; miért, hogyan, minek?, a professzort és a gyermeket egyaránt a *dolgok gyökeréig kínzó intenzitással, oldaluk kilyukadásáig menő fokig* gyötrik és érdeklik.

Nemcsak kíváncsi a professzor, gyermekmódra, hanem *problemátikus lény is, akár csak egy pubertáló kamasz.* Nem tartja a világot és az életet magától értődőnek, a törvényeket

érvényeseknek, hanem *éppenséggel kérdéseseknek*, titokzatosaknak, megfoghatatlanoknak tartja őket.

Nem is tud belenyugodni a meglévőségekbe, nemesak kutat, próbálkozik is. Az igazi professzor *nem statikus lény, dinamikusan tör valamire minduntalan*. Az aztán már megint külön — és nem mostanra való — megbeszélés tárgya, meghatározunk, hogy *mire tör*, de *maga a törekvés szembeszökő*. Törhet a rejtelmesnek appercipiált titok *megfejtésére* (s ez a könnyebb, tehát a gyakoribb eset is), de törhet az ellenkezőjére is annak, a *dolgok megfoghatatlanságának* az evidenciájára.

A *professzor* tehát minduntalan kíváncsian néz körül, *problematikusnak lát maga körül mindent* és a problémák megfejtésére tör. *Ezért ideális partnere a diáknak, aki éppen adoleszkál*, tehát *hivatalból kritikai velleitású*. *Túlvan a gyermekkoron, tud már kíváncsiskodni, átevickélt a pubertás Skylláin és Charibdisein is*, tehát *képesítést nyert problémalátásra*, most *éppen értékrendszerét építgeti*, tehát *kritizál*. Kritizál, azaz *értékel*, *értsd: megoldásokra tör*. *Ott tart lélekben, ahol a professzora az Úristen jóvoltából megállott*. *Innen van a szakemberen, még nem érti és kezeli az életet meg a világot, csak keresi és próbálja*. *A professzor és a diák munkaközössége az ideális egyetem*. *Én nem adhatok ehhez egyebet, mint a kíváncsin problémalátó törekvést, professzori lényemet, melynek érzelmi, hangulatmegalapozása a történelmi lényé s melynek értelmi és akarati feszültségében a szakember jólétesültsége funkcionál a jelen éppen érvényben lévő törvényei értelmében*.

II.

Mi hát a teendőm? Megmondja világosan az a fogalom, amely engem jelen pillanatban ezen a helyen pontosan értelmez. *Professzor vagyok a debreceni egyetem pedagógiai tanszékén*.

Először is magyar vagyok a professzorok nemzetközi gárdájában. Ez a körülmény *összes melléknévi jelzőimet* módosítja. *Mint magyar professzor*, lehetséges *törekvéseim* vagylagosságából az egyik lehetőséget választom és a megfoghatatlanság evidenciájára *török*. A *tanszékemen* partnernek tekintem magamat s feladatomnak azt, hogy *meggyőzzem a diákjaimat arról, hogy legjobb tudásom időleges, ez idő szerint való, tehát ab ovo tévedés, nekik már közelebb kell jutniok a végső megoldáshoz*, tehát *kötelességük* megcáfolni engem. *Különben elsekélyesedik, visszafelé fordul, legjobb esetben is stagnál a tudomány*. *Egyetemi tanszéken* ültömet magyar módra úgy fogom fel, hogy *fel kell szabadulnom a történelmi lény és a szaktudós kötöttsé-*

geiből és nem reprodukálnom kell, hanem teremtenem, újra át-élnem az egész kultúrát, hiszen a jelen: feszültség, mely a múlt hagyományainak és a jövő reformjának a két sarka közt mind-úntalan támad. A debreceni egyetem ezt az egyetemes feladatot térben és időben közelebbről határozza meg. Térben ez az egyetem a legmagasabb ponton fekszik, időben a XVI. és XVII. század fordulóját tükrözi kiesi módosítással mind e mai napig. Ha valahol, akkor ezen a ponton nem szabad soha elfelejtenem, hogy mindazt, amit tudományosan érzékelek és továbbadok, magyar módon kell formába öntenem és a XVI. és XVII. század fordulójához viszonyítanom, különben illúzió minden, amit meghatároz, az egyetem színvonala szakiskolává süllyed, a *tanszék munkaközössége* professzor és diákjai között *pervertálódik*, maga a professzor kiszikkad és szakemberré merevül.

Így helyzetem, időm és mívoltom pozitíve is, negatíve is adott, így már, itt már és most már megkezdhetem munkámat, helyesebb kitétellel élve: elhangozhatik munkaközösségünkben ajkamról az első kezdeményező szó.

Vegyék talán az eddig elhangzottakat is ilyennek.

Ebben az értelemben köszöntöm önöket, diákjaimat, s kérem, fogadjanak mint professzorukat, azaz munkatársukat szeretettel és bizalommal.

Különvélemény.

Tekintetes bölesészettudományi Kar!

Pap Károly professzor úr nyugdíjbavonulásakor megürült Karunkon a magyar irodalomtörténeti tanszék. Karunk úgy látta jónak és helyesnek, hogy betöltése végett nyilvános pályázat hirdettessék. A pályázaton öten vettek részt: Juhász Géza ref. leánygimnáziumi tanár, Kerecsényi Dezső budapesti gyak. gimnáziumi tanár, egyetemi m. tanár, Németh László, iskolaorvos, író, Tóth Béla gimnáziumi tanár, Vajthó László általi gimnáziumi tanár, egyetemi m. tanár. Karunk e pályázatok elbírálására bizottságot küldött ki, ennek a bizottságnak engem is tagjául választott. A bizottsági ülésen betegségem miatt, sajnos, nem vehettem részt, de a bizottság előadójának, Pukánszky Béla professzor úrnak minden részletre kiterjedő, pontos, lelkiismeretes jelentését olvastam és ismerem. Valószínűnek tartom, hogy a bizottság azt magáévá is tette, javaslatával együtt s előfeltételezem, hogy a tekintetes kar elé ez a

javaslat kerüi: A többi pályázó mellőzésével Kerecsényi Dezsőt egyedül jelölje Karunk a magyar irod. tört. tanszékre kinevezendő professzornak. Ez a felfogás minden böles, mérsékelt, körültekintő és tárgyilagos megindoklása mellett annyira eltér az én felfogásomtól, hogy lelkiismeretbeli kötelességemnek tartom annak ismertetését, indokolását és a belőle következő konzekvenciák levonását a tek. kar szíves tudomására hozni ellenjavaslat formájában azzal a kéréssel, hogy amennyiben az abban foglaltakat a Kar nem tenné magáévá, azt mégis mint különvéleményt a V. és K. Miniszter úr kezeibe az ügyirathoz mellékelve továbbítani méltóztassék.

Szerény véleményem szerint elvileg és bizonyos később mégis csak mérlegelendő mellékkörülményeket egyelőre tekintetbe nem véve, Karunk csak egy pályázót ajánlhatna jó lélekkel és saját tekintélyének csorbítása nélkül kinevezésre s ez az egy pályázó Vajthó László, egyetemünk, karunk és az éppen üresedésben lévő irodalomtörténelmi tanszék évek óta előadó magántanára. Azzal, hogy habilitáltuk, azt ismertük el, hogy tudományos készültsége a „legjobb“-nak megfelelően (s latinra gradus superlativussal fordítandón) „igen jó“. Nála jobbat *mi* nem ismerhetünk el, csak hozzáfoghatót. *Mi* magasabbra a volt és leendő magyar tudósokat nem is helyezhetjük önerőnk-ből. Hogy egy extrém példával illusztráljam ezt, *mi* Horváth Jánost, a magyar irodalomtörténetírás díszét is legfeljebb *magántanárunkká* habilitálhattuk volna annak idején, mert ennél magasabb grádust nem adhattunk volna neki. Tudományos érdemeit tekintve *doctorunk* vagy *docensünk* lehet valaki, a honoris causa doctorság már elegyített, egyéb érdemeket is honoráló egyetemi rang. Ennek megfelelőképen, tapasztalatból mondhatom, tudományosan dolgozó férfiút nem is érhet fájdalmasabb, kiábrándítóbb, brutálisabb szellemi ököcsapás, mintha az az egyetem, mely egykor habilitálta, nem első helyen ajánlja később arra a tanszékre, melynek megelőzőleg magántanára volt. Arról lehet szó, hogy jól teszi minden egyetem, ha men-nél féltékenyebben, fukarabban és igényesebben válogatja meg, kiknek ajándékoz habilitáció formájában *venia legendi-t*. Még arról is lehet szó, hogy szép kezdetek virágai idővel lehervadnak s nem váltják be a tavasz bő szüret-ígéretét, vagy valaki — mindnyájan emberek vagyunk — élete későbbi folyamán becs-telenséget követ el s érdemettlenné válik arra a bizalomra, mely-lyel egykor jóhíszeműleg vagy gyanútlanul megajándékozták, de ezek csak a szabályt erősítő ritka kivételek lehetnek. Vajthó László habilitáció előtti tudományos munkája nem tér el lényegesen azótai munkájától, ő tehát a *mi* megítélésünk szerint ma is épp olyan „igen jó“, mint habilitálása pillanatában volt. Ha következetesek akarunk maradni és vigyázunk önnön méltóságunkra, ő a *mi* egyetlen első helyezésű jelöltünk s ehhez

nyomás ok közbejötté nélkül mindvégig ragaszkodnunk is illik és szabad.

Abban a kellemes helyzetben vagyunk azonban, hogy ilyen nyomós okok ebben az esetben mégis jöttek közbe. Három olyan tényezője van mindössze a közéletnek, mely ilyen esetben rendkívüli körülményként szerepelhet, mind a három az „egyetem“ fogalmának mondhatnám uralkodó fogalmi jegye, mert hiszen az egyetem háromsága: a tudománya, a tanuló ifjúsága és a professzorátusa. Ez a három állíthat, és egyedül csak ez a három, ellenjelöltet a „docens“ mellé s esetünkben éppen ez a ritka konstelláció embarras de richesse-e következett be. Kerecsényi Dezső személyében a tudomány állított Vajthó László mellé ellenjelöltet, nem azzal, hogy ő is magántanár, *elvben* a budapesti egyetem bölcsészettkara számunkra e tekintetben önmagunkhoz mérten nem forum. De forum a Magyar Tudományos Akadémia, mint a magyar tudomány, a mi tudományunk szimbóluma, s bizonyos tekintetben letéteményese is. Németh László személyében a nagy magyar nyilvánosság állított ellenjelöltet Vajthó Lászlónak, még pedig a nyilvánosság az a fele, mely a professzorátus szemében sohasem lehet sem közömbös, sem ellenszenves, hiszen a mindenkori egyetemi ifjúság attribútumai határozzák meg legpontosabban: modern, népi és generációs tudatú. Ha az Akadémia a mi porunkban a hivatásos bírósághoz hasonlítható, bizvást nevezhetjük ezt a másik faktort „választott“ vagy esküdtbíróságnak. Végül Juhász Géza személyében mi magunk, a professzorátus állítottunk ellenjelöltet Vajthó Lászlónak mindaddig, míg szolidárisaknak érezzük magunkat egymásért és egymással. Nem azért mondom ezt, mert Juhász Géza egyetemünk neveltje és Debrecen szülötte, bár ezek is megfontolandó szempontok lehetnének, hanem mondom azért, mert Juhász Géza a mi kedves és szeretett kartársunknak, Hankiss Jánosnak a munkatársa, még pedig teljes jogú és egyenrangú munkatársa, akivel professzor barátunk nemzetközi viszonylatban sem szégyelt karonfogva mutatkozni meg, társaságában írván meg és adván ki francia nyelvű magyar irodalomtörténetét.

Mind a három fórum előtt és mind a három fórum jelöltjei előtt tisztelettel hajlok meg, és ugyanekkor nem feledkezem el arról, sem, hogy egyetemünk, benne karunk önnön méltóságának mivel tartozik — azt javasolván: méltóztassanak a bizottság előadó urának javaslatával szemben

a) vagy mind a négy pályázót: Vajthó Lászlót, Kerecsényi Dezsőt, Németh Lászlót és Juhász Gézát aequo loco elsőnek jelölni;

b) vagy ha ez formailag nem lenne lehetséges,

1. Vajthó Lászlót, Kerecsényi Dezsőt és Németh Lászlót aequo loco elsőnek, Juhász Gézát másodiknak;

2. Vajthó Lászlót, elsőnek, Kerecsényi Dezsőt, Németh Lászlót, Juhász Gézátt aequo loco másodiknak;

3. Vajthó Lászlót elsőnek, Kerecsényi Dezsőt, Németh Lászlót aequo loco másodiknak, Juhász Gézátt harmadiknak.

Még egyszer hangsúlyozni kívánom: egyetemünk s benne karunk méltóságáért, Debrecen autonómiájáért féltőn szerető aggodalmam téteti velem ezt a javaslatot, amelyben ha volna is esetleg valami túlzás vagy logikai hiba, még mindig helyrehozható, hiszen a végső döntés úgyszólván a V. és K. Miniszter úr, illetőleg a Kormányzó Úr kezében van.

A korszerű nevelés és a magyar pedagógia.

Az új nevelésben két tényező új: a formája, meg a tartalma. A nevelés formáját az a magatartás jelenti, amelyben a nevelő és a növendék egymáshoz viszonyulnak. Mert ez a viszonyulás valójában korszakról-korszakra módosul. Nagyapáink gyakorlatában a nevelő személyére esett a hangsúly. Az ő szempontjából tekintették a problémát, a növendék személyének nem sok gond jutott. Azt hitték, ha a nevelő eleget tud és ügyesen forgolódik, no meg a kellő hatalma is megvan, a többi nem fontos, meg minden, mint a karikaacsapás. A növendék majd igazodni fog, hiszen kénytelen is vele. Külsőleg is, belsőleg is, kényszeredik engedelmességre a nevelő fölénye miatt.

Apáink eljárás módja már nem is ilyen volt. Ők a gyermekek századának voltak nevelési expediensei. Praxisukban a hangsúly a növendékre tolódott át. Ő volt a fontos személy: gyermek őfelsége. Azért tanulmányozták oly szorgalmasan, hogy igazodhassanak hozzá. Figyelme, emlékezete, gondolkodás módja szabta meg az órarendet, tananyagot és a didaktikai elveket. A módszeres eljárásokat talán éppen legesleginkább. Munkakedve, munkaritmusa és munkatempója, öntevékenysége szülte a munkaiskolát, ez a sok róla szóló adat a jellem-lapokat, a tehetségkutatás különféle eljárás módjait. Hangulata, temperamentuma, vágyai és törekvései ifjúságlélektanná, karakterológiává és kísérleti pszichológiává tudományosodtak, de mindvégig parancsok maradtak a modern nevelési gyakorlat számára.

Az új nevelés ott kezdődik formai tekintetben, hogyha elhiszi a nevelési alapviszonyulás társas voltát és levonja ennek konzekvenciáit. Nevelő és növendék csak egymáshoz képest érvényesülhetnek. Csak annyi életközösségükben valóban a pedagógia, amennyit ketten együtt végeznek. Nincs tehát testi, csak jogi, nincs érzelmi, csak művészi, nincs értelmi, csak nyelvi, nincs akarat, csak társadalmi, sem egyéni hit-

beli, csak vallásos nevelés. A nevelés egészséges következménye az lesz, hogy a nevelő és a növendék helyesen viszonyulva tudnak mozogni a jog-, jelkép-, jel-, tett- és üdvrendszerben. A nevelés gyümölcsei ennek megfelelőleg az egyik és másik fél függetlensége, a formák őszintesége, a jelentések világossága, a cselekvés és szenvedés szabadsága és az ember üdvösségének bizonyúságtévő erejű hiteles tanúsága lesznek.

Látszólag igen homályos mindez. Ha példákban gondolkozunk felőlük, érthetővé válnak. A nevelő például jogilag nem érezheti magát biztonságban, míg növendékei biztonságát nem biztosította. Viszont azok is félni kénytelenek eddig tőle, míg le nem mondtak arról, hogy kijátsszák. Ezt a kétoldalú függetlenséget a régi nevelés részben nem látta, részben erőszakkal próbálta pótolni ösztönösen. Művészi őszinteséggel jár el a modern nevelő például latintanítás közben akkor, ha nem követel diákjaitól többet, mint amekkora a saját latinitása. A nyelvi világosság törvénye alatt érzi magát minden nevelő, aki nem a maga tudományát adja, hanem a növendékei megértését szolgálja minden áron. A társadalmi szabadság jegyében nevel az a nevelő, aki felelősséggel cselekszik és tűrni tudással szenved, de nem kényezteti növendékeit, hanem fokozatosan vonja be őket az életközösségbe az igényfelkeltés, szolgálatfelajánlás és az áldozatviselés lépcsőfokain.

Most már ideje áttérnünk az új nevelés tartalmi problémáira, itt már egyszerű a dolgunk. Nevelésünk tartalma annyiban új, amennyiben magyar. Mennél magyarabb, annál újabb. Csodálatos, mégis így igaz. Azt, hogy mi a magyar, szó szerint nem is tudjuk, legfeljebb sejtjük. Ezért nevelésünk tartalmi magyarsága egészen új keletű modern követelmény. Nevelésünk akkor válik szellemében is magyarrá, ha a nevelő és a növendék végre-valahára közös anyanyelvükön, tehát magyarul érintkezhetnek egymással. Mert bizony, kérem, eddig a nevelés tényezői nem magyarul érintkeztek egymással, hanem egy nagyon érdekes fordítás-nyelven.

Például: „Összeadásnak nevezzük azt az alapműveletet...” — mondja az első osztályos számtan. „Addition heisst...” a szóról-szóra való fordítás egyik következménye, hogy tankönyveink mondatainak nagyobb fele nem a magyar, hanem a német szórendi törvény szerint igazodik. „A kör olyan pontok mértani helye, amelyek mindegyike egy közös ponttól, a középponttól egyenlő távolságra van”. (Egyenes és mellékmondati szórend.) Olvasni és szavalni gyermekeink nem a magyar, hanem a latin és a német hangsúlyozási szabályok szerint szoktak és szeretnek. Ezen bizony lehet segíteni. Nem kell több és egyéb hozzá: higgyük el végre, hogy csak az van jól magyarul, ahogy a nép beszél és klasszikusaink írnak. Iskoláinkban ezt a nyelvet kell használnunk. Sajnos, ma még nem ez a helyzet.

Ezért gyermekeink rabszolgáivá válnak a frázisoknak és az irodalmi, meg tudományos selejtes szemétnak. Ezért temérdek nálunk az álművelt ember, még több a diplomások között is a bevallottan műveletlen. De ha nevelés közben nevelő és növendék igazán az anyanyelvükön beszélnek, a kultúra magyarrá, tehát gyökeressé, azaz valódivá válik. Ugyanígy fedezi fel és népszerűsíti az új magyar nevelés a művészetek magyar formanyelvét. Nem extravagancia követeli belőlünk például a zenei nevelés alapjául a magyar népdalt, tehát az öt fokú skálát, a kvintelő szerkezetet, az izometrikus sorokat és a szöveg és melódia magyar módú megfelelését, továbbá a kánonok éneklését. Ma a szó teljes értelmében siket a magyar intelligencia, ha viszszaadjuk zenei anyanyelvét, remélhetőleg megint hallani fog és a magyar nevelésnek sikerül majd, ami az idegen szelleműnek nem sikerült; az európai zenét is hallani és élvezni fogja. A magyar formanyelv talán majd képzőművész-nevelésünket is eredményesebbé teszi, hiszen ma úgyszólván csak egyesek kivételképpen és azok is csak cigányfüllel sajátítanak el egy kis képzőművészeti műveltséget. Művészeink vannak, kiválóak, műértő közönségünk azonban nincs.

Nincsen Isten?

Ne tessenek azért túlságosan megijedni: van, hogyne volna, van Isten! Még a Biblia szerint is van, pedig a fentírt szavak onnan vannak idézve szóról-szóra. Igaz, hogy csonka így az idézet. Pontosan, egész terjedelmében voltaképpen másképpen hangzik: A bolond így szól az ő szívében: nincsen Isten.

Így jár az ember, ha nem pontosan idéz. Így járt Ormós Lajos kedves kartársunk is, idézván a Tanítók Lapja egyik nemrégien megjelent számában, az én Magyar Észjárás című könyvemből egy passzust, mely állítólag a tanítókat gyalázza. Mert ahogy nem a Biblia tagadja Isten lételetét, jóllehet bele van írva, hogy nincsen Isten, hanem a bolond ember mondja ezt az ő szívében s ezt idézi a Biblia, ugyanúgy, de szakasztott ugyanúgy nem én becsülöm kevésre a tanítókat, jóllehet idézem az ő lebecsülésükről tanúskodó véleményeket, hanem a közvélemény tart keveset róluk és erről a lefitymálásról közlök én ismert vagy kevésbé ismert fogalmazványokat. Értsék meg Ormós Lajos és az én kedves tanítótársaim is mind. Akár van erről tudomásuk, akár nincs, a *közvélemény* értékén alul becsüli a mi munkánkat és erről nekünk is tennünk lehet, tehát tennünk is kell.

Az a könyv, amelyből ez a rosszul idézett passzus való, éppen arról beszél sok minden egyéb mondanivalói között, hogy

mi a mi teendőnk megérdemeltebb és nagyobbfokú jövődöbeli megbecsülésünkre való nézvést. És sürgeti, éppen a szeretet diktálta kétségbeesés erejével, talán kissé brutálisan is, de csak a sírban elnémítható hangossággal hirdeti a tanítóképzés megfelelő színvonalra emelését. A közoktatás nem tesz különbséget a kétféle feladat között, akár a falusi OTI-tagok valamelyikének van múlt torokfájása, akár a városi OTI-tagok közül betegedett meg komolyabban valaki: egyformán megköveteli kezelő orvosaitól, hogy egyetemen készüljenek elő meggyógyítására egyiknek is, másiknak is. Nos, szerintünk sincs különbség a kétféle feladatra készülés között: mindegy az, hogy a leendő nevelő életének későbbi szakaszán pillanatnyilag tanyasi iskolásokat fog-e ábécére kaptatni, vagy leendő egyetemistákat oktat filozófiai propaideütikára. Ki minek nem *mestere, hóhéra* az annak. *Egyetemi színvonalra kell emelni a tanítók általános műveltségét már csak azért is, hogy mennél több legyen bennük és rajtuk tiszteletreméltó tartalom és forma.* De hogy félreértés ne lehessen a probléma körül, Magyar Észjárás című könyvem azt a problémát nemkülönben bőségesen taglalja, hogy a középiskolai, sőt az egyetemi nevelést is egyetemi színvonalra kell emelni, mert jelenleg alacsonyabb színvonalon mozog.

Mi ebben a felfogásban helytelen, kártékony, vagy éppen séggel megbélyegezni való? Az, hogy büntudatos és bűnbánó? De hiszen a büntudatot és a bűnbánatot Ormós Lajossal közös hitünk és meggyőződésünk mindkettőnk számára egyformán kötelező erővel írja elő és engedi meg. Ha meg vagyunk magunkkal elégedve, az a halál. Aki azt hiszi magáról, hogy áll, vigyázzon, mert éppen e miatt a hiedelem miatt esik el nem-sokára.

A tanítói „rend“ tekintélyét félti Ormós Lajos. Nincs rajta mit féltetni, mert nincs ez a tekintély. Nincs, nem is lesz, míg vissza, vagy helyesebben meg nem szerezzük, éppen mi, tanítók. Mégpedig nem úgy, hogy erőszakkal növeljük a presztízsünket, hanem azon az egyedül lehetséges módon, hogy napenként növekedvén, többek leszünk ma is valamivel, mint tegnap voltunk s egyszer csak — egészséges társadalmat és közvéleményt tételezve fel e meggyőződésünkben — lehetetlen lesz már bennünket kevésre becsülni. (Nem egészséges társadalomnak és közvéleménynek ugyanis, egyszerűen: mindegy, mi a véleménye rólunk.)

Egyébként pedig, hiába vigasztalódunk olyasmik által, hogy kicsoda mikor, milyen hízelgően nyilatkozott rólunk. Ezek a hízelgő nyilatkozatok a stílus szülöttei és a valósághoz csak annyi a közük, mint azoknak a szintén hízelgő nyilatkozatoknak, amelyek olyankor szoktak elhangzani, mikor a hűséges cselédnek esetleg éppen a főszolgabíró úr nyújtja át a legfel-

sőbb helyről érkezett dícsérő elismerés bronzból vert látható jelét. Hízogó nyilatkozat ide vagy oda, a valóság ott kezdődik — és az idő teljességében ott is fog kezdődni —, mikor a nagyrangú urak éppolyan magátólértődően és éppakkora örömmel szánják akár egyetlen fiokat is tanári pályára, mint a maguk mesterségére. A közvélemény akkor nem fogja kevésre becsülni a tanítóságot, addig bizony, akármit mond udvarias beszédben vagy írásműben, mégis csak kevésre becsüli.

Azt is csupán a mindnyájunk lelkében titkon ott oppor-tunuskodó homokba dugott fejű strucc mondatja velünk, hogy mindez így volt valaha a XIX. században, de ma már minden megváltozott és ma már nem úgy vélekedik a közvélemény rólunk. Olvasta Ormós Lajos Komáromi János műveit? Emlékszik Koczák tanító úr figurájára? Hát az Elment a nyár című regényét ismeri? Komáromi János 1900-ban, tehát a XIX. század végén és a XX. század elején még 9 éves kisfiú volt, minden sor írása XX. századbeli, 1935-ig, tehát a században jócskán belenyúlón fogott az író-tolla. Felfogása a tanítóságról nem-hogy változott volna, hanem még romlott is a megelőző század közfelfogásához képest: amaz anekdotikus volt, az övé gyilkosan satirikus. „Dászkál, nem arról van szó, *neked* van-e kedved mulatni, *nekem* szottyant így a kedvem, hát most gyere, ahogy vagy, ingbe-gatyába, különben belövök az ablakon“ — harsogja az Elment a nyárban Omode méltóságos, sőt be is váltja fenyegetését, Koczák tanító úr meg ugrik, hogyne, készségesen, hiszen öbelőle még a prakszi is kiábrándíthatja a menyasszonyjelöltjét, mihelyt bosztont húzat csárdás helyett a talpa alá. A talpa alá, mely talán még most is ég a mezítlábas sétától, hogy egyetlen cipőjét kímélje a kopástól a hosszú mezei úton szegény árva prepánk. Ne azon spekuláljunk e kép láttára, mennyi belőle a tárgyi igazság, hanem ami jelenleg diszkusszió tárgya közöttünk: hogyan lát és milyennek könyvel el bennünket az a közvélemény, amely Komáromi Jánossal ezt a képet megrajzoltatta, a magyar olvasóközönséggel meg akkora mértékben olvastatja, hogy nevezett írónk művei antik-várice szinte nem is kaphatók.

Hátra volna még, hogy magamról és Ormós Lajosról is mondjak valamit. Magamról csak annyit, vagy lenézem a tanítói munkát vagy nem. De ha lenézem, mivel magyarázható életemnek egypár idetartozó mégis csak valósága, mert nem csupa szava, hanem egynéhány tette is. Társaslelki alapon írott nyelvtanomat első renden két áldott emlékezetű elemi iskolai tanítónak, Vincze Józsefnek és Papp Imrének ajánlot-tam. Papp Imrének, míg élt, minden munkából dedikált tiszteletpéldányt küldtem azzal az indokolással, hogy ő tanított meg írni és míg Földesen ő volt kántor, sohasem ültem föld-szintre a magamfajta honoráciorok közé, hanem kivétel nélkül

mindig az orgonához, ő mellé. Magam is azért lettem tanító-ember, pedig az én társadalmi osztályomból rajtam kívül még Magyarországon ezt a pályát senki nem választotta, mert nagyon tiszteltem és becsültem a tanítókat. Elhíresült könyvemet, a Magyar Észjárást a debreceni Kollégiumnak ajánlottam. A világháborúban háromnegyed esztendeig helyettesítettem, mint üdülőszabadságon otthon tartózkodó rokkant főhadnagy Buzogány Dénes hadbavonult tanítót. Már mint budapesti gimnáziumi tanár, betegszabadságon otthon tartózkodván, Fodor Béla súlyos tüdőbeteg tanítót helyettesítettem hat hétig (Földesen a földszintes iskolába be tudtam már botorkálni a trombózisos lábammal, Pesten a második emeletre még nem tudtam volna). Előadásaimban, könyveimben, legutoljára a Magyarok Istenében, mely 1943 júniusában jelent meg, sohasem csináltam titkot belőle, hogy gimnáziumi tanár, később egyetemi tanár koromban is: köztünk és a tanyai tanítók között legfeljebb a tanyai tanítók javára ha tettem különbséget, egyébként pedig nem ismerek el a hivatásomban megkülönböztetést: XVI. századbeli iskolamesterek utódai vagyunk valamennyien. Ha tehát kivetnivalót, vagy megreformálni valót találok bennünk, a kritikám éle elsősorban önmagam és a magam munkája ellen irányul.

Én tehát magyarázatot tudom adni annak, amit írtam és állom is azt, amit 1922-ben írtam, mindmai napig becsületesen. (Ha nem állanám, visszavonnám vagy módosítanám, mint nem is egy megjelenése óta meghaladott állításomat, de ez az állításom ma is eredeti formájában helytálló.) De mivel magyarázza Ormós Lajos azt a cselekedetét, hogy egy első kiadásban 1924-ben, második kiadásban 1939-ben megjelent tanulmányomat 1943 nyarán tartotta jónak kipellengérezni, pontosan egy esztendővel azután, hogy én felfogásomat a Gönczy Egyesületben élőszóval is ismerttettem és esetleges vita alá bocsátottam s néhány héttel azelőtt, hogy a Gönczy Egyesület eddig is barátságos és meleg viszonyát velem még szorosabbra óhajtott fűzni?

Tanulásellenes hangulat.

Iskolapolitikánk negatív eredményei.

Évek óta érintkezem úgyszólván az egész ország diákságával. A protestáns diákok közül nagyon sokat személy szerint ismerek, de vannak szerte az országban mindenütt másvallású diákbarátaim is elég szép számmal. Ezek között a diákok között *iskolaellenes hangulat uralkodik*. Nem azt jelenti ez, hogy nem tanulnak, illetőleg nemcsak azt jelenti, *hanem azt, hogy nem spontán, nem örömmel és nem legelsősorban tanulnak. Az életük súlypontja nem a leckéjük tájára esik, hanem kívül rajta*. Még jó ha az autodidaxis környékére és nem rosszabb helyre. Hála Istennek, szerencse a szerencsétlenségben, hogy sok azért a kutató, kereső diák, ezek cserkészkednek, kongregációkba, bibliakörökbe járnak, olvasnak, kísérleteznek, írnak, ezermesterkednek, vitatkoznak, de a *dolog természete szerint nem az iskolai órákon, lecke közben, sokszor még nem is az iskolai körökben, hanem a maguk kedvére. Egyletekben, nemiskolai csapatokban*.

Ennek a jelenségnek az oka összetett. A legsúlyosabb és legreménytelenebb az az *egyoldalú szelekció*. Szigorúsággal, rossz osztályzattal eltávolíthatjuk az iskolából az oda nem való elemet, *de nem csalogathatjuk oda azokat, akik meg sem próbálták átlépni az iskola küszöbét. A középiskolába való gyermekek megkeresésére, felkarolására és megóvására intézményesen alig történik (az adott körülmények között alig is történhetik) valami*. A legújabb időben megindult ú. n. tehetségkutatás nem lehet akkora mérvű, hogy gyakorlatilag is érzékelhető hatása lehetne. Pedig ez volna az igazi szelekció. S addig, amíg ez meg nem történik, a *középiskolában a tanulni nem szerető gyermekeké a többség és ezzel a döntés joga*.

Ők diktálják a *színvonalat és a tempót*. A jobb diákok és a tanárok hozzájuk *kénytelenek igazodni*. Sőt bizonyos idő elteltével a kvalifikációs törvény, a tanterv, sőt az egész tanügyi célkitűzés az ő szájuk íze szerint módosul. Egy ad abszurdum vezetett esettel szeretném ezt az állítást igazolni, hogy senkinek az érzékenységet se sértsem. *Ha kimondanók, hogy községi írnok csak érettségizett ember lehet, ez nem azt jelentené, hogy mi olyan kiváltképpen okos ország vagyunk, ahol még az írkokok is főiskolára érett emberek, hanem megfordítva, azt, hogy nálunk legfeljebb az érettségi vizsgáig lehet annyi kultúrát kapni, amelyet fejlettebb országokban már négy polgári is nyújt*. Húsz-harminc év múlva viszont a bekényszerített írnok-típus annyira tönkretenné az iskolákat, hogy kénytelenek volnánk az összes esküdtektől, későbbben a kisbírótól és harangozótól is

érettségi vizsgát követelni. Szóval, a középiskolai végzettséget most már nem a polgári, hanem az elemi iskola színvonalára lennének kénytelenek süllyeszteni.

A baj másik oka az előbbi oknak függvénye. Kénytelen-kelletlen *elemi- és polgáriiskolás munkamódszer alakult ki középiskoláinkban*. Erről nem tehetnek a tanárok, minden jó tanár kétségbeesve küzd ellene, de tehetetlen vele szemben. *Hiszen még az egyetemen is ez járja: a magolás burkolt és kevésbé burkolt különféle formája*. Mert az aztán már igazán mindegy, hogy a könyv szövegét ismétlem-e grammofon hűségével, vagy egy előszóval előadott magyarázat szövegét. Az egyetemen is könyvet szokás az előadásból hevenyészni, gyorsírás és sokszorosító eljárások segítségével. *Ennek a középiskolában az a következménye, hogy az érettségig a jó diákok is megúnják a tanulást*. Ez egészen természetes. Az első gimnazista érettségig két élettani változáson (sokszor válságon) esik keresztül s ezt a tényt a módszer nem honorálja. A tízéves gyermek is reprodukál, a tizenötéves pubertáló kamasz és bakfis szintén, a tizen-nyolcéves adolescens legényfiú és „eladó” leány nemkülönben. *Holott a pubertáló tipikus módszere a kísérlet, az adolescensé az alkotás, csak a gyermek utánoz és gyűjt*. De még ez sem kizárólagosan!

A baj harmadik oka bennünk van, tanárokbán. Ez pedig a mi készületlenségünk. Nem azt a fajta készületlenséget értem alatta, amiért az egyetem felelős, vagy a továbbképzést megakadályozó gazdasági és társadalmi aláértékelését a nevelő munkának. Ilyen értelemben egy cseppet sincs kevesebb készületlen tanár, mint amennyi készületlen egyéb fajta értelmiség van. *Az alacsony életstandard ugyanannyi kúlit enged közénk, ahány hőst idevonz, az egyenlet súlya nem billent meg ezáltal. Készületlenségünk nem a szaktudós, hanem a nevelő személyiség készületlensége*. Tudjuk mi a mondókánkat, de amikor le akarunk hajolni a gyermekekhez, vagy a magunk felnőtt nyelvén szólnunk hozzájuk, vagy egy természetellenesen selypítő, gügyögő nyelven és a kicsik egyiket sem értik igazán. *A tízéves, a tizenötéves és a tizennyolcéves gyermekeknek külön nyelvük van. Alkalmas és képes a legmodernebb és legelvontabb tudományok kifejezésére is!* A majmok nyelvének már akadtak megfigyelői. A Bibliát eszkimónyelvre is lefordították már. *A gyermeknyelvet még nem ismerjük s a középiskola tananyagát még nem fordítottuk le erre a nyelvre*. Ne csodálkozzunk tehát rajta, ha nem értenek meg bennünket szegények.

Országos Ifjúsági Irodalmi Tanács.

Nagyon logikus lépés, ha minden intézkedés elsősorban és legnagyobb mértékben az ifjúságot akarja épen menteni át a jobb jövődbe. Meg lehet érteni, ha a bajt megelőzni kívánó gond kínos pontossággal és kibúvó ajtót sehol sem tűrve végzi a maga szükséges, sokszor könyörtelenül irtó, gyomláló munkáját. Tehát meg tudjuk érteni, hogy a VKM ifjúsági irodalmi tanácsot nevez ki. A gyerek lelke fogékony, túlzásrahajló, könnyen hajlítható, felületes is és kedveli a szenzációkat, nagyon vigyázni kell reá, hogy mit olvas. Ugyanezen okoknál fogva gondoskodni kell róla, hogy legyen mennél több jó olvasnivalója. S mert sokszínű, de mégis legfőképpen *szervezett* vagy *szervezkedő* korban élünk, jó, ha ezek a gondolatok *intézményszerűen* mennek át a megvalósulásba.

Igen következetes tehát, ha egy Ifjúsági Irodalmi Tanács hatásköre már elképzelésében ezek szerint a kívánalmak szerint alakul. 1. Vigyázni kell rá, hogy mit olvas a gyerek, tehát az iskolai könyvtárak könyvállománya *kiselejtezendő*. 2. Gondoskodni kell mennél jobb olvasnivalóról, tehát az eddigi és az újonnan megjelenendő ifjúsági iratok *cenzúra alá vetendők*. 3. Szervezet- és intézményszerűség egyaránt megkövetelik, hogy ez *központilag* történjék olyanformán, hogy egyrészt minden iskolai könyvtár betérjeszti könyvjegyzékét az I. I. T.-nak, másrészt ugyancsak az I. I. T. időnkint rendeletileg adja ki az okvetlenül *beszerzendő* és a nyugodt lélekkel *beszerezhető* ifjúsági iratok pontos jegyzékét.

Értjük az intenciót, de néhány észrevételünk mégis volna. Teljes beismerése mellett annak, hogy nehéz időben született nehezen elhárítható akadályok lebirkózására, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy olyan veszedelmeket rejt magában, amelyek idővel még komolyabb akadályokká válván, a megelővőknél is nagyobb károkat okozhatnak.

1. A központilag irányított *selejtezés* és *cenzúra* újabb békója a már amúgyis elviselhetetlenül falanszterizált tanár egyéniségének. Ha az országos tanárvizsgáló bizottság kiadta az oklevelet róla, akkor az illető irodalomszakos tanár ért az irodalomhoz. Ha a tanári testület, tehát legalább 14–15 okleveles szakember bizalma az ifjúsági könyvár kezelésével megbízta, akkor általános irodalmi tudásán belül specialista az ifjúság olvasókedvének a kiszorgálásában és irányításában. Semmi kifogásunk az ellen, ha a tanárképzést fejlesztik, a tanári vizsgákat pedig szigorítják. Nagyon nagy szerencsének tartjuk azt is, ha ezentúl a közfelfogás a tanári etikát magasabb színvonalra emeli az eddiginél azáltal, hogy többre taksálván, többet vár az eddig lenézett és ezzel fölöttébb demoralizált nevelőktől.

Az ellen sincs kifogásunk, ha a fölöttes hatóságok nagyobb mértékben, mint eddig, tiszteletben tartják az egyéni iniciativa, egyéni önérték és egyéni felelősségérzet végtelen értékeket jelentő munkás (teremtő és alkotó) erejét. Mi leszünk a legbaldogabbak, ha az egyes egyházak intenzív (és egyéni) lelkigondozása a lelkeket oly nagy tömegben evangelizálja majd, hogy a tanárok par excellence tudásra hangolt lelkére is apologetice képes hatni. A képzett, állásának tekintélyét féltékeny gonddal őrző, egyéni felelősséggel és nagyobb munkakedvvel működő, tiszta erkölcsi alapra helyezkedett tanár igazán garanciát nyújt aztán arra, amit a még olyan szigorú büntető klauzulával ellátott rendelet sem tud kellőképpen biztosítani. A I. I. T. megkap egy jegyzéket és ellenőriz — mondjuk — néhány szekrényt. De nem olvashat el *minden* jegyzéket és nem turkálhat *minden* szekrényben, csak amit felterjesztettek hozzá s amelynek a kulcsát a kezébe nyomták.

Meg lehetne talán védelmezni az elgondolást azzal, ha hangsúlyoznók átmeneti jellegét, azt mondván, hogy a jelenlegi tanári státus iránt bizalmatlan a jelenlegi kormányzat. Legyen szabad azonban ebben a vonatkozásban is hangsúlyoznom a főntebb említetteket. S hadd mondjam el nagy kétkedésemet a rendelet végrehajthatóságát illetőleg. Hol az eskü szentsége, az igazmondás kötelező volta, a felelősségérzet mélysége éppen azokban, akik iránt a rendelet szerzői bizalmatlanok? És mi szükség bizalmatlanságra a rendelet lelkiismeretes végrehajtóival szemben?

2. Van aztán a rendeletnek még egy másik nagy veszedelem is, ami mindig fennáll, ha kivételes intézkedésre kerül a sor, s ami állandó függvénye az imperátor, a többségi gondolat, a statárium, a diktatúra, a kötött forgalom és a cenzúra fogalmának. Lenyűgöző, sorvasztó, uniformizáló fejletlenség, primitív állapotok felé korcsosító veszedelem, hogy kevesek ízlése vagy akarata dönt ott, ahol az egyetemes akarat és a közlés az egyetlen hivatott döntő faktor. Ez első pillanatra úgy látszik, mintha paradoxon volna, hiszen a hivatalos listát az egész I. I. T. állítja össze, a magára hagyott tanár pedig egyedül dönt sokszor sokkal kedvezőtlenebb körülmények között. Ez a szembeállítás azonban nem jogos, mert tizenöt-husz ember minden hozzáértése mellett is szűk határok között mozgó vélekedése nem egyetlen ember még szűkebb határok között kínlózó izoláltságával áll szemközt, hanem az összes magyar irodalomtanárok irodalmi ízlésével és hozzáértésével. Azoknak a szememégis csak olyan *több szem*, amely ebben az esetben bizonytalant *többet lát*. Elkészül nagy gondal, dícsérendő szakszerűséggel a hivatalos lista és megjelenik. Következő héten berendezkedik a középiskola ifjúsági könyvtára. Szigorúan, előírás szerint. Azután következő héten az ifjúsági könyvtárőr egyik mate-

matikus kollégája meglátogatja a sógorát, ahol éppen megint csak vizitben van a nagyobbik fiú egyik cimborája s annak a kezéből félig unatkozó kíváncsisággal kivesz egy könyvet. Másnap megkérdezi az egyik nem is ör, csak latin-magyar-szakos társától, hogy megvan-e ez a könyv az ifjúsági könyvtárban? No hát a természetes szaporulatnak ez az individuális, de egyedül életteljes és életképes módja forog veszedelemben, ha az ifjúsági irodalmi falanszter centralizálja ezt a munkát.

Szabad, sőt kötelesség lelkiismeretes, pontos bibliográfiákkal kezére járni az ifjúsági könyvtárór természetszerű egyoldalúságának. Minden földrajz-természettudomány-szakos tanár örül, ha a történelmi szakcsoporthoz tartozójában udvarias útbaigazításokkal könnyítik meg a dolgát és vice-versa. Ha a bibliográfiák kimerítőek, pontosak, minden tekintetben megbízhatók, a sikerük nem maradhat el. Még rövid bírálatot is függeszthetni a könyvészeti leírások mellé ilyenformán: „Talán kelletnél jobban anyagias gondolkodásra nevel“, vagy: „Gyűlölködő tendenciával megírt, nem objektív könyv“ stb. Az ilyet az ember először megtekintésre kéri el a könyvkereskedőtől, elolvassa s utána bizonyára kialakul benne valamelyes vélemény vagy a könyvről vagy az O. I. I. T.-ről. De megkötni valakinek a kezét és nürnbergi tölcserrel tölteni belé, hogy miről mi legyen a véleménye, enyhén szólva anakronizmus.

3. Van végül a rendeletnek egy kis mellékíze is, hiszen az O. I. I. T. minden tiszteletreméltó objektivitása mellett állandó cégtáblájává válik bizonyos gyanúsításoknak. A *beszerzendő* és *beszerezhető* könyveket írók írják, kiadók adják ki és O. I. I. T. tagok bírálják meg. Mindnyájan emberek: nagy szellemek, üzlet után járók, éles logikával, a gyermek szeretetével megáldottak minden bizonnyal, de azontúl és azonfölül gyarlók és esendők. Mi talán sohasem fogjuk megtudni, miért *beszerzendő* az ő ízlésük szerint ez vagy az az ifjúsági irat s majd csak valamikor, a végítélet napján derül ki, hogy pedagógiai és esztétikai törvények mellett vastagnyakúság, cinizmus, kongregáció vagy Athenaeum, esetleg Magyar Jövő részvények szavaztak s változtatták meg az összes magyar iskolai könyvtárak szellemi arculatát.

Az egységes magyar kultúra óceán, mely kicsapja magából a méltatlant, mint szennyes habot a partra: az, a maga nagy, egységes, titokzatos törvényei szerint intézkedik a magyar jövő felől, többek között az ifjúsági irodalom kérdésében is. *Ez a lombik neki nagyon szűk és nagyon tág.* De minek várnók meg, míg erőszakkal pattantja meg. Volt már nálunk mostanában robbanás untig elég.

Tegyük fel, hogy van a magyar tanárság nagy együttesében ötven olyan ember, akinek a romboló hatásától komolyan

féltik a vezető körök a magyar ifjúságot. Tetszik tudni mit fognak ezek csinálni, ha egyéniségük súlya különben megérdemli, hogy komolyan féltsen tőlük valami értékeset az ember? Bemennek a hatodik vagy a hetedik osztályba, fölényesen elmosolyogják magukat és egyet — nem is nagyot — legyintenek a levegőbe. Halkan, finoman, ennyit mondanak: ugyan kérlek?... A rozsdá erre a szóra nagyon mély intuícióval rágni kezdi az ifjúsági könyvtár ajtaján a zárat, a régóta lesben álló pók pedig abszolút biztonságban beszövi a beszerzendő és beszerezhető könyvek békén szunnyadó hatalmas rakását. A fiúk beiratkoznak valami más könyvtárba vagy kölesönkérlik az illető tanárok magánkönyvtárából azt a könyvet, ami igazán tetszik nekik, a protekciós könyvkiadó vállalat sohasem fogja megérteni, miért csukott ő be mindezek dacára egy kis idő múlva mégis s a különben nagyon tiszteletreméltó szellemi apái nagyon bölös rendeleteknek váltig törhetik rajta a fejüket tíz-tizenöt év múlva, hogy pincék mélyének titokzatos sötétjében miért tenyésznek tízszerte mérgeesebb maró rovarok, mint a napvilágon? Hiszen ők, Isten látja a lelküket — olyan jót akartak!

Magyarságra nevelés.

Mikszáth Kálmánnak, a kiváló írónak a kislánya nem szerette a húst, pedig a doktor bácsi azt akarta, hogy sok húst egyék. Nem használt semmi praktika, sem mese, sem becsapás, sem ajándék, sem fenyegetés. Akkor aztán egy nap ölbe vette a kisfiút az édesapja. Komolyan, okosan beszélgetni kezdett vel a dolgról.

— Pedig látod, nagy baj lesz abból, ha te még mindig nem eszel húst.

— Micsoda baj lehetne belőle? — kérdezte a kíváncsivá tett gyermek.

— Majd mikor tizennyolc éves leszel, meg kell birkóznod a király fiával, Bécsben. Ha te vágod a földhöz a királyfit, mienk marad az ország, ha ő vág földhöz téged, oda kell adnunk Magyarországot a németeknek.

A kisfiúnak felragyogott a szeme.

— Ne félj semmit, apám! Én érzem, hogy én maradok felül.

Az apa szomorú arcot vágott.

— De bizony félek. Mert én meg *tudom*, hogy a királyfi úgy a földhöz teremt, mint egy zabos zsákot. Mert a királyfi, mióta meghallotta, hogy verekedni fogtok, mindennap félkiló húst eszik meg ebédre, hogy mennél jobban erőre kapjon, mire a tizennyolcadik életévét betölti.

Nagy csend lett ezután a kijelentés után, de nem sokáig tartott. Mert hamarosan felcsattant a gyerek parancsoló hangoskája.

— Akkor nekem mától fogva mindennap egy kiló húst adjanak ebédre.

Étte a húst — undorral, de kitartóan. Ez a kis történet arra tanít bennünket, mennyi mindent másképpen csinál a gyerek, ha tudja, miről van szó. Eszi a húst, ha értésére adják, hogy értelme van a húsevésnek és eszi a húst — ebben az esetben például azért, mert jó magyar akar lenni s a húsevést *magyar* kötelességének ismerte meg. Tegyük mindjárt hozzá, hogy a nagy író nem hazudott, mikor figyelmeztette a fiacskáját magyarságából folyó kötelességére, csak a gyermeknek gyermeknyelven magyarázta meg, hogy a magyar fiúnak minden tekintetben erősnek kell lenni, mert küzdelem vár rá, ha megnő s azon dől el jövő sorsa. Erre a küzdelemre gyerekkortól kezdve készülni kell. Egész kicsi gyerekeknek az a kötelessége, hogy edződjenek, nőjjen, gyarapodjon, van tehát olyan korszaka gyermekségünknek, mikor elsősorban és mindenekfelett *enni* kell.

Mikszáth meséje tehát érdekes formában, érdekes példáját adja a magyarrá nevelésnek.

1. Megmagyarázza, mit jelent magyarnak lenni. Egynek lenni a többi népek között, *küzdőtársuk* lenni. Ezt jelenti.

2. Programot ad, praktikus programot. Miután tisztába jöttünk a) helyzetünkkel a világon, b) feladatunkkal, mely reánk vár, c) azonnal meg kell kezdenünk magyarovoltunk tréningjét.

3. Ezt a programot azonnal be is iktatja a kisgyermek napirendjébe s a kisgyermek ezt örömmel végzi is.

Legfőbb tanulsága kis történetének az, hogy *érdemes* a gyermek számára tudatosá tenni, hogy ő magyar. Érdemes, mert *erőt* ad ez a tudat. Erre az erőre pedig szükség van, mert sok minden telik attól kezdve a kisgyermektől, amire addig, az eddigi erejével nem lett volna képes. Hiába *szerette* a mesét, hiába *ragaszkodott* szüleihez, hiába *óhajtott* az ajándékot és *félt* a büntetéstől, ezek a lelki erők egyenként és összesen nem voltak elegendők benne, hogy megtegyje azt, amit *magyarságáért* megtett, mihelyt nemcsak pusztá elnevezés volt számára a magyarsága, hanem szerep, feladat, küldetés. A mi növendékeink magyarrá nevelésének is ez legyen a célja, egyszerű adottságból küldetéssé, feladattá, szereppé kell tudatosítanunk lelkükben azt a pusztá tényt, hogy ők magyarok. Ez alkalommal tegyünk próbát arról, mi lenne ennek útja-módja a mi sajátos, mostani körülményeink között. Hangsúlyozom, hogy ennek a feladatának az iskola csak abban az esetben tudhat eleget tenni,

ha a kedves szülők kezére járnak, segítségére sietnek, ezért is tettük a kérdést szülői értekezlet eszmeeseréjének.

Mit jelent magyarnak lenni?

1. Itt élni a *Duna-Tisza táján*. Aki itt él, az magyar. Akkor is magyar, ha az ősei nem voltak magyarok. Azzal lettek magyarokká, hogy idejöttek, erre a földre, megosztják velünk a sorsunkat, örömünket, bánatunkat s velünk együtt végzik el azokat a feladatokat, amelyeket Isten ezen a földön magyar feladatoknak magyarok számára kijelölt. Nem azt jelenti tehát magyarnak lenni, hogy Árpáddal jönni be ide s azóta itt lakni. Magyarnak lenni, nem csupán származás, faj és vér kérdése. Magyarnak lenni: *sorsközösség, életközösség, munkaközösség, a történeti tudat közössége.*

2. Mindenki lehet tehát magyar, senkinek *sem muszáj*, de mindenkinek *szabad* magyarnak lenni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy most már aztán ezen a földön mindenki annak érzi magát, aminek a kedve tartja. A magyar sors nem majális-hoz hasonlít, hanem tűzoltásoz. Ha tűz van, nincs szükség se bámész, tétlen nézőkre, se olyanokra, akik ott éppen valami más csinálnak s a tüzet oltókat még talán akadályozzák is. Tűzoltók közt nem muszáj, de szabad, főképpen pedig *illik* tűzoltónak lenni. Magyarnak lenni ezen a darab földön: *illendőség* dolga. Magyarországon nem szólunk bele abba, milyen nemzetiségű valaki, addig, amíg segít nekünk a mi feladatainkat végezni. De nem illik senkinek egyéb dolgot végezni itt, mint amit Isten magyar feladatokul jelölt ki az itt lakók számára. Különösen pedig nem illik megakadályozni, gátolni, sőt megghiúsítani az itt folyó magyar munkát.

3. Illik — nem illik egészen illendőség dolga. Ami valahova nem illik oda, azt ott úgy sem tűrik sokáig. „Ez a darab téglá nem illik ide, ebbe a nyílásba, adj egy másikat“ — mondja a kőműves és elhajítja a szóbanforgó, oda nem illő téglát. Magyarnak lenni *illik*, de az, aki ezt nem hajlandó tudomásul venni, az nem *illetlen*, hanem *oda nem illő*. Az ilyet a magyarság előbb-utóbb úgyis kiveti magából. Magyarnak lenni *itt* tehát nemesak *illő*, de *ajánlatos* is.

4. Magyarnak lenni, ismétlem, nem jelenti azt, hogy okvetlenül olyan magyarnak lenni, mint a hortobágyi esikós vagy a bugaci pásztor. Még azt se, hogy nyelvben, szokásban, öltözetben, gondolkodásban a kecskeméti vagy debreceni polgárokhoz kell hasonlítani. A szepességi cipszerek nem tudtak magyarul beszélni, élték a maguk életét a 13 szepesi városban, mégis jó magyarok voltak. Igen, mert résztvettek a magyarság életében, végezték a munkájukat becsülettel s nem voltak mellékcéljaik. Nem akarták például, hogy Magyarország Ausztriához vagy Németországhoz csatlakozzék, német föld legyen belőle

csak azért, mert ők német eredetűek voltak. Tudták jól, hogy ennek a darab földnek, a Kárpátok és Duna-Tisza tájának sajátos, önálló, nem-német feladata van, melyet Isten jelölt ki, ezt ők emberi tervek alapján meg nem változtathatják, meg sem akadályozhatják, legfeljebb egy kicsit megnehezíthetik, de az nem volna se okos, se nem szép dolog. És értelme sincs. Magyaroknak lenni ezen a földön *egyetlen értelmes és lehetséges dolog*.

5. Újabb tanulság. Ezen a földön vegyesen élnek különböző nyelvű és eredetű testvérek, Magyaroknak lehet úgy is lenni, hogy az ember azért megmarad németnek, oláhnak, tótnak, szerbnek, ruténnek, satöbbi. A magyar tótot az különbözteti meg a nem-magyar tót-tól, hogy ha nem lehetnének egy sorsközösségben magyarok és csehek, akkor ő, a tót, magyar akarna maradni, nem cseh, mert úgy érzi, hogy a Felvidék elsősorban a Nagy-Alfölddel együtt egy egységes föld, nem a Cseh-morva-hegységgel, tehát a tótok is a magyarokkal élhetnek legtermészetesebb életközösségben együtt, nem a csehekkel. Másodsorban aztán, igenis, lehet róla beszélni, nem volna-e okos dolog Magyarországnak és Csehországnak is sorsközösséget vállalnia egymással. A budafoki sváb is azért magyar német és nem másfajta német, mert egyszerűen nem hiszi el és kineveti azt a mesét, mely Magyarországon német sorsközösségről beszél, akár osztrák, akár nagynémet formában. A magyar feladatokat a németek már csak azért sem vállalhatnák, mert nagyon sokan vannak, 100 milliónyian, ezen a földön meg sok kicsi nép él, amelynek semmi kedve németté válni. Ezek mind félnének és haragudnának, ha a 100 milliónyi német idejönne parancsolni. Nem hinnék el a tömegük miatt, hogy nem akarnak németesíteni. Az a budafoki német, aki magyar-német, mindezt belátja és megmarad németnek, de nem akarja, hogy a kedvéért és könnyebbségére itt az egész világ németté változzék. Hiába is akarná. Isten mást akar.

6. Magyaroknak lenni tehát nem okvetlenül jelenti azt, hogy magyarul beszélni. Valamikor azt is megpróbáltuk, de nem sikerült. Isten nem akarta, hogy Magyarországon mindenki magyarul beszéljen. Ma már, a világháború utáni keserves tanulságok után egy igaz jó magyar ember sem *követel* ilyesmit másajkú magyar testvérétől. Nem muszáj tehát itt magyarul beszélni, mindenki olyan nyelven beszélhet, amelyen szívesen és kedve szerint akar. Nem muszáj magyarul tudni. De *érdemes*. Érdemes, akárcsak egy titkos írást megtanulni és érdemes, ha azt ígérik nekünk, hogy aki azt az írást elolvassa, értékes titkoknak juthat birtokába. Mondjuk, egy elrejtett kincshez közli az utat. Úgy-e, hogy ilyen körülmények között nem sajnálja az ember sem az időt, sem a fáradságot, hanem nekiül és megtanulja és megfejtja a titok kulcsát. Nos, a magyar nyelv is ilyen

titoknak az *őrizője és kulcsa* ezen a földön. Isten főképpen magyarul közölte az itt lakókkal az ő akaratát, akik tehát ezen a földön magasabbrendű életet szeretnének élni, azoknak tudniok kell magyarul. Nem mi magyarok erőltetjük, Isten akarja így. Nemesak azért kell tudni magyarul, mert a hivatalos nyelv magyar. Nem is csak azért, mert a felsőbb iskolák előadó nyelve is magyar. Hanem azért, mert maga a *szellemi* élet magyar itt. A legnagyobb költők magyarul énekelnek, a legnagyobb írók magyarul írnak, a legnagyobb zenészek magyarul muzsikálnak, sok minden *csak* magyarul van meg ezen a földön és semmi olyan nincs, ami magyarul ne volna meg. Van olyan pontja nagyon sok a világnak, ahol nem fontos, tud-e az ember magyarul, vagy sem. Ezen a darab földön azonban jó, ha tud. Jobb ha tud, mintha nem tud.

Ezekre az igazságokra vezessük el gyermekeinket, ha azt akarjuk megvilágosítani számukra, mit jelent magyarnak lenni.

Mi legyen a praktikus programmunk?

Semmi más és semmi több, csak ami a föntebbi tényekből következik.

1. Tanítsuk gyermekeinket *türelemre*, mert ez duna-tisza-közi, kárpátaljai lelki tulajdonság, *magyar* tulajdonság. Ne engedjük lelkükben a származás, faj és vér kérdéseit Isten akaratával szemben nagyranőni. Annak másutt mások vehetik hasznát, itt, a mi sokféleségünkben nincs ennek semmi haszna, tehát semmi értelme sem.

2. Ne tőrjünk, hogy gyermekeink mást *tűzzenek maguk elé célul, mint ennek a hazának a sorsközösségét*. Akárhonnan jöttek ide, mi mindenesetre itt vagyunk, magyarok vagyunk. Iparkodjunk megismerni ezt a darab földet. *Utazzuk be tájait, ismerkedjünk meg népével. Menjünk el egyszer például a Néprajzi Múzeumba is*, hogy lássuk, milyen a magyar élet kívülről, formáiban. Az idegen származásúak, ha úgy látják jónak, őrizzék meg odahaza régi hazájuk emlékeit ruhában, eszközökben, szokásokban, lakásban. De ha ezt nem tartják többé fontosnak, akkor ne akármilyen cseréljék fel, hanem akkor szeressék és használják fel azt, ami magyar. Ha gyermekeiknek magasabbrendű műveltséget akarnak adni, engedjék meg nekik, hogy elfogadják a magyar szellemi világ közösségét külsőségekben is.

3. Álljunk ellen minden *csábításnak, mely bennünket déli-bábok felé csalogat a biztos talajról*, ennek a hazának a földjéről és közösségéből. Ne tőrjünk szó nélkül, ha bántják a mi életünket. Ne higgyünk azoknak, akik mindig csak kritizálnak. Különösen a hivatásos agitátoroktól óvakodjunk, akár kelet, akár nyugat felől jönnek közénk.

4. Ellenben *tanuljuk meg a mi magyar leckénket jól*, hogy tudjunk mit válaszolni azoknak, akik mást mondanak nekünk,

mint amit Isten parancsol ezen a földön azoknak, akik ezen a földön élnek. Legyen magyar programmunk. Legyünk tisztában azzal, mi egy magyar ember, egy magyar család, egy magyar gyermek tennivalója akár ma is, vagy holnap ebben az életközösségben.

5. Tilos a *gyűlölködés és tilos a hetvenkedés*. A maroknyi magyarság egyiket sem engedheti meg magának. Ne tőrjünk tehát, hogy a gyermekeinket — mások — erre a kettőre tanítsák. A mi feladatunk a megértés és szeretet egyfelől, más oldalról az alázatos és engedelmes munka. Gyűlölködés helyett ismerjük meg szomszédainkat és — egyelőre — tőlünk elszakított magyarnyelvű és idegenajkú testvéreinket. Igazi irredentát kérünk a szólamok helyett. Milyen most a délerdélyi, felvidéki, délvidéki, nyugatmagyarországi élet. Van-e tót, oláh, horvát, szerb stb. szellemi élet és milyen az?

6. Tanuljunk azonban mindenekelőtt és alaposan *magyarul*. Meg kell tanulnunk, mi az igazán magyar szellemi kincs és mi az, ami csak magyar formában jelentkezik, de nem igazán magyar. Vigyázzunk gyermekeink *olvasmányaira*, ne csak abból a szempontból, való-e *tárgyánál* fogva valamely könyv a kezébe, hanem arra is ügyeljünk, jó magyarsággal írta-e s magyar szívből írta-e könyvét az író. Vigyázzunk gyermekeink *nótáira* s lehetőleg gondoskodjunk róla, hogy régi magyar népdalokat is tanuljanak és énekeljenek, ne pedig slágert. Vigyázzunk a *mesékre*, vigyázzunk a *játékokra*, mindegyikből szívhatunk magunkba magyarságot is, vagy más egyebet. Még a *kézimunkákra* is vigyázzunk, gondoskodjunk róla, hogy magyaros motívum is kerüljön hébe-korba a hímzőráamába. Ha *zongorázni* taníttatjuk, időnkint kérjük tőle, hogy ezt vagy azt a magyar darabot játssza el a kedvünkért. Az önképzőkörben külön magyaros ünnepélyekre készíthetjük elő a növendékeket.

7. Mindez ne gátoljon bennünket abban, hogy a magyar világ mellett megmutassuk nekik a nem-magyar világot. Az igazán jó magyar ember nemcsak a saját életét ismeri, hanem a másokét is. Mutassuk meg gyermekeinknek a művelt Nyugatot is: összehasonlításul és ösztönzésül. Ha tovább nem, Bécsig jó volna őket elvinni egyszer. De ha ez nem volna is lehetséges, fordítsunk nagy gondot német nyelvtanulmányaikra, ügyelve arra, hogy a nyelv mellett azt az életközösséget is megismerhessék, amely ezt a nyelvet beszéli.

*

Ha így apródonkint tudatosan gyermekeink magyarsága, erő lesz belőle, mely sok mindenre áldásosan felhasználható. Mily helyt azonban ez az erő jelentkezik, foglalkoztassuk, különben visszafejlődik vagy frázissá lesz. Állítsuk be őket valami egészen

kicsi, de egészen önálló feladatkörbe, melyet azért vállalt és azért végez, kifejezetten, *mert magyar*.

Egy időben tábla lógott az íróasztalom fölött. Ez volt ráírva: éljen a haza! — Mit tettél érte ma, hogy éljen? Mindig csak serkentessen bennünket és ritkán vagy sohasem legyen alkalma arra, hogy szemrehányásképen lebegjen lelki szemeink előtt.

Érettségi jelentés.

— Ha életemben egyszer érettségi elnök lennék, valószínűleg így számolnék be tapasztalataimról. —

Az érettségi vizsgálatokon megjelentem, azokon a fent-hivatkozott törvényszakasz 2. és 4. pontjaiban foglaltak szerint eljárta és ott szerzett tapasztalataimról a vizsgálatok befejezése után a következőkben van szerencsém jelentést tenni.

Az érettségi vizsgálat előkészítése és lefolyása a maga egészében mintaszerű volt. Az írásbeli dolgozatok témái igen alkalmasoknak bizonyultak a tanulók érettségi fokának és szellemi egyéniségének megmutatására. A német és latin tétel megfelelő arányban volt elég nehéz és mégis megoldható. Azonkívül a latin tétel megoldásához bizonyos tekintetben előfeltétel volt a latin kultúrának mint légkörnek jelenléte a dolgozók lelke világában. A magyar tétel viszont arra volt jó, hogy a tanulók sokszor bizony eléggé elrejtett, sőt eltitkolt szellemi arcából egy-két vonást legalább elárulhassanak. Az így leplezett kollektív arc egyetlen pozitív vonása mindössze annyi, hogy a tanulószereg szorgalmasan megtanulta leckéjét, melyet buzgó és színvonalas tanára tanított neki. A vonások többsége negatív: a lányok keveset olvastak, legalább is keveset olyat, amelyről az érettségi vizsgálat tisztes alkalmából beszámolót mertek volna írni. Nem is nagyon tudnak még ilyen élményeikről szakszerű formában és érdemlegesen beszámolni. Végül kiskörü olvasmány-élményeik között is eltévednek. Nem járna jól az a külföldi, aki tőlük várna és nyerne eligazítást arra a fogas kérdésre adott válasz képében: melyik *egyetlen* magyar szépirodalmi műből ismerhetné meg a magyar szellemet. A magyar nyelv és irodalom tanár urát mégis csak dicsérni tudom tárgyválasztásáért és biztatni merem, hogy a jövőben is járjon csak el bátorságosan, szívesen és hőiesen ezen a most vagy mostanában tört csapáson. Az írásbeli dolgozatok ellenőrzése is egészen pontos és kérlelhetetlen volt, csempészetnek, de még csak enyhe segédkezésnek is be volt az ajtaja vágva, úgy látszik, jó eleve.

A szóbeli vizsgálat a VKM úr 8400/1943. sz. rendelete ér-

telmében folyt le és tanulmányai a szokottnál jóval bőségesebbek. Mégsem térek ki rá terjedelmesebben, még pedig azért nem, mert egy felekezeti leánygimnázium, saját jellegének és a dolog természetének megfelelőképpen, már a multban körülbelül ugyanazt a pluszt követelte, melyet a rendelet *novumként* most vezet be elsősízbén. Annyi mindenesetre meg volt állapítható kötségtelenül, hogy a reformtervezet sikerre csak akkor vezethet, ha a tanulók önképzésére több időt hagynak, olvasottságát *explication de textes*-ekkel kimélyítik, irányítják, a számonkérésnél pedig következetesen ragaszkodnak ahhoz, hogy a tanuló *maga* ismerkedjék meg az irodalmi művel, *maga* teremtsen meg a mű nyomán írójának szellemi areképét a maga számára, kevesebb készlet emlézzen be az íróról, annál többet ismerjen az írótól. A jelenlegi körülmények között féltő, hogy egy most már burkolt verbalizmusra kényszerítjük a jelöltet az eddigi nyílt helyett, a szellemtörténeti módszer mindenkor fenyegető veszedelemét most már a szövegelemzésre is kiterjesztjük és adatok nélküli szalmazásra szabadítjuk, mondhatnám szólítjuk fel az ifjúságot. Leányiskolában a veszély amugyis kettős, hiszen a lányok önálló kutatásra, vagy csak állásfoglalásra is nehezebben kaphatók, talán nem is képesek akkora mértékben, mint a fiúk. Erősen valószínű, hogy növendékeink az eddig magukkal vitt pozitív tudásanyagunk csak a kisebbik felét szerzik meg a jövőben a nélkül, hogy ennek fejében olvasó és műélvező *készségük* észrevehetően izmosodnék, mert hiszen minden jószándék a pokolhoz vezető utat flaszterozza, ha a jövégrevitel előfeltételeit meg nem teremtettük. A magyar nyelv és irodalom igen tisztelt tanára bravúrosan iparkodott megfelelni e nehézségek ellenére is feladatának. Különösen követésre méltó kísérlete volt az ismeretlen szövegek olvasatása. A növendéknek a szövegből kellett következtetni az íróra s az áruló fogalmi jegyekből állapítania meg a mű sajátosságainak korjelző, ízlésmutató s más hasonló jellegű ismérveit. Azt hiszem, a jövőben annál inkább megközelíti majd kitűzött és óhajtott célját, mennél több alkalmat nyújt tanítványainak a tényleges olvasásra s mennél kevesebb időt töltet velük kész patronok beemlézésére. Ez lesz az a *még jobb*, amely most végzett derekas munkájának csak természetes folytatásaként következik majd, nem mint most érzett hiány pótlása jelentkezik. Mint református ember, nagy örömmel vettem volna irodalmi multunk és jelenünk református vonásainak erőteljesebb kidomborítását, mert meg vagyok győződve róla, hogy református hitünk kincseinek irodalmi vetülete is örök érték, még pedig az egyetemes magyar életnek ajándékul adatott örök érték. És azt is tudom, hogy ha ezt aényt mi nem hangsúlyozzuk minduntalan, mások nem hangsúlyozzák helyettünk, már pedig kár lesz, ha valahol elszikad. E tekintetben ez az érettségi vizsga ma már bármely

állami gimnáziumban elhangozhatott volna, de már ma sem hangozhatott volna el egyetlen rendi gimnáziumban sem, mert ott más hangsúly esett volna a dolgokra. Nem vádképpen mondom mindezt, hiszen objektív voltunk egyik református értékünk, inkább bátorításul, hiszen az állam, helyesen felfogott államérdekből bizonyos magyar értékek gondozását, hiszem, hogy egyrészt reánk bízta, másrészt tőlünk várja.

Igaz örömmel nyugtázom a latin nyelv és irodalom terén mutatott és tapasztalt eredményeket. A maturanda sereg zöme jól, sőt igen jól fordít latinról-magyarra. Értik a szöveget, sokszor már csak annyi a gondjuk, hogy ne csak helyesen, de lehetőleg mindjárt kapásból szépen is fordítsanak. Örvendetesen gazdag volt az érettségien olvasott művek-nyújtotta chrestomathia is. Szellemesen összeválogatott módszeres egységet adtak a szövegek a régiség-tani fejezetrészekkel. A latin vizsgák perceiben az antik világ jó levegője vett körül és fogott össze bennünket: tanárokat, diákokat és vizsgáztató bizottságot egyaránt. A szövegek néhol merészen-nehezeknek tűntek fel első pillanatban, de legtöbb esetben igazolást nyert a tanárok pedagógiai optimizmusa. De éppen azért, mert életszerű volt ez a vizsga, a rendesnél is élesebben mutatta, maga az anyag mennyire megérett a reformra, nagy hazugságaival a latin élet felől: középosztálybeli leánykánk az ókori *hg* Eszterházy-kastélyok perystiliumaiban, tricliniumaiban bizony festett egekbe nézegettek kancsalul.

A magyar történelem tudása imponáló volt. Erről egyébként az osztályzatok is tanúskodnak. Megint csak az előírt anyag és a kötelező tanmenet tehet róla, ha nem a hamisítatlan és csorbítatlan magyar mult tárult elénk, hanem még mindig a régi kép: királyharcok, politikai törekvések, intézkedések és ellenintézkedések végtelen sora, mintha a magyar élet jórészt nem kialakult volna olyanná, amilyen, hanem gyarló emberek (ha még olyan nagy hősök vagy szellemek is) alakították volna más emberi erőktől hol megsegítve, hol megakadályozva. Az állam itt is bátorítólag kell hogy sürgesse református iskoláink sajátos református — ma még sajnosan hiányzó — színeit. A magyar történelemszemlélet református változata ott kell hogy pompázzék a magyar egység egyik alkotó elemeképpen a nagy egészben. Ma még mechanikus ez az egység és csak akkor jelentkezik, ha (mintahogy a vizsgán hallottam) nálunk is van halottak napja, Kollonics reformtörekvései között ott szerepel a hármas terv, közte az, hogy a magyart katolikussá kell tenni, „szent“ királyainkról emlékezünk, háromízben is kijavítatlanul hagyjuk azt a kitétel, hogy „a magyar ember sem jelenik meg Isten színe előtt „érdemtelenül“, s ismétlem és hangsúlyozom, emberi törekvésekből magyarazzuk a történelem alakulását. A sok politika és harc aztán önkénytelenül háttérbe szorítja

a művészettörténelmi vonatkozásokat, a művelődéstörténelemből is inkább csak a civilizáció történelme tör elő. A történelem tanárát nagyszerű eredményei elismerése mellett arra szeretném kérni: a szellemtörténet külső körülményeit, melyek mechanikusak, merészelve mennél belsőbbekké varázsolni, mert azok csak úgy válhatnak organikusakká, tehát az Utasítások csak önmagukon túl-utalva valósulhatnak meg s ez a mi református világnézetünknek helyzeti előnye. A mi mielőbbi mennél erőteljesebb példamutatásunk tehát itt valósággal és betűszerint véve is országos érdek. Ő ösztönösen eddig is jó úton haladt, e néhány szó csak tudatosításul és ösztönzésül szeretne szolgálni.

Egybeveszem a matematikát és fizikát, hiszen egy kézben volt. Heroikus küzdelem csataterét láthattuk, az *utolsó* évre fiúiskolából érkezett új tanár olyan tragédiával határos és mindenképpen hősiessé küzdelmet vívott meg ezen a vizsgálaton, amely akkor is tiszteletreméltó volna, ha meddő maradt volna, sőt negatív. A tanár úr biztos tudása, exakt módszere és tapintatos pedagógiája azonban sokkal többet adott nekünk, annak a bizonyosságát, hogy a komoly munka soha gyümölcstelen nem marad, ha el merjük hinni, hogy az ifjú lélek maga: jó termőföld. A növendékek jóval többet mutattak, mint remélhető volt s még a leggyöngébb felelet is országos átlagon mozgott (ezt eddigi tapasztalatom alapján bizvást állíthatom). A tanár úr kissé szkeptikus érdemjegyei azt mondják nekem: ez őt magát annyira meglepte, hogy nem is mert bízni benne. Ha majd tovább tanít leányokat, meg fogja látni, hogy a problémája mindvégig irracionális marad. Még nem ismerjük azt a didaktikát és methodikát, mely a leánylelket mint lányok lelkét próbálná közelebb vinni a deduktív okoskodáshoz. E tekintetben burkolt fiúiskolák vagyunk még mindig. Ez az igazi baj, nem a lányok érdeklődésének hiánya a természettudományokkal szemben. Több optimizmusra szeretném bátorítani, hiszen a mi pártatlan és nem természettudományosan hangolt ítéletünk szerint a végeredmény még így is megfelelőnek, sőt átlagon fölülinek mutatkozott.

Ha most már mindezek után az érettségi vizsgálatról mint egységről és egészről kell bírálatot mondanom, azt csak a legteljesebb elismerésem hangján tehetem. A tanári kar, az igazgatóval az élén szakavatottan és mély pedagógiai felelősséggel dolgozott s az eredmény mutatta, hogy nem is hiába. De dicséret illeti meg a növendékeket is, mert kimagasló, magasan az átlagon felülemelkedő egyéniség ezidén nem lendítette magasba a végeredmény percentszámát s az mégis örvendetesen magas színvonalon mozog, jeléül annak, hogy a szorgalmas, kitartó, odaadó és hűséges munka megtermi a maga gyümölcseit s az élet alapja a szolidaritás, nem a szenzáció. Az a plusz,

mellyel a felekezeti iskolák mindenkor köteles adósai a közoktatásnak, a maga egyetemében úgysem világnézeti, hanem egyenesen vallásos gyökerű, a nevelők és növendékek egymásközi relációjában ezen a vizsgálaton a pedagógia legmagasabb fokán mint *szeretet* nyilvánult: a nevelők a szülői ház melegét varázsolták az érettségi vizsgálat természetszerűleg szigorú, sőt zordon alaphangulatába, a növendékek éppen ezért már az elején felengedtek, őszinte bizalmat éreztek nevelőik iránt s elfogulatlanul, bátran adták legjobb tudásuk szorongás miatt el nem torzult javát.

Tanulságaimat röviden így foglalhatnám össze.

a) Az érettségi vizsgálat körül a félelem miszticizmusa még mindig terjeng s az okvetlenül eloszlatandó. A végeredménynek nemcsak a színvonala szcnved a „drukk“ miatt, hanem a tárgyilagossága is. Sokkal több érték (tehát meglévő plusz) érvényesül a nyugodt légkörben, mint páni hangulat közepette. Ez az általános érvényű igazság kétszeresen érvényes leányközépiskolában. Tudom, hogy elvként hangoztatva ez már régen nem újság, de kérve-kérem a Minisztériumot, gyakorlatban is szerezzen érvényt ennek az elvnek s a feltűnően gyenge eredményt produkáló érettségi vizsgálatok esetén mondja ki az egyetemleges felelősséget, amely esetben nemcsak a növendékek és a nevelők, hanem az elnökök és kormányképviselőkre is kiterjedne. Az „emberevő“ típusúak aztán próbaképpen még egy garantáltan jó helyre küldetnének ki. Ha ott a megelőző évekhez képest szintén gyengébb eredmény mutatkoznék, szorintem az illető úr nem való ennek a feladatkörnek az ellátására. (A feltűnően „jószívű“ típus hasonlóképpen ki volna küszöbölendő nézetem szerint.)

b) Nagyon fontos, hogy az érettségi vizsgálaton necsak a növendékek és a bizottság között alakuljon ki családias viszony, hanem a nevelők és az elnökség is kezdettől-végig munkaközösségben érezzék magukat. Ma még nagyon erősen érvényesül az érettségi elnökség ellenőrző szerepe és ez a tény a vizsgálat igazi feladatának megoldása közben erősen gátló körülmény. Egy jóbarát mindenkor alaposabban megismerheti a házamtáját, mint egy detektív (akármilyen ügyes és szemfüles egyébként). Tehát a munkatársi viszonyt megteremtő elnök vagy kormányképviselő autopsziája már magában véve is értékesebb, nem beszélve arról a pluszról, amit az őszinteség jegyében lefolyó vizsgálat önmagában is kitermel a látszat-eredmények Potemkin városképe helyett.

c) Nem használ a közműveltség színvonalának az iskolák uniformizálása sem. Amilyen lelkes híve vagyok és maradok az állami oktatás egységes szellemének, olyannyira hiányolom a felekezeti iskolák különleges színeit. (A nem-református iskolák beléletébe nem tekinthettem bele, amit itt mondok, kizáró-

lag a ref. iskolákra vonatkozik.) Úgy látszik, e felekezeti iskolák ez idő szerint nem *mernek* élni belső autonómiájukkal s mindenáron „államhűek“-nek akarnak látszani, holott az ő esetükben ez az „államhűség“ éppen önmaguk százszázalékos kifejtése kellene, hogy legyen. Vigyázni kellene a kormányképviselők személyének a kiválasztására is. I. Ferenc József sohasem küldött a ref. zsinatokra ellenőrző közeget, noha joga lett volna rá. Felvetem a kérdést: szükséges-e a tiszántúli egyházkerület középiskolai felügyelője mellé, mikor az egyik volt református püspök az elnök, még külön kormányképviselő is? Vagy: miért van kormányképviselő a püspökök mellett (akik a felsőháznak is tagjai)? Gyakorlatban ilyen különleges esetekben éppúgy lehetne kivételt tenni, mint ahogy *néha* állami iskolákban is van kormányképviselő.

d) nem vagyok elvi ellensége a szabad témáknak. El tudok képzelni olyan esetet, mikor megengedem, hogy Arany János tetszésszerinti valamelyik balladája szerepel s nem kizárólag — mondjuk — a walesi bárdok, de helytelennek tartok olyasféle szabad témát, amilyen ennek a gimnáziumnak ideai magyar irodalmi tétele volt. Nem is sikerültek a dolgozatok, a szóbeli érettségi sokkal színvonalasabb eredményt produkált.

e) Az új magyar nyelvi és irodalmi érettségi utasítás kivihetetlen és megvalósíthatatlan addig, amíg a növendékek olvasottsága jóval szolidabb és terjedelmesebb nem lesz. Ez az eset viszont mindaddig vártni fog magára, míg a túlterhelés veszedelme fennforog. Félek, hogy növendékeink a jövőben csak még az eddigieknél is felületesebb és komolytalanabb irodalmi tájékozottsággal mennek ki az életbe, ha az új rend végérvényesen kötelezővé válik. Az Utasítások szellemét is meg kellene változtatnunk, ha komolyan az új alapra szeretnők helyezni a nyelvi és irodalmi oktatást: egészen *explication de textes*-té tenni a magyar órákat. Személy szerint én ez utóbbit szeretném, de szkeptikus vagyok esetünkben, ahol az előfeltételek hiányoznak. Két példát hadd említsek. A jelölt a nyelvjárásokról felel igen jól. A debreceni nyelvjárás határa véletlenül az egyik szomszéd község (Hajduszovát). Erről már sejtelve sincs. A másik jelölt témája a nőnevelés története. Jelesen tudja. A sajtó intézetéről, mely egyházának egyik nagyarányú ilyen emporiuma a jelenben és volt a múltban is, már semmi lényegeset nem vall. Fenn az ernyő, nincsen kas az ilyen „műveltség“.

Bocsánatot kérve terjedelmességemért, melyet legfeljebb az menthet, hogy minduntalan elveket kell tisztázni, végzem jelentésemet, igaz tiszteletem nyilvánítása mellett .

Anyanyelvi nevelés az óvodában.

Miféle problémák adódnak az óvodában anyanyelvi nevelés közben? Az első magának a nevelésnek a problémája, a második az, hogy a nevelésnek milyen fajtája a nyelvi nevelés; további külön probléma az anyanyelvi nevelés; végül azt a kérdést is fel kell vetnünk, hogy milyen sajátos jelleget kap az anyanyelvi nevelés az óvodában. Vizsgáljuk meg sorban mind a négyet!

Mennyiben probléma a nevelés? Ma már tudjuk, hogy a nevelés társas viszonyulás, legalább két személy kell hozzá: egy nevelő és egy nevelendő, aki nevelődik. A nevelés története tulajdonképpen nem más, mint ezeknek a tényezőknek a felfedezése. A nevelés legrégebb korszakában csak az anyag volt a fontos. Hosszú időn keresztül csak egy tényező köti le nevelő és növendék figyelmét. A nevelő előtt egyetlen cél lebeg, hogy növendékei pontosan tudják az abc-t, az anyagot: „Lássátok, ha jól tudjátok, senki se nyúl úgy hozzátok. Á, bé, cé, dé, é, ef, gé, jaj de nehéz ez az ábécé.“ A növendék is meg van győződve, hogy ha beemlézte a különféle verseket és szövegeket, már meg is tette minden tanulói kötelességét.

Lassan kiderült, hogy maga az anyag nem biztosítja a növekedést, ettől kezdve a nevelőre kezdtek nagyobb gondot fordítani. Rájöttek, hogy nem mindenki alkalmas erre a szerepre, csak az, aki szereti a hivatását, szereti a gyerekeket, de még a hivatásszeretet sem minden, sőt nagyon is kevés, ha alapos képzéssel nem párosul. Azelőtt a szülők könnyű szívvel rábízták a gyermekeiket egy obsitos katonára is, ha ennek éppen gyermeknevelésre támadt gusztusa.

Megint fordult az idő kereke és arra lettek kíváncsiak az emberek, hogy milyen a növendék. Ebben a korszakban kezdtek gyermeklélektannal foglalkozni. Ekkor érezték meg a nevelők, hogy lélek van rájuk bízva, a gyermek lelke. Régen azt hitték, hogy a gyermek lelke olyan, mint a felnőtté. Sztárai Mihály egyik hitvitázó drámájában például (De matrimonio sacerdotum) szerepel egy gyermek, aki szakasztott olyan prédikációt tart a darab befejező jelenetében, mintha végzett teológus volna. A gyermek alakjának ez a teljesen félreismert változata a pedagógiai gyakorlatban majdnem napjainkig ott kísértett. A nevelők még a múlt század végén is úgy kezelik a gyermeket, mint tökéletlen felnőttet és tökéletes felnőtté akarják tenni. Csak nemrégiben jöttek rá a „gyermekszerűség“ elvére, hogy t. i. a gyermek vagy tökéletes vagy tökéletlen, de gyermek és nem felnőtt. Mi már ezen is túljutottunk.

Az az új a mi pedagógiánkban, hogy ma már a nevelést úgy látjuk, mint vonatkozást, mint a nevelőnek és nevelendő-

nek egymáshoz való viszonyát. Tehát a pedagógia nem egyéb, mint a nevelő a növendékhez és a növendék a nevelőhöz képest, társas viszonyulás. Még most is látszik ennek a vonatkozásnak a hiánya régebben írt, de még ma is használatos tankönyveinkben. Az anyanyelvi nevelés sem egyéb, mint a nevelőnek és a nevelendőnek egymáshoz való vonatkozása nyelvi szempontból.

A nyelvnek, a beszédnek a másik emberhez viszonyítása nem volt mindig olyan természetes és magátólértődő, mint manapság. A régi szónokok nem a közönséggel együtt, a közönség aktuális szükségéi szerint alkották meg beszédjüket, hanem betanulták a formulát: „Ragyogó tavaszi nap hajnalán“ és ha véletlenül esett az eső, megakadtak, mert nem vittek két változatot: egyet jó, egyet rossz idő esetére.

Tudván hogy a nevelés viszonyulás, vegyük most sorra a viszonyulásoknak az óvodában lehetséges fajtáit.

1. Az óvodással mindenekelőtt jogi, azaz testi viszonyunkat kell rendezni. A gyermek olyan őszinte, hogy nem lehet vele addig beszélni, míg az ember jól nem tartotta, mert éhes. Mikor „étkeztetek“, akkor rendezem a jogi viszonyt. Hogy az óvodában milyen nagy hangsúly esik a jogi viszonyulásra s később, az iskolában mennyivel kevesebb, ennek illusztrálására tessék felidézni azt a tényt, hogy az óvodában lefektetik a gyermeket, ha álmos; nem köteles ébren maradni, de a 7 éves gyermeket megbüntetik, ha elalszik az iskolában. Persze, még nem figyeltük meg, hogy valóban tud-e, tehát igazán köteles-e figyelni huzamosabb ideig az elemista, csak feltételeztük. Pedig jó volna komolyabban szemügyre venni a jogi viszonyt minden iskolában, beleértve az egyetemet is, mert elképzelhető, hogy hallgatóim közül azért lesz valaki rossz pedagógus, mert éhesen hallgatott. Magasabb fokon is szükséges tehát a jogi viszony rendezése, legkisebbejéknél azonban mellőzhetetlen, mert amíg mindent el nem követtem testi jóérzésének biztosítására, semmit sem csinálhatok vele. A kisgyermek úgy elhagyja magát, ha álmos, hogy le kell fektetni.

A jogi viszony rendezése tehát azt jelenti, hogy az első személy biztosítja a második személy autonómiáját és akkor a második személy hajlandó magasabb (művészi, nyelvi, társadalmi, vallási) viszonyulásra is. Vagyis biztosítom az autonómiáját és ezzel megnyertem, beszélhetek neki tovább.

2. Művészi, azaz érzelmi viszonyulás is lehetséges az óvodában. Általában minden társaslélektani viszonyulás lehetséges az óvodában. Melyek a társas lelki vonatkozások? Azok, amelyekhez legalább két ember kell. Ilyen a művészet. Művészet csak akkor jöhet létre, ha van egy műalkotó és legalább egy műélvező. Nyelv és tudomány is csak akkor születhetik, ha valaki elkezd beszélni és akad egy másik valaki, aki hallgatja. Társadalom is csak úgy jöhet létre, ha a vezetők köré vezetésre

szorulók csoportosulnak. És társaslelki vonatkozás a vallás is. Ahhoz, hogy valaki otthon imádkozzék, elég egy ember, de hogy szentmisén vagy istentiszteleten résztvehessen, ahhoz még egy ember kell, legalább is a szertartást végző. A joghoz is két ember kell. Mert mi a jog? Társaslelki életérzés. Pl. megyek a sötétben, a vasuti sínek mentén, éjtszaka fél egy óraker és nem jól érzem magam, mert jön utánam egy másik ember. Nem jól érzem magam, mert nem tudom, hogy nem fog-e lebunkózni. Látom, hogy elém kerül, elsápadok. Szembe fordul velem, rá-támaszkodik a göresös botjára és kérdezi: „Szíveskedjék megmondani, merre kell az állomásra menni?” Egészséges életérzés áll be bennem, mert tisztázódott kettőnk között a jogi helyzet, tehát a jó jogi közérzetem is a másik embertől függ. Ha tisztáz-tuk a jogi viszonyt, — fentebb már láttuk, hogy milyen fontos kérdés ez, — megvan a lehetősége annak, hogy művészi, nyelvi, társadalmi, vallási kapcsolatba is kerüljünk növendékeinkkel.

Hogy történik a művészi nevelés? Tudjuk, hogy két ember kell a művészethez; egy műalkotó és egy műélvező. Az érzelmi nevelés tehát csak akkor lehet egészséges az óvodában, ha én vagy művész vagyok és közvetítem a műalkotásokat, vagy műélvezője vagyok a gyermeki alkotásoknak. Ezt sem így tudtuk eddig. Azt hittük, hogy ha meghatottuk a gyermeket érzelmileg, ezzel már gondoskodtunk is érzelmi neveléséről. Voltam egy irredenta előadáson. Egy kisgyerek megállt a színpadon, kitérte keblét az ellenség katonák szuronyainak, hosszú hazafias tiráda kíséretében. Egy katona átdöfte, a kisgyerek meghalt és a mennyországba került. Előadás után megkérdeztem tőle, hogy mit csinálna, ha igazán idejönne az a katonabácsi és át akarná szűrní a szuronyával. A kisfiú elnevette magát. — Elszaladnék, — felelte. Ez az eset is mutatja, hogy nem érzelmi hatásokra kell törekednünk, hanem arra, hogy megtanulja a gyermek őszintén kifejezni önmagát. Önmagunk őszinte megmutatása és a jelképesen megmutatott érzelmvilágban való önmagunkra ismerés: ez a művészet, azaz műalkotás és műélvezés. Az óvodai érzelmi nevelés sem lehet más, mint művészi, azaz nem az egyéni, hanem a társasérzések, az egyik emberből a másik felé áradó, örök emberi érzések felkeltése.

3. Ha a társasérzelmvilág megvalósult közöttünk, tehát jó hangulatban, őszintén élünk egymás mellett, megvan a lehetősége annak is, hogy értelmi hatást gyakoroljunk a kisgyerekre. Igen, de hogyan? Úgy, hogy értelmi viszonyulás áll be kettőnk között. Ez az értelmi viszonyulás a nyelv. Micsoda a nyelv? Az eddigi tudományos tapasztalataink eredménye. Valamikor az volt a tudományos felfogás, hogy a nap forog a föld körül, ebből a korból maradt ránk a napfelkelte, fent jár a nap stb. kifejezések. A szavak, a nyelv tehát híven őrzik le-

tűnt korok tudását, de ugyanakkor alkalmasak mai kultúránk közvetítésére is, mert hiszen a szavak jelentésváltozáson mennek át. Itt van pl. a „toll“ szó. Ki ragad ma lúdtollat a kezébe, ha írni akar. Töltőtollal írunk, sőt egyik írónk kijelentette, hogy jubileumára ne aranytollat, hanem arany írógépet vegyenek neki, mert azon ír; micsoda távolság a lúdtolltól az írógépig és még mindig alkalmas a toll szó az írószer kifejezésére. A nyelv tehát a közösség értelmi világának az eredménye, eddigi tudásunk tárháza és eszköz arra, hogy tudásunkat továbbra is közöljük embertársainkkal. Valahányszor beszélek és beszédem nem „költői“ beszéd, hanem értelmes beszéd, kultúrát közvetítek. A másik ember értelmére csak nyelven keresztül hathatok és csak ott történik kultúrákövetítés, ahol nyelv is születik.

A nyelv problémájának a megoldása a megértés; az a fontos, hogy megértsenek, mert különben a nyelvi viszony teljesen hiábavaló volt. Minél kisebb a partner, annál inkább tekintetbe kell venni, mert különben nem értjük meg egymást.

Egyszer egy volt tanítóm (kántortanító) megkért, hogy menjek be az iskolába és tanítsam a gyerekeket, míg visszajön valami temetésről. A tékozló fiú történetét kellett tanitanom. Képzelnék el egy másodéves tanárjelöltet, aki falusi gyerekeket próbál tanítani. Elmeséltem, ahogy tudtam: „Nagyon éhes lett, még a moslékot is meg akarta enni“ stb. Megkérdeztem a gyerekektől, hogy ki tudná elmondani, amit meséltem. Az egyik vállalkozott rá s így adta vissza a szavaimat: „Mikor már egész bélevertett lett a sok nemevéstől, képes lett volna elenni a hízó elől az ivóst“. Teljesen a saját szavaival mondta el a dolgot. Minél kisebb a gyermek, annál inkább csak a saját nyelvén ért, ezért olyan fontos a nyelvi probléma. Milyen is legyen hát az óvodás gyermek nyelvi nevelése? Már tudjuk, hogy az új pedagógia nagyon komolyan különbséget tesz felnőtt és gyermek közt, jelen esetben még külön is megkülönböztetjük a nagyobb gyermektől az óvodást, az óvodás t. i. hatványozottan gyermek.

Ideje arra a kérdésre is feleletet adnunk, hogy mit is jelent tulajdonképpen a gyermek fogalma. Miben különbözik a gyermek a felnőtt embertől? Abban, hogy a felnőttnek minden társas lelki kategóriája (jog, művészet, nyelv, társadalom, vallás) ki van fejlődva, míg a gyermek ezekre a lelki működésekre nem úgy képes, mint mi. Mennyiben nem képes? Azt mondhatná valaki, hogy tud beszélni, tehát lehet nyelvi partner, de ez nagy tévedés. Elődeink azt hitték, hogy a gyermek tud beszélni, csak a szókincse szűk és gyermekes. Azért gondolhatták ezt, mert a nevelést nem viszonyulásnak nézték. Mert milyen a gyermek, az óvodista gyermek, ha magamhoz képest vizsgálom? Annyira testi lény, hogy csak a jogi kategóriában (életérzések) tud viszonyulni hozzám. Mesélek neki és azt mondja: álmos vagyok. De ha nem akarjuk ezt így

első szóra elhinni és belátni, vizsgáljuk meg valamennyi területét az életnek s nézzük meg, hogy hol autonóm a gyermek. Nem autonóm mint állampolgár; a felnőtt fontosnak tartja, hogy autonóm legyen politikailag is. A gyermek nem szeret választani, nem is tudna. Éppúgy nem autonóm művész, tudós, mint ahogy óvodás ígehirdetőt sem látott még senki. Hol nyilvánul hát meg a gyermek autonómiája? Csak a játékban. A gyermek játékos. Másoktól függő életérzéseit csak a játékban tudja elrendezni. Minden társas viszonyulása játékos természetű. A beszéde, a műélvezete, a társadalmi, sőt vallásos vonatkozásai is azok. (Azokat a kisgyermeket, akik nem játékosan vallásosak, a jó Isten, mint szenteket különbözteti meg.) Játékos a gyermek akkor is, amikor azt imádkozza: „Jövel Jézus, légy vendégünk“, akkor azt játsszuk, hogy Jézus a vendégünk, tehát nagyon szépen kell viselni magunkat. Arra is rá lehet venni, hogy sirassa Jézuskát, de ha a következő percben meglát egy macskát, utána megy és nyugodtan meggyomrozza.

Társadalmi vonatkozása látszólag nagyon mély. Mi nem ugrunk minden felebarátunk nyakába s nem csókoljuk meg. A gyermek igen, de a következő pillanatban már nem is gondol rá.

Ne vegyük komolyan a nyelvkészségét sem, mert ez is játékos. Utazás közben egy hölgy útitársam megkérdezte, hogy Miskolchoz közeledünk-e? Elsorolom az összes állomásokat. A gyermek figyel és kezdi mondani a soha nem hallott neveket egy hallásra, majd vérszemet kap és Miskolcig mindig mondja, tízszer, húszszor, százszor, ki tudja hányszor. Mit látunk ebből? Azt, hogy a gyermek így tanulja a nyelvet: játékosan. Néha mond ilyet is, hogy: „Ede med a fene!“ Ha elsiklik felette, elfelejti; ha a szájára ütök, elmegy egy sarokba és kétszázszor is elismétli.

A gyermek játékosan tanulja a nyelvet, nem szabad komolyan venni. Nem értelemre tör, mert, ha az értelmet keresné, nem lenne képes ilyet mondani: „Apukát kinevezték a IX. fiz. o. 2. fokozatába“. Nem sürgős dolog, hogy értse a gyermek, amit mond, mert ebben a korban maradandó hatással a nyelvnek úgyis csak a technikai vonatkozásai vannak. Nem is lehetne elraktározni annyi szót, ha mind definiálni kellene. A meghatározáshoz t. i. az értelmi kategóriára van szükség, a gyermeknél pedig ez még nincs kifejlődve. Még az érzelmi sincs. Anyyira nincs, hogy Debrecenben mi gimnazista korunkban a német verseket egy magyar népdal dallamára tanultuk. Meg tudnának önök „könyv nélkül“ annyit tanulni, amennyit a gyermek megtanul? Például egy egész képeskönyvet. A gyermek minél kevésbbé érti, annál jobban meg tudja tanulni a verses szövegeket. Kísérletet tettem, hogy melyiket tanulják meg hamarabb, a Rudnyánszky-féle fordítást-e, vagy az eredeti Wilhelm

Busch-t. Magyar gyermekek könnyebben megtanulták a mesét a német könyvből, mint a magyarból, mert nem zavarták őket az értelmi elemek. Hároméves gyermeknél egyáltalán nincsenek értelmi gátlások.

Tehát ha tudomásul vettem, hogy az óvodista gyermeknek csak a jogi kategóriái vannak meg hiánytalanul, akkor játékosra hangolom a dolgokat. Én mint nevelő játékos vagyok a kisgyermekkel szemben, édesanyai vagy édesapai módon, de jobb, ha édesanyai vagyok. Valamikor óvóbácsik is voltak, de kihaltak. (Az én koromban még voltak.)

Megbeszéltük eddig, hogy mit értünk ma nevelésen és azt is tudjuk, hogy milyen a nyelvi nevelés, a gyermekről is többet tudunk, mint eddig, a gyermekek között külön is szemügyre vettük az óvodást, ezek után igazán szólhatunk most már az anyanyelvi nevelésről.

Mi is az az anyanyelv? A nyelv szó sok mindent jelent együttvéve. „Aki másnak vermet ás“: az népnyelv. „Látjátok feleim szömtökkel, mik vogymuk“: ez régi nyelv. „Kárpátoktól az Adriáig“: ez köznyelv. „Élni, hogyha nem fajulva tengés“: ez irodalmi nyelv. Melyik ezek közül az anyanyelv? Mindegyik, de nem mindegyik egyforma fokban. A nyelv nem minden eleme egyformán érték, mert némelyik nagyon könnyen kimegy a divatból. Jókai például a hölgyeket delnőnek, a fiatalembereket lionnak nevezi. Ma már senki sem használja ezeket a szavakat. Nagyon kell vigyáznunk arra, hogy melyek az anyanyelv örök értékű elemei, mert csakis ezeket érdemes megtanulni „ész nélkül“. Mi azt a hibát szoktuk elkövetni, hogy a válogatás nélküli köznyelvet erőltetjük. Az kövekezik majd ebből, hogy növendékünk, az ilyen szerencsétlen kisgyerek hetedik gimnazista korában, mikor már elegánsan kellene kifejeznie magát, nem tud beszélni, mert a nyelvnek a múlandó elemeit tanulta meg és ezek nem kísérték el felnőtt korába. A felelőség teljesen rajtunk van, mert a gyermek nem tud még válogatni, mindent megtanul, azt is, hogy „Brázay sósborszesz 1 korona, a nagyüveg 2 korona, használati utasítás mellékelve van“. A slágereket is megtanulja. Akinek aztán ilyen sláger szókinése van, az kénytelen vagy megnémulni, vagy csak közhelyekkel tudja kifejezni magát: „Szívem egész melegével“, „megkülönböztetett tisztelettel“, stb. Így történhetett meg az, hogy nemrégiben valakit megválasztottak elnöknek és nem volt képes két szót egymás mellé tenni. Az alany és állítmány mindig keresték egymást és sehogyse találták egymást beszédében. Ha mi a gyermeknek az óvodában a köznyelvet tanítjuk meg, azt hisszük, hogy jól cselekedtünk, mert azt minden gyermek megérti, pedig nem így van. Valaki ír egy verset a pici kutyáról, de ezt nem minden magyarországi óvodista érti, mert az a kutya, amit a legtöbb ismer, esetleg nem pici, hanem nagy,

mint egy borjú. Tehát kiderül, hogy költőnk száz gyermek közül csak hétnek írta a verset, pedig azt hitte, hogy az ország minden óvodistájának írt. Száz szónak is egy a vége: az óvodában még nem érdemes értelemre törni.

Melyek az örök értékálló elemei a magyar nyelvnek? Csak két ilyen örök eleme van, a legmélyebb és a legmagasabb. A legmélyebb és egyben alapvető ilyen elem a népnyelv, ezt nem mi találtuk ki, csak bevihetjük az óvodába, mint ahogy Kiss Áron tette.

A másik a legmagasabb elem, vagyis a klasszikusok nyelve. Az óvodában csak ennek a kétféle nyelvnek volna szabad hangzania. Ez után azonban csak vágyódni lehet, de elérni nem, mert hiszen magam is köznyelven beszélek, újságot olvasok, rádiót hallgatok és a számot nem öblíthetem ki örökösen, hogy csak ez a két elem maradjon meg benne. Az én feladatomban csak annyi, hogy fertőtlenítsen magamat a köznyelvtől, annyira, amennyire lehetséges. De hát mi is a klasszikusok nyelvében az értékálló? A zenei elem és a képelem. Rítmus, rím az egyik oldalon, a másik oldalon szimbólumok, trópusok, figurák: „Nincsen otthon csak az asszony, ki megfőzön, megdagasszon...“ (Arany János: Bajusz.) Az Isten is óvodai versnek teremtette. Ha valaki ilyen nyelven nő fel gyermekkorában, ennek a nyelvnek minden eleme tudat alatt tovább él a lelkében, felnőtt korában is. Hogy tudok magyarul beszélni, hogy előadásokat is tudok tartani és nem kell ezeket kínosan beemlélnem, ez azért van, mert 3—4 éves koromban tanyán és faluban tanultam meg a magyar nyelvet, azt, amely időálló elemekből áll. Klasszikusok útján minő mélységes szókinészet fog megtanulni a gyermek! Pl. itt van ez a szó: olcsószerrel. Benne van-e ez a szó az óvodai irodalomban? Pedig csak ezen az úton ajándékozhatjuk meg a magyarságot anyanyelvével. Középosztályunk jelenleg valami internacionális nyelven beszél, úgyannyira, hogyha az ember magyarul ír meg egy könyvet, csak azért, mert magyarul van írva, nem tartják tudományosnak. Értelmiségünk nyelve fordításnyelv. Egy német katonaiskolában matematikát kellett tanítanom németül. Nem tudtam, hogy van: „Legkisebb közös többszörös“. Lefordítottam németre, szóról-szóra és jó volt, mert a legkisebb közös többszöröst annakidején mi magyarok fordítottuk eredetileg németből. A baj az, hogy egész nyelvünk tele van ilyen szolgai fordításokkal. Figyeljük csak meg például a kör meghatározását: „A kör olyan önmagába visszatérő görbe vonal, melynek minden egyes pontja egy adott ponttól egyenlő távolságra van“. Amint látjuk, szóról-szóra fordítottuk le ezt a meghatározást is németből, még a mellékmondati szórendet is megőriztük. (A német mellékmondatban az állítmány a mondat végén van, csak ezért került a magyar mondatban a van szó szintén a mondat végére.) Min-

den meghatározásunkba belevittük ezt a nyelvünk géniuszával ellenkező szórendi törvényt. Hogy történhetett ez? Úgy, hogy azok a nagyon okos úri emberek, akik ezeket fordították, nem kaptak anyanyelvi nevelést az óvodában. Nagy baj ez, magyar fül szenved is e miatt nagyon. Arany János, ha valami magyartalanságot hallott, azt mondta: „Mintha sással metszenék fülem“.

A véggél tehát az, hogy ne csak nyelvi, de valóban anyanyelvi nevelésben részesítsük a mi kis társaságunkat. Csak örökértékű dolgokat adjunk nekik. Ne féljünk, hogy nem értik, mert az óvodában megtanultak, mint lappangó képzetek fognak bennük élni és egyszer csak előbukkannak. Csodálkozni fognak majd, hogy honnan van mindez bennük. Egyszerű a felelet: a lélek mélyéből feltörnek az örökértékű magyar fogalmazások. És itt ne csak a klasszikus nyelvre tessék gondolni, mert a népnyelv éppen olyan klasszikusan fogalmaz, mint a legnagyobb költők. Egy öreg bérest két napig jegyeztem gyorsírással. Minden szavát lejegyeztem, amit két nap alatt ejtett, és amikor felolvastam, kiderült, hogy minden mondása ütemes vers volt: „Vótam én ott, nemrégibe, nem vágták.“ „Dugok is, idele, ekkis kórót.“ „Van ott, kettő is, lúszekér, van ott, szekér.“ „Az amott meg, ez emitt ni, alkalmasint, megfial még.“ Amit mondott, mind versben volt, mert a népnyelv végtelenül finom anyag, sem elvenni, sem hozzátenni nem lehet. Ezeket kell tanítani: népnyelvet, közmondásokat, népdalt, minél többet.

Talán most két nehézséget sikerült eloszlatnom:

1. Az érthetőség kimériáját, Ne féljünk, hogy óvodistáink nem értik meg a megtanított verseket és szövegeket, mert hiszen úgysem az értelmet tanulják ebben a korban, hanem a beszéd technikai elemeit. Hány olyan kitételt tanultunk meg gyermekkorunkban mi magunk is, amelynek értelme csak később világosodott meg számunkra.

2. Attól is szoktunk félni, hogy a ritmus, rím és képek mellett olyanokat is megtanulnak a gyerekek, ami már nem kívánatos. Ettől se féljünk. Ez az a kor, amikor a gyermek teljes szókinése érdekében olyanokat is megtanulhat, amit első gimnazista korában már nem hagyyna nevetés nélkül. A hideg rázott, amikor a „Csodaszarvas regéjét“ kellett megtanítanom kis gimnazistáknak, mert szekszuális vonatkozások is voltak benne. Azt gondoltam, milyen jó lenne, ha már az óvodában megtanulták volna. „A béka-egérharcot“ nem merem elolvasni a hetedik gimnáziumban, — nem is lehet elolvasni — óvodai anyag. A magyar nyelvnek az alaprétege húsból és vérből van, annyira erotikus, hogy szintén csak óvodában tanítható. Erről a kérdéstről ennyire őszintén sosem mertem beszélni, mint itt. (Itt mertem először, ezt mint bókot mondom.)

Az óvodára nagyon nagy kincs van bízva, mert az alap-

réteget az óvodának kell lerakni. Az óvónő a legszebb feladatot kapta a jó Istentől, amit ember kaphat. Ez a szép feladat felelősséget is jelent. A legnagyobb felelősséggel tartozik az óvoda a magyar nyelv megtanítását illetőleg is. Rendkívül nehéz a feladat is, mert újra kell tanítani beszélni a magyar nemzetet. Ami nem sikerült II. Józsefnek, hogy idegen nyelvre kapassa a magyar népet, (Amikor Hegyaljára ment látogatóba, megnézni, hogy tudnak-e már arrafelé németül, a következő ékes szónoklattal fogadták: „Vakauf, vakauf, du stille Natur!“) sikerül most erőszak nélkül: kezdjük elfelejteni az anyanyelvünket. Még magyar szavakat mondunk, de már idegen szelvényben mondjuk. Hogy magyarul zengjen újra a magyar szó, ez csak annak az új generációnak adatik meg, amely az önök gondjaira van bízva. — Úgy veszem észre, hogy ez nemcsak a nemzeti génusz, hanem az Isten parancsa is. Mi ezt a parancsot a legjobb tudásunk szerint kívánjuk megvalósítani. Adjon az Isten hozzá elég türelmet, elég lelkesedést és elég sikert!

Az előadás után számos kérdés és hozzászólás hangzott el, ezeket is közreadjuk a rájuk adott feleletekkel együtt:

I. Hozzászólás: Hallottuk, hogy csak elsőrendű klasszikusok alkalmasak az óvodisták nevelésére. El is hittük ezt a tételt, de érdemleges munkába addig nem kezdhetünk, míg a felhasználható versek szövegek és népi termékek listája rendelkezésünkre nem áll.

Válasz: Nagyon szívesen összeállítom a magyar irodalomból az erre a célra alkalmas munkákat, sőt nagyon jó volna a következő kongresszus programjába egy ilyen szöveg-elemzést is beilleszteni. Ha a jó Isten éltet, meglesz.

II. Hozzászólás: Egyes iskola-látogatók megkövetelik a mese elmondását a gyermekektől. Mit tehetünk ez ellen?

Válasz: Megadom a császárnak, ami a császáré és Istennek, ami Istené. Ez a császáré. A mesélés olyan spontán dolog, hogy ezt nem lehet követelni. A beemlézés az óvodában tilos. Majd a felsőbbség is jobb belátásra fog jutni, de a tények átütő erejénél fogva. A gyermek pedig nem hal bele, ha emléz. Az óvoda nem tanításra, hanem játszásra szánt intézmény, hogy az olyan gyermek is, akinek nincs otthon gyerekszobája, megkapja az óvodában a gyerekszobát.

III. Hozzászólás: Miért jobb a népmese a műmesénél?

Válasz: Azért, mert a népmese formája kerek, azt a gyermek éppúgy megtanulja, mint a verset. Műmesét képtelen a gyermek elmondani. De azt kötelessége is elfelejteni. Honnan vegyük a népmeséket? Régebbi népmese gyűjteményeinknek az a hibája, hogy emlékezetből jegyezték le Arany Lászlók. A tartalom régi, de elmondva műnyelven van. Azért a mesék mégsem rosszak, hiszen Arany L. maga is költő volt. A nagyszalontai gyűjtés (Népkölt. gyűjt. XIV. kötet) már jól van gyűjtve. Általában a Népkölt. gyűjt. VIII—XIV. kötetei mind jók, mert a nép ajkáról jegyezték le őket.

A Benedek Elek-féle meséknek az a szerencséjük, hogy székely nyelvjárásban vannak komponálva. A népmesében különben az a jellegzetes, hogy egy mitológiai világ cselekményei, vallásos rendszerek jelennek meg

benne. Szimbolikusan fejezi ki az emberi élet egyetemes vonatkozásait. Ezeket nem utánozhatja a műmese.

IV. Hozzászólás: Van-e valami értéke az állatmesének?

Válasz: A mesében igazat kell hazudni. A műmesék s így az állatmesék sem igazat hazudnak. Hiába van ott mindegyiknek a végén a tanulság, nincs annak igazi ereje. Elmondjuk a gyerekeknek, és a végén mérgesek vagyunk, hogy nem fogott rajtuk. A műmese apró részekből épül fel, a népmese egy nagy egységből sarjad ki. Hány János pl. mikor hazudott, egyet sem hazudott. Mert a Hányban azt álmodja meg a nemzet, hogy milyennek kellene lennie viszonyának a császári házhoz. Ehhez persze Hány Jánosnak nincsenek adatai, csak azt mondhatja el, amit Nagyabonyban tapasztalt. A Kodály-féle Hány Jánosban pl. Hányt magához hívja a császárné és ilyeneket kérdez tőle: Hová való vagy? Hát az apád hogy van, meggyógyult már a podegrából? Jaj lelkem Ferencem, ha te egyszer meggyógyulnál: Hány azt feleli: Nincs arra más orvosság, csak a gyík-kenőcs. Hogy kell azt csinálni, kérdi a császárné. Hétéves gyíknak a máját fel kell aprítani apró kockára, minden hónapban holdtöltekor visszajáról meg kell keverni kilencszer, ezt háromszor kell ismétetni, aztán kész. Aztán a morva lakájhoz így beszél a császárné: Kete-pete, kikitaka, sundám bundám plotty. A morva nagy tisztelettel ráfelel, hogy plotty. Tényleg van az úgy, hogy a bíróné ténsasszony behívja a jőemberét, az meg kommandál ezt, vagy amazt, aztán vagy elfogadják, vagy nem. A tekintetes úrnál is bejáratos volt a Rót zsidó, egyszer-másszor németre fordították a szót, ő meg csak annyit értett az idegen beszédből, hogy sundám bundám plotty. Ilyen is van a Hányban: beszélek a pápával, káplán korábban eleget vacsorázott nálunk. Ennek meg az lehet az alapja, hogy a falubeli káplánból kanonok lett.

Az iskolában úgy tanultuk, hogy Oroszországban örökös hó van. Ezt Hány úgy értette, hogy a határon túl mindenütt örökös hó van. A Hány III. felv.-ban bemutatja a császár Hánynek az egész familiát. Jönnek a gyerekek. Vannak vagy huszan, egész kis énekkar. Engem is öreg rektor tanított, az is mondta, ha egyszer kihalna a fiág, nem öröklődne a korona. Ezért aztán annyian vannak, hogy a császár sohse marad fiú nélkül.

V. Hozzászólás: Lehet-e a tanulnivalót mesébe öltöztetni?

Válasz: Kísérleteznek ma is, hogy a nyelvtant mesével tanítsák. Ilyeneket mesélnek pl., hogy a magánhangzók a szülők, a mássalhangzók a gyermekek, mert hát ezek gyámoltalanok, szükségük van papára meg mamára. Kedves mese, csak hogy nem igaz, mert a magán- és mássalhangzók közt nem az a valódi viszony, mint a szülők és gyermekek közt. Műmese ez is, amely hazudik. A népmesét hazugságon rajtakapni nem lehet.

Bizony nehéz feladat vár önökre. De vállalniuk kell a szenvedéseket. „Aki én utánam akar jönni, tagadja meg magát, vegye fel az ő keresztjét.” De érdemes szenvedni egy szebb, egy őszintébb, egy igazabb és szentebb magyar világ érdekében.

Lesz-e angyal Oláh Máriából?

Ötödik elemista Oláh Mária kint valahol a perifériáról, barakklakó természetesen. Én bizony arról sem állok jót, nem ragadós-e némileg a keze, hiszen neveltetése a szülei házban aligha lehetett idáig makulátlan, mások az erkölcsi elvek Debrecennek fentemlített fertályában. Bajos azoknak szigorú különbséget tenniük enyim-tied között, akiknek az életében végzetes egyoldalúság következtében teljes-tökéletesen hiányzik az „enyim“ lévén minden mindenekben kivétel nélkül mindig a „tied“.

Igen csak ragadós az Oláh Mária keze, hiszen egész kicsi valója ragad szörnyűségesképpen. Úgy, ahogy van, veszedelmes közvetlen közelében tartózkodni, olyan nagyon ragad mindene. Elragad az emberre kosz, piszok, szenny, élődsi, csatak, ami egyébként bájos gyermeki lényét idegen réteg gyanánt vastagon lepi. Nincs az embernek olyan érzékszerve, amely élénken hírt ne adna róla és élesen ne tiltakoznék ellene, hogy Mária pillanatnyilag ott tartózkodik tőszomszédságunkban, előttünk, mögöttünk, jobb vagy balkezünk felől, in der Reichweite, mondanám, ha német nyelven mesélnék szegénykéről.

Már az is nagy vívmány, hogy egyáltalában megeshetik ilyesmi és Isten után egyes-egyedül a tanítónéni személyes érdeme. Mert nem olyan egy-kettőre vagy pláne magától értődően beállott viszonyulás ám ez az imént vázolt: Mária meg egy úrféle egymás közelében. Mikor elsőízben kellett ennek a beiskolázási törvény értelmében megtörténnie, igen rosszul érezték magukat, a tanítónéni és legmegátalkodottabb ötödikes növendéke hasonlatosképpen. Tanítónéninek egész belső része remegett, sőt hullámozott a tömény retkesség láttára, a kellemetlen sikoltozás hallatára és a terjedező gyanús illatok első szízpantására már. A kisleány meg ott állott és ott rítt, orrából, dacosan felszegett fejjel, összeszorított ajaknélküli szájjal, négysegletes arcával, sanda szemmel vizslatva maga körül.

Nem mondom, tanítónéni is ember, húsból és vérből, legfőképpen pedig idegből egybegyúrt, anyja méhétől bűnös, esendő és gyarló teremtménye Istennek. Egy darabig bírta türelemmel ezt a buta és indokolatlan akaratoskodást, azután alaposan leteremtette érte Máriát, elkerítvén a nemjóját szurtos és maszatos voltáért is sok minden egyéb közt. Mondjam, ne mondjam, ha nem is mindjárt első intrádára, de napok multán bizony még „házi fenyítékben is részesítette“.

Éppen egy ilyen fenyítés közben történt valami, amit modern mai világunkban is bizvást nevezhetünk „deus ex machina“-nak. Tanítónéni nem elvakultan büntetvén, sőt szeretve is a lehetőséghez képest Máriát, ráért őt közben szemmel is tartani. Ez volt a szerencse. A jelenet rövidebb ideig tartott, mint elbeszélhetem, de egy hosszú életre beleégett a fotografiája tanítónéni puha, jó szívébe. Ahogy ugyanis elkapta a kislány

tekintetét, megdöbbenve állapította meg, hogy az akkurat olyan, mint a mindenünnen kihajkurászott, elkurgatott, meg-rugdalt kutyák gyanakvó, lapos, ragaszkodó és mégis ellenséges ide-oda vizslatása.

Nyomban megértette ekkor tanítónéni, hogy ezzel a gyermekkel más nyelven kell beszélnie, mint ahogy idáig mások beszéltek vele, vagy ahogy akár csak ő maga is értekezett. Hiszen ezt a mai szent napig mindenki ütötte-verte, nyomorgatta, taszigálta, hátbavágta, rúgta, pofozta, szídta, gyalázta, főképpen pedig riktérozta kedve vagy szeszélye szerint. Azt mondta hát neki mindjárt másnap délelőtt:

— Te, Mária, ezentúl te tartod tisztán a táblát, megértetted?

Mária rángatta a vállát, nézte konokul a nagylábaujját és még azt sem válaszolta rá, hogy papucs.

Tanítónéni hozzátett tehát még egy-két zokszót a kitanításhoz:

— Mert már én igazán csak benned bízom.

Felragyogott mindezek hallatára Mária eddig bádoggfényű tekintetében valami drága, ismeretlen fény-e, vagy melegség, magam sem tudom. Elég az hozzá, hogy attól kezdve olyan ragyogóra nyalta a vizes ronggyal a táblát, akárcsak a fekete szurok. Három hétre rá meg, valami beszéd- és értelemgyakorlati beszélgetés alkalmával, már fel is nyújtotta az ujját, igaz, hogy egyelőre csak félvállmagasságnyira, de mégis csak annak jeléül: akár hiszik, akár sem, részt tudna és részt is óhajt venni a közös szellemi megerőltetésben.

Telt-múlt az idő, Mária már annyira emberszámba kezdett menni, hogy kiművelt emberfő mivoltára immáron féltékenyen vigyázni is kénytelenült. Röstellem váltig, hogy ilyesmiket kell bevallanom róla, de hát nincs különben: össze-vissza hazudozott az istenadta, annak a kedvéért, hogy elhiessük, egy idő óta rendszeresen mosdik otthonában, a barakkváros valamelyik nyomorúságos kis vackában, ha igaz. Hát nem volt igaz. Lavort, törülközőt, szappant kifantáziált magának az árva, de hát a végén belevesztett mégis. Egyfelől azt már nem tudta — megfelelő tapasztalatok és élmények híján — elmesélni, hogy mosdanak lavorból, szappannal és törülközővel, másfelől a zöldkeresztes nővér is rávallott szörnyen, hogy azt mondja, dehogyan van önáluk lavar, szappan meg törülköző, dehogyan van...

A napokban héthatárraszóló örömmel sugározta világgá tanítónéniének az adventi nagy örvendetes üzenetet.

— Tessék már elképzelni. Az ünnepélyen betlehemet játszanak és én leszek az egyik angyal. Angyal leszek, tanítónéni, én fogom a betlehemet félfelől. Fehér ruha lesz rajtam, angyal leszek.

Durcás, gyanakvó, csúnya kis arca egészen beleszépült.

Hát hogysis ne. Oláh Mária, barakkklakó kis nyomorultja, fehérruhába öltözködik, angyal lesz és a betlehemet fogja félfelől. Megtisztító, megszépítő, boldoggá tevő ereje van az ilyeneknek.

Híre szaladt a nagy örömmel barakkokszerte és az iskolában osztályokszerte egyaránt. És ez volt az öreg hiba. Hiszen ilyenformán igazgató úrnak is a fülébe jutott. Azon nyomban konferenciára hívta össze az egész tanítótestet.

Valljuk meg őszintén, tiszta színvaló igaza volt az igazgató úrnak, ekképen cselekedvén. Ő felelős a rendért, meg az iskola jó hírnevéért is, ügyebár. Hát hogy is volna az lehetséges, hogy egy karácsonyi ünnepélyen egy kéteshírű családnak maga személyében nemkülönben rosszmagaviseletű tagja legyen angyal és gyászolókörmű, retkes kis kezével tartsa a ragyogóan fehérre sikerített betlehemet félfelől — gondolatnak is groteszk, nemde?

Tanítónéni ugyan hűségese védőügyvédjévé bátorodott szegény kis védencének, de nem használt az semmit. Szóló-egyedül maradt, a tantestület igazgató úrral az élén Oláh Mária anyalsága ellen látta jónak dönteni.

Nem lesz angyal Oláh Máriából idén karácsonykor, szomorodott szívvel adom tudtára mindenkinek, kiket tán sorsa érdekel. E nagy szomorúságban halovány kis örömem szerény mécsvilága világol csupán, hogy nem lesz angyal helyette senki sem. Ennyit azért mégis kiharcolt érdekében tanítónéni nagy ékesszólása, belátta igazgató úr, meg a tanító-testület is. Ne fogja a betlehemet se egyik fél felől, se másik fél felől senki, ha már Oláh Mária egyik felől se foghatja. Nem szabad ilyen előrehaladott stádiumú örömet, ilyenkor már, egészen és mindenestül megsemmisíteni, sőt megszegényíteni. Nem lesz angyal idén karácsonykor sem Oláh Mária, se senki Nagydebrecen egyik kültelki iskolájának karácsonyi ünnepélyén.

Szomorú karácsonyom lesz az idén. Sajátmagam gyermekeinek széles örömebe beleszomorodik Oláh Mária elrontott öröme. De ez még minden gyászfeketeségében a kisebbik baj lenne. Nagyobbik fele a szomorúságomnak abból a kietlen gondolatból táplálkozik, hogy ezerkilencszázegynehány esztendő múltán mai napig változatlan a helyzet. Krisztus és a kisdedek közé odaállanak a hű tanítványok és Krisztus-ellenes pedagógiával „viselkedve“ meggátolják amazok találkozását. Pedig Krisztus ma is változatlanul azt mondja, amit akkor mondott, hogy: engedjétek hozzám a kisdedeket. Oláh Mária megtisztálkodott, fehérbe öltözött, a betlehemet szeretné fogni félfelől. Ti, csupa rendes, bűnnélkül való, korrekt emberek: engedjétek hozzám a kisded Oláh Máriát, meg a többi Oláh Máriákat, ne álljatok közibénk, engedjétek hozzám őket, hiszen övéké a menyeknek országa!...

Gyermekeink az óvóhelyen.

Este későn érkezik meg a vonatom vidékről, mire hazaretek, mindenki az igazak álmát alussza már. Ahogy megyek egyre beljebb a hálószobába, a kis kézi lámpa pislá fényénél látom ám, hogy a legkisebbik lányom lerugta magáról álmában a paplant. Visszahőkölök. A gyerek ruhástul fekszik az ágyban.

— Hát ez meg már miféle új divat? — kérdezem értetlenül. A feleségem azonnal kitalálja, mire vonatkozik az általánosságban tartott kérdés.

— Nem bírok vele. Valamelyik este levetköztettem, erőszakkal, megvárta, míg elalszom, aztán csöndben, mint egy kisegér elkezdett motozni maga körül, felöltözött újra. Attól fél, légiriadó lesz megint s nem tud elég gyorsan magára kapni mindent.

Eszteendője múlik, de a kilenc-tízesztendő gyermekek mind-ezideig nem mernek esténként kényelembe helyezkedni miatta. Istenem, vajjon megtudhatjuk-e, sejtethjük-e valaha, mekkora mérvű ismeretlen félés költözött beléjük akkortájt? Megmérhetjük-e hozzávetőlegesen legalább, milyen változásokon, vagy legalább is módosulásokon átmenve alakult a lelkük olyanná, mint amilyen most — voltaképpen nem is sejtjük, hogy igazi lényege milyen is lehet hát.

Mikor mi voltunk ilyenkorú gyermekek, mi még nem ismertük ezt az élményt: ropognak a fegyverek körülöttünk, mellettünk, süvít, sistereg és robban a bomba fejünk felett. Gyerek — gyerek — hangoztatja a közfelfogás, mintha csak azt akarná vele vallani, hogy egyik olyan, akár a másik, talán a kis Kain meg a pirinyó Ábel is efajtaképpen voltak gyermekek, akáresak a maiak azok. De vajjon igaza van-e a közfelfogásnak, mikor ezt a tételt felállítja és hangoztatja. Vajjon nem másként voltak-e gyermekek Kain és Ábel és valami ettől egészen eltérő módon és modorban gyerekeskednek a mi kicsinyeink? Hiszen — evidens — hogy az első emberpár életében a Paradicsomkert ellen soha senki bombatámadást nem intézett.

Nem visznek-e vajjon gyermekeink holtigvaló, kitörülhetetlen emléket magukkal ezután elkövetkezendő felnőtt életükbe ezekről a légítámadásos éjtszakákról, hirtelen felszerkenésről, szirénák üvöltöző hangjáról, lázas öltözésről, lefelé trappolásról a vaksötét lépcsőkön, sápadt, néma kucorgásról a légvédelmi pincében, távoli dörrenésekről, közeli roppanásokról, egy kicsit többé-kevésbé önmagukból kikelt többi lakóiról a háznak? Nem válnak-e vajjon ezek a gyerekkori elfelejtethetlen, kitörülhetetlen emlékek miatt másképpen felnötteké, mint amilyenekül bennünket a mai nap ért és imé, megszámloltat, sőt egy kicsit — nagyon diszkrétén — felelősségre is von? Csak annyi ez a

felelősségre vonás, hogy megérezzük: nem tudunk nekik ilyenkor érdemlegeseket mondani megnyugtatójukul, hiszen — ismétlem — nem ismerjük a helyzetet. Mint gyerekek, sohasem jutottunk hasonló körülmények közé. Dadogunk és hápogunk tehát, úgy lehet, erélyeskedünk is, de ki tudná azt közülünk, valamelyes haszonra-e vagy semmi hasznára cselekszünk és főleg melyikünk merné azt állítani, hogy helyesen és legmegfelelőbben viselkedtünk?

Csupa szóközi kérdés ez mind, hiszen lelkünk mélyén nagyon is jól tudjuk, hogy igenis egész életre szóló élményként raktározzák el gyermekeink mindazt, ami kis életükre hirtelen rá-rászakad. Ifjúkorunk természettudományos érdeklődésének sokat emlegetett fehérbundájú nyuszijai ők, akiknek a rozsdavörös színű talajtól elütő színfoltot árulkodón hivalgó szőrméjük egykettőre változik, mihelyt embernemlakta szigetük megtelik oda-vetődött vadászokkal. Ezt a változást az anyák vadul dobogó szíve tanácsolhatta nekik, az anyáké, amelyek nem képesek már olyan nyugodt szívek alatt kihordozni kicsinyeiket, amilyenek alatt őket hordozták szüleik, hogy bundácskájuk változatlanul fehér maradhatott volna.

Hát persze, hogy nyoma marad gyermekeink felnőtt-életében is mindannak, ami gyermek-életükben bélyegzőerejtű, irányjelölő és magatartás-előíró mozzanatokként végbement és hatást váltott ki. Ez még csak nem is kérdéses. Más valami problematikus. Az, hogy mennyi mindebből pozitív és mennyi negatív előjelű hatás vagy élmény-komplexus? Életre vagy halálra kúksolnak-e gyermekeink légítamadások alkalmából a légóltalmi helyeken? Többek-e azáltal egykori gyerekvultunknál vagy kevesebbek? Esetleg változatlanul ugyanolyanok, vagy ugyanakkorák, akárcsak akkorvaló önmagunk?

Még mielőtt ezt az utóbbi kérdést megválaszolhatnám, a válasz minéműsége érdekében hadd fűzzek valamelyes észrevételt ahhoz a felmerülhető megjegyzéshez, hogy az talán mégis csak túlzott idegességre vall egyik-másik gyerek részéről, ha hónapok múltán sem mer esténként levetközni s úgy feküdni, „mint egy földi koporsóba“ ágyacsájába. Bizony nem idegesség ez, legfeljebb ösztönös óvatosság. Legutolsó légiriasztásunk alkalmából nem tartózkodtam Budapesten, csak hírből tudom, mi volt, hogy volt akkor. De mikor néhány nap múltán hazaérkeztem, a legidősebb fiam ágybafekvő betegen fogadott. Ő bezzeg levetközött akkor este s hirtelen felszerkenve csak papucsot rántott, úgy igyekezett lefelé a lépcsőkön. Közben a nagy sietségben lemaradt a papucs a féllábáról és mezítláb kellett szaladnia.

Legegyszerűbb felelet az volna ezek után a feltett kérdésre, hogy gyermekeink sérült lélekkel jutnak el a felnőtt korba s gyermekségük háborús sebeinek legalább is sebhelyei koporsójuk bezártáig minden történelmi időváltozáskor többkevesebb hevességgel sajogni fognak. Egy körülményről azonban megfélekedoznánk, így vélekedvén. Még pedig egy fontos s esetünkben talán döntő körülményt hagynánk figyelmen és számításán kívül. Azt, hogy gyermekeinkről van szó, nem magunkról.

Gyermek — sok minden egyéb közt azt is jelenti, az élet teljes potenciájú kezdősebessége, elhasználatlan energiakészlete, egészen rendkívüli fokú alkalmazkodó, abszorbeáló, asszimiláló és regenerálódóképessége. Legeslegelső sorban pedig gyermeknek lenni annyit jelent, mint pozitív lénynek lenni és éppen ezért minden életmegnyilvánulásra, pozitíve hatni vissza, annak pozitív elemeit tenni magunkévá. Jól tudom, hogy vannak elegenden, — hogy úgy mondjam — felnőtt jellegű, csekélyebb értékű gyerekek is, akikre mindez nem vonatkozik, de „a“ gyerekek mégis csak olyan, amilyennek fentebb vázoltuk, tehát gyerekseregeinknek a nagyobbik fele is szakasztott ilyen. Lássuk, ők a maguk őszinte, robusztos, elpusztíthatatlan, örök gyermekségükben mit mentenek át az óvóhelyekről felnőtt éveik tanulságaiul?

Az a kis ruhástul ágybafekvő lány, idők multán egyszer mégis csak levetkőzik, rájön, hogy magatartásának módszertani hibái is vannak. Alaptanulságát azonban valószínűleg magával viszi majd azutánra is, holtanapjáig talán. Legalább is komoly veszteség volna, ha nem tenné. Légy résen és légy mindenre elkészülve, mert az élet tele brutális meglepetésekkel.

Mi, kedves felnőtt társaim, valljuk meg, jóval elfogulatlanabban vetettük bele magunkat az élet folyójának hűs habjai közé. Azért gondoljuk, hogy gyermekeink félelemmel szívükben ülnek az óvóhelyen, mert a magunk amatőr-magatartásához mérjük az ők alapjában véve professzionista maguktartását és hát hogyne — rosszul mérjük. Úgy gondolkozunk, ha én, a nagy, ilyen idegenül és félszegen érzem magam, hát még ő, a kicsi. Pedig ő, a kicsi, éppúgy van ezzel, mint a repülőgéptípusokkal és az autómárkakkal: beleszületett a magátólértődöttség nekem fogytig érthetetlen relációjába. Ő már tudomásul vette, ami nekem soha többé nem tűnhetik természetes állapotnak, mivel egészen más körülmények közé születtem s egészen más viszonyok közepette éltem jó darabig, azt t. i., hogy az élet esupa meglepetés. És igazodott is hozzá: résen van, mindenre elkészült.

A papucsavesztette kis férfiú is pozitívumként viheti ma-

gával kellemetlen élményeit: viseld a sorsodat, mert jóvátétel nincs, megállni nem lehet, az élet eltipor, másokra pedig nem nagyon számíthatsz. Ennek a tanulságnak a legutolsó tétele csak látszólag individuális kollektív világunkban. Másokra igenis számíthatsz, számíts is, sőt vedd tudomásul, hogy rád is van igényük azoknak a másoknak, de... csak a menetoszlopban. Abból kilépni, azt akadályozni, annak a menetirányával ellentétes irányban haladni nem szabad, nem is lehet, legfeljebb az eltiportatás veszedelme árán. A többi tétel is csak első halásra vagy olvasásra olyan kegyetlen. És — ne feledjük — csupán a mi fülünknek vagy szemünknek, akiket irgalmatlan igazságok hideg lehellelte felnőtt korunkban esapott meg legeslegelőszőr. A mi gyermekkorunk és ifjúságunk úgy telt valahogy, mint egy hatalmas edzés vagy elődöntő mérkőzés az élet későbbi atlétikai versenyére. Úgy tanultuk, hogy bizonyos gesztiók elvéthetők eleinte, az ember leveri ugrás közben a pálcát, de lehet azért „javítani“. Életünk későbbi során, sajnos, kiderült, hogy ez is csak illúzió. Minden csak egyszer fordul elő a földi létben s a pillanatok jóvátéhetetlenül és visszahozhatatlanul elszállnak. A sötét lépcső kis vándora már a tiszta igazságot „hívta elő“ élményeiben, amelyet aztán egy tíznapos influenza még „fixált“ is számára. Vigyázz a papucsodra gyerek, mert nincs megállás, ha lemarad a lábodról, mezítláb kell odább tapicskolnod. Tovább megyek, ha nagyon kellemetlen emléke ez az influenza, annak melléktermékeként még egy olyan felnőtt is válhatik hősüinkből, aki életének egy még csak ezután elkövetkezendő sötét lépcsőjén odavilágít zseblámpájával az előtte esetlő-botló kisgyermeknek tétova kotorászásai elé, vagy lehajlik és kezébe adja a papucsát, legrosszabb esetben felnyalábolja az egész mozgó kis batyút s úgy megy tovább: foga közt a maga pakkja, jobbkezeiben egy kalimpáló fiútest, baljában egy félpapucs meg egy villamoszseblámpa.

*

Ez a valószínűtlen színekkel kipingált altruista annál nagyobb valószínűséggel megépülhet majd ma még kisgyermekségüket élő utódaink sorában, mert ez a generáció nem fog már ugyanazzal a vak rémülettel, a mi pánikhangulatainknak megfelelő fejvesztettséggel lefelé tolongani a sötét lépcsőkön, ahogy mi szoktunk. Tehetségtelen kezdők, homlokegyenest ellenkező világnézet beidegzettjei. Mindúntalan megfedekezünk róla, hogy a mi gyermekkorunkban az volt a közhiedelem: mindig Ferenc József lesz a király, mindig két krajcárért fogunk adni egy kiflit és soha többet nem lesz háború. Azóta Ferenc József réges-régen meghalt, megdrágult a kifli. Igen, ez így van, de az idegeinkben mindmáig az az igazság él.

Gyermekeink — a ruhástól alvó is, a félpapucsos is —

ott ülnek az óvóhelyen és számítgatják, milyen messze vagy milyen közel eshetett le a legutolsó bomba, amely megreszketette alattuk a földet, fölöttük a padlást, körülöttük-mellettük a falakat. És a mienktől merőben eltérő, új igazság kezd sarjadzani bennük. Az ok és okozat viszonya, amelynek hálózatában mi nagy ügyesen és szerfölött óvatosan építgetjük a magunk kis életét, mindenesetre nyom nélkül eltűnt az ő lelkükből.

Milyen szabadok hozzánk képest, Uram Isten, milyen szabadok. Milyen nyugodtak és milyen erősek.

Irodalmi nevelés.

I.

Ballagnak a nyolcadikosok. Az egyik prematurusjelölt meghatott hangú búcsúbeszédet tart. Azt mondja többek közt: *Elindulunk az élet nehéz küzdelmébe, de ebben is van vezetőnk, az a fátyla, amelyet ez az iskola adott a kezünkbe.* Igazgató úr lendületes szavakkal válaszol. Utolsó passzusai szóról-szóra így hangzanak: *Mi volt az erő, ami visszatartotta a tanulókat a nagyobb kilengésektől? Az alma mater hagyománya, nevelő ereje, a lelkekre való erős hatása. Iskolánk mindig bevezethetetlen vára volt és lesz a hazafiatlan, keresztyénellenes áramlatoknak.*

Ha már éppen iskolai példánál tartunk, hadd másoljam ide egy szülő levelének legtanulságosabb részletét. Nem mama írta, hanem papa, aki — melleleg megjegyezve — egyetemi végzettségű, doktorátust tett „értelmiségi“: *Értesítem, hogy fiamat e hanyagságáért megfenyítettem, mely feledékenysége többé nem fog előfordulni.* De hogy a mamák se maradjanak ki, íme itt egynehány sor egy egyébként szintén okleveles valaki, azonkívül főtanácsosné öméltósága leveléből: *Nagy-mama is igen szeretne Pestre rándulni, de arra bízattam, míg nyugodtabb idők járnak. Férjem most már harmadnapja a ménesben jár, holnap valószínűleg hazakészül.* Befejezésül egyik vezető elménk néhány szavát idézem. *Ha a demagógiától megrettent felelősek azt hiszik azután, hogy símogatással kivehetik a szelet a forradalom vitorlájából, ezzel csak olajat öntenek a tűzre és a lejtőn megindult kő feltartózatlanul gurul tovább.* (NB. A példamondatok nem máról, még csak nem is tegnapelőttről keletkeztek, mert mindenkinek az érzékenységét kímélni szeretném. 1915-ből származik a legrégebb és 1939-ből a legújabb adat, a szerzők közül aki még életben van, az is nyugdíjas már.)

Akármilyen gyöngéd lélek lakozik is bennem, mégsem hallgathatom agyon merő jóindulatból, hogy szörnyűségek-

nek, sőt tragikusoknak találok a fenti idézeteket. Méltóztassanak csak elképzelni. Nyolc álló esztendeig járt naponként középiskolába egy jóeszű gyerek s most életének tizennyolcadik évében azt olvassa le a papírlapról fülelhallatára, hogy a *küzdelenben a kezébe adott fáklya neki vezetője*. Az, aki ezt a különös fáklyát a kezébe adta, igazán nem tudom, enyhítő vagy súlyosbító körülménynek vegyem-e, úgy válaszol ugyan erre a búcsúzóra ex abrupto, de aztán hat hét múlva nyomtatásban is változatlanul hagyva a rögtönzést, ahogy literátus férfinak igazán nem volna szabad. Mert hiszen így voltaképpen nem egészen értjük, a hazafiatlan és keresztyénellenes *áramlatoknak* a bevehetetlen *vára-e* az alma mater, vagy egyéb. Az is titokzatos, számomra legalább egy kicsit, hogy lehet *símgatással kivenni a szelet a vitorlából* s mi köze ennek a *tűzre öntött olajhoz*, meg a *lejtőn lefelé guruló kőhöz*. Nagy szelidséggel és határtalan elnézéssel sem mondhatok egyebet mindezek olvasára és hallatára: *nem tudunk magyarul*, de úgy látszik, *nem is kötelező* értelmiségünk köreiből a *magyarultudás*.

Nem vádképpen írom ezt ide, csak egyszerű ténymegállapításképpen. Ami vádként vijjog kifelé belőle mégis, hadd illessen teljes egészében bennünket, még csak ne is az iskolát, mint intézményt, hanem a nevelést, mint elvet vagy filozofikumot, amelynek ez idő szerint bizonyos vonatkozásban „hátramoszdítója” vagyok. Önmagamát marasztalom el azt írván, hogy *anyanyelvi nevelésünk körül lehet valami nagy baj*, ha diák, tanár, felelős politikai tényező, valamint az egész magyar értelmiség egyformán keserves rosszul fogalmaz az anyanyelvén.

II.

Ha elképesztés, vagy botránkoztatás vagy csak egy kis szenzációhajhászás volna is a céloim, szerfölött érdekesen egészíthetném ki az előbbi képet. Nem kellene egyéb hozzá, hiszen mind az öt példaképpen említett magyar testvérünk személyes jóismerősöm, oda kellene lépnem egy-egy óvatlan pillanatban valamennyiükhöz s kiszednem a kezükből azt a *könyvet*, amelyet éppen akkor olvasnak. Aztán néhány lépést nem kellene elrestelnem a *könyvszekrényükig*, hogy sajátkezűleg tehessem helyre az in flagranti kapott olvasnivalókat. Tízperces beszélgetés fejezné be ezt a kis detektívtörténetet-utánzó jelenetet, a delikvensnek *olvasási kedvének irányáról és kiterjedéséről* szóló. Kiderülne, hogy *értelmiségünk* nemesak jelenleg magával-jótehetetlen nyelvi téren, de jövőjét illetőleg is fel kell hagynia minden reménnyel. Soha jobbra nem fordulhat sorsa immáron, hiszen *nem tud olvasni*, nyelvi képességei tehát lassú kiszikka-

dásra vannak ítélve. A nyelv az ő lelkében nem bőven áradó kútforrás, nem zúgó folyam, még csak nem is szélestükrű tó, hanem bűzös pocsolya, amelynek analizálásába még a sokatpróbált kémikus-szív is beledöbben és a szenttelen tudós-orca is bele-sápad.

Nincs is egyéb hátra, provokáljunk még egy végső eszme-váltást arról, mit adott ennek az öt különböző értelmiségű individuumnak az iskolájuk útravalóul irodalmi hamubasült-pogácsaképpen, kiderül minden bű, baj, bűn és átok. Hát ugyan hogy tudnának magyarul, ha nem tudnak olvasni és *hogy tudnának olvasni, ha nem tanította őket soha senki*. Hiszen mostani olvasmányaik és *jelenlegi* olvasókedvük *nem folytatása iskolai tanulmányaiknak*. Amit olvasnak, nem azért olvassák, mert kötelező olvasmányuk volt annak idején, mondjuk *Kemény Zsigmond báró* regénye, a *Zord idő* és ahogy olvasnak, nem azért nem cselekszik egyébképpen, mert a magyar nyelvi és irodalmi órákon tanárjukkal és tanulótársaikkal közösen olvasták és elemezték, hogy közismert aktust emlegessek, *Arany Toldiját*. Az a pusztá tény is, hogy egyéb tennivalóik közt néha csupán elvégzetlen maradt kötelesség lelkiismeretfurdalás formájában, máskor időtöltésnek, ismét máskor társadalmi szokás-képpen, az is megeshetik azonban, hogy igazán lelki szükségletük kielégítése végett ott szerepel az olvasás: aligha annak a másik ténynek egyenes folytatása, hogy a középiskolában meg kellett tanulniok az irodalom történetének fontosabb változásait, nevezetesebb dátumait és standardművei válogatott katalógusának a címszavait. Nem híven jellemzem ezt az elméműveletet, ha azt állapítom meg róla, hogy értelmiségünk „cigányfülre“ olvas. Formai igazam van így, nem lényegbeli. Valami egészen másról van szó a lényegét illetőleg. *Csömört kapott* értelmiségünk az iskolai irodalmi neveléstől és ezért fanyalodott valami egészen másra, mint amivel az iskola eltelette. Hogy aztán ezzel az egészen mással úgy él, ahogy a maga kínján ilyesmivel élni megtanult, az, meghiszem, hogy a lényegen innen „cigányfülre“ játszásnak, „fejnaturalista“ erőlködésnek tetszik. Tanulsága mindenestre az, hogy az *iskolában nemcsak az anyanyelvi, hanem az irodalmi nevelés körül is súlyos bajok lehetnek*.

III.

Ez idáig csupa panasz, meg zsémbelés, meg sápítózás. Az is marad semmihasznára, ha orvosságot nem ajánlunk a kórságos nyavalya ellen. Mert az, kórságos nyavalya, hogy nálunk éppen azok nem tudnak élni a szóval, akiknek pedig mesterségük volna.

Alig merem megvallani, hogy öreg hiba, ha így áll a dolog, mert orvosság ennek a nyavalyának már nem használ. Ha használna, régen elmulhatott volna bizvást, hiszen esztendők óta kuruzsolják mindenféle *magyarosító kúrával*, kiejtés-versenyen kezdve fel egészen az idegen szavak irtásáig. Középiskolai tantervünk merés-merevül újjászületett. Eltörölték a stilisztikát, a rétorikát, meg a poétikát. Egy álló esztendőt szánnak négy klasszikusunk, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai ismeretetésének. Fogalmazástanítás közben főképpen a tanulók élményeit igyekeznek kibányászni. Minden hiába. Soha a közhelyek olyan buján nem tenyésztek, mint ma, soha irodalomellenesebb hangulat értelmiség szellemi életén el nem terpeszkedett olyan szélesen és kényelmesen, mint napjainkban, soha az „édes honi szót“ pöszébben nem selypítettük, mint az urbánus és népi irány tudatosító harcainak kellős közepette.

Kétségbe kellene esnünk, ha a nyavalyákat csak kommentálások gyógyítanák. Életrend megváltoztatástól múlik el a legtöbb betegség. *Nyelvi és irodalmi nevelésünk is megjavul, míhelyt az iskolában megváltozik a tanárok és diákok eddigi életrendje, a pedagógiai, esetünkben jelesül nyelvi és irodalmi alapviszony.*

Nem a szaknyelvem nagyképűsködik, miközben ez a különös kitétel a tollam alól idekiváncozott. De tréfán kívül olyan súlyos a kór, hogy már az alapszövedéket is megtámadta. Irodalmi nevelés során éppen csak ezt a három alapvető ténytet szoktuk elhanyagolni, hogy az *irodalom a nyelvhez, a gyerekekhez és a neveléshez*, tehát a diáknak és tanárnak a relációjához képest sajátságos módon más az *iskolában*, mint az élet egyéb alkalmából és frontszakaszain. Iskolában csak az az irodalom lehet élő és potens, amely e három tényezőhöz viszonyítva bizonyult életképesnek.

IV.

A *nyelv* konvencionális jelrendszer, melyben én és te megérthetjük egymást. Én, aki beszélek, úgy adok jelt neked, aki hallgatsz engem, hogy azt a jelt ne csak én adjam, de te is felfoghasd és ha ez végbement, te megértettél engem.

Miféle kísértő ereje van ennek a viszonyulásnak? Egy gyökérből eredő kétágú a kísértés. A nyelv rendszere *konvencionális*. Ha nagyon az a főtörekvésem, hogy segítségével magamat kifejezzem, *erőszakot követek el a konvención* és modoros vagy tulontúl szubjektív, vagy érthetetlen leszek. Ha mindennél az szeretném, hogy megértessem magam veled, *bálványimádón tisztetem a konvenciót* és sablonos közhelyeket ismétlő, gépies, mindennek felett pedig üres maradok. Az iskolában mind-

untalan elkövetjük, hol az egyik, hol a másik hibát, de különösen a másodikat, mert az a könnyebbik vége a dolgunknak.

A *gyerek* nem is ilyen egyféle módon más, mint mi felnőttek, hanem négyféleképpen az, iskolai életének rendjén előbb *gyerek*, aztán *növő gyerek*, majd *serdülő*, végül *adolescens* (növendéklegény és eladólány). A nyelv is négyféleképpen más az ő szemében és az ő számára mindaddig, míg meg nem nő és érett férfi vagy nő nem válik belőle. A nyelv is, mint minden szellemi társas megnyilvánulás a gyerekeknek *játék*, a növő gyerekeknek *munka*, a serdülőnek *törvény*, az ifjúnak *kritika tárgya*. Az a nyelv tehát, mellyel én, a felnőtt viszonyulok hozzá, a gyerekeknek valami *technika*, a növő gyerekeknek *eszmény*, a serdülőnek *érték*, az ifjúnak *világnézet*.

Az *iskola* e tekintetben azt az alapvető hibát szokta elkövetni, hogy már a *gyermek*ek körében megértésre tör. Pedig sem a gyermeknek, sem a növő gyermeknek nem kell még a mi nyelvünket érténie. Megértésre csak a serdülők törhetnek, az ifjaknak meg már nem kell érteniök a mi nyelvünket. *Hadd játsszék a gyermek* a nyelvvel, úgy lesz az övé a technikája. *Hadd dolgozzék a növő gyermek* vele, törekedjék és verejtékezzék, iparkodjék megközelíteni a mi nyelvünkben számára adódott eszményt. *A serdülő ismerje meg* és tisztelje dogmatikusan a sok egyéb között azt a *törvényt is*, mely a nyelvben megnyilvánul, neki igazán értenie kell, megértenie bennünket és igazodni önnön nyelvében mindenhez, amit törvénynek ismert meg, látott be és megvalósítani törekszik. Az *ifjú*, a hivatalból kritikus már ne elégedjék meg ennyivel, *sámára legyen* a nyelv is, mint az egész lét, megoldásra váró örök titok, nagy kérdőjel, *probléma*.

A *tanár a diákhoz képest* ne értelmiség legyen, tehát ne szakember, hanem *szofokrácia*: saját feladatkörének a *papja*. A diák ugyanis már csak életkoránál fogva is „ifjúság“, az ifjúság pedig magasabbrendű (mert akarati) létforma, mint az értelmi hangoltságú „szakember“ vagy az érzelmi típusú „költő“ vagy „műélvező“. Az iskolának súlyos bűne, hogy az irodalmi nevelést vagy széplelkekre vagy szakműveltséggel rendelkező tudósokra bízza, nem Platon-szerinti „filozófusok“-ra, akik mint a legmagasabbrendű létformában élők, egysesyedül hatnának „növelően“ a szebb jövőendő örökösire.

V.

Hogy jelentené most már praktikusán az igazi irodalmat az iskolában az ilyen *nyelv*, az ilyen *gyerek* és az ilyen *viszonyulás* diák és tanár közt egy ilyen „*filozófus*“-nyújtotta garancia formájában?

Kezdjük mindjárt a végén. A „filozófus“ nem tanítana az irodalomról (ami a legunalmasabb és legeszmörletesebb, bár legmegszokottabb eljárás módja a „szakművelt“ tudós tanároknak). Nem élvezné az irodalmat, mint a „széplélek“ műélvező típusú tanár (akiből ugyan áradhat némi szuggesztív erő, de alig elegendő arra az egy órára, ami éppen eltelőfélben van ilyen alkalmakkor). Nem árasztana magából irodalmat, mint az elvetélt fűzfapoéta „költő“-tanárok (akik sajnos, legfeljebb a diákban is heveny gyulladásossá fertőzik az addig lappangó dilettantizmust). A „filozófus“ maga viszonyulna irodalmilag akár úgy, hogy az irodalmat képviselné a másik félhez képest, akár úgy, hogy irodalmi igényt jelentene a másik fél minden nyelvi megnyilvánulásakor. Ennek következtében első esetben irodalmat adna, a másodikban irodalmat kapna.

Ezt nem tehetné egyébképpen, minthogy közege mindig az a bizonyos nyelv volna, amely sohasem egyéni túlkapás eredménye, de sohasem is frázis. Ilyen nyelv csak egy van: igazi, hamisítatlan anyanyelvünk. Sohasem lehet ez a köznyelv, hiszen a köznyelv Skyllája mindig a konvenció frázisai, Charybdise pedig az a mindenkori erőszak, amelyet egyéni dadogásaink vesznek leggyakrabban rajta. Anyanyelvünk konvencionális jelrendszere a népnyelv, az a diadal pedig, melyet az egyéni mondanivaló esetenként sikeresen aratott rajta: klasszikusaink oeuvre-jei. Iskolában, irodalmi nevelés közben más nyelvnek elhangoznia nem volna szabad. De anyanyelvünkön csak a szofokráciánk ért, anyanyelvén csak a „filozófus“ beszél.

És csak abból a felnőttből válhatik „filozófus“, tehát csak az a volt diák ütheti meg a szofokrácia mértékét, aki gyermekkorában játékosan tette magáévá anyanyelvünk technikáját, növvő gyerek létére félelmetes arányú gyűjteményt halmozott össze annak kincseiből, serdülő éveiben rendszerbe foglalta kincseskamrája értékeit, mint ifjú pedig megharcolta vele nagy harcát, hogy saját egyéni nyelve születhessék.

Anyanyelvünk ugyanis ott rejtőzik lappangó képzeink közt, tudatalatti lelkiéletünk mélységes mélyén, mint csupa titok és merő sejtelen. Mondanivalónk viszont a pillanat szükségletei között hirtelen támad. Lehetetlen a két munkát egyszerre végeznünk el: a tartalmi és formai követelménynek szimultán tenünk jó végrementően eleget. A formai konvenciót a népnyelv tartalmazza, a formai egyéni győzelmeket a klasszikusok nyelve. Ha tartalmi konvencióm nem táplálkozhatik a népnyelvből, csak egy lehetőségem marad: a frázis. Ha a tartalmi egyéni harcom nem győz eleve a klasszikusok mértéke alatt, megint csak egy a lehetőségem: a dadogás, vagy annak „intelligens“ válfaja, a „képzavar“. A „filozófus“, aki technikailag, eszményeiben, törvény által és problémái során megszerezte, aztán tudata alá, biztos helyre süllyesztette anyanyelvét, ilyen eset-

ben, talán maga se tudná megmondani, hogy, de mindig „*megtalálja a szót*“. Megüresülvén a kifejezésben, esetenként mindig *újra meg újra könyv mellé ül*, mert érzi, hogy kontaktusa a nyelv géniuszával csupán ezen az egy módon maradhat ép.

Azt meg, ami nem „klasszikus“ vagy nem „nép“, magától-értődő természetességgel veti ki magából. Minden könyvbe beleolvas, de tíz sor multán már megérzi, érdemes-e tovább olvasnia, vagy sem. Sem tiltott, sem ajánlott könyvek jegyzékére nincs szüksége. Ha nem tévedek, még a folyóiratok recenzióira se nagyon.

Háborús nevelés.

I.

Háborús nevelés folyik mindenütt, ahol egyidejűleg éppen háború folyik. Az ilyen nevelés kétféle szempontból egyképpen háborús.

Háborús a nevelés először is azért, mert minden tényezője háborús. Háborúban mások a tanárok, a növendékek, a szülei-ház, az egész környezet, amely az iskolát körülveszi, még a nevelési eszközök is átalakulnak. Behatol a háború a tantárgyak legbelsőbb pórusaiba is. Igazán csak egynehány emlékeztető megjegyzést sorolunk fel, ezeket is taxatív, mintegy szemléltetesképpen, hiszen mindenki tisztában van velök, köztudomású dolgok mind.

1.) *Eszközök.* Gyengébb papiroson, a legszükségesebb közlendőkre szorítkozva, kevesebb és rosszabb kiállítású illusztrációval jelennek meg a tankönyvek. Árú viszonylag mégis magasabb, ez már így szokott lenni. Segédkönyvek redukálva. Tankönyvváltozás érthető okokból nem igen van, választék a tankönyvek között szintén korlátozott. Használt könyvek, saláták, sokszor bizony régibb kiadásúak is meg vannak engedve. Körzők, vonalzó, festékek, ceruzák, törlőgumik, rajzlapok, füzetek kivitele bizonyos kívánnivalót hagy hátra. Tornacipő, hegymászó cipő, egyenruha, lassankint eltűnnek az üzletekből, ruházatkodási nehézségek támadnak, belvárosokban talán nem olyan katasztrófális mértékben, annál inkább falun, tanyán, külvárosokban.

2.) *Tananyag.* Sokszor meg kell rövidíteni. Szénszünet van, vagy az iskolaépületet más célra vették igénybe s módosult a tanítási idő zavartalan menete. Tanárhiány miatt óra-redukció vált szükségessé. — Egyes tárgyak fontossága nagyobb lett, másoké kisebb, mint egyébkor. Néha nem is hivatalosan, de a közvélemény ereje is nagyobb ilyenkor és inkább érvényt bír szerezni magának. Váratlan vakációk, vagy vakációmeg-

hosszabbítások, kései évkezdés, korai vizsgák miatt a szorgalmi idő is megrövidül. Máson jár, mással telik meg a növendékek esze, kevesebb megterhelést bír el, ezt is tekintetbe kell venni. Majdnem minden órán kínálkoznak a háborús vonatkozások, szinte kivétel nélkül, minden tantárgy keretén belül, ezekre is ki kell térni, ez is időt igényel. Az élet aktualitásai nagyobb percentben törnek be az iskolába, ezek elintézésére is valahonnan szerezzük a perceket, honnan? A tananyag elvégzésére szánt időből, amely amúgy is nagyon kevés.

3.) *Iskolaépület.* Más vonatkozásban már emlegettük, sok esetben nincs is. Más célt szolgált. Vagy meg sem épült. Rosszabbul fűtött, gyéribben világított, gyöngébben takarított, ritkábban szellőztetett, kevesebbszer üres, mint rendesen. Nemcsak padlóviasz nincs, a pedellus is bevonult, vagy beteg, vagy nehezebben is vállalkozik ilyen munkára. Minek részletezzük? Érthető, magyarázható és aligha megváltoztatható helyzet.

4.) *Gyerekek.* Rosszabbul tápláltak, fáradtabbak, idegebbek és neveletlenebbek, mint máskor. Szórakozottabbak, felületesebbek, cinikusabbak, szomorúbbak és pesszimistábbak is. Kapcsolatuk a kinti élet miatt még lazább a tanulnivalóval a szokottnál. Gondoljuk meg, egy kisgyereknek nemcsak aznap nyugtalanabb az éjtszakai álma, mikor éppen légiriadó volt és éjfélt után, hacsak félórára is, le kellett mennie a pincébe, hanem napokig, sőt hetekig utána. Ismertem leánykát, aki egy ilyen légiriadó után, majd egy egész hónapig ruhástul feküdt le, nem lehetett vele bírni. Betegeskednek, mulasztanak. Valami baj van otthon, vagy csak nagy a nyugtalanság, valakitől a frontról régen nem érkezett levél: már nehezebb odafigyelni, vagy lelkiismeretesebb házi feladatmegoldást szolgáltatni. Sorba kell állni, akár neki, akár annak, aki otthoni tanulásban segíteni szokott: már meglátszik a tanulás eredményén.

4.) *Tanárok.* Bevonultak, vagy óratöbblettel dolgoznak, helyettesítik a távollévőket. Tanárhiány is van, kevés az utánpótlás. A végzetek egy része másutt helyezkedett el. Iskolai és társadalmi külön elfoglaltságuk nagyobb arányú a megszokottnál. Nehezebben is élnek, őket is nyomja magánéletükben is a helyzet rendkívüli volta. Ők is rosszabbul tápláltak, stb., stb., idegesebbek, szórakozottabbak, akárcsak a diákok. Önképzésre kevesebb az erejük, idejük, módjuk, kedvük és a pénzük is. Mások megbecsülése még a rendesnél is gyéribb mértékben jut osztályrészükül, hiszen inter arma silent musae. A legfiatalabbnak már az egyetemi és tanárképzős előkészítése is háborús. (Háromhetes próbatanítás a gyakorló gimnáziumban, tanítójelöltek exmittálása oklevél megszerzése előtt, stb., stb.)

5.) *Utca, társadalom, egyház, állam.* Földalatti szervezkedés, suttogó propaganda, osztályharc a gyereket könnyebben, hamarabb, felfegyverzetlenebbül, nagyobb felületen és intenzívebb-

bül eléri és hatalmába keríti, mint a felnőtteket. De már maga az a körülmény nyugtalanítja a növendék egész intellektusát, hogy nem hagynak neki békét, állandóan zavarják. Az egész élet menete is idegesítőbb, aztán ehhez járul a rádió, a mozi, a különleges alkalmak. (Egy-egy szokatlan csoportosulás, jármű, esemény körül egész délutánokat elsettenkedhetnek a gyerekek.) Maga a társasegyüttélés is többször igénybeveszi őket kivonuláskor, eserkésmivoltukban, leventekötelezettségeik végzése közben. Az egyházi élet is pezsgőbb, ott is szükséges a diák jegyszedőnek, szeretetadomány-gyűjtőnek, példaadásképtakarékoskodónak, néha vattázásra is, ha előre látható, hogy a gyülekezeti terem nem telik meg kívánatos mértékben. Az istentiszteleti alkalmak is szaporábbak ilyenkor. A vallásos élet intenzitása is külön gondozásban részesül: nagyobb az ellenőrzés. Az államhatalom — egészen természetesen — egyre lejjebb tolja az alsóbb korhatárt az ifjúság igénybevételére vonatkozólag s egyre több feladattal bizza meg a növendék-korásúakat is.

6.) *Család.* Pedig már a család is eléggé igénybe veszi őket. Többet segítenek, kevesebb segítséget kapnak, mint máskor. Napközben messze távozott, vagy egyébbel elfoglalt családtagot helyettesítettek, esetleg maguk is munkavállalók, este nincs fűtés-világítás, nem lehet a mulasztottakat pótolni. Egyre több a szétesett családok száma is, egyre több gyereket nevelnek mások: szomszédok, az utca, a szabadon csatangoló gyerek. A megmaradt családi kötelek is lazulnak, felületesebbé, közönyösebbé, fáradtabbá, durvábbá válnak.

7.) Kezd az *egyetemes élet* észrevehetően eldurvulni. Csökken a színvonala, de a szolidaritásérzete is. A gyermek nem olyan nagy kincs, mint volt, inkább teher, mert az érte érzett felelősség túlságosan megnőtt és az erők másra kellene. Beköltözik az idegek közé az az érzés, hogy egy vagy két ember könnyebben adminisztrálható életet élhet, mint öt-hat, vagy tíz-tizenkettő.

8.) Igaz, hogy viszont *mindennek az ellenkezője* is lehetséges. Jobban összetartanak, áldozatosabbak, önfeláldozóbbak, találékonyabbak, hősiebbek, kitartóbbak és sikeresebbek is a lelkek nagy veszedelmek idején, mint egyébkor. Másrészt nem tartják ki az árukból magukat: alkalmazkodóbbak, igénytelenebbek, kevesebb beérik, takarékosabbak, a meglévő készleteket ügyesebben és gazdaságosabban felhasználják. Lassanként valóságos életművészekké leleményesednek. Önállóbbak, teherbíróképességük nő. Súlyuk alatt fokozatosan fejlődnek, mint a pálma. Felelősségérzetük korukat meghazudtoló mértékben megkomolyodik. A fáradalmak, nélkülözések edzik is azokat, akiket emésztene. A sokképpen igénybevett időnek még a percmozásait is felhasználják azok, akik a bő készletekből, a kifogyhatatlan hetekből-hónapokból annyit elherdáltak. Az a körül-

mény, hogy nagy egységek is bejelentik igényüket az ifjúságra, nagy eszmék szolgálatára teheti alkalmasabbá az olyan szerkezetű lelkeket, melyeket önként és jószívvel vállalt kötelezettség nem felületessé tesz, nem prostituál, hanem nőtet. Az egykorásúak egymásra utaltsága a bajtársi érzést növeli, a gyerekek nemcsak lógnak, hanem barátkoznak is, ne feledjük. Végül azok, akik az életre korán rákényszerednek, élettréninget is kapnak jókorán ezáltal, szaporodik a jég hátán is megélő, a macskaként mindig talpára ugró, a minden hájjal megkent életrevaló emberek száma. Úgy értsük természetesen, hogy az életrevaló diákok, tanárok, családok és közösségek száma szaporodik. A háborús körülmények negatívumait tehát pozitívumok is tartkítják. Lehet, hogy a negatívum kvantitatíve több. Valószínű, sőt biztos, hogy így van. De a pozitívumok kvalitása nincs függvényviszonyban az esetek számszerűségével. A pozitív előjelű egyéneknek és közösségeknek kívánsznyi, sónyí, világitószóvetneknyi, mustármagnyi mértékben kell jelen lenniök egy-egy nemzet életközösségének minden mozzanatában, tehát nevelésügyében is.

Mindebből az a tanulság, hogy a háborús nevelés problémáját nem oldják meg a külső körülmények. Annak sikere vagy sikertelensége nem azon fordul meg és nem azon múlik, milyen tényezőinek a háború okozta státusa. Nem az a fontos hát: *mi-lyenek*, akik nevelnek, akiket nevelnek, ahol nevelnek, amely eszközök által nevelnek a háborúban. Az a fontos, kik, kiket, hol, mely eszközök által, *hogyan* nevelnek a háborúra.

II.

Mi a háború? — erre az első kérdésre kell pontos választ adnia annak, aki a háborús nevelésen a háborúra nevelést érti. A jelenlegi háború résztvevői valamivel pontosabban kezdik már látni, mint ahogy az 1914—18-as világháborúban látszott, ha nem is azt, hogy mi, legalább azt, hogy mi nem. A mult világháborúban többé-kevésbé még azt lehetett volna hinni, hogy a voltaképpeni világháború színhelye a front. Vannak, hiszen vannak a háborúnak mögöttes országrészekben is szimpotómái, de ezek másodlagos fontosságúak. A fronton dúl és ugyanott is dől el az igazi háború. Ma már látjuk, hogy ez nem egészen így igaz. Mióta a repülés a mögöttes országrészek nyílt városait is hadszíntérré változtatta, nyilvánvalóvá lett, hogy a háborúról alkotott fogalmunk fogalmi jegyei megszaporoódtak, egymáshoz való relációik pedig módosultak. Ha ebből a tényből indulunk ki, pontosabb meghatározáshoz juthatunk.

A háború fogalmának pld. feltétlenül fogalmi jegye, de nem okvetlenül uralkodó jegye a permanens életveszély, vagy

az anyagpazarlódás, vagy a sok hiába telt idő, általában mindaz, ami eddigi meghatározásaink alapját képezte. Még az sem uralkodó jegy, amit a pacifizmus annyira hangsúlyoz és megró, hogy a háborúban nemcsak szabad, de kell is embert ölniök azoknak, akik résztvesznek benne. Permanens életveszély egyebütt és egyébkor is lehetséges, nemcsak háborúban és egyebütt, egyébkor is lehet az emberi együttélés karakterisztikuma. Anyagpazarlódás, hiába telt idő szintén nem kizárólag háborús specialitások. A harc mint életforma nemcsak a háborúban szokásos. Embert ölni is lehet és szokás más körülmények között, nemcsak háborúban.

Másfelől viszont a háborúban nem kell embert ölni. Nem azt a lehetőséget értem ezalatt, hogy ki is lehet bújni az emberölés kötelezettsége alól. Erre az eredményre az is eljuthat, aki azt a tételt végiggondolja, hogy nemcsak háborúban folyik emberölés. Mindig ember öl embert, sohasem intézmény, eszköz vagy alkalom. Háborúban, békében egyaránt emberek emésztő haragja és gyűlölete öli meg, azaz semmisíti meg a másik embert. Nem föltétlenül szükséges például emberöléshez lőfegyver, de még puszta kéz sem kell hozzá. Rágalommal, sőt egyszerű le-sújtó véleménnyel is lehet ölni. Lehet úgy ölni, hogy a másik fél csakugyan testileg is megsemmisül. El lehet követni tömeggyilkosságot ugyanígy: előidézni vagy nem enyhíteni népbetegségeket, például. De ha így gondolkozom az emberölésről, a fordítottját is elgondolhatom szakasztott ugyanígy. A háborúban becsületesen végrehajtom a kapott parancsot, nagy kárt okozok és... megeshetik, hogy mégsem öltem. Ha nem élt a szívenben harag és gyűlölet, nem öltem. Lehet, hogy a szememláltára esett össze, vagy vonaglott utolsó az, akire rásütöttem a fegyveremet, nem öltem meg mégsem. Ha nem így volna, vitatkozni lehetne pacifistákkal és szektáriusokkal, sőt még magával az Úr Jézus Krisztussal is, aki azonkívül, hogy elvi kijelentést tett a fegyverfogásról, arról is szólt, most pedig azt mondom, adjátok el felsőruhátokat is és vegyetek rajta szabályát. Lehet tehát háborún kívül ölni és háborúban nem ölni, bár fegyvert nem fogni és nem használni nem lehet, ha egyszer háborúra kerül a sor. A háború valami más alapjában véve, mint emberölés, életveszély és a már felsorolt konvencionális fogalmi jegyek.

A háború leglényege szerint *sűrített életforma*. Ha normális életformában cselekszem, annak a konzekvenciái esetleg csak évek múlva mutatkoznak majd, s így nem is mindig tanul-ságos módon. A sűrített életformában minden cselekedetet nyomon követnek a konzekvenciái, amelyek éppen ezért legtöbbször igen tanulságosak is. Telített is a sűrített életforma, csak egész élettel élhető s életre-halálra menvén, benne az élet exisztenciális komolysága legmagasabb fokú. Népszerű mondások-

ban is visszatükröződik ez a lényege. „Nem babra megy a játék.“ „Egész embert kíván“. „Hol voltál, mikor az ég zengett?“ „Alea iacta est“. A sűrített életforma is sokba kerül. (A háborúhoz három dolog szükséges: pénz, pénz, pénz.) Nagy a felelőssége. (Vesztett háború után a nemzet bűnbakot keres. Kezdetekor viszont ismételten elhangzik felelős tényezők ajkáról: vállalom a felelősséget.) Érthető, ha a háború közegének, az anyagnak az igénye lehetőleg az elsőrendűség, ez is a sűrített életformából következik.

A háborús nevelés első követelménye az volna ezek szerint, hogy erre a háborúra neveljünk. Ne arra, hogy permanens az életveszély, vagy hogy kötelező az emberanyag, vagy hogy harcolni kell foggal és körömmel is, ha másképp nem megy. Arra, hogy háború van, sűrített életformát kell élnünk. Életre-halálra menő komolyat, egész embert kívánót, nagy felelősségűt és prima kvalitásút. Nem felesleges azt sem hangsúlyoznunk, hogy ami sűrített, se nem okvetlenül legmagasabbrendű, se nem normális. Az oxigénbelégzés lélekzésnek például sűrített életforma, de nem normális és nem is embervoltunk legtehetősejének a megnyilvánulása. Mindig azonban és változatlanul az adott helyzetben életbenmaradásunk egyetlen lehetősége s annak rendesen zálogjoga és jele is egyben. Tehát nem jóslásszerű jelek mutatják, életben maradunk-e mint közösség, hanem az a tény, hogy tudunk, birunk, képesek vagyunk sűrített életforma szerint élni. Hogy már most is tudunk, záloga annak, hogy a jövőben is valószínűleg fogunk tudni, valahányszor csak rákerül a sor.

III.

A sűrített életformára nevelés második előfeltétele, hogy emez életformára rádöbbenésünk valamennyi konzekvenciáját azonnal levonjuk, magára a nevelésre vonatkozólag is. Békében — látszólag — sokáig megtorlástól menten vétkezhet egy közösség a nevelési alapviszony kialakítása körül is. Háborúban a háborúra nevelés sem más, mint sűrített életforma, azaz életre-halálra megy, egész embereket kíván, nagy a felelősség körülötte-mellette és prima kvalitású kell, hogy legyen. Mindezek pedig gyakorlatban igazán nem maguktólértődöttségek, kritikával kell közelítenünk hozzájuk mindenütt és mindig.

A közszokás például úgy alakította ki társadalmakszerte a nevelés ügyét, hogy általában véve értelmiségiekre, különösképpen pedig legtöbbször szakemberekre bízta a jövő generációt. Röviden fogalmazva: értelmiség neveli az ifjúságot. Még pontosabban az értelmiség mint értelmiség végzi ezt a munkát. A szakember mint szakember. Annyira belénk van idegződve az a meggyőződés, hogy ez így van jól és rendjén, hogy most

szinte csodálkozunk, ki mit nem tarthat ezen vajjon a legnagyobb mértékben megnyugtatónak, vagy éppenséggel ildomosnak.

Beidegzettségünkkel diametrálisan ellenkezőképpen úgy áll a dolog, hogy az értelmiség *mint* értelmiség nem alkalmas az ifjúság nevelésére azon egyszerű okból, mert képtelen erre a feladatra. Az ifjúság a jövőendő szolgálatára készül, a jövőendő pedig az a generáció, mely a múltban született és a jelennel együtt meg fog szünni, még ösztönösen sem tudhat semmit, hiszen sohasem lesz vele semmi dolga. Azonkívül nem mozognak egy síkon ők ketten, az értelmiség és az ifjúság. A nép a közösségi élet érzelmi életében jelentős faktor, az értelmiség, mint ahogy a neve is mutatja, voltaképpen értelemi funkciója a közösségnek, az ifjúság akarati faktor. Nemcsak natura alkalmatlan tehát nevelő munkára az értelmiség, *positione* is az. Az akarati tevékenység a legmagasabbrendű pszichológiai folyamat, amit a közfelfogás is egészen jól megsejtett, így fejezvé ki magát komoly időkben: most már elég a szóból, *tettek*re van szükségünk. Mivel pedig a nevelés éppen azt célozza, hogy az anyagi és testi világból a szellemi életbe nőtesse bele a növényedéket, vagyis — közösségi vonatkozásban — életérzései kizárólagosságából érzelmi, majd értelemi, végül akarati lényé fejlessze, az értelmiség *mint* értelmiség motívumául szolgálhat természetesen a nevelés munkájának, de célgondolatául nem, mert az értelem *mint* célgondolat nem visz a tettekig. Nevelőmunkára az értelmiség nem alkalmas, a szakember lelki alkatánál fogva képtelen rá. Nevelőknek a közösségnek csak azok a tagjai valóók, akik még az akarati síknál is feljebb funkcionálnak. Platon államában a *bölcsék* ez a fajta. A mi nyelvünk *mesterek*nek nevezi azokat a tagjait a közösségnek, akik nem *tudnak*, nem is *tesznek*, hanem *hisznek*. *Vallásos* ember a *mester*, ha nem is okvetlen theologiai értelemben vallásos. Látása van a megvalósulandó világ felől, már benne él, míg eztán létesül. Teremtő, alkotó jellegű egyéniség. (V. ö. Az ember tragédiája első színéből az Úr szavával: Én végtelen időtől tervezem S már bennem élt, mi mostan létesült. Ez a teremtés.) A lélek funkciói közben akkor van legmesszebbre az anyagitól, a testitől és legközelebb a tiszta szellemi léthez, mikor eltelik áhítattal, megnyilvánulása közben igazi és nem ál-páthosz ömlik el rajta, mikor tehát a transzcendens világról tesz tanúbizonyságot. A közösségben ilyen egyének jelentik a vallást és a közösség többi tagja olyankor él vallásos életet, ha olyanformák a lelki megnyilvánulásai, amilyen a mesterek állandó magatartása.

A háborús nevelés sikerének másik titka tehát az, hogy ne az értelmiség „szakemberei” neveljék az ifjúságot, hanem a szofokrácia bölcsői, papi lelkű nevelők, akik a művészetet, tudományt és társadalmi tetterendszerét az áhítat fokán élik és kép-

viselik a jövő várományosaival életközösségben. Háborús időben közösségi életet csak a legmagasabb lelki feszültségben, az áhítat fokán lehet élni csak.

IV.

Harmadik és utolsó kérdés: milyen az élet az áhítat fokán? Milyen a háborús élet egyedül lehetséges művészi, tudományos és társadalmi magatartása? Mire törjön a háborús nevelés?

Békében az ifjúság nevelése áldozatot követelt a nevelőktől. Ez volt a legmagasabb fok, ameddig az iskolai munka feszítője az esetek nagyobb percentjében egyáltalában felszökhetett. Ha a nevelő példája követésre méltó kitartással mindvégig áldozathozatalt bírt felmutatni, az ifjú, akit társadalmi gesztiója addig a szokások jegyében mozgatott, egy grádussal magasabb életszinten élő és viselkedő valakivé fejlődött. Ha ugyanis azelőtt társadalmi tettet követeltek tőle a körülmények, szavaival is, magatartásával is úgy reagált, hogy válaszát ebben a formulában fogalmazhatnók meg: megteszem én is azt, amit ilyenkor megtenni szokásos. Nevelőjének áldozatos magatartása folytán most már ezek a szavak fejezhetnék ki társadalmi szerepét: megteszem mindazt, ami tőlem telik. Azt mondhatnók az ilyen magasabbfokú társadalmi gesztióra: színvonalas és potens. Ez a potens színvonal az értelmiség társadalmi viselkedésének a törvényszerű megnyilatkozási formája. Több, mint a szokás, de kevesebb, mint az áldozat.

A háború sűrített életformája nem elégszik meg ennyivel. Feltétlenül vereség felé halad az a közösség, melynek tagjai csak a tőlük telhetőt teszik meg, holott az általános és állandó helyzet rendkívüli erőfeszítéseket igényel tőlük. Az ifjúság, a közösségi akarat klasszikus megnyilatkozási tényezője már békében is többre volna elkötelezve, hiszen a közösségi akarat emberi mértékkel mért foka is több, az érzelmileg színezett ajándékon, az értelmi megfogalmazású szolgálaton túl az áldozatig kell emelkednie, mert az áldozathozatalhoz kell kiváltképpen elhatározási, akarati erő. A sűrített életforma pedig kétszeresen igényli a közösségtől az áldozatot. Úgy is mint jellegzetesen ifjúsági természetű tettrendszert, úgy is, mint elsőrendű háborús szükségletet. Társadalmában csak az a közösség állhatja meg helyét sűrített életforma, tehát háború esetén, amely ifjúságán keresztül kész és képes az áldozatra. (Ismételjük még egyszer. A nép tettrendszere a szokás, az értelmisége a „tőlünk telhető“, azaz a potens színvonal. Ha többre kényszerítik, kidől. A népnek a harcikedve lohad, az értelmiség az „értelmét“ kezdi „nem látni“ a további küzdelemnek. A szokás érzelmes, a potens

színvonal értelmes közakarát. Egyedül az áldozat „akart“ közakarát s ez minden társadalmi közösségben az ifjúság része, értsd: kötelessége és joga egyidejűleg.)

A nép körébe azonban nemcsak alsó néposztálybeliek tartoznak. A költők és művészek is „nép“, mert életük érzelmileg hangolt és legértékesebb teljesítményeik nem tudatosak. Eppen így az ifjúság körébe is odatartoznak a fiatalabb évfjártúakon kívül a jövendő (minden rendű és rangú) várományosai is. Béke idején tehát még elképzelhető az ifjúság nevelése úgy, hogy ezek az „örök-ifjak“, egyébként azonban korban idősebbek neveljék az ifjúságot. Láthattuk is ennek néhány áruló jelét a béke legutóbbi fázisában mindkét részről. Egyfelől az ifjak semmiképpen nem óhajtottak megöregedni, még negyvenedik évüket betöltött ifjúsági vezérek sem mentek különlegességszámba. Másfelől maga az ifjúság is szívesen tömörült olyan öregek zászlaja alá, akik művészetben forradalmat, tudományban problémát, társadalomban reformot jelentettek és hirdettek, tehát minden irányban a jövendő várományosai, közösségi tagozódásban, öszülő halántékkal is ifjúság voltak. Ezek áldozatra, igenis, készek és képesek, nevelő hatásukra azonban áldozat nem születik, mert ahhoz nekik maguknak magasabb fokra kellett volna jutniok az áldozat fokánál. A társadalmi tettrendszer áhítatos fokán kellene állaniok, s ez az ajándék, szolgálat és áldozat legfelső foka, a szeretet. Áldozatos társadalmi gesztióra csak a szofokrácia bölcssei, a papilelkű áhítatos nevelők nevelhetnek. A háborús nevelés társadalmi gesztiója a szeretet. A sűrített életformának áldozatokra van szüksége, áldozatosságra az ifjúságot a szofokrácián keresztül élő és ható szeretet nevelheti.

Ugyanígy elégtelen háború idején az értelmiség békebeli funkciója, az érvény is. Békében, igenis, a fennálló rend éppen érvényben levő tudományos igazságai funkcionálnak a közösségi élet egész vonalán. Köz- és magánjogban a kormányzat igyekszik egészen modern alapokra helyezkedni, a művészetben az uralkodó ízlés íratlan törvényei irányadók, tudományban természetesen az imént említett érvények alapján dolgoznak a szemináriumokban, laboratóriumokban és klinikákon, társadalomban a jelenlegi színvonal potenciája szabja meg az értelmiség egyes tagjainak magatartását (bizonyos akciókból bizonyos foglalkozásbeli egyének nemcsak hogy nem vonhatják ki magukat, hanem szinte elő van írva részvételük mérve).

A sűrített életformában észrevehetőleg nem a tudományok-kiderítette igazságok az érvényesek. Hiszen a legescskélyebb háborús jelenségek már éreztetik a közibük keveredettekkel, mennyire kiszámíthatatlan minden esély. Még a valószínűség-számítás is csődöt mond ott, ahol a háború védekező és támadó fegyverei vették át a szót és érvényesítik irracionális, (a szó

nem elég, fokoznunk kell) transzcendens megfellebbezhetetlenségüket. Csak az olyan értelmiségi képes törvényszerűen viselkedni ettől kezdve, akiben tudatosult, hogy van érvényfeletti érvény is s ez túl az emberi értelmen, a *világrend számkra* ma még felderítetlen érvényhálózata. A világrend érvényének tudatosulása a legmagasabb fokú értelmi munka, a közösség áhítatos tudománya. De világrendről is csak a szofokrácia bölcsei taníthatnak. A világrend tudománya egyidejűleg alázatos és magasztos, mert minduntalan túlul önmagán. A háborús nevelés e tekintetben sem adhatja alább, különben megrendül és elhomályosodik a sűrített életforma tudatossága, azaz illuzóriussá válik a hadvezetés érvénye. Attól kezdve pedig az esetlegességek játékszerévé válik a háborúba sodródott közösségi élet.

Végül magának a népnek a szerepe is problematikussá értelmetlenednék háborús nevelés nélkül. Békében a nép a formák őrizője. Ezt onnan láthatni, hogy az értelmiség tudatosságának mérlegén a nép teljesítményei közül csak a formák értékesek, érvényesek és időállóak. Hogy mi a népnek a tudomány problémáiról a véleménye, szinte sohasem kérdéses. Láttuk föntebb, hogy társadalmi gesztióiban is csak az bír súllyal és hatékonynak is csak az hatékony, ami már kialakult, mint szokás. Az azonban mindig fontos és megbecsült, milyenek a nép dalai, népmeséi, hímzsmintái, faragásai, ruházata, házatája, nyelve, szavai, szólásformái, életbölcseiségét magában rejtő közmondásai, babonái, hiedelmei, kozmikus világképe s ez mind, mind formális elem. Még az is formális benne, ami tartalom szerint nem népművészet, hanem néptudomány vagy népszokás.

A sűrített életforma azonban a nép érzelmi életének a szintjén is parancsoló szükségességgel emelint néhány fokot. Békében tisztelik és szeretik ugyan a nép művészetét, de nem okvetlenül tekintik a közösségi élet érzelmi megalapozásának egyetlen lehetősége gyanánt. A kormányzat nem mindig számol például a folklorisztikus közjoggal, a közvéleménnyel, esetleg ellenére cselekszik. A művészet idegen formáknak hódol akárhányszor. A tudomány érvényei nem keresik az összefüggést a folklór sokezeréves igazságaival, ha néha eszébe jut is ilyesmi, még akkor sem látja a folklórban önnön gyökereit. A potens színvonal szokásrendszere eltér a népi szokásoktól. (A magyar paraszt gavallériája az úri gavallériától, például.)

A sűrített életformában mindez tragikusan, vagy legalább is kockázatosan veszedelmes volna. Közvélemény ellenére bajos háborúskodni — ami a közjogot illeti. Művészi szempontból: a népi formáktól eltérő formákban jelentkező szépség nem hatja át a közösség egyetemét, tehát nem lelkesít ott és akkor, ahol és amikor lelkes hangulatra és tartós kedvre volna szükség. A magasabb fokok már csak tagolatlan képzetek formájában

élnék a nép szellemi életében, de az idegenszerűség — láttuk főntebb az áldozat és szokás ellentétén lemérve — ezekben a kategóriákban is fogyasztja a kedvet és növeli a lehangoltságot.

Íme, a nép társasérzelmi világát is problematikusnak mutatja a háborús nevelés problematikája. A közösség művészi vonatkozásainak is áhítatos fokon kell érvényesülnie a szofokrácia életstílusában, különben kedélyileg megy tönkre a közösségi élet sűrített formája. Közvélemény, formák, folklór, szokás legmagasabb fokon az a közösségi érzélem-egység, amelynek a neve: nemzet. A nemzet egy közösségnek népében, tehát formáiban, tehát érzelmi alapvetésében élő, jelenét irányító és jövőjét teremtő multja. Nemzeti életet csak áhítatos fokon lehet élni.

V.

Minden háború győzelemre tör, de a dolog természete szerint verességgel is végződhetik. Az eddigiek alapján fölvehetjük a kérdést, vannak-e a győzelmes háborúnak és melyek a kritériumai?

A győzelem előfeltételeit már ismerjük. Csak az a közösség győzhet, amelynek formái a nemzet, érvényei a világrend és áldozatai a szeretet fokán mutatkoznak. Annak a népe őrizheti meg csak a sűrített életformához elengedhetetlen kedvét, értelmisége a vezetést egyedül biztosító tudatosságát és ifjúsága az áldozathozatalhoz szükséges életerejét.

A győzelem kritériuma tehát az, hogy ne a háborúban, hanem a háborúra neveljünk. Nem azt értjük — természetesen — e kitétlen, hogy háborús gondolkodásúvá tegyük az egyébként békés gondolkodású népet, hanem azt, hogy edzzük hozzá a kikerülhetetlen háborúhoz közösségünket. Edzés alatt meg azt értjük, hogy a közösség rádöbben arra, hogy sűrített életformában kell élnie, a nevelést igyekszik szofokráciájára bízni, igényei pedig az áhítat fokára emelkednek: nemzetté, világrenddé, szeretetté nemesednek szellemi életében művészet, tudomány és társadalom.

A magyarságról többször többen megállapították, hogy katonanép. Akármennyire nem tudományos, csupán népszerű formájú meghatározás ez, mégis helyesen jelöli a lényegét. Történelmünk folyamán számtalanszor kerültünk életveszélyes helyzetbe. Mindannyiszor csak úgy menekülhettünk meg, hogy közösségi életünk átforrósodott és magasabb szinten manifesztálódott. Mai helyzetünkben hasonló folyamat örvendetes jelei mutatkoznak. Szofokráciánk egész egyetemében, ifjúságunk nagyobb felében és értelmiségünk egy részében érezhető a törekvés nemzeti formákra, világrendi érvényre és a társadalmi áldozatok legmagasabb megnyilvánulására, szeretetre. A közös-

ségi ekszisztencia forrpontja, az áhitat foka felé fordult a magyar élet irányvonala.

A sűrített életforma legalább is mint nevelési expediens, mint a magyar ifjúság igénye, a pozitív oldalra szavazott.

Magyar nevelés.

L

Már mindjárt az maga kérdéses, mit értsünk a nevelés magyar voltán. Úgy kell-e nevelnünk, ahogy a magyar ember általában véve eddig is nevelni szokta a gyermekeit vagy pedig van egy bizonyos fajta törvényszerűsége a nevelésnek, mely eltér másfajta nevelési törvényszerűségektől és az a magyar nevelés. Ez utóbbi esetben az a feladat vár ránk, hogy ezeket a törvényszerűségeket megfigyeljük, megállapítsuk, összegyűjtjük, kodifikáljuk s úgyszólván mai kelettel kezdjünk egy újfajta nevelési módszert. Második esetben egy régóta, talán évezredek hosszú során át élő és ható családi nevelési formát, installálunk be jogaiba, miközben annak érvényt próbálunk szerezni a köznevelés terén is. Azt hiszem, gyakorlati szempontból az lesz a legokosabb eljárás részünkről, ha egyik felfogáshoz sem ragaszkodunk mereven, hanem ahogy a szükség kívánja, érvényesítjük egyiket is, másikat is.

Még így is elhangozhatik egy ilyen lehűtő, vagy legalább is túlbuzgalmunkat csillapítani akaró kérdés: van-e ilyesmire egyáltalában szükség. Hát nem az a magyar nevelés, ami Magyarországon éppen folyik s folyt már megelőzőleg szépen, több mint ezeréve. De hessegessük el magunktól ennek a kérdésnek kísértő szelídségét. Miért, miért nem, a neveléstudomány nagy magyar művelőit mostanában s a mai időköt megelőző időben egyformán nem izgatta az a probléma, mit jelent magyarul ez a szó: nevelni. Jól emlékszem azokra a meghatározásokra, melyek tanárjelölt koromban engem iparkodtak eligazítani ennek a fogas kérdésnek az útvesztőjében. Okosak voltak, minden részletre kiterjedők és sokfélék. De volt egy csudálatos közös hiányosságuk: nem azt írták le tudományos pontossággal, ahogy csecsemőkoromtól tanárjelölt koromig engem és a velem egykorásúakat nevelték, hanem — Isten tudja mit, de valami egészen mást. Tudós szeretett professzorom tehát minden jóindulata és jólétesültsége ellenére voltaképpen adósom maradt azzal, hogy mit értsünk magyarul nevelésen s megajándékozott helyette, nem panaszkodhatom, bőkezűen és valódi értékekkel. Csak éppen úgy jártam ez értékekkel, mintha beválthatatlan idegen valuta tömte volna degeszre a bugyellári-

somat. Az adott körülmények között nem vehettem semmi hasznukat.

Adott körülményeim ugyanis még a hazánkban kínálkozó lehetséges alkalmak között is kiváltképpen magyarok voltak nevezetesen. Magam is magyar voltam. Az engem eddig ért nevelő hatások is magyarok közt értek. Arra is készültem, hogy későbbet lehetőleg magyarokat érjenek belőlem áradón is nevelő hatások. Mit értem ilyenképpen az osztályrészemül jutott nagyrészt német, azonkívül francia, angol, olasz és más népek pedagógusaitól származó meghatározásokkal?...

Egészen bizonyosan magyar módra neveltek apám, anyám, két nagyapám, nagynénéim, nagybátyáim, unokatestvéreim, hiszen tiszta magyar származásúak voltak valamennyien. Magyar, sőt helvét hitvallású volt az a község és az a tanya, amelyben felnevelkedtem. Mindenki magyar, sőt mindenki református volt Földesen az én gyerekkoromban, mindössze a patikásnéról rebesgették, hogy katolikus, azt is olyan formában, mely szerint nem tudhatni azt sem pontosan, meglehet, csak affektál. Később Debrecenbe kerültem, annak megint a kálvinistábbik felébe. Magyaroknak egyébként magyar volt az egész Nagy-Debrecen, jellemző rá, hogy minden újat szomjasan váró fülem 8 esztendőn át más német szót, mint amely a kollégiumi német órán hangzott el, nem tudott beinni benne egyetlenegy alkalommal sem. De azért nem ártt ezt hangsúlyozva aláhúzni s úgy emlegetni mégsem. Mert a kollégiumi gimnáziumban a tanároknak a nevei is másformán hangzottak, mint például a magyar állam ugyanott működő főreáliskolájában. Amazokat így hívták: Karai, Szabó József, Szabó Márton, Kulcsár, Harsányi, Zalányi, Nyáry, Simon, Mácsai, Tóth, Révész, Kecskeméthy, Bócsy, Török, Sinka, Gulyás, Oláh Gábor, Szeremley, Halász, Nagy Zsigmond, Nagy Elek, Falábú; emezeket: Beczner, Piribauer, Jaszencsák, Zimmermann, Palugyánszky, Kovaliczky, Krisztián.

Nos tehát, a kollégiumi tanárok is magyar módra neveltek engem, hiszen maguk is magyarok voltak, magam is magyar voltam, hetven osztálytársam, hétszáz kollégiumi tanuló-társam nemkülönben. Tudós és szívem mélyéből őszintén szeretett pedagógiai professzorom azonban sohasem fejtegette, emlegette előttünk nevelésünk módját, sajátosságait úgy, mintha ez a nevelési mód és sajátosság éppen magyar voltával tért volna el más nevelési módoktól és sajátosságoktól. Annyira nem cselekedte ezt, hogy bennem majdnem meg is fogamzott két — mai eszemmel tudnám már, de akkor honnan álmodhattam volna, hogy: balhiedelem. Az egyik, mintha úgy nevelni, ahogy minket neveltek, félrenevelés lenne. A másik, mintha a nevelésnek csak egy módja lehetne helyes, s mert ahogyan minket neveltek, az ettől az egyetlen helyestől eltér, ezért helytelen, ezért

kell az egyetlen helyesnek a meghatározását és elsajátítását az egyetlen megtanulni jól.

Ebből a szempontból tehát föltétlenül probléma és problémául vehető fel megkérdeznünk, mit tart a magyar ember nevelésnek és hogy viszonylik a magyar lélek nevelői magatartása a nevelésnek ahhoz az elméletéhez és gyakorlatához, amely mai napság a magyar egyetemeken és iskolákban él.

II.

Van aztán, még mindig meglehetősen a felületen, egy másik probléma is. Azok a nálam jóval vagy kevésbé idős emberek, akik engem és generációmát nevelték, magyaroknak magyarok voltak ugyan, de nem mondhatnám, hogy ugyanilyen bizonyossággal tizenkilencedik századvégiek, vagy huszadik századelejiekké lettek volna. Ifjúsótt gyermekkorom óta él bennem a sanda gyanú, hogy nem arra neveltek, ami azután, mikor felnőttem, valóban is bekövetkezett. Elevenen emlékszem azokra a vitákra, amelyek annyiszor megterültek családi asztalunk fölött s szinte havonként ismétlődtek. Különösen a sörkereskedő nagybátyám hányta szemére gyakran gazdálkodó édesapámnak, hogy nem érdemes a földdel bajmódní. Issza szomjasan az emberi verítéket a föld s alig ad valamit a teméntelen fáradozásért. El kell adni a fél, legfeljebb másfél perccet jövedelmező katasztrális holdakat s biztos értékpapírosokat kell vásárolni az áráért. Attól fogva az az egyetlen fáradságérzése az embernek, amit a kuponok levágásával esetleg járó izomláz okoz. Abba meg még nem halt bele egyetlenegy részvényes sem. Jómaga, fővárosi ember lévén, ezt is cselekedte apai örökségével. Kapott is a tőkéjéért a végén annyit, hogy mikor felvette, éppen kitelt belőle a villamosjegy ára nemcsak odamenet, de még visszafelé jövet is. Édesapám passzionátus gazda volt, ezért aztán nem követte példáját. Abból azonban viláért sem csinált titkot, hogy maga se tartja magát ezért a makaeskodásáért valami túlságosan böles, okos és belátó embernek. Ugyanilyen tanulságos, hosszú élet kölcsönözte szülei féltő szeretettel óvtak bennünket a csatangolásoktól, pláne, ha még testi töredelemmel voltak azok párosulva. Hogy is sejtették volna, hogy közülünk a legfiatalabbak éppen csak ha megkezdik tizennyolcadik életévüket s máris nyakukba szakadhat a frontélet minden viszontagsága és önálló iniciatívát követelő életformája.

Nemcsak az irányító elvekre emlékszem híven és részletekbe menően. Arra a heves ellenkezésre is emlékszem, amelyet ezek az elvek kiváltottak belőlünk, fiatalabbakból. Csudálatosképpen nem értettünk a földi javak teaurálásához és szinte

ott zúgott már az idegeinkben a reánkvarakozó későbbi négy-öt-hat esztendő. Szüleink szemében léhák, bohémek, pazariók voltunk egyfelől, másrészt világesavargók és cigányéletkedvelők. Valójában pedig készültünk olyan életre, amelyről szüleinknek, nem érven azok, komoly olyan háborút, melyben nemzetünk is résztvett, sejtelmük is alig lehetett.

Két nagy tévedésben leledzettek szegények, így cselekedvén. Tapasztalatokban megöszülve nem gondoltak arra, hogy tapasztalataik a XIX. század hatvanas, hetvenes, nyolcvanas és kilencvenes éveire, no meg a XX. század első évtizedére vonatkoznak s nem föltétlenül érvényesek tanulságaik a XX. század egész első felére. Másik tévedésük az volt, hogy gyermekeiket és ifjaikat eo ipso tökéletleneknek, magukat ellenben tökéleteseknek gondolták. Pedig szerfölött relatív látásmód az ilyes. Adva van két puska, egyikben hat töltés, másikban csak egy. Vajjon melyik a tökéletesebbik? Két ember közül hasonlatosképpen az ifjú ember az, aki még nem lőtte el töltései javát s az öregebbik, aki legfeljebb még egyszer-kétszer ha célba találhat e földi lét során. Bizony az öreg a tökéletlenebbik fél. Ha az ellenkezőjét állítaná, mondván, kérem, én az életemet a lehető legtökéletesebben töltöttem el, már maga ez az állítás olyan tökéletlen beszéd volna, hogy nem volna érdemes a meghallgatásra. A fiatalabbik meg, legalább is lehetőségei szerint még, élhet tökéletesebben ott, ahol a másik már csak elrontott életének kudarcain borong.

Nem tudom, nem itt kezdődik-e valahol nevelői magunktartásának magyar módja, ahogy nem tudjuk, nem bírjuk magunkat gyermekeinkhez képest tökéleteseknek érezni. Hiszen ha mi tökéletesek volnánk, már be is fejeződhetnék velünk a világtörténelem. Különben sem lehetek saját személyemben az egyetlen tökéletes ember. Osztályomban hetedmagammal tanítók, azok is mind tökéletesek. Valószínű, hogy a bé-szakaszban oktatók is azok. Ha kimegyek az utcára, csupa magamnál is tökéletesebbekkel találkozom, hiszen nekem, a tanárnak, jószerint csak a diákok köszönnek előre. Szinte lehetetlen, hogy ezek a most élő nagyon tökéletes emberek ne hoznák rendbe a világot. Mégis mit látunk lépten-nyomon? A nevelési elvek egymásnak is, maguknak is ellenmondanak. Minduntalan előlkezdik a tökéletesítést. Ezzel szemben a nagyon tökéletes, legjobb jelenlegi világgal tökéletesítik a nagyon tökéletlen ezutánvaló világot, a holnap világot.

Ez az eljárás megint problematikus. Mihelyt XX. századi látásmóddal közeledem hozzá, már is szkepszist kell hogy érezzek összes eredményei iránt. Kétségek gyötörnek. Az-e az én igazi dolgom, hogy a magam esalhatatlan igazságait kolportáljam? Miért éreztem akkor ifjúságom idején akkora averziót apáim esalhatatlan igazságaival szemben? Nem nyílt azóta az

egész emberiségnek valahogy kijebb a szeme? Vajjon nem az ellenkező volna-e a tulajdonképpeni kötelességem? Őszinte gyónásféle. Egészen bizonyos, fiaim, hogy nem jutottam el a végső megoldásig. Csak az a baj, hogy gyarló ember létemre nem tudom ezt magamnak be is bizonyítani. Azért közlöm veletek mindazt, amit én látok és ahogy azt a tudomány mai állása mellett, jelenlegi eszközeivel és módszereivel az emberiség legjobbjai látják. Hátha ti tovább juthatnátok, ha egy kicsike kis lépéssel is s bebizonyíthatnátok, hogyan és miben tévedtünk mi.

Ebből a második szempontból tehát az a probléma, hogy viszonylik a XX. század nevelési gondolata a nevelésnek ahhoz az elméletéhez és gyakorlatához, amely mai napság a magyar egyetemeken és iskolákban él.

III.

Mindezek azonban apró hibáskák volnának. Kiforná magából a magyar nevelés maga erején könnyen. Az élet a maga könyörtelen realitásával segítene. Elvégre magyarok élnek Magyarországon mégis és ma van ma éjjél óta szakadatlanul. A ma praktikus szükségletei rákényszerítenék apródont az iskolákat is, hogy életszerűen viselkedjenek benne. A magyar lélek is érvényesülne tíz-húsz esztendő mulva még akkor is, ha nem nagyon akarna, nem igen merne és alig-alig tudna egyébként. Az első világháború vége óta magunk portáján és magunk kenyerén élünk. Hovatovább mindinkább átmegy még az idegeinkbe is, hogy magunk urai lettünk.

Van azonban annak a fajta magyar nevelésnek, melyben a mi generációnk felnőtt, egy harmadik-féle fogyatkozása. Erre aztán már minden béketúrásunk és derülátó alaptermészetünk ellenére is rá kell mondanunk zordon komolysággal, hogy öreg hiba. Elkeresztelnem nem nagyon akarózik, megpróbálom pontosan leírni.

Két végzetes következményében tükrözódik legtanulságosabban. Bizonyosan mások is tapasztalták már rajtam kívül, hogy egyetemet és középiskoláthagyott nadrágos embereink nem valami büszkék iskolákban szerzett kultúrájukra és nem valami égő buzgalommal fáradoznak annak sem a gyakorlásában, sem a gazdagításában. Sőt, Uram boesá, még a pusztá megtartásában sem. Széles e világon sehol másutt nem találkoztam olyan ú. n. „végzett“ emberekkel, akik azzal kérkedtek volna, hogy mindent kiizzadtak, amit gyermek- és ifjúkorukban ügyel-bajjal beléjőktöltögettek gondos és szerető öregjeik, csak nálunk. Múvelt köreink már nem is árasztják a légkört, hanem pusztító nemereként viharozzák maguk körül a nagy tanulsá-

got, hogy az ember tanul-tanul a tanintézetek padjaiban hosszú esztendőkön át, de annak, amit ott magábaszedett, kint az élet harcmezején nem vehetni semmi hasznát. Majd csak odakint, gyakorlatból fogja elsajátítani ki-ki mindazt, amire komolyan szüksége lesz. Az idebent gyűlt gezemice meg csupán virtuskodni jó. Vagy azt mutogatnom, hogy milyen jól megmaradt az eszemben mindmáig, noha semmire sem való (hiába, mégis jó eszem van nékem, no). Vagy arról vizsgázom minduntalan, milyen alaposan elfelejtettem közben a legeslegapróbb részleteit is (hiába, mégis ökonómikus eszem van nékem, no. Kiveti magából, amire az égvilágán semmi szüksége nines.).

Beborozott kompániákban találkozhatni mind a két típusal elégszer. A „jóeszű“ már éjfél előtt jelentkezik magától, keresni sem kell valami szorgosan. Elmondja a fél Vergiliust „külvülről“, az Odisszeiából is tud egynehány száz sort. De a „Kis-Beöthy“-t is tudja még elég folyékonyan. A koszinusz-tételt nemkülönben. (Le is vezeti, ha papírt meg ceruzát kerít neki valaki nagyhirtelen.) Hát még a növények latin neveit. Taraxacum officinale gyermekláncfű, ugyebár. Cucurbita pepo, a te fejed, kérlekalásson. És tudjátok-e még, feleim, kik voltak a ghelfek és kik a ghibellinek? Plagál-zárlat pedig az én zsenge ifjúságom idején az volt, mikor a végső tónika-akkordot nem a domináns előzte meg, hanem a szubdomináns. Így van ez, drága barátaim, azért hogy én mái napig csak egy rongyos falusi adóügyi jegyző maradtam.

A másik típus szemérmes s jóval éjfél után hallatja szavát legelőször. De aztán bátorságra kap s egyre sürgetőbben nyaggatja az adóügyi jegyzőt, hogy kérdezzen. Fogadjunk, édes komám, azt se tudom, tök-e vagy túrós étek. Schmalkaldeni szövetség, azt mondd? Várjál egy cseppet, ez mintha rémlenék. Ötödikbe tanultuk, állattanból, a szövetek között...

Groteszk szimptomái ezek egy nagy betegségnek. De hiszen világszerte rengeteg adatot tanulnak a diákok, a legtöbbit, sajnos, talán eleve is mielőbbi elfelejtésre szántan. Ebben a formájában mindössze annyi a meggondolkoztató, hogy nálunk úgyszólván semmi sem marad meg, túlságosan magas a természetes elporlás percentszáma. Közösségünkben nem novellisztikus alak, nem is kabaréfigura az olyan filozófiatörténetből valaha vizsgára állott ember, aki Descartes nevének hallatára a legintenzívebb fejtörés után, tréfán kívül nem tud egyébbei reagálni, mint hogy rávágja: gondolkozom, tehát vagyok. Ne tessenek azzal replikázni, hogy „hát nem elég ennyi?“, mert nem elég. Azzal se, hogy „külföldön se tudnak többet“, mert bizony többet tudnak.

Főképpen pedig többet élnek vele. Nemcsak tudnak emezt-amazt, hanem felhasználják, amit tanultak, abban a felsőbbrendű életben, ami elüt a másmilyen élettől, éppen azért,

mert módszereiben, tartalmában és stílusában a magasfokú kultúra a gyertya, a kovász, meg a só. Nem okvetlen fontos emlékezni a schmalkaldéni szövetségre, a plagál-zárlatra, a gyermekláncfű latin nevére, a koszinusz-tétel levezetésére, Beöthy Zsolt véleményére, Kemény Zsigmondra, vagy arra, hogy kezdődik az Odisszeia és hogy végződik az Aeneis második éneke. Az a fontos, van-e filozófiai értelemben is egészséges történet szemléletem. Kihallom-e, ha hangversenyen ülök, vagy rádiót hallgatok az összhangokat a zenekar lármájából. Szerves egységében vesz-e körül egész életem folyásán a teremtett világ, vagy csak zagyva tarkaságnak és összevisszaságnak érzélem az egészet. Tudok-e törvényszerűen viselkedni is ebben a teremtett világban, vagy egyszerűen rámborul és agyonnyom, mint valami levegőtlen, szűk áristom. Meglátszik-e azon a könyvön, amit éppen olvasok és ahogy olvasom, az az egynéhány boldog óra, amelyeken egykor Kemény Zsigmonddal, Vergiliusszal, Homérosszal, másfelől Beöthy Zsolttal és más hozzá hasonlókkal vagy nála különbekkel eltársaloghattam. Nos, tehát, nincs. Nem hallom. Szédülök vagy apatikusan támolygom. Tétován stagnálok, esetleg tévedezem ide meg oda. Ami pedig az olvasmányaimat illeti, ne faggass, mert vagy nem olvasok már régóta semmit. Vagy szemetet olvasok „pihenésül“. Ha pedig történetesen mégis olvasok, hát arról egykori diákságom édeskeveset tehet, iskoláim meg még annál is sokkal kevesebbet.

Ne csudálkozzunk rajta, ha ez a magas kultúra aztán nincs beleépítve a magyar életbe. Nemesak úgy nincs beleépítve, hogy a magyar civilizáció nem a magyar kultúra vetülete, hanem a nyugateurópaié. Azt értem ezen a kijelentésen, hogy egészen csak példának okáért kiragadva a gazdag választékból, nálunk a Beszkárt megállóin annakidején nem azért jelentek meg a beülről kivilágított, köröskörül reklámképekkel kiteremtett, Budapest közlekedési térképével ellátott megállóhely-oszlopok, mert a magyar élet fejlődése éppen így hozta magával, így következtek a dolgok sorrendjük egymásutánjában, hanem azért, mert nem sokkal azelőtt Bécsben ugyanilyen oszlopokat állított az ottani közúti villamos vasúttársaság.

De, ismétlem, iskolai nevelés közben elsajátított magas kultúránk egyébképpen sincs szervesen beleépítve a magyar életbe. Úgy sincs, hogy az alsóbb néposztályok rétegeiben teljestökéletesen hiányzik a rezonanciája. Nem érti, nem követi, nem méltányolja, sőt nem is tiszteli az alsórend a felsőrend tudományát. Nem hiszi, hogy abból valami jobb vagy szebb fakadhatnék. „Üri huncutság“ a neve, félig csudálkozó, félig bosszús kaccantás a jutalma, ha valami mégis szuperál: „no nézd már, mit ki nem talál az a csavaros eszű német“. Hiszen mindez lehet félig komoly, félig tréfás magatartás is. Az azonban már mégis csak nyílt visszautasítás, ahogy, különösen a parasztság,

távoltartja gyermekeit a magasabb műveltségtől s egyáltalában nem siet őket iskoláztatni. Nem szabad ezt szőröstül-bőröstül azon az egy számla-lapon nyilvántartani, hogy nehezen kultúrálható, sőt egyenesen ellensége a kultúrának. Még az sem volna elég magyarázat, amit más vonatkozásban, már elemlegettünk, hogy nem magyar az iskolánk, tehát a túlnyomó percentjében magyar alsó néposztálynak nem való. Leszámítva a leszámítandókat, marad felderítetlen ok fölösen. Ezeket az okokat kísértsük most itt megkeresni. Úgy, ahogy ma élnek egymás mellett magas kultúra és népi kultúra, egyik a másiktól úgyszólván érintetlen, tökéletes izoláltságban, szinte párját ritkító jelenségek, legalább is Európában nem lelmi párjukat. Van népi kultúra Németországban is, hogy messzebbre ne menjünk, de ott gyökere a magas kultúrának. Nem is egyéb a magas kultúra, mint a népi kultúrának mint gyökérnek teljes pompájú kivirágzása. Beethoven, Bach, Haydn, Mozart és a német népdal egyazon néplélek szülöttei s a népdal úgy viszonylik a szonátákhoz, kantátákhoz és szimfóniákhoz, szóról-szóra, mint a gyökér a virágborult vagy gyümölcsei súlya alatt roskadozó koronához. Kant Immánuel és a német paraszt bölcsesége csak fokban és intenzitásban különböznek. A német államrend a német családi élet erkölcsi törvényeire van építve, ez amannak megbízható és természetes alapja. A német iskolában német az előadási nyelv.

Nálunk a magas kultúra úgy él és virágzik a népi kultúra mellett, ha nem is szakasztott úgy, de olyanformán, mint valami angol gyarmaton az európai fertály a bennszülött negyedhez képest. Van civilizáció a gyarmatokon is, de ez a civilizáció nem a bennszülött kultúrának a vetülete. Civilizáció és kultúra igazándiban csak az európai fertályban állnak a gyarmatosító nép szolgálatára, rajtuk kívül a bennszülöttek közül azoknak, akik megadták magukat és a gyarmatosítókkal kerültek életközösségbe. Zeneakadémiánk zenei nevelésének alapja nem a magyar zene. Színművészeti Akadémiánkon nem a magyar nyelv törvényei szerint tanulnak deklamálni. Azt tanuljuk, a zenében hét különböző hangunk van. Ez igaz, de nem magyar igazság. A magyar népdal természete szerint a zenében öt különböző hangunk van. Szilveszteri tréfának is groteszk, hogy Hosszú Zoltán meg Vaszary Piroska Rómeó és Júlia erkély-jelenetét székely nyelven adják elő. A vékonya is megfájul az embernek nevéttében, ha izes magyar deklamációt hall, annyira elszokott a füle tőle.

Hogy sülyedhettünk ilyen mélyre?

A szakadás a két kultúra között tragikusabb méretű, mintsem egykönnyen megmérhetnők. Hogy fogalmat alkothassunk róla, beszéljünk egyelőre egyébről.

Falusi vizsgán vagyok. Egzsámenten, ahogy ott mondják.

A Tóth Eszter fia ül az első templomi padban, szembe a katétrával, ott, ahol vasárnap délelőttökön tiszteletesné asszony szokott ülni. Azért ül éppen ott, mert nincs ki négyre s tiszteletes úr őt szólítja vallástanból legeslegelőször. Így is három hétbe telt, míg rektor úr ennyire is meg bírta tanítani.

— Mi vagy te, Tóth Imre, mondjad csak bátran.

Tóth Imre kivágja büszkén:

— Én református keresztyén vagyok.

Jól van, leülhetsz!

Ideje leülnie, mert a második kérdésre nem tudna mit mondani. Az anyja ott rí a boldogságtól a hátulsó székben, hogy milyen derék, bátor, okos gyermeket szült ő erre a világra, ennek a községnek díszéül és virágjául. Kúrator úr onokája majd csak a végén következik. Első szék első kúrator úr onokája, ő majd egy nagyon hosszú verset fog szavalni. Nyoleccortízszer előfordul majd benne, hogy „bárhova visz szerencsédtek, ezt a hazát szeressétek!” Ez a régula: mindenkinek fia, lánya, onokája szerepel és a Tóth Eszter fia sem lehet kivétel.

...Nemrégiben meg nagyvásár volt a faluvégén, a Gúnár-kert mellett. El ne tévedjünk, a históriás énekesekhez szeretném vezetni azokat, akiket sok minden egyéb közt az ilyesmi is érdekel. Régesrég nagyvásár ez, senkit meg ne sértsen az emléke. Két fiatal összefogózik és szemelvényt énekel a legújabb szenzációból:

*János meg elment Szabadkára,
Megleste, hogy hol jön a vén pára,
Rárohant, miként egy vad tatár
S az agnőt leterítette már.*

Választás van. Hogy alkotmányos érzést ne sértsünk, mondjuk, presbiter-választás. Mindegy az. A fiatal tekintetes urat választják ma meg, az öreg tekintetes úr, nyugoggyík, karácsony harmadnapján meghalt, ó-esztendő utolsó estéjén temették, templom után. A kortesek olcsón megszámitják a fiatalnak, mert tisztelték-becsülték az öreget. De a módját meg kell úgyis adni mégis, hiába. Hát leváगतott a tekintetes úr egynehány birkát és ugyancsak csapraütetett két-három hordó sert a kaszinóban, költőpénzül pedig mindenki kap egy vagy két koronát. Annak, aki nem reflektál a pénzre, a szalétliban van terítve, az személyes vendége a tekintetes úrnak. De oda nem telepedhetik be ám úgy magától akárki, csak a főkor-tes beszólit. Meglesz a tekintetes úr, egész bizonyosan, egyhangúlag presbiterünk lesz. Akkor is meglenne, ha ez a céció elmaradt volna, de ki hallott már olyat. Az egész gyülekezet restellené.

Hol vagyunk? A példákat könnyen szaporítani lehetne, de minek? Ráismerhetni így is könnyen. A tizenhetedik század

második negyedében vagyunk. Az egzsáment nem más, mint jezsuita iskoladráma. Néha forma szerint is pontosan ugyanaz, akkor iskolai ünnepély a neve. De így is az, a kicsípett, szinte már-már jelmezt viselő gyerekekkel, akik azért hadarják olyan szédítő gyorsan a leckét (még a számtan példák kidolgozásakor esedékes szöveget is karbamondva emlézték be az iskolában előzetesen), azért szavalnak, énekelnek, írtak tele vizsgalapot, amiért őseink annakidején az említett XVII. században: hogy oda-édesgessék kedves szüleiket az eklézsia közelébe, ahova azokban az évtizedekben már nem jártak önként akkora buzgalommal, mint megelőzőleg.

A vásári füzetes história meghaladta már Tinódy Sebestyén fokát, most valahol a Gyergyai Albert modorában van tartva. Szerelem is van benne, kaland is, ha másképpen nem megy, gyilkosság formájában. Kalandos-szerelmi regény a javából, itt éppen versben, de lehetne már bizvást prózában is.

Végül választás voltaképpen nincs. A zsinatpresbiteri elv választójogot ad ugyan minden nagykorú lekonfirmált református atyánkfiának, de ők bizony nem élnek vele. Nem elég a jogokat megadni, úgy kellene annak lenni, hogy valóságos élet pulzáljon ott, ahol most inkább csak jelképes gesztiók történnek. Így hát a választási aktus átalakul. Olyan formát ölt, amiben aztán az atyafiak már biztosan és elevenen mozognak. Az uraságot valami nagy öröm érte, hát csap egy jó napot az embereinek. A másik magyarázat homályos is egy kicsit, meg nem egészen komoly. Más volna, ha tréfán kívül számítna a szavunk. De hát, ne feledjük, a XVII. században vagyunk s akkor bizony még nem igen számított.

Ma már számít. Ma már a kalandos-szerelmi regények helyett is pszichológiai regények járnak. A színpadon is fejlettebb fokon mozog az élet, a XVII. századbeli formákat inkább csak a műkedvelő előadások őrzik és uzoválják.

Hiába azonban minden. Népünk a XX. században él, de a XVII. század formáit és tartalmát éli. Hiába viszed a legmodernebb mai színházi estére, csak a jezsuita iskoladrámát hallja ki a darabból. Azért szereti annyira a „műkedvelőt“ is. A gyereke vizsgáján is csak azt méltányolja. Ha modernebb tanító kerül a faluba, megszólják, mert a gyerekek akadoztak az egzsámenten, nem kukorítottak olyan hangosan és széleseben, mint az öreg rektor idejében.

Pszichológiai regényt is hiába adunk a kezébe. Ha van benne kalandos szerelmi regény, keret gyanánt, azt olvassa ki belőle, ha nincs, értetlenül vagy unottan dobja sarokba. A választás szent, komoly jogát is eladja sokszor egy tál lencséért. (Különösen akkor, ha észreveszi, hogy a „másik fél“ se gondolja azt olyan 100 százalékos komolyan, mint ahogy mondja.)

Mit jelent mindez?

Azt jelenti, hogy a XVII. század második negyedében megszakadt az addig egységes magyar kultúra gyökere s azóta a nép nem vesz tevőleges részt a fejlődésben, a magaskultúra meg gyökértelen. Eredményei papiroson vannak meg csupán. Valóságban többé-kevésbé fikciók, ha gorombábban fogalmoznánk, azt is mondhatnók, Potyemkin-alkotások.

Papiroson felszabadult már a városi polgárság, a jobbagyság és az ipari munkásság is. Valóságban, a lelkekben — vegyünk egyetlenegy példát mutatóba — egy társaságbeli „úri“ ember, mondjuk, megyei notabilitás még mindig szívesebben adja a fiát előkelőbb pályára, mint „pudlispringernek“, vagy „vizesnyócasnak“. De fordítva is, ha milliomos nagykereskedő is már a pudlispringer, vagy a vizesnyócas, bizonyos megilletődést érez, valahányszor egy nem is valami magasrangú megyei nagyság, csak egy főszolgabíró szóbaáll vele. Ugyanígy papiroson volt nálunk azóta barokk, rokokó, romanticizmus, realizmus, impresszionizmus, szimbolizmus és még egy pár egyéb -izmus. Magas kultúránk rezonanciája mai napság ott tart, ahol a nép. A nadrágos emberek ezrei még mai napság is a XVII. századbeli „hitviták“ világában él, legfeljebb a vita tárgyát képező „hit“ világiasodott el egy kevésbé. Kalandos szerelmi regényt olvasnak. Jezsuita iskoladrámában gyönyörködnek

Nem kell hozzá nagyon eleven fantázia, könnyű ezek után kitalálni, mi a mai magyar nevelés kardinális hibája. Maga ez a gyökeres szakadtság.

Mindaddig, míg a XVII. és a XX. századot valamiképpen át nem hidaltuk, *visszamaradt*, megkövült, mozdulatlan kultúra bűvkörében vesztegel *népünk*. *Gyökértelen*, vázában hervadozó kultúra birtokosa marad *felső néposztályunk*. *Műveletlen középosztály* öröklődik a nép és szofokrácia két malomköve közt.

Ha pesszimista ember mondana ilyet, szavahihető ember létére, irtózatos volna hallgatni. Én azonban nem vagyok pesszimista. Feltehetem tehát a kérdést: quae cum ita sint, mitévők legyünk?

IV.

Hármas feladat előtt állunk. Nevelésünket, a szerint, amint bajainak diagnózisa diktálja, egyszerre kell modernné, magyarrá és hatékonyá tennünk. Nem panaszkodhatunk ugyanis, a mostanában elmúlt évtizedek folyamán reformban igazán nem szűkölködhettünk, különösen pedagógiai téren és elsősorban a középiskolát illetőleg. Hol bevezették ezek a reformok a gyorsírást az egyetemre előkészítő gimnáziumokba, hol eltörölték megint a tantárgyak sorából. Ugyanígy járt a közgazdaságtan is. Az egészségtant kezdetben a hetedik osztály kapta. Aztán lekerült a negyedikbe ez a tantárgy. Ma a negye-

dik osztály is, a nyolcadik is tanulja. Volt megint, mikor egy-egy középiskola kapuján háromféle cím és jelleg díszelgett egyidejűleg egymás tetejében, hogy azt mondja m. kir. állami főreáliskola. Akarom mondani m. kir. állami reálgimnázium. Respective m. kir. állami gimnázium. Úgy is volt, igazat mondtott a táblák látszólagos bábeli zürzavara. A nyolcadikosok még főreáliskolások voltak, az elsősök már gimnázisták, a középső osztályokba járók reálgimnázisták. Az volt aztán az ecet-ágy, mikor egy-egy vigyázatlan gimnázista megbukott s arra ébredt, hogy ő nem görögös többé, hanem franciás. Mondjuk, nyolcadikban, amikor ez már nem is olyan szívetvidámító metamorfózis. Emlékszem ilyen esetre még abból az időből, mikor meg a gimnáziumok vedlettek át reálgimnáziumokká, ország szerint húsznak a kivételével. Legfelsőbb instanciáig felkúszott az ügy, mire végzés sikeredhetett rá. A végzés így hangzott. A növendék magántanulónak számít görög nyelvből s év végén díjtalan magánvizsgálatot tartozik tenni a területileg legközelebb eső gimnáziumnak maradt gimnáziumban. Francia órákon azonban benn kell hogy maradjon az órán és csendesen tartozik viselkedni. Két momentum nyílt titok maradt mindvégiglen. Hogy tanulja meg maga erején a VIII. osztályos anyagot, többek között Platon filozófiájának szemelvényes részeit az a gyöngö diák, aki megbukott, tehát még tanári segítséggel sem nagyon sikeresen tanul. Mit csináljon francia órán, különösen teletszaka, amikor legyenek sincs alkalma fogdoshatnia.

Reformban volt tehát elég módunk, még sajnálatos, bár óhatatlan áldozatai is voltak a reformnak, mint fönnebb láthattuk. Csakhogy nem váltak be a reformok, mert csupán részleteket szándékoztak reformálni, holott az egész reformra érett. Az iskola nem azzal vált modernné, hogy közgazdaságtant is tanított, vagy megengedte növendékei nagyobbik felének, hadd tanuljon görög nyelv helyett második modern nyelvet. Még csak nem is azzal, hogy korszerűbbé tette a tananyagot, eltörülve az anyanyelvi oktatásból a stilisztikát, rétorikát meg a poétikát. Nem tette modernebbé az sem, hogy a tanítási módszereken igazított egyet-mást, munkaiskolává alakítván át az addig jórészt csak néma hallgatásra és legfeljebb reprodukálásra kárhoztatott diákközösséget. Nem lehet az ótömlőhöz hozzáfércelni az újat, mert még nagyobb lyukat szakít benne, az írásnak ezek a szavai alaposan beteltek ezen a reformtörekvésen. Nem jobb lett az iskola a reformok következtében, hanem még rosszabb. Még tudatlanabb és még neveletlenebb lett tőlük a diáknép. Mindez pedig azért ütött ki a nemes intenciók ellenére is így, mert a pedagógiai alapviszonyt kellett volna rendezni nevelő és növendék között, részleteken végzett jobb-rosszabb pepecselés helyett.

Ez az alapvető rendezési elv ugyanis időközben az egész

emberiség életében elkövetkezett. Különösképpen pedig az euramerikai kultúrközösségben vált érezhető mértékben idő-szerűvé. Problematikussá érett a „másik ember“.

Mikor az egyén érik gyerekből felnőtté, az érési folyamat a másik emberen mérhető le időről-időre pontosan. Gyerek, növvő gyerek, serdülő és ifjú a másik embert egocentrikus szempontból fedezik fel és veszik tudomásul. A másik ember vagy gát, vagy eszköz arra, hogy az Én érvényesülhessen. A fejlődő ember viszonya ehhez a másik emberhez egyszerű és szinte eltéveszthetetlen: lebirkózza, amennyire tudja, az akadályt és felhasználja a segítséget. Az egyén akkor tekinthető felnőttnek, mikor legelőször tudatára ébred a valóságnak, hogy a másik ember autonóm lény és igazodik ehhez a tényhez. Nem a betöltött 24. életév mutatja, hogy érett ember-e már valaki, hanem azok a gesztiók, melyek árulkodó jellege szerint az illető tiszteltben tartja a másik ember autonómiáját.

A közösségi életben sincs különben. Egy-egy kultúrközösség eleinte szakasztott úgy viselkedik a másik ember szempontjából, mint a gyerek. Később növvő gyerek, majd pubertáló, végül adolezskáló viselkedést árul el. Fejlődésének azonban csak akkor jutott legmagasabb pontjára, érett közösségnek csak abban az esetben tekinthető, ha körén belül az egyik ember minden közösségi vonatkozásában tiszteli a másik ember autonómiáját. Ennek a tiszteletnek pedig egy megnyilvánulási módja van. Minden közösségi teljesítményt kettőnk közös munkája gyümölcsének tartok.

Érett közösségi életben a nevelő nem láthatja úgy a nevelés munkáját, hogy ő, a tudatos, a felnőtt, az erős, a különb formálja, alakítja, kiképzzi a csak ösztönösen élő, fejletlen, gyenge, tökéletlenebb gyermek viasz gyanánt alkalmazkodó egyéniségét. Saját képére és hasonlatosságára sem teremtheti újból ő, a vezető, a gondjaira bizott alárendeltek. Még az sem segít rajta, ha a gyermeklélektan tanulmányozása folytán megismeri a másik fél lelkét s nevelői munkájában hasznosítja a begyreszedett tanulságokat. Tipikusan adolescens felfogásra vall az utóbbi. Az adolescens viszonyulásai a harc, a kultusz, a dogma, a rítus és a kritika. A harc alapviszonyulásai ezek, úgy, ahogy Arany leírja a Bajuszban: Épen mint a jó vezér, Ha az ellenséghez ér Minden bokrot és fatörzset, Minden zegzugot kikémel. Lassan mozdul seregével, Küld vigyázót, előörsöt, Puhatólja, merre gyengébb Hol erősebb az ellenség. Nem siet, de csupa szemfűl S mikor aztán ütközetre Kerül a sor, gyors a tette. Az adolescens is így csinálja, a gyermeklélektannal ismerős pedagógus nemkülönben. A saját képét és hasonlatosságát viszont egy fokkal fejletlenebb és avultabb serdülő világfelfogás forszírozza. Az odalecens legalább partner-nek appercipiálja a másik embert, a pubertáló ideált lát benne. Ha a nevelő pu-

bertál (közösségi viszonyulásaiban mindenesetre), magamagát kelletti ideálként. Kultúrközösségünk növő gyerekkorában természetesen még borzalmasabb primitívségében mutatkozik a nevelői alapviszonyulás. Ismerjük az egyént ebből az éveiből, valóságos Rontó Pál. Kísérletezik, fúr-farag, részegen nemrég felfedezett vágyaitól és képességeitől, hogy beleavatkozzék a hozzáképest idegen világba, változtasson rajta. Nem csoda, idáig börtöne és rabtartója volt, imé, elégtételt vehet rajta. Közösségi értelemben két kulúrfokkal visszamaradt, esőkevény növő-gyermek típus az a nevelő, aki növendőke egyéniségét „viasz gyanánt” formálja.

A másik ember autonóm. Felnőtt korba jutott kultúrközösségi életünk felfedezte immár ezt az új nagy titkot és több-kevesebb sikerrel alkalmazkodni is próbál hozzá. Jogi, művészeti, tudományos, társadalmi, sőt vallásos életünk is csupa-egy nagyszabású erőfeszítés jeleit mutatják a hatalmas átalakulásnak, hogy a közösség élete elvszerűen újjászülethessék. A nevelésnek is rá kell tehát döbbsennie, hogy esetében a tétel, a másik ember autonóm, így módosul: a gyermek, a növő gyermek, a serdülő, az adolescens, egy szóval a növendőke autonóm. Pedagógiában ezt jelenti modernnek lenni.

De mit jelent pontosan maga az *autonóm* szó pedagógiai vonatkozásban? Azt jelenti, nevelés közben komolyan számot kell vetni nemcsak azzal az adottsággal, hogy ketten vannak ök ketten, a nevelő és a növendőke, hanem azzal is, hogy ketten tesznek egyet. Ha a növendőke autonóm, autonóm egész lénye, belső világa is. Nem beszélhetünk tehát neveléssel kapcsolatban életérzésekről, érzelemről, értelemről, akaratról, hitről. Érzelmi, értelmi és akarati nevelés nincs, nem lehetséges, mert a növendőke érzelmi, értelmi és akarati világa autonóm. A nevelés lehetősége csak azokon a pontokon elképzelhető, ahol a másik ember egymagában épp oly tehetetlen, mint a másik ember. Azokról a szellemi tevékenységekről van most szó, amelyek nyilvánulásai közben ketten tesznek egyet egyik és másik ember. Az imént felsorolt kategóriák ezek, az úgynevezett társaslelki kategóriák. Életérzések között a másik embertől függő jó vagy rossz közérzéssel a jogban találkozunk. A művészet a társaslelki vonatkozások között másik ember ébresztette érzelmek, a tudomány ugyanolyan értelmi reláció, a társadalom a másik emberre irányuló akaratnyilvánulások világa, egyik ember egyéni hite a másik ember egyéni hitéhez képest: vallás. A modern nevelés második tétele szerint tehát csak jogi, művészi, tudományos, társadalmi és vallásos nevelés lehetséges.

Harmadik megállapítás szerint az autonóm nevelő és autonóm növendőke társasvonatkozásai csak *mint vonatkozások* élők és hatók. Ezért hangsúlyoztuk eddig is, hogy a nevelés gyümölcsei közös termékek. Nagyon fontos például tudományos nevelés közben az is, hogy a nevelőnek tekintélyes és szolid

tudománya van, az is, hogy a növendéknek meg az érdeklődése széleskörű és nagyfokú. De ez a két körülmény csak akkor válik eredményessé és csak abban az esetben terem jó gyümölcsöt, ha az érdeklődés és a tudás kölcsönhatásban nyilvánulhatnak, tehát a növendék *megérti* a nevelőt. A megértésnek pedig nem egyetlen követelménye az, hogy a nevelő érthető-e vagy sem. Még az sem elég, ha a növendéket komolyan, egészen a lelke mélyéig érdekli a szóbanforgó probléma. Az élet és halál problémája már csak igazán egzisztencialiter érdekel minden serdülőt. A vallástanárok meg mai napság meglehetősen pszichológiai tapintattal, kellőképpen leegyszerűsített, könnyen érthető nyelven tudnak beszélni a kérdéstről. Mégis legtöbbször elmarad a kívánt eredmény. Miért? Maga a megértés nem ment igazán végbe, az egyik és másik ember egymásra vonatkoztatott társasértelmi funkciójának az eredménye. Szimbolikusan Goethe Erlkönigje mutatja, miről van szó. Elbeszélnek egymás fölött apa és fiú. A fiú koronás, hosszúfarkú rémkirályról, mézes-mázos ígéreteiről, tündérlányokról, az apa ködfoszlányról, száraz levelek esőrgéséről, öreg fűzfákról beszél. Mindkettőnek igaza van, de nem érthetik meg így egymást, bele is hal ebbe a gyerek. Ha modern pedagógusok akarunk lenni, meg kell fejtenünk az eddig még megfejthetetlen talányt, ismernünk kell a megértés titkát. De ugyanakkor ugyanolyan mélyen ismernünk kell a többi titkokat is, jogilag a függetlenségét, művészileg az őszinteségét, társadalmilag a szabadságát, vallási vonatkozások közepette a küldetészerűségét.

V.

Még egyszer megfuttatom elmémet az Erlkönigbeli apa és fiú tragédiáján, amely mindenestül egyesegyedül a megértés tragédiája s talán nem szaladt ki túlságosan is nagy szó a számon, ha úgy fejezem most ki magam, a nevelés egész területére vonatkoztatva problémánkat, hogy a nevelő és növendék közös anyanyelvét kell visszahelyezni ősi jogaiba. Nem hajánál fogva előrángatott második kérdés tehát a magyarság kérdése pedagógiai vizsgálódás közben, hanem a modern nevelésből természetesen folyó következő kérdés. Nem lehet nevelésünk úgy modern, hogy egyúttal magyar is ne legyen. Nem értheti meg a magyar növendék nevelőjét hamarabb, csak akkor, ha az is magyar módra próbálja megértetni magát vele. Nemesak magyar nyelven, hanem magyar módon is.

Az, hogy a nevelés autonómiára, őszinteségre, világságra, szabadságra és küldetészerűségre törjön, egyetemes pedagógiai törvény s érvényesülése a nevelő és növendék viszonyulásának XX. századbeliségét biztosítja. Magyarságát az a sajátos mód adja meg, ahogy az autonómiát, őszinteséget, vilá-

gosságot, szabadságot és küldetés-szerűségét magyarok egymás között indokolni szokták. Minden közösség autonómiára tör, ebben nincs különbség magyar és nem-magyar közt. A magyarban az a mód a magyar, ahogyan magát autonómnak, vagy függő viszonyban élőnek érzi.

A társaslelki életérzés akkor egészséges, ha mi mind a ketten: én, az egyik ember és te, a másik ember függetlenek vagyunk egymásra nézve. A „magyar“-ban az a magyar, hogy ennek a függetlenségnek a kritériumát a te függetlenségében látja és éppen azért az én függetlenségemet a te függetlenséged biztosításával próbálja megvalósítani. Addig nem alhatom a te jelenlétben nyugodtan, míg te magadat nem érzed nyugodtan az én jelenlétben — a függetlenségnek ez a meghatározása telivér magyar észjárásra vall.

Az őszinteség indokolása megint csak ilyen, az európai indokolásoktól egészen elütő. A művészi siker titka a művész, tehát az Én őszinte odaadása. Csak az őszintén megmutatott Énben ismerhetsz Te, másik ember önmagadra, mert csak az szimbolizálhatja az istenteremtette embert, az (egyetemes) embert. Az európai indokolás az őszinteség kritériumának e helyett az eszményt látja. Az eszményi ember egyetemes jelentésű szerinte. Az Én és Te az eszményi emberben lehet egyforma érvénnyel kiábrázolva. Ezért tartják még magyarok is, nyugat-európai esztétikán felnevelkedve Móriczot trágárnak, Adyt erkölcsstelennek és Szabó Dezsőt szertelennek. Pedig csak magyarok s magyarul őszinték.

A világosságnak a magyar indokolás szerint arra kell törni, hogy te másik ember megértesz engem. Nem az a fontos, én mit tudok, hanem az, hogy te mit tudsz azután, hogy én bevégeztem a mondanivalómat. A nem-magyar nevelő gondolkozhatik olyanformán, mint a régi szellemeskedő rossz írású valaki: én megtanultam írni, más is tanuljon meg olvasni. Én értem és tudom a magam dolgát, aki tehát nem ért meg engem, nem való tudományos pályára. Magyar indokolás szerint az igazi tudósnak jár a szava. Értik, amit mond, érvényes is, amit mond.

Szabadság azt a társadalmi egymásravezetést jellemzi, amelyben az egyik ember cselekvését a másik ember elviselheti, mert elviselhető. Nem-magyar indokolás szerint ez csak abban az esetben lehetséges, ha az aktív fél, az egyik ember módszeresen jár el, a passzív fél pedig alá van rendelve az aktívnek, éppen ezért köteles is elviselni a módszeressége következtében elszenvedhető cselekedetet. Magyar indokolás szerint csak egymás mellé rendelt egyik és másik ember alkothat társadalmat, mert csak mellérendelésben vagyok képes elviselni a másik embert s a másik ember is csak mellérendelésben cselekedhetik úgy, hogy cselekedete egyáltalában elviselhető. Mellé-

rendelés meg csak a családban lehetséges. Egyik ember a másikhoz képest csak akkor érezheti szabadnak magát a cselekvés és szenvedés viszonyában, ha viszonyulás közben apja-anyja, fia-lánya, néne-bátyja-öccse-huga egyik a másiknak. (Szép öcsém, miért állsz ott a nap tüzeben? Kossuth atyánk. Hozott Isten *hugomasszony* itt az ütközetben. Magam is jó példa vagyok rá, mert sokszázan szólítanak így országszerte: Sándor *bátyám*. Nézze, *fiam*, mondhatja szemrebbenés nélkül az *ifjú* tiszt úr az *öreg* népfelkelőnek. Érdekes összehasonlítani a magyar „testvér“ kitételt is ezzel a német megfelelőjével: ja, *Bruderherz*.)

A kületésszerűség ott látszik meg a magyar viselkedésben, mikor a magyar egyfelől nagyon toleránsan kitart a mellett, hogy ha egyszer papi ruhája van, hát akkor bizonyosan igazán pap is az illető, másfelől meg, ha hosszú idő elteltével egyszer kiábrándult, habozás nélkül hátat fordít a hivatalos egyháznak és szektákba menekül. Indokolása szerint ugyanis a váláshoz pap kell, aki vall Isten és az isteni dolgok felől és laikus, aki elhiszi a pap vallomását. Az tehát, hogy igazán pap-e valaki, arról ismerszik meg, elhitte-e neki egy másik ember az evangéliumot, a jó hírt, amivel az Úr Jézus Krisztus küldte másokhoz követül. De azt meg, hogy a másik ember igazán elhitte a pap vallomását, megint csak egy dolog mutathatja meg, ha a másik ember is pappá vált és úgy tudott egy harmadik embernek valami, hogy vallomása folytán az a harmadik ember is hatékony, tehát egy negyediket pappá tevő pappá változott.

VI.

A magyar nevelés úgy változhatik magyarrá, hogy a nevelés lehetséges pontján magyar indokolással viszonyulnak nevelő és növendék jogilag, művészileg, tudományosan, társadalmilag és vallásosan. Vallásos viszonyulással akkor is kénytelen a magyar nevelő, ha hivatása szerint nem pap, mert csak papi lélekkel lehet pedagógiaileg viszonyulni. A pedagógiai viszonyulás ugyanis egyike az emberi lélek legmagasabbfokú intenzitásában beálló relációjának. Az egyik embernek, a nevelőnek áhítatosnak, a másik embernek, a növendéknek szerető szívűnek kell lennie. Áhítat: a legmagasabb intenzitású vallásos szeretet, a legmagasabb intenzitású társadalmi magatartás.

A pedagógia célja a növekedés. Szellemi téren ez csak úgy képzelhető, ha a nevelő mindig a legmagasabb intenzitású emberi lehetőségeket képviseli növendékével szemben s mindig is azt igényli tőle. Mi azt a hibát is igen gyakran el szoktuk követni, hogy ifjúságunk nevelését az értelmiség feladatának gondoljuk s értelmiségiekre bizzuk. Pedig a közösség a népben érez, az értelmiségben gondolkozik és az ifjúságban akar. (A

magas művészet, láttuk már, nem más, mint a népi „gyökér“ szárbaszökkenése és virágbaborulása. Az egészséges társadalmi vonatkozások a reformkorban a jurátusok rezeskardjának a csőrénésein módosultak. Előbb Széchenyi mellett, majd Széchenyi ellen Kossuth mellett döngették a földet a jurátus kardok.) Az ifjúság magasabb intenzitású kategória az értelmiségnél. Az értelmiség munkája az éppen érvényben lévő igazságok megolajozottan, simán „futó“ megvalósításában merül ki. Haladás, fejlődés csak az ifjúság problémalátásának akarati nyilvánulásából fakadhat. Az értelmiség tehát nem nevelheti az ifjúságot. Csak áhíthatos, papi lelkek nevelhetik, ezeket nevezte Platon Allamában böleseknek s ezeket szoktuk mi, mint szofokráciát emlegetni. A lélekszerinti „professzor“ nem „értelmiségi“, hanem a szofokrácia tagja. Láttuk már főtebb, hogy főképen a becsületes kétely jellemzi s a kétely a problémalátás előfeltétele. Professzor és tanítványai között mindössze annyi a különbség, hogy a tanítvány kételye adolescens eredetű, a professzoré kifejezetten áhíthatos, de vallásos fokú mind a kettő.

Volnának még a magyar nevelésnek logikai és filozófiai előfeltételei is, eme már felsorolt társas pszichológiai előfeltételeken kívül. Logikai szempontból minden magyar logizma transzcendens és minden magyar tétel mellérendelő. Olyan, mint a társadalmi szabadság családiassága. „Egyik a másikhoz képest“ jelentik a logizmak mindazt, amit jelentenek. A tételekből folyó szillogizmusok filozófiájának meg az *à priori*-jai sajátosan magyarok. A magyar *tér-à-priori* a határtalan, *idő-à-priori* az időtlen. Oki viszony helyett a magyar gondolkodás a megfoghatatlan-ban mozog.

Mindezekből ez elvekből egészen sajátosan kerekedik ki a magyar észjárás, a magyar nevelő és növendék közös anyanyelve. De azok a nehézségek is goromba őszinteséggel megmutatkoznak, amelyek miatt olyan nehéz elképzelnünk valóban egészséges és sikeres magyar pedagógiai reformot. A meglevő állapotokat a maguk egészében, frontálisan és gyökerükig támadják ennek az anyanyelvnek részletigazságai.

A transzcendens logizmak következtében a magyar észjárás nem az ok és okozati viszonyok megmagyarázására igyekszik, hanem a megfoghatatlanság evidenciájára. A magyar elme nem azon nyugszik meg, hogy megint tovább tudjuk egy kis lépéssel a dolgok végső magyarázatát, hanem azon, hogy no hála Istennek, megint feljebb jutottunk egy emelettel annak a tételnek a tudományos bizonyításában, hogy a dolgok gyökereinkben, velejünkben, végső elveinkben és legszigorúbb meghatározásaik szerint valóban megmagyarázhatatlanok. Ez a kétféleség a magyarázata annak a lethargikus unalomnak például, ami a magyar diákságot Toldi tárgyalásakor elszokta fogni, sőt valósággal be szokta borítani. A nem-magyar szempontú

esztétika és irodalomtudomány minden áron meg akarja fejteni Toldi szépségeinek a titkát s vég nélkül vitatja Arany János életének intimitásait, hogy a sötét részokről fellebbentse a fátylat. A magyar diák azonban éppen az ellenkezőjére kíváncsi. Annak a nyilvánvalóvá tételét sóvárogja, hogy a „szép” tudományos mérték alatt is annak bizonyul, ami. Megfejthetetlen. De valóság. Ajándék. De örömforrás. Isteni attributum. De lehet benne részünk. Bele van rejtve az élet egészébe, mint az egyetemes lét formája. De rábukkanhatunk. Szimbólum. De Benced, költő Magamat láthatom meg a tükrében. „Az egyik a másikhoz képest” elve nem tűri a szisztéma alkotást. Nem is teremtőzött még magyar elme, aki, mondjuk azért fogalmazott hibátlan latinsággal, mert jól megtanulta a verses nemi szabályokat. Kicsiben és nagyban egyaránt kötelező a magyar növekedés éveiben a minduntalan való újrafogalmazás.

A filozófiai à priorik is állítanak jó egynéhány követelményt. Valamennyit fel sem sorolhatnók talán e szűkre szabott helyen s e szoros alkalomból, de legalább a legfontosabbat hadd emlegetsem el. Az időtlen időből következik, hogy a magyar iskola órarendje már mint „óra”-rend is kissé illuzórius. De egyenesen abszurdum erre mifelénk az amúgy is illuzórius óra további feldarabolása az újabban kötelezőnek előírt „óratervek” szerint. A határtalanban meg az absztrakció lehetetlenül. Még mindig járja nevelésünkben a tanár és diák elvont fogalmának a közbeiktatása, holott magyarul és magyarán csak valóságos Péter tanár úr és valóságos Pál diák szerepelhetnének. Ne „foglalkozzék személyesen” senkifia a magyar iskolában senkivel, mert abból csak lelki kár származhatik. Beszélgessenek, álljanak szóba egymással, húsból és vérből valók és igazi életet élnek. Jól emlékszem rá: negyedik gimnazista koromban egy hortobágyi kirándulás alkalmából láttam először egynéhány tanáromat enni s akkor fogalmaztam meg először azt a tételt, hogy a tanár eszik s belesápadtam az ebből következő lehetőségek végiggondolásába. A megfoghatatlanból meg a módszeres eljárás hiábavaló volta következik. A módszer csak ott válik be, ahol az oki viszony hálózatában mennek végbe a dolgok. A magyar észjárás a megfoghatatlanban mozogván, így látja a módszeres egymásutánt. Ha először így, másodsor amúgy eslelkszem, akkor harmadszor ez meg ez történik... vagy a homlokegyenest ellenkezője... esetleg valami egyéb, el sem tudom képzelni, mi minden.

Ma még azért nagyon nehéz a magyar nevelő és növendék közös anyanyelvében mozognunk, mert a szó szerint értendő anyanyelvünk sem magyar igazán. Érzésben már igen, értésben még nem. Érzésben folklorunk művészi kincsei lassankint már tudatosulnak, költészetünk, szépirodalmunk, zenénk s a közeg ellenállásának foka szerint képzőművészetünk időrendben utol-

jára, de azért apródonkint mégis — magyarrá tisztul és nemesedik.

Értésünk nyelve azonban még tartalomban is, formában is idegen, fordítás-nyelv. Kevert nyelv, olyan, mint a bennszülöttek torzította angol, spanyol, portugál, vagy mint a hozzánk területileg legközelebbre eső levanteiek nyelve. Ez azért is van így, mert folklóre-ban már magyarrá tettük a Dunamedencét, érzelmileg tehát egységes terület Magyarország (a tót folklór azonos a magyarral, oláhval, a morvával nem azonos, az eredeti oláh folklór is azonos a tóttal, magyarral, a regátbeli oláhval nem azonos, a ruszin folklór sem azonos az ukrán vagy az orosz folklórral). Most a tudatosulás évszázadai kezdődnek, mert azok is következnek a dolgok rendje szerint.

A magyar értelmiség nyelve fordítás nyelv s azok a nyelvek, melyekből vétetett, formailag is rajta hagyták eredeti szellemüket. A magyar tankönyveknek nemcsak a terminológiája szó szerinti fordítás, hanem még a mondatbeli szórendje sem a magyar szórendi törvények szerint való. A magyar nyelvben van lélektani alany, lélektani állítmány (ez utóbbi két részből áll: a hangsúlyos mondatrészből meg az igei állítmányból. A német nyelvben van egyenes szórend, fordított szórend és mellékmondati szórend (ez utóbbiban az állítmány a mondat utolsó szava). A kör meghatározásában: a kör oly pontok mértani helye, melyek mindegyike egy közös ponttól a középponttól egyenlő távolságra *van*, ez a *van* nem a magyar, hanem egy nem-magyar grammatika törvényei szerint került a mondat végére. A multkor karpaszományos honvédekkel beszélgettem, akiket tartalékos tiszti tanfolyamon képeznek kifele éppen. Régi önkéntes iskolai emlékeimet idézgettem. Kérdeztem többek közt azt is, szerepel-e tantárgyaik körében az ökonomisch-administrativer Dienst. Hogyne, mondják, most ez a neve: Gazdászat-közigazgatási Szolgálat.

Amint van, úgy van, egy azonban bizonyos. Magyar gondolatok csak magyar nyelven gondolhatók. Sok-sokezer bölcs parasztunk él most is és élt eddig is már. Magyar filozófus, de igazi és tősgyökeresen magyar, úgy magyar, ahogy magyarul magyar művészeink már vannak, eddig még nem adatott nekünk. Nem is adatik addig, míg magyar tudományos nyelvet nem és gondolatainak zúgó árja medrül magának. De ugyanaddig meddő a magyar iskolai nevelés minden becsületes és hősiességének erőfeszítése is. Csak szekunder tanult-emberekből ereszthet rajt minden esztendőben.

VII.

A XVII. század nemcsak eddig tárgyalt vonatkozásaiban „vízválasztó“. Tudományunk nyelvének utolsó magyarul-magyar évtizedei is Pázmány Péter magyar nyelven írott műveivel zárulnak. Az ő robusztus népi nyelvének tanulságain továbbfejlődhetett volna a magyar tudomány nyelve is és magyar terminológiát fejleszthetett volna magából, tekintettel arra, hogy Apácai Cseri Jánosban meg is volt rá a jó szándék. Csak az erő hiányzott belőle és a rezonancia a magyar tudományos közéletből.

Meg kellett ezt említenem, mert utolsó tételünk a nevelés magyarrá válásának köréből fellábbal már emide is tartozik. A nevelést hatékonyabbá is kell tennünk, nemcsak magyarabbá s az nem megy XVII. századbéli vonatkozások nélkül. Megint nem mesterséges rendszerben lépünk egyet, ha errefelé lépünk. Magyar anyanyelv csak XVII. századtól keltezett lehet. A rosszszul begombolt mellényt ki kell gombolnunk az utolsó rossz helyre gombolt gombig s úgy gombolnunk be újra. A magyar tudomány nyelvét csak Pázmánytól kezdve lehetne magyarabbá is, hatékonyabbá is tenni. Értsük meg jól, magyarabbá is Pázmánytól, hatékonyabbá is Pázmánytól kezdve.

Onnan lehetne, ha lehetne. De akármilyen kívánatos volna is egy ilyen áthidalása a fél XVII., egész XVIII. és XIX., meg a félig már majdnem eltelt XX. századnak, meg kell vizsgálnunk azt is, hogy lehetséges-e?

Nem, nem lehetséges. Minden kornak megvan a maga tartalma, sokan úgy fogalmazzák, hogy a feladata, éppen azért történelmi mulasztásokat utólag „pótolni“ nem lehet. Vegyünk megint egy példát. Mostanában, mikor a másik ember az euramerikai kultúrközösség megoldandó problémája, melléktétel formájában sokat gyötri kollektív lelkiismeretünket a szociális felelősség. Ennek két történelmi következményeképpen egyrészt a szentszék adta ki a Quadragesimo anno-t, másrészt — egészen az ellentétes póluson — az osztályharc lángolt fel új lobogással mindazon pontokon, ahol annak idején nem tudták, vagy nem akarták megvívni európaszerte.

Skandináviában, Svájcban, részben Angliában is viszonylagos nyugalom van ezen a téren, ezekben a közösségekben az ipari munkásság polgári tömörülésnek számít már, politikai váltógazdaság konjunktúrájában időnkint parlamenti többsége révén kormányképes is. Nálunk más a helyzet és a föntebbi képzet teljes mértékben fel is állítható reánk vonatkozólag. Az egyházi életben (katolikusban és protestánsban egyformán) szociális misszió formájában és keretében dolgoznak a laikusok papi vezetéssel. Az ifjúságot, a munkásságot és a művészeket pedig

osztályharcra próbálja megszervezni a különböző színű és jel-szavú baloldal.

Nevelésről lévén szó, nekünk, pedagógiailag kell felvetnünk még egyszer a kérdést: vajjon lehetséges-e hát a XX. század második felében elvégeznünk azt a történelmi feladatot, mellyel a XIX. század harmadik negyede óta maradtunk adósok? (Hozzátevé az a szomorú pluszt, hogy voltaképpen a XVII. század második negyede óta el vagyunk adósodva már.)

A felelet könnyebb, mint gondolhatnók. Vagy eleven, XX. századbeli elv érvényesül ebben a törekvésben, vagy történeti, tehát megkövült, elcsökevényesedett képlet. Erre vonatkozólag pedig nagyon pontosan mérő mértékegységünk és „lépték“-rendszerünk van: a már említett fejlődéslélektani kategóriák. A fejlődés, láttuk, időben lépcsőzetes gyermekkortól-növő gyermekkoron — pubertáson — adolescentián keresztül az érett korig. A teljes táblázat ilyen formán alakul:

Az érett ember társaslelki kate-

góriái:	jog; művészet; tudomány; társadalom; vallás.
Az adolescensé	harc; liturgia; dogma; ritus; kétely.
A pubertálóé	totem, tabu; remek; fogadalom; szerzet; eskü, átok.
A növényes gyermeké	verseny; munka; gyűjtemény; csapat; mítosz.
A gyermeké	játék; spontán utánczás; ad hoc társaság; mese.

Nemcsak a fejlődés irányvonalát mutatja ez a táblázat, a visszafejlődésnek, a megöregedésnek, a divatból kimenésnek, a lassú elmúlásnak is ugyanez az irányvonala csak éppen ellenkező előjellel, hátultól visszafelé. Egyén és közösség egyformán kezd megöregedni: elgépiesednek a gesztusai, megmerevednek a formái, alsóbbrendűekké, fejletlenebbekké, erőtelenné batoratlanodnak a tartalmi elemei. A közösség életében a jog harccá bizonytalanodik, a művészet kultikus kényszercselekedetté gépiesedik, a tudomány dogmatikussá merevül, a társadalom aktív cselekedetrendszerre és passzív alkalmazkodásra rituálissá hétköznapiasodik, vallás helyébe a finom kétely, vagy a kevésbé finom kritika lép. Ne szaporítsuk a szót, menjünk egészen végig példaképpen a tudomány vonalán. Ha tovább tart az előregedés folyamata és a szellemi arterioszklerózis még magasabb mérvű, a dogma merevségét a szabály még-merevebb formái váltják fel, még később már nem tudománya van az értelmiségnek, hanem gyűjteménye. (Ez az a fok, mikor a tudósok öt-hat más tudós könyvéből írnak egy hetediket.) Legalsó fokon már csak a technikai ügyesség, az utánczás képessége igazán eleven: a tu-

dósok nem gondolkoznak, még csak nem is gyűjtenek többé, csak szajkóznak.

Ha figyelmesen szemléljük az osztályharcra agitálók seregét, lehetetlen nem látnunk az előregedésnek ezt a kiábrándító szellemi állapotát. Nem lehet velük vitatkozni. Már nem is a dogma merevségével, hanem egyenesen a szabály ellenmondást nem tűrő büntető szankciójával lépnek fel a más nézetet vallókkal szemben. Vallásos velleitásaik az áhítat fokán csak az eskü és átok kettősségét élik. Nem vallanak, nem bizonytságot tesznek, hanem híveik felé enunciólnak (autosz efa), ellenfelüket pedig exkommunikálják (anathema sit). A nevelő nem tehet egyebet: figyelmezteti növendékeit az áruló jegyekre s kellő óvatosságot ajánl. Ahogy bizonyos bőrkiütések valószínűvé teszik, hogy bizonyos egyén bizonyos betegségben szenved, úgy teszi valószínűvé bizonyos szellemi magatartás a közösségek bizonyos frakcióinál, hogy öregedés folyamata állott be köreikben, működésük ennél fogva bajosan lehet tartósan és gyümöleshözően hatékony.

El volnánk tehát veszve, nem volna csakugyan menekvés számunkra sehol, soha többé és sehogyan sem? Ime, megint természetes rendszerben mozogva kell megtennem a következő lépést. Emberileg nem látok megoldást. Transzcendens megoldás lehetőségben azonban erős hittel hiszek.

Az áhítat fokán lehetséges a XVII. század közepének és a XX. század első harmadának az áthidalása. Egyetemes magyar lelki ébredésre érett a helyzet is, de nemzetünk maga is.

Nem állunk példa nélkül a világtörténelemben. Maga a XVII. század második negyede is ilyen ébredés következménye, mely a XVI. század második negyedében a reformációval kezdődött és a XVII. század második negyedéig az egész magyarságot áthatotta az ellenreformáció antitézisében (Pázmány Péter már az ellenreformáció ajándéka). De még beszédesebb példa a finneké. A finnek 1809-ben elszakadtak a kultúrákölesönző svédek-től és orosz fennhatóság alá kerültek. Erre az időszakra esik PaaVo Ruotsalainen vallásos mozgalma, a felébredteké. Mire ez a mozgalom mint kovász, vagy só átjárta a finn nemzettestet, mint világosság bevilágolta az addigi szellemi sötétséget, elkezdődött az autonóm finn nemzeti élet s ma is egyik legszínvonalasabb közösségi életforma egész Euramerikában, a kis népek között pedig vitathatatlanul a legmagasabbrendű. Ott már minden megvalósult, ami minálunk még csak vágyalom: nincs analfabétizmus, vannak népfőiskolák, van szövetkezeti mozgalom, demokrácia, jólét, nemzeti gyökerű irodalom és művészet, nemzetközi súly és tisztesség. Kezdetben bizony még akkora mértékben sem volt nyelv sem, mint valaha nálunk a legszomorúbb időszakokban. A finn himnuszt svéd nyelven költötte a szerzője, úgy kellett lefordítani jóval később finnre. Azt, hogy tisztos-

séges finn ember nem ír és nem beszél többé svédül, hanem az anyanyelvén — svéd nyelven mennydörögték el az első elszánt finn patrioták.

Az a jelszó, melyet a politika már-már elkoptatott, nagy igazságot hirdet voltaképpen. Keresztyénné kell lenni a magyarságnak, hogy aztán magyarul lehessen magyarrá, tehát nemzetivé lehessen. A nevelés sem lehet addig magyar, amíg a nevelők az áhítat fokán papokká nem magasodnak és önmagukon túl utalva Jézus Krisztustól nem várják és nem nyerik nevelő munkájukhoz a transzcendens erőket. A növendékeket pedig át nem járja a szeretet, amor Christi, egyszerre genitivus objectivus és subjectivus, a Krisztusból felénk áradó, azután meg belőlük Krisztus felé törő szeretet, amely a nevelők áhítatával együtt teremheti a nevelés gyümölcseit, a naponkinti, állandó növekedést ad maiorem Dei Gloriam.

vallás	világnevet	társadalom	ÉRTEK	tudomány	erosz	művészet	technika	jog	ÉRTEK- RENDSZER
bölcs	politika	igény	független	kormányzat	állam	közvéle- mény	ország	társ	jogi
való	agitáció	szereződés	illúzió	nyelv	barátság	konvenció	ildom	otthon	technikai
szép	forradalom	ajándék	őszinte	siker	manér	forma	rutin	nép	művészeti
illó	utópia	karitás	eszmény	kultusz	szerelem	izlés	divat	falu	erotikus
igaz	probléma	szolgálat	világos	érvény	törvény	hagyomány	sablon	értelmisség	tudományos
kellő	programm	officium	ESZME	okmány	szakma	haza	etikett	város	ÉRTEKES
jó	reform	áldozat	szabad	színvonal	exercitius	szokás	szervezet	ifjúság	társadalmi
fidvös	szekta	osztály	hős	akadémia	hivatás	történelem	párt	iskola	világneveti
szent	nevelés	szerepet	mártír	világrend	misszió	nemzet	felekezet	szofokrácia	vallásos

Tartalom.

	Oldal
Előszó. — Az anekdotázó magyar — — — — —	V
Bevezetés. — A cinikus Mikszáth — — — — —	IX
I. Autonómia és őszinteség — — — — —	3
Közvélemény és nevelés — — — — —	5
A nemzet eszméje március 15-én — — — — —	10
Fény és árnyék — — — — —	16
Klasszikus grimászok — — — — —	24
Arany János „Toldi“-ja — — — — —	51
Cseresnyés — — — — —	60
Móricz Zsigmond — — — — —	64
II. Világosság — — — — —	69
Magyar lélek — magyar építészet — — — — —	71
Az örök magyar szellem — — — — —	80
Széchenyi — — — — —	86
Ocsudó magyarság — — — — —	96
Ébredés és irodalom — — — — —	100
III. Szabadság és szentség — — — — —	123
Székfoglaló — — — — —	125
Különvélemény — — — — —	130
Korszerű nevelés és a magyar pedagógia — — — — —	133
Nincsen Isten? — — — — —	135
Tanulásellenes hangulat — — — — —	139
Országos Ifjúsági Irodalmi Tanács — — — — —	141
Magyarságra nevelés — — — — —	144
Érettségi jelentés — — — — —	150
Anyanyelvi nevelés az óvodában — — — — —	156
Lesz-e angyal Oláh Máriából? — — — — —	166
Gyermekeink az óvóhelyen — — — — —	169
Irodalmi nevelés — — — — —	173
Háborús nevelés — — — — —	179
Magyar nevelés — — — — —	190

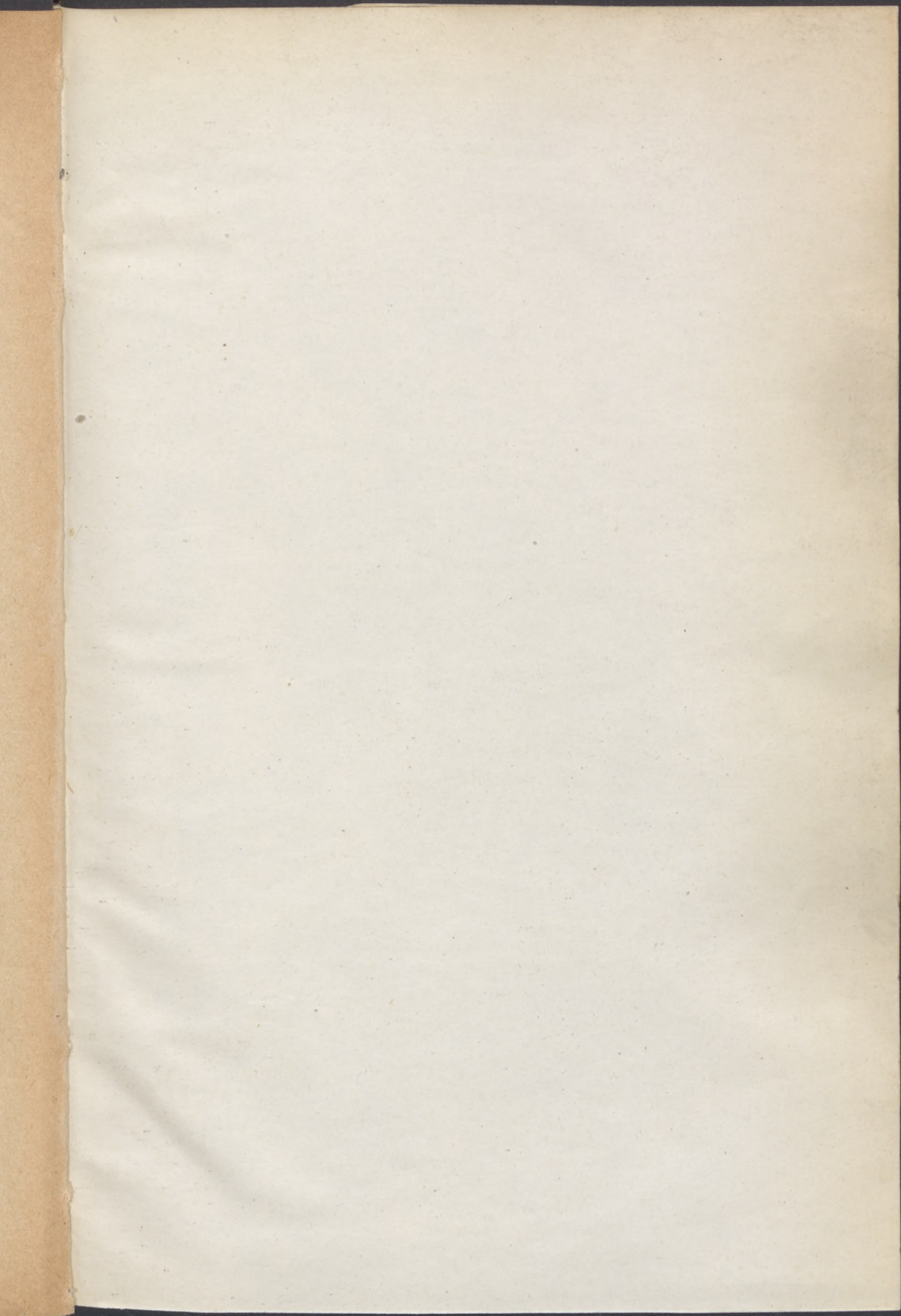

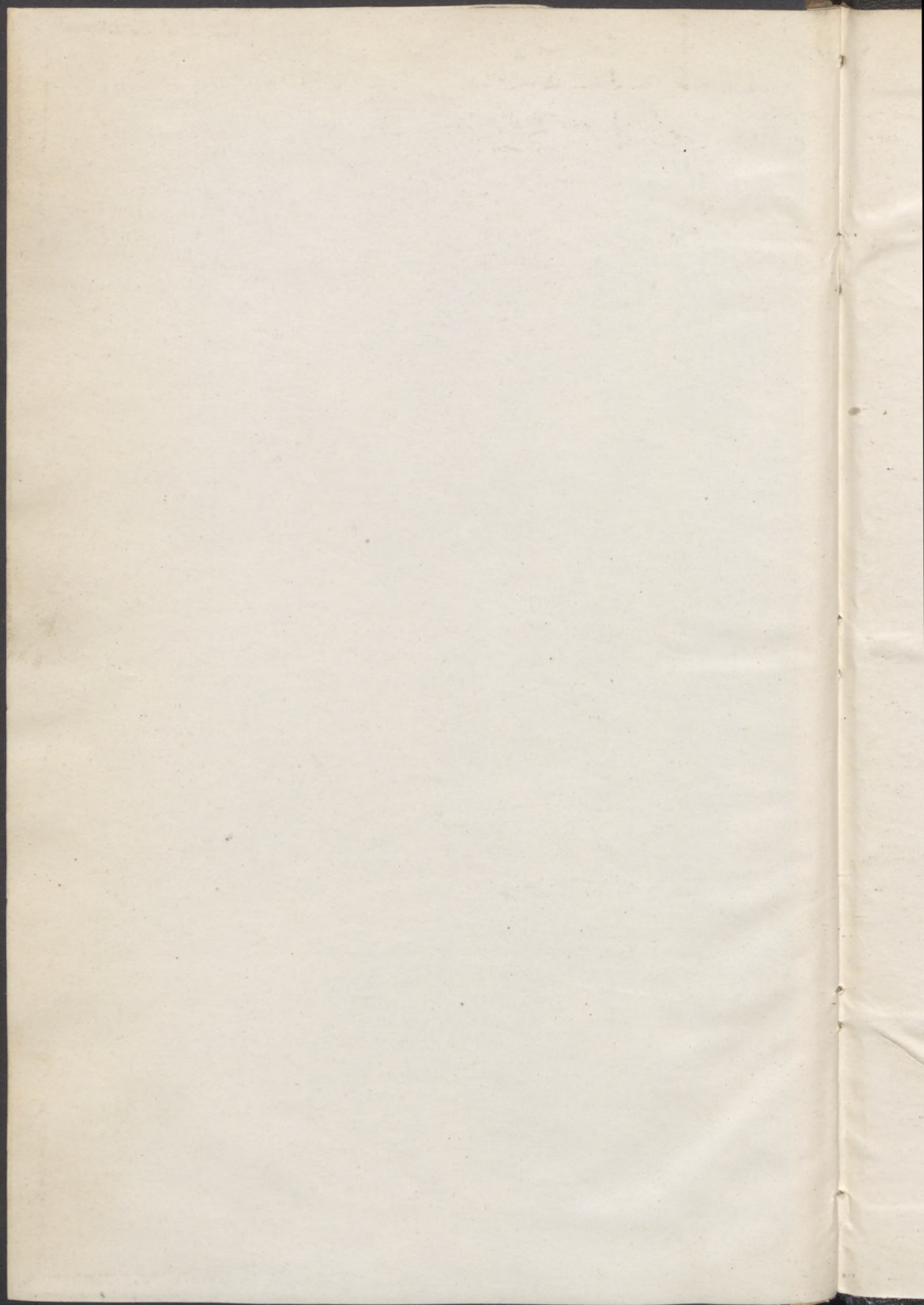
ERRATA

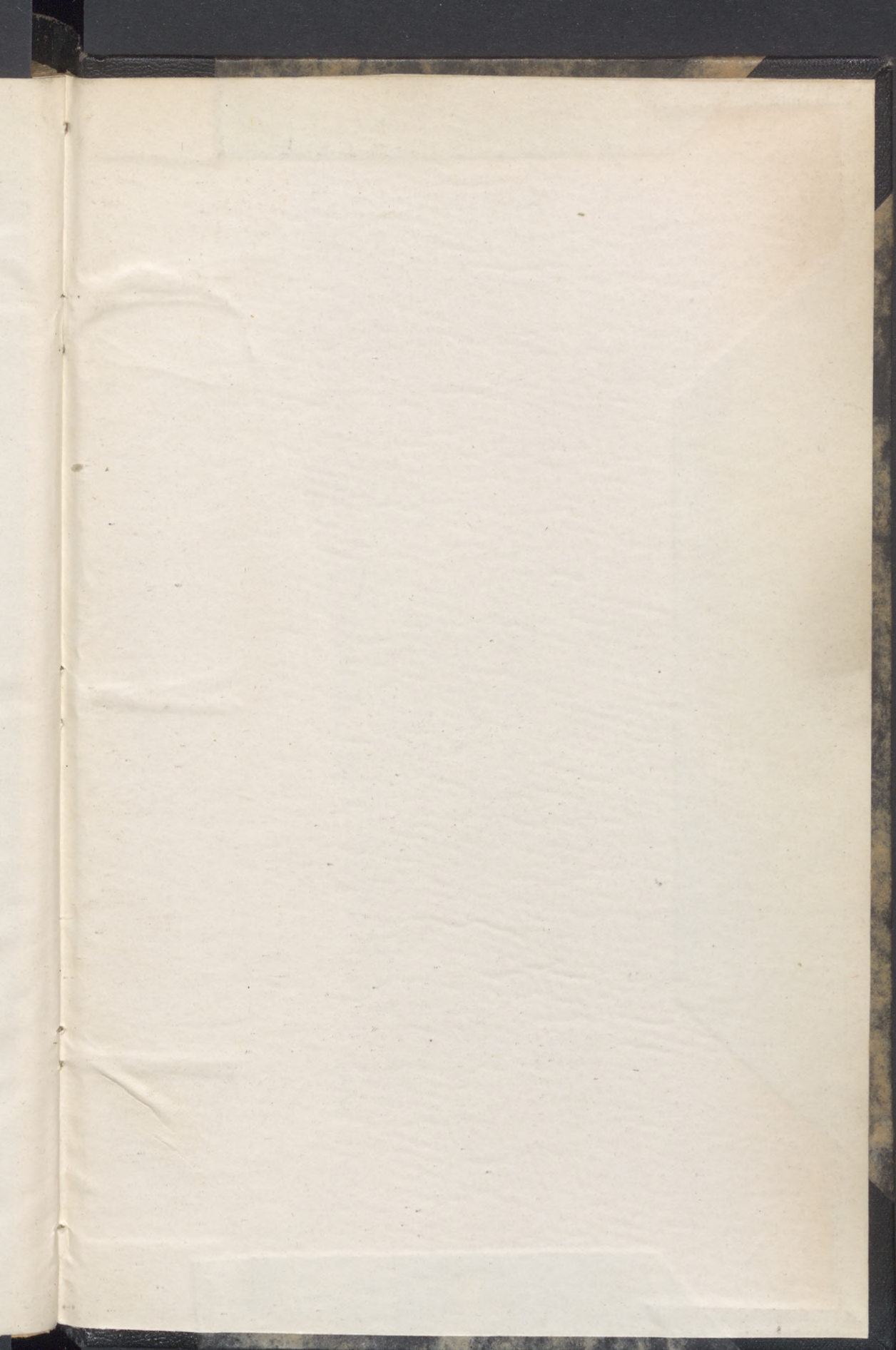
XXX: 19, 21, 20, 22 a helyes sorrendjük a soroknak; XXXVII alul 15–14 emberiség h. emberség; LXIV: 1, mitha h. mintha; LXVIII: 11, magada h. magadat; LXXVIII: alul 2, írónak h. írónak; LXXX: 1, visszanyuló h. viszonyuló; LXXXIV: 1, akkor a h. akkora a; LXXXV: 3, Megengeszelte h. megengesztelte; LXXXVII (és nem CXXXVIII!): alul 16, efogja h. elfogja; LXXXIX: alul 23, szerencsélennel h. szerencsétlennel; XCVI: 14, Platon elé nem kell pont; CVIII: 22 zóptani h. zóptani; CIX (és nem CXIX!): 18, adadt h. akadt; CXI: 19 ránt h. aránt; 6: 13, 1896-ben h. 1896-ban; 11: 10, ha h. és; 14: 14, velünk h. velük; 24: 24, kéténekes h. héténekes; 24: 31, és 25: 4, egykori h. egykorú; 27: 6, Disznótorban h. Disznótorban.; 28: 25, háborodhatik h. habarodhatik; 32: 22, dobját: Nagyszerű h. dobját.“ „Nagyszerű; 32: 28, bezárva h. bezúzva; 32: alul 2, előjelei h. előjelek; 34: 23, testrészeim h. testvéreim; 34: 26, insurrectiónak h. insurrectióra; 36: 36, *várt és törlendő*; 37: alul 5, átadását h. áradását; 46: 14, lapszín h. lapszus; 47: 30, szemetét h. pemetét; 47: alul 9, masszében h. masszában; 48: 27, kormánzni h. kormáuzni; 49: 11, kadarul h. kavarul; 49: 30 néhányan h. nehányan; 50: 4, fecsesentted h. fecsesent-sed; 61: 13, úgy lo (bog) fel (nékem) h. úgy lo (bog fel) nékem; 185: alul 15, míg h. mi; 190: alul 17, ezeréve. h. ezeréve? 143: alul 18, szellemek, üzlet h. szellemek, nem üzlet; 202: alul 2, odaleseens h. adolescens.

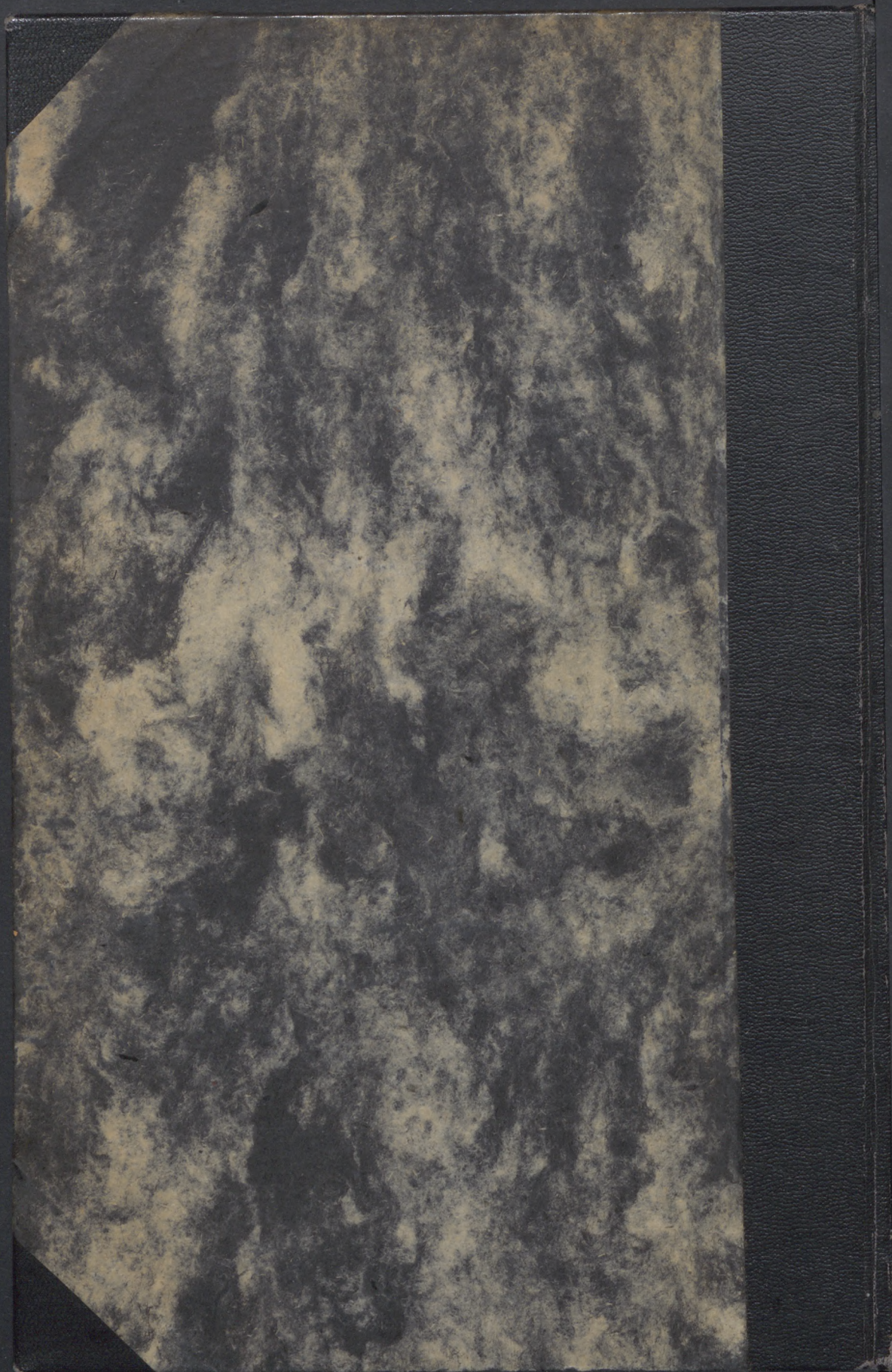
Felelős kiadó: Szabó Imre.

Sylvester Rt., Budapest. — F. v.: Schlitt Henrik.

.....
14.048

OSZK

III. 1.

Karacsony

A magyarok
kincse

N.M.